ТЕРНОПІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ВОЛОДИМИРА ГНАТЮКА
УКРАЇНСЬКЕ ГЕОГРАФІЧНЕ ТОВАРИСТВО
ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Історія української географії

ВИПУСК 22 2010

ТЕРНОПІЛЬ

ББК 26.890 (4 Укр) Г
І-90

Редакційна колегія:

Шеф-редактор: Шаблій О. І. – *д. г. н., проф. (Львів)*
Редактор: Заставецька О. В. – *д. г. н., проф. (Тернопіль)*
Відповідальний секретар: Дітчук І. Л. *(Тернопіль)*

Члени редакційної колегії:

Заставецький Т. Б. – *к. г. н., доц. (Тернопіль)*
Ковальчук І. П. – *д. г. н., проф. (Київ)*
Нагірна В. П. – *д. г. н., пр. н. сп. (Київ)*
Нємець Л. М. – *д. г. н., проф. (Харків)*
Олійник Я.Б. – *д. г .н., проф. (Київ)*
Пістун М. Д. – *д. г. н., проф. (Київ)*
Позняк С. П. – *д. г. н., проф. (Львів)*
Руденко В. П. – *д. г. н., проф. (Чернівці)*
Сивий М. Я. – *д. г. н., проф. (Тернопіль)*
Стебельський І. Б. – *проф. (Вінсор, Канада)*
Топчієв О. Г. – *д. г. н., проф. (Одеса)*
Царик Л. П. – *д. г. н., проф. (Тернопіль)*
Шищенко П. Г. – *д. г .н., проф. (Київ)*

Друкується за рішенням Вченої ради Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, Вченої ради Українського географічного товариства та Географічної комісії Наукового Товариства імені Шевченка в Україні

Постановою президії ВАК України № 1-05/7 від 10 листопада 2010 р. часопис “Історія української географії” включений до переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі “географічні науки” (Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12. – С. 5-9).

І-90 **Історія української географії.** Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. — Тернопіль, 2010. — Випуск 22. — 179 с.

ББК 26.890 (4 Укр) Г

Погляд редколегії часопису не завжди співпадає з позицією авторів опублікованих матеріалів. Автори повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, власних імен, дат та інших відомостей.

Це число часопису редколегія присвячує 110-літньому ювілею видатного географа, генерального секретаря НТШ, ученого-ециклопедиста професора Володимира Кубійовича (1900 – 1985)

Історія української географії

2010
Випуск 2

Засновано у 2000 р. Виходить 2 рази на рік

Зміст

Віхи

Олег Шаблій. Імператив україноцентризму у національній географічній науці……...…….8
Олег Шаблій. Внесок професора Володимира Кубійовича у національну географічну науку*.…16
Юрій Кисельов. Геософічне значення наукової спадщини професора Володимира Кубійовича……..20

Постаті

Микола Мушинка. Мої спогади про Володимира Кубійовича та його дружину Дарію, уродженку Тернопільщини*..……..……...……26
Володимир Грицевич, Антоніна Дубчева. Омелян Терлецький і дослідження політико-географічного положення України*..……..……..……32

Наукові школи і центри

Іван Ровенчак. Володимир Кубійович і Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка*..……..……..……..35
Микола Кострица. Роль діаспори у становленні сучасного Волинєзнавства*….……37

Раритети

Володимир Кубійович. З антропогеографії Нового Санча……..45

Крає- і країнознавство

Олександра Троценко. Відображення образу території сучасної Дніпропетровщини в працях В. Кубійовича: краєзнавчий аспект*..……..……..……..65
Петро Сухий, Іван Вах. Ретроспективно-географічні особливості розвитку писанкарства в Галицькій Гуцульщині*….……..69
Іван Ковальчук, Володимир Подобівський. Історичні аспекти досліджень стану навколишнього середовища Гологоро-Кременецького кряжу (період перебування території у складі Австрійської імперії)*..……..……..……...……77
Любов Альтгайм. Історико-географічні особливості сільського розселення на території Хмельниччини……..……80

Натургеографічні та геоекологічні студії

Олег Афанасьєв. Роль Володимира Кубійовича у передісторії української школи

регіонального природокористування*..……..……85
Мирослав Сивий. Фосфатні руди України як перспективні меліоранти*..……..……..……..88
Любомир Царик. Еколого-географічна ситуація Поділля на етапі формування регіональної екомережі……..……..……95
Степан Позняк, Лілія Мазник. Генеза, властивості і використання чорноземів Галичини і Поділля (до 100-річчя праці Леопольда Бубера "Галицько-подільські чорноземи").....101

Антропогеографічні дослідження

Ігор Кавецький. Чисельність і розміщення українців в сучасній Польщі в контексті етногеографічних досліджень Володимира Кубійовича*..……..…….109
Василь Джаман, Іван Костащук. Внесок Володимира Кубійовича у розвиток етнорелігійних досліджень території України*…….……113
Олександра Вісьтак. Україна як регіональна держава у концепціях західноукраїнських учених у міжвоєнний період*..…….……..…..117
Людмила Дворська. Організаційно-правові аспекти розвитку сільського зеленого туризму в Україні…….…….....…….……119
Галина Григор'єва. Дослідження ретроспективних поселень за період 1970-2010 років…….123
Клавдія Кілінська, Володимир Костащук. Сучасні тенденції використаня мінерально-сировинних ресурсів Чернівецької області……..…….128
Олександр Яковчук. Аналіз наукових досліджень географії туризму в Україні*……..….134
Ірина Ткач. Функціонування поселень в умовах трансформації суспільства……..……139
Катерина Дударчук. Фестивалі як вид подієвих ресурсів……143

Відгуки та повідомлення

Ольга Заставецька, Ігор Дітчук. Вітчизняна географія у постатях, раритетах, наукових осередках, хроніці та фактах на сторінках часопису "Історія української географії" (до 10-річчя наукового видання)*..……..……..……..148
Лариса Міщенко. Історія еколого-геохімічних досліджень ландшафтів Західного регіону України…….....……..…159

Хроніка. Факти. Проекти

Юрій Кисельов. Професора Кубійовича вшановано в Луганську……..162
Ігор Дітчук, Ольга Заставецька. Четверта міжнародна наукова конференція "Історія української географії та картографії", присвячена 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18–19 листопада 2010 р..…….…….……162
Олег Шаблій. До славного ювілею…….166

Ювілеї та номінації

Олександра Вісьтак. Учений і педагог вищої школи, відомий ентешівець…….169
Олег Шаблій. Родом із золотого Поділля……..…….172

Наші автори……..……..……176

*Статті, позначені зірочкою, були представлені як доповіді на Четвертій міжнародній конференції "Історія української географії та картографії", присвяченій 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича (Тернопіль, 18 листопада 2010 р.).

History of Ukrainian Geography

2010
Vol. 2

It is founded in 2000. It is published twice a year

Contents

Landmarks

Oleh Shabliy. Imperative of Ukrainian Centrism in National Geographical Science……...…….8
Oleh Shabliy. Input of Professor Volodymyr Kubiyovych in National Geographic Science*….…...16
Yuriy Kyselyov. Geosophical significance in the scientific legacy of Professor Volodymyr Kubiyovych ……..……....20

Personalities

Mykola Mushynka. My recollections of Volodymyr Kubiyovych and his wife, Dariya, a native of the Ternopil' region*…….…...……26
Volodymyr Hrytsevych, Antonina Dubcheva. Omelyan Terlec'kyi and his research on the political-geographic position of Ukraine*……...……32

Academic Schools and Centres

Ivan Rovenchak. Volodymyr Kubiyovych and the Geography Commission of the Shevchenko Scientific Society*.……..….35
Mykola Kostrytsya. The diaspora's role in the progress of contemporary Volyn' studies*……..37

Rarities

Volodymyr Kubiyovych. Human geography of Novyi Sanch……..45

Regional Ethnography and Country Studies

Oleksandra Trotsenko. Reflections of the image of modern Dnipropetrovs'k region in the works of V. Kubiyovich: the local lore aspect*……..……65
Petro Sukhyi, Ivan Vakh. Retrospective geographical features of the development of Easter egg (pysanka) making in the Galician Hutsul land (Hutsul'shchyna)*……...69
Ivan Koval'chuk, Volodymyr Podobivs'kyi. Historical aspects of environmental studies of the Holohory-Kremenets' ridge (when it was part of the Austrian Empire)*.……...77
Lyubov Al'thaym. Historical-geographical characteristics of rural settlement in Khmelnyts'kyi region……80

Natural-Geographical and Geoecological Studies

Oleh Afanas'yev. The role of Volodymyr Kubiyovych in the early history of the Ukrainian school of regional natural resource management*…….…85

Myroslav Syvyi. Phosphate ores of Ukraine as prospective ameliorants*……..88
Lyubomyr Tsaryk. Eco-geographical situation in Podillya at the formative stage of a regional econet……95
Stepan Poznyak, Liliya Maznyk. Genesis, properties and usage of the black earth of Halychyna and Podillya (on the centenary of Leopold Buber's "Halyts'ko-Podil's'ki chornozemy")……101

Anthropogeographical Researches

Ihor Kavets'kyi. The number and distribution of Ukrainians in modern Poland in the context of Volodymyr Kubiyovych's ethnogeographical research*……..……109
Vasyl' Dzhaman, Ivan Kostashchuk. The contribution of Volodymyr Kubiyovych to the study of ethno-religious population composition in Ukraine*……..113
Oleksandra Vis'tak. Ukraine as a regional power in the concepts of Western Ukrainian scholars in the interwar period*……..117
Lyudmyla Dvors'ka. Organizational-legal aspects of the development of rural green tourism in Ukraine……...……119
Halyna Hryhor'yeva. Retrospective research on settlements, 1970-2010……123
Klavdiya Kilins'ka, Volodymyr Kostashchuk. Current trends in the use of mineral resources of Chernivtsi oblast……...128
Oleksandr Yakovchuk. An analysis of research on the geography of tourism in Ukraine*……134
Iryna Tkach. Functioning of settlements in the conditions of transformation of society……...139
Kateryna Dudarchuk. Phestivals as a type of tourist resources……143

Reviews and Announcements

Ol'ha Zastavets'ka, Ihor Ditchuk. Ukrainian geography in personalities, rarities, scientific centers, chronicles and facts in the journal "History of Ukrainian Geography" (A decade of scientific publications)*……...148
Larysa Mishchenko. The history of ecological-geochemical investigation of the landscapes of the western region of Ukraine……159

Chronicle. Facts. Projects

Yuriy Kyselyov. Professor Kubiyovych was honored in Luhans'k.....162
Ihor Ditchuk, Ol'ha Zastavets'ka. Fourth international scientific conference devoted to 110-anniversary of Professor Volodymyr Kubiyovych: "History of Ukrainian geography and cartography". Ternopil', 17–19 November 2010…..……162
Oleh Shabliy. In honour of V. Kubiyovych's jubilee……..166

Jubilees and nominations

Oleksandra Vis'tak. A scientist and a pedagogue of post-secondary education, notable leader of the Shevchenko Scientific Society.....169
Oleh Shabliy. Born in the golden Podillia……172

Our Contributors……..……..176

The articles, marked with sign *, were presented at the Fourth international scientific conference, devoted to 110-anniversary of Professor Volodymyr Kubiyovych: "History of Ukrainian geography and cartography" (Ternopil', 18 November 2010).

Віхи

УДК 911.3 : 32

Олег Шаблій

ІМПЕРАТИВ УКРАЇНОЦЕНТРИЗМУ У НАЦІОНАЛЬНІЙ ГЕОГРАФІЧНІЙ НАУЦІ

Уперше ідею україноцентризму у суспільній географії висунуто автором у 1994 р. Нижче розглянуто сутність україноцентризму в контексті понять "центральність" і "централізм", а також системної та екологічної парадигм. Висвітлено головні риси парадигми україноцентризму в суспільно-географічній науці і географічній середньошкільній освіті.

Ключові слова: *науковий імператив, україноцентризм, українська національна географія.*

Oleh Shabliy. The Imperative of Ukrainian Centrism in Ukrainian National Geography. *The idea of Ukrainian centrism in human geography was first suggested by the author in 1994. The sense of Ukrainian centrism is examined in the context of "centrality" and "centralism" concepts as well as systems and ecology paradigms. The main features of Ukrainian centrism paradigm in human geographical science and geographical secondary education are demonstrated.*

Key words: *scientific imperative, Ukrainian centrism, Ukrainian national geography.*

Україноцентризм – це розуміння України і трактування її розвитку і функціонування на підставі моделі духовного і практично-історичного досвіду як самодостатньої глобальної і регіональної нації (народу) і держави.

Ідея україноцентризму у суспільній географії висунута нами у 1994 р. (навчальний посібник "Соціально-економічна географія України"). Вона стосувалася принципів і напрямків розвитку національної суспільної географії в умовах становлення української незалежної держави. У 2006 р. було обґрунтовано *гіпотезу* україноцентризму (наук. зб. "Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії", стаття "Україноцентризм у національній геополітиці і суспільній географії", Львів). У проміжку між 1995 і 2005 роками підготовлено і опубліковано серію статей про деколонізацію і дерусифікацію географічної науки загалом і суспільної географії зокрема, що є органічною складовою україноцентризму. Тепер, узагальнюючи весь доробок з цієї проблеми, обґрунтовуємо *імператив україноцентризму* у національній суспільній географії.

Категорія наукового імперативу

Поняття наукового імперативу являє собою систему ідей, принципів, поглядів та підходів, що відображають категоричну вимогу, беззастережність, веління, якими охоплюються проблемні області науки чи групи її галузевих (міжгалузево-інтегральних) дисциплін з метою розкриття їх фундаментальних особливостей розвитку, структури і функціонування. В історії географічної науки можна констатувати існування декількох імперативів, які змінювали один одного протягом багатьох століть.

Фундатор української новітньої географічної науки акад. Степан Рудницький виділяв два головних імперативи, якими організувалися науково-географічні дослідження минулого. Це, по-перше, *фізіоцентричний* (III – I ст. до Р. Хр.; друга половина XIX ст. – початок XX ст.), по-друге, *антропоцентричний* імператив (I ст. по Р. Хр. – перша половина XIX ст.). У першому випадку всю географічну науку вважали природничою (включаючи й географію людини), що вивчала земну поверхню як природний феномен; у другому – географію трактували як "історичну" (суспільну) науку, що досліджує людину, людське суспільство. Виявом останнього є відома формула Страбона (I ст. до Р. Хр. – I ст. по Р. Хр.): "Земля є домом всього людства" (у латинській транскрипції: "Orbis terrarum – domus humanitatis est").

Це останнє висловлювання є, по-суті, екологічним за змістом. Тому вже у першій половині XIX ст. знову виникла ідея екологізму (праці К. Ріттера), а у 70-х роках XX ст. наука цілком дозріла до *екологічного* імперативу. Його авторство належить московському академіку В.П. Казначєєву (1986). У 70–80-х роках XX ст. активно розвивалася геоекологія (головно ландшафтна екологія), у якій реалізувалася ця парадигма; тоді розпочалася також прогресуюча *екологізація суспільної географії* (розвиток проф. Ю.Г. Бачинським т. зв. соціальної геоекології). Нами було обґрунтовано структуру геоекології, різницю між екологізацією географії і географізацією екології (1988, 1990, 1991). Екологічний імператив у географічній науці працює і тепер, коли відбувається становлення імперативу *інформатизації* науки і суспільного життя.

Водночас з другої половини – кінця XVIII ст. паралельно і у контексті антропогеографічного імперативу набирає сили ідея націоцентризму, в т. ч. центризму національної культури і науки, зокрема географічної. Це пов'язане із формуванням модерних націй, укріпленням їх економічної і духовної єдності, завершенням чого став процес формування національних держав. У європейській землезнавчій науці це яскраво проявилося у формуванні, розвитку і функціонуванні німецької та французької географічних шкіл (А. Гумбольдт, К. Ріттер – у Німеччині, Е. Реклю і П. Відаль де ля Бляш – у Франції). З другої половини XIX ст. формуються національні географічні школи у Центрально-Східній Європі, в т. ч. й українська.

Україноцентризм національної географії, яка півстоліття (у 1895–1945 рр.) перебувала на етапі зародження і становлення, полягав передовсім у зосередженні її основної уваги на проблемі обґрунтування української національної території, що, на думку С. Рудницького, є головною основою держави. У цей період з'явилися десятки підручників, навчальних посібників, монографій і статей, присвячених географії України, її території (Г. Величко, В. Кошовий, В. Ґеринович, С. Рудницький, К. Воблий, Б. Кістяківський, С. Остапенко, В. Садовський, О. Сухов, П. Фомін, Ф. Матвієнко-Гарнага, К. Дубняк, В. Кубійович, О. Степанів, І. Тесля та ін.).

Пізніше (1946–1990 рр.) україноцентризм був під суворою забороною. В усіх без виключення монографіях, підручниках і статтях українських (україно-радянських) географів панував принцип москвоцентризму (Україну трактували як складову і невід'ємну частину "союза нерушимого республик свободных", який "навеки сплотила великая Русь"). І лише з 1991 р. можна говорити про впровадження принципу україноцентризму, який набирає характеру *категоричного імперативу*.

Сутність україноцентризму

Теорія україноцентризму до нашого часу зовсім не розроблена. Вона радше перебуває у зародку, тобто на етапі формування гіпотези, яка потребує обґрунтування. Натомість, спроби впровадження україноцентризму у геополітику і геоекономіку активно поборювалися і поборюються. Прикладом може бути заява колишнього президента України Леоніда Кучми про те, що "національна ідея не спрацювала". Зроблено все, щоб розмити національну ідею, а в ній – ідею україноцентризму і замінити її ідеєю "ліберального", "відкритого" суспільства, хоч одне другому не заважає.

Водночас, коли глянути на геостратегію і геополітику більшості держав і на зміст суспільних наук (особливо історичних та, навіть, і природничих) у них, то можна констатувати, що "центризм" цих держав виступає в явній чи латентній формах і в найрізноманітніших аспектах. Він входить у плоть і кров, у суспільну свідомість, особливо представників корінних націй. Цьому не може перешкоджати навіть галопуюча глобалізація. Правда, деякі космополітичні й активні глобалізаційні чинники вже запустили деструктивні ліберальні ідеї (та відповідні категорії!) "постнаціональної ідентичності" (?!) та "постсуверенної нації", а в російській геоекономіці (читай: геостратегії) з легкої руки Чубайса було запущено в обіг концепт "ліберальної імперії".

Ідея і гіпотеза, а тепер – імператив україноцентризму є багатоаспектними, багатовимірними. Треба осмислити термін, поняття і опрацювати хоча б робочу поняттєво-термінологічну систему "україноцентризму".

У терміні "україноцентризм" є два терміноелементи: "україно-" і "-центризм". Зрозуміло, що головним (ширшим) тут є "центризм", бо поняття "центризм" охоплює різні види: український, польський, німецький тощо. І не лише "національний" центризм, а й територіальний. Тому спершу доцільно схарактеризувати термін і категорію *"центризм"*.

Одним із підходів у цьому аспекті може бути розгляд ланцюжка термінів-понять: центральність – центризм – централізм, де "центризм" займає серединну, проміжну позицію.

Центральність як поняття відображає здебільшого просторове (але не лише) відношення певного явища до його околиць, периферії, навколишнього світу. Це, як звичайно, пасивне відношення, виражене чи асоційоване у термінах геометрії, теорії графів. Наприклад, кажемо "Центральна Європа", "Центральна Азія", "Центральна Америка" чи "Центральна Африка" тощо. Центральність може відображати і специфічний *результат взаємодії* між "периферіями". Кажуть: "Львів знаходився на перехресті, тобто у центрі перетину торгових шляхів". Все це так зване пасивне означення центральності.

Відповідно, *"централізм"* відображає активну сторону взаємодії виділеного за певною ознакою (наприклад, управлінською) центру із залежними від нього об'єктами. Класичними тут є так званий демократичний централізм чи автократичний

централізм.

Поняття україноцентризму, звичайно, пов'язане з "центральністю" і з "центризмом" і має як пасивні, так і активні аспекти. Однак головне тут – зв'язок з категорією „центризму". Тому розкриємо її сутнісну багатоаспектність і багатовимірність.

Насамперед центризм можна дефініювати у термінах *теорії систем,* у тім числі кібернетичних (таких, якими керують). Отже, повинен бути: а) "центр" (суб'єкт), якому належить керівна (управлінська) функція, б) "периферія" (об'єкт), який так чи інакше взаємодіє з "центром" (суб'єктом), виконуючи визначені ним функції у системі. Такий центризм характерний для внутрішньої територіальної організації багатьох держав, особливо унітарних (це частково є й у федеративних державах). У загальній теорії систем "центр", "суб'єкт" – це регулятор, а "периферія" – об'єкт, регульована підсистема.

Системна парадигма лягла в основу багатьох теорій держави, зокрема Ф. Ратцеля (кінець XIX ст.), Р. Челлєна (початок XX ст.) і особливо Р. Гартшорна (середина XX ст.). Ф. Ратцель розвинув "організменну" теорію держави, у якій її столиця ("центр") – це голова, а територія, кордони – периферійні органи, кожен з яких займає у державі певне місце. Р. Челлєн вважав, що держава має дві органічних частини – тіло і душу. *Тіло* держави – це її територія, що є об'єктом дослідження геополітики (додамо, що і фізичної та суспільної географії. – *О. Ш.*). *Душа* держави, яка входить в її (держави) народ чи націю, є об'єктом дослідження етнополітики (а також демо- та етногеографії. – *О. Ш.*).

Р. Гартшорн розвинув "функціональну" теорію держави, де вже "центр" і "периферія" не мають точної просторової прив'язки. За Р. Гартшорном, у кожній державі діють доцентрові і відцентрові сили, і вона тримається як єдине ціле, якщо має "державну ідею", якою до останнього часу була (і, думаємо, буде) національна ідея [6, с. 208-211]. Від часу, коли була висунута "функціональна" теорія держави (1950), у суспільну географію впроваджено системно-структурну і системно-функціональну парадигму. Стаття Р. Гартшорна (R. Hartshorn) так і називалася: "Функціональний підхід у політичній географії" [6, с. 368-369].

Можна також дефініювати поняття "центризму" у термінах *теорії загальної екології.* Тут екологічні системи (у тому числі й територіальні) охоплюють *"господаря"* (центр) і його *"середовище"* (довкілля). Це стосується будь-якої екології – чи то спеціальної (наприклад, економічної), чи загальної. Все залежить від того, хто є господарем у системі: людина, суспільство, територіальна спільнота – в екології людини; тварина, її популяція, територіальна асоціація – у біоекології та ін.

У русло цієї екологічної парадигми цілком укладаються економіко-географічні та геоекономічні теорії *автаркії* держави чи *спеціалізації* країни у міжнародному географічному поділі та інтеґрації праці. Перша з теорій передбачає *нульовий зв'язок* із середовищем, тобто орієнтацію на власні сили, самозабезпечення, саморозвиток, максимальну "повноту" галузей національного комплексу. За другою, навпаки, найефективнішим для держави є орієнтація на міжнародний поділ праці, тобто максимальний зв'язок зі світовим чи реґіональним господарством, повна "відкритість" економіки. Проміжне місце між ними посідає теорія *комплексного розвитку держави*, тобто її відносної замкнутості як ядра ("центру") світової господарської екосистеми, що має вигідні зв'язки із зовнішнім світом – її географічним довкіллям.

У руслі цих двох парадигм – системної та екологічної – можна говорити про різні аспекти центризму в суспільстві. Виокремимо декілька з них: психологічний, духовний, культурний, соціальний, економічний, національний, геопросторовий та ін. Цей поділ не є чітким. Про це свідчить хоч би те, що, починаючи з одного аспекту центризму, ми поступово можемо перейти в інший. Наприклад: егоцентричний, сімейний (родиноцентризм), корпоративний (заклад, підприємство, фірма тощо), поселенський, реґіональний, загальнодержавний центризм. Були в історії нашої науки антропо- і природо(фізіо)центризми. Тепер, коли існує екологічна парадигма, вони синтезовані теорією сталого розвитку чи *ноосфероцентризму*. В галузі культури, духовності й, особливо, політики є такі надреґіональні "центризми", які виражені теоріями панславізму, пантюркізму, пангерманізму. А останніми роками – й теоріями *панукраїнізму,* що, між іншим, може становити ідеолого-генетичну основу формування україноцентризму в суспільній географії, геополітиці, геоекономіці, геопсихології і геософії.

Другою складовою терміну „україноцентризм" є терміноелемент „україно-". Зміст поняття, яке в нього вкладається, є багатоаспектним. Як мінімум, „Україна", „український" вживається у трьох-чотирьох значеннях.

Перше. Україна як територія, що суцільно заселена українським народом (нацією) у процесі освоєння ним більш-менш чітко окресленої частини геопростору (геоторії). Це т. зв. *українська національна територія.* За різними авторами вона має різну площу. Так, за С. Рудницьким, ця площа на початку XX ст. становила 905,0 тис. км^2; за В. Кубійовичем – 728,5 тис. км^2 (перед II світовою війною); за О. Степанів – 718,3 тис. км^2. У цьому значенні Україна характеризується *велико простірністю* серед національних територій Європи (перше місце, якщо не враховувати європейської Росії).

Друге. Україна – це великий природно-географічний реґіон Східної Європи, який займає її крайню південно-східну частину. Цей реґіон вирізняли свого часу акад. С. Рудницький, проф. М. Дольницький та проф. В. Ґеринович поряд з такими великими реґіонами, як Балтія, Московія, Льодоморія, Каспійщина та Уралія. В цю територію, що

дренується системою великих європейських чорноморсько-азовських рік (Дніпро, Дон з Сіверським Дінцем, Дністер, Південний Буг), органічно вписався український народ – один з найбільших народів Європи. Україна географічно повернута на південь, а культурно-історично – на захід, – писав М. Грушевський.

Третє. Україна – це велика європейська держава з великим природним, людським та господарським потенціалом. Природний потенціал акумулюється у природних ресурсах її державної території (площа 603,7 тис. км^2), людський – у майже п'ятдесятимільйонній демосоціальній спільноті, господарський – багатогалузевому національному комплексі, який зараз проходить нелегку стадію трансформації.

Четверте. Україна як геопросторове буття українців незалежно від місця їх проживання (образний вираз: "Україна там, де українці"). Отже, це глобальне розуміння України, складовими просторовими частинами якої є державна територія нашої країни, етнічні українські землі поза її державними межами плюс усі поселення локалізації української діаспори, в яких українство функціонує через розвиток різних культурних, соціально-економічних та політичних форм своєї організації. У цю систему українства входять й українські т. зв. умовні державні території – з посольствами і консульствами, морськими кабелями і трубопроводами, морськими і повітряними суднами тощо.

Виходячи з цих розумінь України, україноцентризм в науці (в т. ч. географічній), культурі і політиці передбачає зосередження уваги передовсім на проблемах української спільноти у її часопросторовому, етнопсихологічному, генетично-біологічному, соціокультурному, геополітичному, геоекономічному та природно-географічному вимірах у контексті наднаціональних та глобальних (вселюдських) цінностей.

Формування україноцентризму

У загальному, *україноцентризм* випливає з усвідомлення *унікальності* українського народу, його національної території і держави, їх оригінальності і самобутності у контексті передусім народів і держав-сусідів, і певним чином протиставляється "москво(росіє)центризму" та "полонієцентризму" (ширше – євроцентризму, оскільки європейськість України зумовлена переважно польськими впливами). Це протиставлення мало і має не лише духовно-культурне вираження, а й нерідко було пов'язане зі збройним утвердженням власного центризму від зазіхань сусідніх народів (держав).

Духовний україноцентризм історично був спрямований не стільки "за", скільки "проти" центризму сусідів. До XVIII ст. "проти" полонієцентризму, з XVIII ст. головно "проти" Москвоцентризму. Але тоді автоматично розвивався "євроцентризм" (останнім часом – американоцентризм). Він часто виражався у геополітичних доктринах – промосковській чи європейській (пронімецькій, пропольській). І тільки, коли Україна відчувала свою силу як держава або коли виникала потреба звільнитися від москво- і євроцентризму, тоді виростав україноцентризм реґіонального типу і формувався у вигляді доктрин – Чорноморсько-Балтійської (С. Рудницького) чи Чорноморської (Ю. Липи) [7, с. 391-393].

Розглянемо, яких *історичних форм* набував україноцентризм лише у духовній та геополітичній сферах.

Збройне утвердження україноцентризму було радше винятком, ніж історико-географічною закономірністю. Можна виокремити лише деякі періоди в житті України, коли вона утверджувала себе збройно серед країн і народів-сусідів і в Європі загалом. Це, зокрема, період Давньокиївської держави під час князювання Святослава (X ст.). Тоді Київ став центром, звідки князь організовував походи на схід, північ і південь, завойовував нові землі, підкорював племена і народи й навіть знищив на сході Хозарську державу (понад 1040 років тому). Дехто вважав, що останнє було геостратегічною поразкою України-Руси і різко погіршило її геополітичне положення, бо відкрило шлях до неї з боку центральноазійських орд Тамерлана і Батия (Хозарська держава, хоч і була політичним та економічним опонентом Русі, все-таки виконувала бар'єрну функцію на її східних кордонах). Експансивне та екстенсивне розширення давньоруських земель виявлялося і в бажанні Святослава перенести столицю з Києва на Дунай – ближче до Візантії – теж одного з головних геополітичних опонентів України-Руси. По суті, цю функцію стосовно Візантії виконав ще князь Олег, який "прибив щит" на брамі Константинополя.

Важливу роль в утвердженні україноцентризму за часів Київської Русі відігравав *державницько-дипломатичний шлях*, особливо через династичні шлюби. Першим серед них став шлюб князя Володимира з візантійською княжною Анною. Було задано багатовікову духовну залежність України від Візантії внаслідок прийняття християнства (988) і цим самим послаблено тодішній україноцентризм і посилено візантієцентризм. Водночас Україна-Русь узяла на себе функцію християнізації угро-фінських племен північніше і північно-східніше від Києва, тобто тих, спадкоємці яких проживають на території центру сучасної Росії. Це часто відбувалося немирним шляхом.

Проте вже тоді поступово утверджувався україноцентризм, як це видно з "Повісті минулих літ" і "Слова про Ігорів похід". Автор першого твору подумки розкрив "географічну трасу" різних центризмів. Спочатку це біблійний *Палестиноцентризм*. Далі через географічні траси трьох братів – Хама, Сема і Яфета – утвердився *слов'яноцентризм* (через потомків Яфета). Унаслідок троякого поділу слов'ян виникла їхня східна гілка – руська на чолі з Києвом. Звідси формувався

києвоцентризм з головним ідеологічним ядром – "Києвом – матір'ю городів руських".

З падінням Києва під ударами монголо-татарів духовний і політичний центр Русі змістився на захід у Галицько-Волинське князівство, яке ще протягом півтора століття репрезентувало україноцентризм активною політикою, військовою діяльністю і духовним життям.

Після об'єднання Великого князівства Литовського з Польським королівством (злиття у 1569 р. в єдину конфедеративну державу Річ Посполиту) Україну опанував *євроцентризм*, тобто політична і духовна орієнтація на європейські цінності й стандарти життя з усіма плюсами і мінусами. Недарма в європейських університетах (Болонья, Париж, Прага, Падуя, Краків та ін.) навчалося багато вихідців з Центральної і Західної України, а один з них – Юрій Дрогобич навіть був ректором (1479–1480) Болонського університету в Італії. Тоді ж вихідці з України (С. Кльонович, І. Мороховський та ін.) писали художні твори латиною. Яскравим прикладом цього є поема С. Кльоновича "Роксоланія", в якій у явній формі виступила посткиєворуська, тобто *галицько-волинська форма україноцентризму* зі спрямуванням на інтеграцію усіх українських земель.

Фіналом розвитку україноцентризму в часи пізнього феодалізму і раннього капіталізму стала боротьба українського народу під проводом Б. Хмельницького (середина XVII ст.). Гетьман розгорнув широку дипломатичну і збройну діяльність не лише за створення незалежної української держави, а й її утвердження в колі європейських держав. Про це свідчать його дипломатичні та, навіть, родинні зв'язки з Трансільванією, Швецією, Туреччиною, Польщею і Московією.

Останньою спробою військово-дипломатичного утвердження україноцентризму в пізньому середньовіччі була діяльність гетьманів Івана Мазепи та Пилипа Орлика, які бажали відірвати Україну від Московії і ввести її в коло європейських держав. Після поразки у 1709 р. україноцентричних сил запанував *москво(росіє)центризм*, що супроводжувався переорієнтацією України на московські духовні цінності, критерії і менталітет. Проте навіть у період цілого XVIII ст. україноцентризм утверджувався в Російській імперії *латентно* через європейські духовні цінності, що їх вносили у життя Петербурга і Москви державні й релігійно-культурні діячі – вихідці з України (Ф. Прокопович, С. Яворський, О. Безбородько, П. Завадовський, К. Розумовський та ін.)

З новою силою він спалахнув у духовному житті України наприкінці XVIII ст., тобто з початку формування *модерної української нації,* з науковим обґрунтуванням української держави, ідеї українського часу й особливо українського простору (книга О. Кониського "Історія Русів"). Кирило-Мефодіївське братство (М. Гулак, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров та ін.) уже висунуло чітку програму *всеслов'янської федерації* з центральною роллю в ній України. *Це була перша ідея України як регіональної держави.*

Ідея федералізації (зовнішньої) України відродилася у 1917 р. – на початку існування Української Народної Республіки (М. Грушевський), але вона незабаром поступилася не лише ідеї, а й діяльності на утвердження української самостійної держави як політичного чинника всієї Східної та Центральної Європи.

Автором нової ідеї і концепції України як регіональної східноєвропейської держави став фундатор національної модерної географії та геополітики Степан Рудницький. У праці "Українська справа зі становища політичної географії" (1923) учений обґрунтував регіональність України у контексті Чорноморсько-Балтійської федерації. У цей міжморський альянс, на думку С. Рудницького, мали входити, крім України, також Фінляндія, Естонія, Латвія, Литва, Білорусія. Цю доктрину не вдалося реалізувати з багатьох причин. Передусім тому, що сама Україна не сформувалася як самостійна держава. Крім того, у ті часи молода Польща була вороже налаштована проти України, а без Польщі годі говорити про чорноморсько-балтійське міжмор'я як геополітичну даність і регіональне домінування України.

Україноцентризм у сучасній географічній науці та освіті

Україноцентризм у географії треба впроваджувати у двох тісно пов'язаних між собою аспектах: науково-дослідному і навчально-освітньому та просвітньому. Як засвідчує досвід, в останні п'ятнадцять років існує певний розрив між цими аспектами, що є ознакою відсутності єдиної політики відповідних керівних інституцій (наукових та освітніх). Зокрема, "українопровінціалізм" у шкільних географічних програмах і підручниках нерідко пов'язаний з тим, що сферу середньошкільної освіти контролювали на вищих рівнях "перефарбовані" комуністи, в т. ч. кучмісти. Дивує дрімучий московоцентризм або наївна "малорасєйська" нейтральність.

1. *Головним у реалізації україноцентризму на сучасному етапі є усунення з географії, її науково-дослідного та освітньо-просвітнього сектора московоцентризму* та "українопровінціалізму", що, по суті, одне і те ж. Передусім треба позбутися промосковських (росієцентричних) ідеологем. Нагадаємо найважливіші з них:

а) ідеологема "спільної колиски трьох братніх народів". У наукових дослідженнях історико-географічного характеру та в освітньо-методичних текстах навчальних посібників і підручників слід чітко проводити думку, що соціально-економічним і політичним ядром Київської Русі була територія сучасної України, на якій одвічно закоренився український народ; що спадкоємцем старокиївської держави є Галицько-Волинське королівство (кня-

зівство), яке повністю розвивалося у європейському контексті;

б) ідеологема “ собирания русских земель” і “Третього Риму”, які завідомо ставлять Україну у маргінальне положення. Тому в історико-географічних дослідженнях і в освіті треба всіляко стверджувати експансіоністський характер російського імперіалізму, починаючи від Івана Калити і закінчуючи сучасними російськими урядовцями і навіть науковцями. Конкретним сучасним проявом цієї москвоцентричної ідеологеми є твердження про існування четвертої східнослов’янської нації – так званих карпаторосів (“подкарпатських русинів”);

в) ідеологема спільних з Росією, Білоруссю і Казахстаном та іншими постсовєтськими республіками просторів – економічного, “оборонного”, культурного, інформаційного тощо. У наукових пошуках, викладанні суспільної географії у вищих і середніх школах українські вчені та вчителі повинні утверджувати, насамперед, окремішність своєї держави у контексті євразійського географічного простору, її домінантність на чорноморсько-балтійському міжмор’ї. Треба позбутися таких висловлювань, як “Україна – канонічна територія Російської Православної Церкви”, “Україна – багатонаціональна держава” „на території СНД” та ін.

2. *Для реалізації україноцентризму потрібно утверджувати у географічній науці панівну роль і самоцінність української національної ідеї*, що зародилася ще наприкінці XVIII ст. і пройшла низку модифікацій. На ранніх етапах вона полягала в обґрунтуванні самодостатності української нації та боротьбі за українську національну державу. Остаточно ця ідея сформована у книзі М. Міхновського “Самостійна Україна” (1904) під таким гаслом: “одна, єдина, самостійна і соборна Україна від Карпат і до Кавказу”. Майже два десятки років пізніше С. Рудницький уточнив географічні межі цієї державності (“ідеалом українців є вільна Україна в її етногеографічних межах”)[1] [2, с. 184].

За сучасних умов, коли вже створена незалежна держава Україна, україноцентрична ідея модифікувалася, змінивши акценти. Головним з цих акцентів є *економічний україноцентризм* (інші терміни: “економічний патріотизм”, навіть, “економмічний егоїзм”). Тут увагу потрібно звертати на зміцнення України на зовнішніх ринках товарів, послуг, ноу-гау, капіталу, її економічну самодостатність, особливо енергетичну і продовольчу (не полишаючи інформаційну). Наведемо приклади економічного “альтруїзму” й егоцентризму.

“Альтруїзм”. Відомо, що у галузевій структурі національного комплексу важливу роль відіграє металургія та хімія, які становлять більше половини її експортного потенціалу. Однак вони працюють на порівняно дешевому російському природному газі. У випадку його подорожчання до 200 дол. США за 1000 м^3 ці галузі стають нерентабельними. За тенденції зниження ціни металу на світовому ринку це не лише загрожує зменшенням фінансових надходжень у бюджет держави, а й стане основою деструкції всієї соціально-економічної системи України. Чи потрібний Україні такий “вузький” експортний потенціал, з одного боку, і такий економічний “альтруїзм”, – з іншого?

Егоцентризм. У разі великого експортного виторгу з’являються ресурси для непомірного імпорту дешевшої продукції, ніж та, яку виробляють в Україні. Тобто завдається своєрідного удару по так званому імпортозаміщувальному виробництву, яке згортається. Унаслідок цього зростає безробіття і вужчає внутрішній ринок. Тому старе як світ гасло “свій до свого по своє” повинне запрацювати по-новому в нових умовах. Отже, економічний егоїзм – не заради самого економічного егоїзму, а для укріплення самодостатності і безпеки України.

Звідси випливає, що економічний україноцентризм передбачає не лише утвердження України на зовнішніх ринках, а й створення диверсифікованого національного комплексу з потужним внутрішнім та зовнішнім ринками.

З огляду на це, першим завданням географії, особливо суспільної, як науки і предмета викладання в контексті ідеї україноцентризму має бути концентрація уваги на дослідженні самої України як багатовимірного географічного феномена і Вівведення їй левової частки при викладанні географічних дисциплін у школі.

Назвемо декілька принципових положень щодо вивчення географічних дисциплін і, зокрема, географії України у середній загальноосвітній школі. Першою дисципліною має бути *краєзнавство*, тобто вивчення географії (природи, населення і господдарства) рідного поселення і його околиць. Це треба робити у третьому – четвертому класі. Далі потрібно ввести новий предмет “Початкова географія України” (як це роблять у Європі!), яка повинна стати базовою для вивчення української історії та літератури. Цим самим буде отримано синергетичний ефект від вивчення українознавства у середній школі. Лише після цього можна вводити “Загальну географію” (“Загальне землезнавство”). Її конкретизацією може стати “Географія материків і океанів” у наступному класі. На цій підставі вивчають “Економічну і соціальну географію країн світу” і нарешті дві дисципліни – “Фізичну географію України” та “Соціально-економічну географію України”. Таким чином із семи навчальних дисциплін чотири припадають на вивчення географії України (включаючи краєзнавство).

Свого часу ми багато писали про головні проблеми суспільної географії України [6, с. 327–330]. Нагадаємо лише, що, крім зазначених у книзі [6] міждисциплінарних проблем, особливу увагу треба звернути на вивчення (і викладання) суспільної географії країн-сусідів, особливо безпосередніх сусідів (у нашому випадку – це Польща і

[1] Правда, ще 1863 р. цю ідею висловив у художній формі П. Чубинський у вірші “Ще не вмерла України” фразою “Встанем, браття, в бій кривавий від Сяну до Дону”.

Росія), зосереджуючись на можливостях реалізації українських інтересів у цих країнах та інтересів цих країн в Україні.

Далі увагу в дослідженні та викладанні суспільної географії потрібно також зосереджувати на тих країнах світу (поза сусідами), які становлять для України спеціальний економічний і соціально-політичний та культурний інтерес. Це передусім високорозвинені країни Європи й Америки – Німеччина, Франція, Велика Британія, США, Японія, Китай та ін. Саме з цих країн слід очікувати найбільших в Україні інвестицій і новітніх технологій.

Оскільки українська нація дедалі більше глобалізується, то сучасна географія повинна зосередитись на дослідженні цієї глобалізації та викладанні географії країн з великою українською діаспорою (і заробітчанами). Це Канада, США, Арґентина, Бразилія, Греція, Італія, Іспанія та Португалія.

У цьому разі увагу треба зосередити на спектрі зв'язків цих держав з Україною і не обмежуватися лише торговими зв'язками з експорту-імпорту товарів. Тепер особливе місце повинні посісти можливості експорту капіталів в Україну, створення спільних підприємств тощо.

3. *Одним з аспектів україноцентризму є дослідження проблеми "Україна і глобалізаційні процеси"*. Його не обмежують вивченням (науковим і шкільним) лише зовнішніх зв'язків України з іншими країнами. Найважливішим тут є налагодження суб'єкт-об'єктних відносин України із зовнішнім світом. Є вона суб'єктом чи об'єктом глобалізаційних процесів, яке її місце у цих процесах, які позитивні та негативні сторони цих процесів і їхній вплив не лише на економіку України, а й на її культуру, духовне життя українського народу.

Головним у геостратегії України має бути утвердження її як економічного і політичного "гравця на світовій шахівниці", тобто посилення її як *суб'єкта глобалізаційних процесів*. Це нелегкий і тривалий, але цілеспрямований процес. Найважливішим у ньому є перетворення українського суспільства у постіндустріальне та інформаційне з тим, щоб наша держава вивозила не сировину і напівфабрикати (метал, продукти хімії тощо), а передусім нові технології, програмний продукт, надавала аерокосмічні та рекреаційні послуги тощо. Для цього необхідна також *реіндустріалізація* країни, а в ній – *розвиток економіки знань*.

Поки що Україна у глобальному масштабі представлена військово-промисловим комплексом (ВПК), металургією і хімією. Вона входить у першу десятку країн з експорту зброї та бере участь у миротворчих процесах у різних місцях Земної кулі, надає космічні послуги багатьом країнам. Але цього замало, щоб стати суб'єктом глобалізаційних процесів.

Наразі Україна більше є об'єктом глобалізації. Вона зазнає жорсткого впливу зі сторони великодержав, які дбають про свої геоекономічні та геостратегічні інтереси. Іншими словами, україно-центризм у цих процесах слабко виражений, точніше, є асиметричним. Прикладом може бути те, як Україна позбулася атомної зброї, відмовилася від вигідних військово-промислових контрактів з Іраном, піддається газовій обструкції з боку Росії. Не виявляє вона сильних ініціатив у вивезенні капіталів (хіба що тіньових в офшорні зони). А процеси вестернізації і русифікації її культури, захоплення її інформаційного простору засобами масової ін формації близьких і віддалених країн (особливо російських) поставили культурні цінності українського народу на межу їх існування.

4. *Окремою проблемою сучасного україно-центризму є дослідження і вивчення процесів формування України як реґіональної держави*.

Існує два розуміння реґіональної держави. На думку японського економіста Кенічі Омае, реґіональна держава (РД) – це місто-реґіон, "природна економічна зона", що ігнорує державні кордони і самі столиці держав, у яких РД формується під впливом глобальної економіки і частиною якої вона (РД) є. Приклади – чотири "нові двигуни" Європи: 1) реґіон Рона–Альпи у Південно-Східній Франції з центром у Ліоні; 2) Ломбардія у Північній Італії з Міланом; 3) Каталонія у Північно-Східній Іспанії з Барселоною; 4) Баден-Вюртемберґ у Південній Німеччині зі Штутгартом. Такі реґіони-держави концентрують у собі великі обсяги транснаціонального капіталу, а їхні лідери мають справу безпосередньо з іноземними партнерами і домовляються про найліпші умови бізнесу зі своєю національною владою [1, с. 81].

Усе це більше стосується участі країни та її реґіонів у глобалізаційних процесах. Гіпотетично в Україні такими РД можуть у перспективі стати Крим і Закарпаття.

Друге розуміння РД більше поширене і є традиційним. Реґіональна держава – це країна з потужним економічним і військово-політичним потенціалом, яка має великий вплив на процеси суспільної життєдіяльності менших, особливо сусідніх державах. Прикладом реґіональної держави у Євразії є Росія, в Азії — Китай та Індія, в Америці — Бразилія (тут ми обминаємо такі світові потуги, як США, Японія, Німеччина, Велика Британія та ін.).

У цьому аспекті Україна має всі дані, щоб бути реґіональною державою на стику сходу Європи і південного заходу Азії. Тому україноцентризм передбачає дослідження та вивчення цього нового українського феномена. Реґіоналізм України найліпше може виявитися у контексті балтійсько-чорноморсько-каспійської дуги постсовєтських держав. Ця дуга, крім України, визначена такими країнами, як Естонія, Латвія, Литва; Білорусь, Молдова, Грузія, Вірменія, Азербайджан. Різні види співробітництва, включаючи створення управлінських міждержавних структур — це важливий

предмет міждисциплінарних, у тім числі і суспільно-географічних, пошуків. Серед останніх слід назвати, передусім, дослідження шляхів економічної інтеґрації названих країн і встановлення раціонального міждержавного поділу праці у вирішенні енергетичної, продовольчої, рекреаційної, військово-оборонної та інших проблем у близькій і віддаленій перспективі.

Недавнє створення Балтійсько-Чорноморсько-Каспійського альянсу держав має на меті вирішення енергетичної проблеми. У системі цих держав Україна стає важливою виробничою (нафто- і газопереробка) і транзитною ланкою енергоносіїв із Північно-Східної Азії та Близького Сходу в країни Балтії, Північної та Північно-Західної Європи. Центральне географічне положення України у балто-чорноморсько-каспійській системі країн робить її геоекономічним і геостратегічним регулятором величезного фраґмента євразійського простору. Особливу увагу треба звернути на те, що східним фронтом ця система виходить у південно-західний фронт таких же інтересів Росії, а західним – у країни ЄС.

Що стосується спільного вирішення продовольчих проблем країн названої геоекономічної дуги, то тут можна запропонувати посилення поділу праці між її різними частинами: Україна стає головним виробником зерна, балтійські країни – морепродуктів і продуктів молочного тваринництва, а кавказькі держави – субтропічних фруктів та овочів. Можна передбачити функціонування своєрідного продовольчого конвеєра з ранньої весни (квіти, ранні овочі) до пізньої осені й зими (субтропічні фрукти), який започатковано на південному сході цієї дуги країн.

Вже сьогодні можна передбачати потребу створення *віртуального шовкового шляху* від Китаю до країн Західної і Північної Європи через Центральну Азію і держави Каспійсько-Чорноморсько-Балтійської дуги. У руслі цього шляху доцільно розробити декілька *геологістичних маршрутів* з тим, щоб реально представити Україну як необхідну ланку на великій геоекономічній і геополітичній євразійській осі.

Такі далеко неповні прояви україноцентризму, які повинні бути парадигмальними у сучасних суспільно-географічних дослідженнях і циклі географічних дисциплін у середній школі.

Висновки. З усього сказаного можна стверджувати таке щодо імперативу україноцентризму у сучасній національній географічній науці.

1. Цей імператив є суттєвим засобом інтенсифікації розвитку національної географічної науки і повинен витримуватися не лише у суспільній, але й у природничій географії та геоекології;

2. Він має місце як в описовій (дескриптивній, регіональній) географії, так і в загальному землезнавстві (нагадаємо, що “загальне землезнавство” – це не “загальна фізична географія”, як дехто думає, а “загальна географія”);

3. Імператив географічного україноцентризму передбачає передовсім зосередження головної уваги на дослідженні України як природно-, демо-, соціально-, економіко- і політико-географічної окремості у контексті різних рівнів геопросторової організації земної природи і людської цивілізації. Зокрема, це стосується дослідження географічних закономірностей розміщення природно-ресурсного, демоетнографічного, соціального, економічного, політичного і духовно-культурного потенціалу України і його раціонального використання в інтересах української етнічної і політичної нації;

4. У геополітичному аспекті головна вимога – це вивчення України у полі її зв’язків із сусідами першого і другого порядків (особливо Росії і Польщі), країнами Європи, Близького і Середнього Сходу, Кавказу і Центральної Азії. Особливо принциповим є дослідження України у системі європейської і євроатлантичної регіональної безпеки. Географічно-просторове обґрунтування визначального вектора геоекономічної, геокультурної та геостратегічної орієнтації України є фундаментальною міждисциплінарною проблемою не лише географічної, але й багатьох суспільних і навіть природничих наук сьогодення;

5. Вивчаючи суспільно-географічні проблеми країн світу, їх різноманітних союзів, блоків та інтеграцій, на перший план слід ставити дослідження їх зв’язків з Україною і української економіки та соціуму з ними. Це стосується передовсім тих країн, які є світовими лідерами (США, Японія, Великобританія, Китай та ін.), а також країн з великою українською діаспорою;

6. Сучасна географія внаслідок дії об’єктивних чинників мусить ураховувати систему соціально-економічних і геополітичних інтересів та ризиків, якими охоплена Україна і сукупність країн, з якими вона має найінтенсивніші зв’язки. Імператив україноцентризму вимагає тримати у полі зору саме ці аспекти життєдіяльності держави;

7. Важливою стороною україноцентризму є розгляд України як країни з великим регіональним потенціалом. Зокрема, бачення нашої держави як головного геополітичного і геоекономічного гравця на терені Чорноморсько-Балтійського міжмор’я (ширше – на Каспійсько-Чорноморсько-Балтійському просторі), а також у регіоні Чорноморського економічного співробітництва. Суттєвим є дослідження організаційних форм усіх видів спів робітництва і їх координації, а також розв’язання за допомогою цих форм актуальних і перспективних міждержавних проблем енергетичної, продовольчої, комунікаційно-транзитної, рекреаційної, науково-інноваційної та інших сфер.

8. Україноцентризм передбачає визначення місця України у глобалізаційних процесах, зокрема, наукове обґрунтування можливих сценаріїв і трендів цих процесів. Головне у найближчій перспективі – це вивчення проблем перетворення нашої держави з об’єкта у суб’єкт глобалізації.

9. Імператив україноцентризму у суспільній географії вимагає негайно усунути імперські міфо- та ідеологеми щодо історико-географічних аспектів формування українського народу і його державності (ідеологема про Русь як "спільну східнослов'янську колиску", "старшого брата", об'єднавчу функцію Москви у реалізації т. зв. "собирания русских земель", "теорія Третього Риму" тощо).

10. Сучасний україноцентризм означає зосередження головної уваги у загальноосвітній школі на вивченні географії України (в т. ч. початкової десь у III–IV класах) не лише за кількісними, але, що головне, якісними параметрами.

Література

1. *Блій де Г., Муллер П., Шаблій О.* Географія: світи, реґіони, концепти. – К.: Либідь, 2004.
2. *Рудницький С.* Чому ми хочемо самостійної України / За ред. О. Шаблія. – Львів: Світ, 1994.
3. *Шаблій О.І.* Академік Степан Рудницький – фундатор української географії. – Львів; Мюнхен: Вид. центр ЛДУ ім. І. Франка, 1993.
4. Соціально-економічна географія України / За ред. О. Шаблія. – Львів: Світ, 1994.
5. *Нудьга Г.* Перші маґістри і доктори // Не бійся смерті. – К.: Рад. письменник, 1991.
6. *Шаблій О.І.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2001.
7. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2004.
8. *Шаблій О.І.* Україноцентризм у національній геополітиці і суспільній географії // Теоретичні та методологічні проблеми суспільної географії. Зб. наук. праць на пошану Заслуженого професора Львів. нац. ун-ту ім. І. Франка Олега Шаблія. – Львів: Вид. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – С. 39–51.

Стаття надійшла 14.11.2010 р.

УДК 911.3

Олег Шаблій

ВНЕСОК ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА У НАЦІОНАЛЬНУ ГЕОГРАФІЧНУ НАУКУ

Обґрунтовано роль професора Володимира Кубійовича (1900–1985) на етапі становлення новітньої української географічної науки. Розкрито форми наукової діяльності, галузі суспільної географії (демо-, етногеографії, геоурбаністики) з суттєвим творчим внеском ученого. Визначено принципи організації його наукових досліджень.

Ключові слова: *національна географія, становлення української географічної науки, історія географії, форми і принципи наукової діяльності.*

Oleh Shabliy. The Contribution of Professor Volodymyr Kubiyovych to Ukrainian National Geography. *The role of Professor Volodymyr Kubiyovych (1900–1985) at the formative stage of modern Ukrainian geography as a science is substantiated. The forms of his scientific activity and branches of human geography (demo-, ethno-geography, urban geography) to which he substantially contributed are highlighted. The organizing principles of his scientific research are demarcated.*

Key words: *national geography, formation of Ukrainian geographic science, history of geography, forms and principles of scientific activity.*

Актуальність проблеми. Володимира Кубійовича, як правило, називають другим після Степана Рудницького українським географом і картографом, який має неоціненні заслуги у процесі становлення української національної географії. Це правильна думка, однак вона ще ніким науково не обґрунтована. Тому спробуємо оцінити внесок Володимира Кубійовича в українську географію, зокрема суспільну, або, як при житті ученого називали, – антропогеографію. Окинемо поглядом цю проблему через деякі аспекти: а) віхи і етапи наукової діяльності ученого; б) місце Володимира Кубійовича у становленні національної суспільної географії; в) форми наукової діяльності вченого; г) внесок в окремі сфери і галузі суспільної географії.

1. Внесок Володимира Кубійовича в національну географію у контексті його життєпису

Володимир Кубійович прожив довге життя. Він народився у 1900 р., а помер у 1985 р. З усіх 85 літ життя на роки інтенсивної наукової діяльності припадає приблизно шість з половиною десятків. Якщо вважати, що наукова праця ученого почалася у 1920 р., коли він був студентом-першокурсником філософського відділу Яґеллонського університету (тоді першою працею була "Проблеми горішньої

межі людини" [в Карпатах]), то наступні 65 років характеризувалися більшою чи меншою інтенсивністю географічної наукової діяльності. Це дві третини цікавого на суспільні і науково-пошукові події XX ст. Центральними і найбільш плідними були для Володимира Кубійовича тридцяті роки цього століття.

Визначний історик України О. Оглоблин так "математично" охарактеризував життя Володимира Кубійовича:

ГУ + УЦК + ЕУ,

де *ГУ* – географія України, *УЦК* – Український центральний комітет, *ЕУ* – Енциклопедія Українознавства.

Зрозуміло, чому тут на першому місці стоїть *ГУ* – географія України (я б додав ще й окремих українських земель). Але думати, що цим обмежився Володимир Кубійович хронологічно десь до 1940 р., коли він став на чолі *УЦК* – суспільно-харитативної організації, яка діяла у 1940–1944 рр. на західноукраїнських етнічних землях (Галичина, Надсяння, Лемківщина, Холщина та Підляшшя), було б помилкою. В усі воєнні і повоєнні роки Володимир Кубійович так чи інакше, навіть будучи повністю зайнятим працею відповідно в *УЦК* та в *ЕУ*, значну частину часу й уваги приділяв географії та картографії.

Зокрема, у 1920–1929 рр. з-під його пера вийшло 19 наукових праць, у 1930–1939 рр. – 50 праць, у 1940–1949 рр. – 8 праць, у 1950–1979 рр. (три десятиліття) – 9 праць. Якщо сюди додати видання карт і атласів, а також статті в енциклопедіях, то картина дещо зміниться. Зокрема, до 1929 р. була видана одна карта, у 1930–1939 рр. – шість (разом з „Атласом України...", де Володимирові Кубійовичу належать одноосібно чи у співавторстві приблизно 100 карт і картосхем), у 1940–1949 рр. – шість, у 1950–1979 рр. – три. Усі статті в енциклопедіях, за винятком однієї в УЗЕ, видані у 1950–1979–1985 рр. (і навіть після смерті ученого). Їх нараховується приблизно 360 позицій (теж власних чи у співавторстві). Не говоримо про статті у пресі, які мали нерідко географічний зміст (всього приблизно тридцять). Частка негеографічних публікацій, за винятком публіцистичних, невелика.

Отже: 1) *наукові географічні публікації – це переважно статті разом з монографіями, збірниками, картами і атласами, що припадали переважно на 30-і рр. XX ст.*; 2) *географічні статті в енциклопедіях написані у 50–80-і рр. цього ж століття*.

2. Місце Володимира Кубійовича у становленні національної наукової школи

Українська національна новітня географія зародилася наприкінці XIX – на початку XX ст. При її зародженні стояв *Григорій Величко* (1869–1932), який першим серед українців захистив у Львові докторат (1889) на тему "Пластика польсько-руських земель з особливим поглядом на Карпати", а у 1896 р. видав карту "Народописна карта українсько-руського народу". Він розпочав, але не закінчив підготовку і видання "Географії України" (1902).

До 1905 р. йшов процес нагромадження знань і підготовки кадрів географів-фахівців у Львівському університеті, де ще 1882 р. була заснована перша в Україні кафедра географії, очолена польським географом Антоні Реманом (1840–1919). У 1901 р. Степан Рудницький захистив докторат на тему "Плями сонячні", тобто більше з астрофізики, ніж з географії, хоч вже на початку нульових років XX ст. він опублікував ряд географічних статей. Період становлення української національної географії надзвичайно короткий: він тягнеться від 1905 р. (тоді С. Рудницький опублікував свою фундаментальну працю "Нинішня географія") до середини 40-х рр. цього ж століття, тобто приблизно сорок років. Кульмінаційним у становленні новітньої національної географії була публікація у 1937 р. за редакцією Володимира Кубійовича "Атласу України й сумежних країв" і в 1938 р. – "Географії українських й сумежних земель". Під кінець 30-х і на початку 40-х років також вийшли праці Івана Теслі з географії України, Олени Степанів – з геоурбаністики ("Сучасний Львів", 1943) та у 1943 р. перевидано книгу "Географія України й сумежних країв". *Саме працями Володимира Кубійовича, включаючи його науково-організаторську діяльність, було завершено перший суттєвий етап у розвитку національної географії – етап її становлення*.

Які риси цього етапу і яке місце Володимира Кубійовича у його перебігу? На цьому етапі:

а) були сформовані теоретичні основи національної географії (С. Рудницький, П. Тутковський, В. Ґеринович, М. Дольницький, А. Синявський, К. Дубняк, Ф. Матвієнко-Гарнага та ін.). Центрами цього процесу були Львів, Київ, Харків, Краків. Спочатку це була Галичина із Науковим товариством імені Шевченка (С. Рудницький, В. Ґеринович, М. Дольницький), далі – Київ (П. Тутковський, А. Синявський), у 20-х рр. – Харків, куди переїхав С. Рудницький (1926 р.) і де ним був створений Український науково-дослідний Інститут географії і картографії (К. Дубняк, Ф. Матвієнко-Гарнага та ін);

б) після розгрому Інституту географії і картографії (1933), смерті П. Тутковського (1930), арешту С. Рудницького (1933), К. Дубняка, арешту В. Ґериновича, втечі з України у Росію А. Синявського *центр географічної думки змістився у Галичину*. Тут Володимир Кубійович з 1930 р. об'єднав наукові сили на створення атласу України;

в) головною темою географічних досліджень у міжвоєнний період була *географія України,* яка відігравала важливу роль. У цей час особливо виділяється видання навчальних підручників і посібників: у 1918–1920 рр. – К. Воблого, І. Фещенка-Чопівського, С. Рудницького, В. Садовського та ін.;

у кінці 20-х – на початку 30-х рр. – Ф. Матвієнка-Гарнаги, В. Садовського та ін.; у 1933–1943 рр. – В. Кубійовича, І. Теслі, О. Степанів (рукописи);

г) починає формуватися новітня економічна географія як межевий напрямок на пограниччі географічної й економфічної наук (В. Садовський). Водночас, працями цього ученого було *покладено початок регіонально-комплексного напрямку*. В. Садовський у 1933 р. зробив дефініцію економічного району: "Під економічним районом, – писав він, – слід розуміти відмежовану територію, на якій господарське життя в цілому чи певна група господарських явищ зв'язана певною закономірністю" [2];

ґ) почала формуватися, і це треба особливо відзначити, українська геоурбаністика (праці В. Кубійовича, Г. Величка, О. Степанів);

д) відбувся новий поштовх у формуванні національного краєзнавства (праці К. Дубняка та Ф. Матвієнка-Гарнаги);

е) розвивається національна географічна термінологія і називництво (П. Тутковський, К. Дубняк, С. Рудницький).

У всіх цих напрямках помітне місце зайняли усі названі географи. Але *найбільша роль належить на початковому етапі С. Рудницькому, а на завершальній стадії – В. Кубійовичу*.

3. Форми наукової діяльності Володимира Кубійовича

Володимир Кубійович не був кабінетним ученим. Він формувався і діяв у географічній науці як самодостатня креативна фігура. Його географічна творчість проходила у різних формах. Серед них найважливішими були такі: а) індивідуальна; б) колективно-групова; в) методично-педагогічна; г) енциклопедична; ґ) суспільно-громадська.

Індивідуальна форма. Вона властива для більшості учених, в т. ч. і для Володимира Кубійовича. Левова частка його публікацій була написана індивідуально (крім енциклопедичних статей). При цьому В. Кубійович завжди будував свої висновки на основі трьох методів:

а) *польового* (екскурсійно-наукові мандрівки він здійснював буквально до останніх днів свого життя; саме це дає нам право говорити про нього як некабінетного вченого);

б) *статистичного.* Особливо це стосується його праць з демогеографії, а також *картографії*. При цьому він не довіряв державній статистиці, а шукав способів її верифікації (перевірки на об'єктивність). Сам видав декілька статистичних довідників, один з яких створено на підставі великої маси анкет стосовно етно- і конфесійно-демографічної ситуації в Галичині на 1.01.1939 р. У кінці мало не кожної статті довоєнного періоду Володимир Кубійович подає статистичні таблиці, побудовані на основі своїх спостережень чи аналізу офіційної статистики;

в) *картографічного*. Володимир Кубійович, як ніхто інший, продемонстрував насущу потребу у будь-якому географічному дослідженні використовувати картографічні засоби і методи. Мало яка його публікація обходилась без картографічної моделі. У цьому відношенні В. Кубійович є зразком. А у такій праці як "До антропогеографії Нового Санча" він застосував шість картосхем, виготовлених під час наукового дослідження з геоурбаністики.

Колективно-групова форма діяльності. По суті, Володимир Кубійович у своїй креативній функції найбільше проявився у колективно-груповій формі діяльності. Розпочав її з того, що в 1930 р. видав науковий збірник студентів-українців, які навчалися в Яґеллонському університеті, під назвою "Науковий збірник Географічної секції при Українській студентській громаді у Кракові". Саме з цього збірника він виступив як національно свідомий учений (до 1929 р. В. Кубійович писав свої твори виключно польською мовою). Від цієї "руської брошури" відмежувався керівник кафедри географії проф. Є. Смолєньскі; з того часу посипалися нападки на В. Кубійовича. Все почалося з 1924 р, коли вчений брав участь у Першому конгресі слов'янських географів і етнографів у Празі та у Другому конгресі у Варшаві та Львові у 1927 р.).

Наступною фундаментальною колективною справою В. Кубійовича була організація видання у 1937 р. "Атласу України і сумежних країв" та у 1938 р. "Географії українських й сумежних земель". У цих двох творах особливо проявився науково-організаційний хист ученого. Він сам і у співавторстві підготував близько двох третин карт атласа. А рисувальником карт став молодий адепт географії і картографії, колега Володимира Кубійовича Микола Кулицький (1903–1970). До підготовки видання В. Кубійович залучив сімнадцять учених різних галузей знань, але з географічним чи картографічним ухилом.

Фундаментальним колективним твором, створеним під орудою вченого, була двадцятиоднотомна "Енциклопедія Українознавства" (14 томів українською, 7 – англійською мовами). Дехто називав її географічною через велику кількість розміщених тут статей географічного спрямування. В. Кубійович є, мабуть, єдиним у світі географом-ученим, що організував близько сотні авторів з різних галузей знань, щоб підготувати таке енциклопедичне багатотомне видання.

Методично-педагогічна форма. Вона проявилася в організації В. Кубійовичем підготовки і видання навчальних посібників, текстів лекцій, навчальних карт для широкого кола користувачів: учителів географії, учнів гімназій та студентів університетів, широкої української громадськості, яка отримала науково вивірені документи про українську національну територію з її природним потенціалом, українську націю та її історичну закоріненість у цю територію.

Після війни, очолюючи у Сарселі Інститут заочного навчання Українського вільного універси-

тету, В. Кубійович написав декілька лекцій з географії України і видав їх на склографі. Він писав також статті з проблем національного виховання у діаспорі.

Енциклопедична форма діяльності. Про неї написано самим В. Кубійовичем та іншими ученими напевно більше, ніж про інші форми діяльності.

"Енциклопедії Українознавства" В. Кубійович віддав півстоліття свого життя. Як казав учений, він був "був одружений з енциклопедією". У неї він вклав всю свою енергію і організаційний хист. По суті, він підготував (за невеликим виключенням) усі статті цього видання. Кожну статтю опрацював як свою, даючи авторам багато фахових порад з різних сфер знання і практики.

Для географії і картографії важливим є таке:

– у статтях В. Кубійович проводить думку про окремість української національної географії, яка формувалася у руслі європейської географічної науки;

– статті, які подають географічний опис окремих суспільних сфер України або реґіонів чи країн супроводжуються картами і картосхемами;

– незважаючи на існування такої псевдодержави як УРСР, В. Кубійович представляв Україну переважно у її етногеорафічних межах;

– статті максимально деідеологізовані, так би мовити, ідеологічно нейтральні. Хоч кожен, хто їх читає, побачить їх україноцентричний зміст;

– серед статей особливо виділяються ті, що характеризують українських учених-географів. Як правило, в інших виданнях (у т. ч. енциклопедичних) біографіям визначних національних географів, за невеликим винятком, не приділено належної уваги.

4. Внесок в окремі галузі суспільної географії

Найбільший внесок В. Кубійович зробив у суспільну географію – антропогеографію. А в ній – у демогеографію, етногеографію і геоурбаністику.

Внесок у демогеографію. Ця галузь була цікавою для української географії як у кількісному, так і якісному аспектах. Кількісна сторона – демограффічна ситуація на українських етнічних землях та її історична динаміка. Вона, передовсім, цікавила вчених у контексті площі і конфігурації української національної території, кількості і густоти населення на ній.

На базі всебічного аналізу історичних і статистичних джерел (зокрема матеріалів переписів) В. Кубійович встановив площу території, заселену українцями – суцільно (728,5 тис. км^2) і змішано з іншими націями (203,6 тис. км^2), що разом становить 932,1 тис. км^2. Водночас, він встановив, що на 1.01.1939 р. кількість українського населення у Європі сягала 54,2 млн осіб, у т. ч. на суцільно заселених землях – 49,5 млн осіб. Густота населення – 58 осіб/км^2 (при найбільшій у Галичині – 97 осіб/км^2, на Буковині – 87 осіб/км^2, у тодішній УРСР – 70 осіб/км^2). Таким чином, доведено, що Україна є найбільшою національною територією Європи, має величезний людський потенціал і є поділена між чотирма країнами, а її народ не має своєї національної держави. *Логічний висновок, що мав політичний зміст: Україна повинна постати як самостійна соборна національна потуга.*

В. Кубійович визначив найбільш загальні риси розміщення населення на території України (рідша заселеність, ніж у Європі, зональна нерівномірність заселення, новітнє зростання у розселенні питомої ваги Півдня і Південного Сходу України, головні чинники розселення населення, відносне перенаселення тощо).

Внесок у етногеографію. Етногеографія уже на ранніх стадіях формумання української антропогеографії виокремилася в окрему галузь суспільної географії, хоч загалом вона входила у структуру демогеографії. Зрозумілі причини великої уваги до етногеографії таких попередників В. Кубійовича, як *С. Рудницький*, *М. Кордуба* чи *В. Садовський*, які заклали методологічні та теоретичні основи етногеографії.

Роль В. Кубійовича у 30-х роках XX ст. полягала у тому, що він:

а) головну увагу приділив географії корінної державотворчої нації – українців – на їх етнічних землях (особливо західних) і в Україні загалом;

б) розкрив історичні процеси освоєння українцями своєї національної території;

в) вивчав міграції українського етносу як у межах національної території, так і у світовому масштабі; дав описи територій масового вселення українців поза межами їх національної території;

г) дослідив окремі історико-географічні українські землі (Галичину, Волинь, Донщину та ін.) з позицій формування і структури їх етнічного складу і ролі у формуванні української нації;

ґ) уклав і видав етнічні карти України, в т. ч. так звані карти "надвишок" і "недоборів" українців.

Внесок у геоурбаністику. Володимир Кубійович є класиком української геоурбаністики. Його праця "До антропогеографії Нового Санча" (1927) заслуговує бути настільною книгою кожного географа-суспільствознавця.

Місто Новий Санч лежить на найдальшому заході українських етнічних земель у Карпатах. Це мала Батьківщина Володимира Кубійовича. За своє життя він ще написав до десятка наукових праць з геоурбаністики, особливо України. Можемо вважати його *фундатором геоурбаністичного напрямку національної антропогеографії*.

Серед головних рис дослідження В. Кубійовичем теорії міських поселень назвемо такі:

а) він не пов'язує просторову делімітацію міста з існуючими адміністративними межами;

б) поняття міста трактує як багатоаспектне: "ландшафтне", геопросторове, демографічне, соціальне і економічно-господарське;

в) категорію міста пов'язує із характером заселення території (вирізняє у передмісті т. зв.

міське і місцеве населення);

г) виокремлює на пограниччі міста і неміста т. зв. перехідну групу осель;

ґ) операціонує процес дослідження міських поселень.

Значний внесок здійснив Володимир Кубійович також у розвиток *історичної геоурбаністики* (див. нашу працю "Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення" [3, с. 420-424]).

5. Науково-організаційна діяльність

Цей вид наукової діяльності Володимира Кубійовича був публічним. Учений не був схильним до прихованої, таємної чи навіть підпільної організованої діяльності. Він створював постійні чи ситуативні творчі колективи, ставив перед ними чітко визначену мету, розробляв програму для її досягнення, виявляв людські кадрові і фінансові засоби, визначав періоди у досягненні мети і домагався її осягнути. Правда, останнє не завжди вдавалося реалізувати вчасно переважно через об'єктивні причини.

Головні групи і колективи були створені В. Кубійовичем для підготовки і видання таких творчих проектів: а) "Атласу України…"; б) підручника-монографії "Географія українських й сумежних земель"; в) "Енциклопедії Українознавства".

У науково-організаційній діяльності Володимир Кубійович користувався десятьма принципами. Це як десять заповідей Божих, десять принципів Івана Огієнка стосовно вивчення і використання рідної української мови, як декалог українського націоналіста. Отож, принципами В. Кубійовича були:

1) *опора на організаційні структури,* найкраще створені ним особисто (приклади подані у попередньому розгляді);

2) *чітко поставлена мета* діяльності, в т. ч. науково-географічної;

3) *воля для досягнення поставленої мети* (В. Кубійович був на диво вольовою людиною);

4) *визначальна роль* не особистих, а *громадсько-суспільних інтересів*;

5) об'єктивність. У тодішніх умовах було легко збитися на суб'єктивні позиції, але В. Кубійович дотримувався об'єктивного бачення справи;

6) *фаховість.* Він ніколи не дозволяв собі як редактор ЕУ доручати підготовку статей нефахівцям з відповідної галузі знань чи практики;

7) *раціоналізм.* В. Кубійович не був ні сентиментальним, ні ірраціональним у науковій діяльності, хоч деякі дії зовні виглядали таки ірраціональними;

8) *консерватизм.* Учений сприймав нові віяння у науковому і суспільному житті виважено. Цей принцип давав йому можливість відображати найважливіші особливості і відношення явищ і процесів;

9) *активний вплив на обставини.* В. Кубійович не був рабом ситуацій, а сам, за можливістю, формував необхідну обстановку, сприятливу для досягнення поставлених цілей;

10) *принцип „Україна понад усе!"*, який охоплював усі попередні й був визначальним кредо у життєдіяльності Володимира Кубійовича.

Література

1. Професор Валентин Садовський / [упоряд. О. Шаблій]. — Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2004. – 306 с.
2. *Садовський В.* Світове господарство (курс лекцій). – Подєбради, 1932–1933. – С. 7.
3. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж ; Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 704 с.
4. *Шаблій О.І.* Основи загальної суспільної географії: [підруч.]. – Львів : Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2003. – 444 с.

Стаття надійшла 1.11.2010 р.

УДК 929 Кубійович:911.3 ***Юрій Кисельов***

ГЕОСОФІЧНЕ ЗНАЧЕННЯ НАУКОВОЇ СПАДЩИНИ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

Відзначено елементи геософії в науковому географічному доробку професора Володимира Кубійовича. Окреслено геопросторові концепції України, що лягли в основу наукових праць цього вченого, а також редагованої ним "Енциклопедії українознавства". Проаналізовано окремі риси географічного положення України (великопростірність, відкритість, межове положення тощо), що були досліджені проф. В. Кубійовичем та зберегли своє геософічне значення до нашого часу.

Ключові слова: *кубійовичезнавство, геопростір, українська національна територія, географічне положення, геософічність.*

Yuriy Kyselyov. Geosophical significance in the scientific legacy of Professor Volodymyr Kubiyovych. *Elements of geosophy in the scientific legacy of Professor Volodymyr Kubiyovych are demonstrated. His geospatial concepts of Ukraine as fundamentals of his scientific work as a scholar and in the "Encyclopedia of Ukrainian Studies" edited by the scholar are outlined. Some characteristics of the geography of Ukraine (such as the feeling of great space, open area, border situation, etc.) that were investigated by Prof. V. Kubiyovych and have retained their geosophical significance to the present are analyzed.*

Key words: *Kubiyovych studies, geospace, Ukrainian national territory, geographical situation, geosophicality.*

Постановка проблеми та її актуальність. Одне з найяскравіших імен в історії української географії належить професорові Володимирові Кубійовичу (21.09.1900 – 2.11.1985), якого не без підстав вважають другим – після академіка Степана Рудницького – творцем і провідником ідей географічного українознавства, чий науковий спадок – так само, як і його славетного попередника – тісно пов'язаний із формуванням теоретичних основ національно-визвольного руху українського народу, обґрунтуванням географічних підвалин його майбутньої державності. Крім визначного внеску в розвиток наукових географічних досліджень, проф. В. Кубійович відзначився надзвичайно вагомими здобутками на ниві громадської роботи в буремні роки Другої світової війни та створив унікальне багатотомне енциклопедичне видання про Україну – "Енциклопедію українознавства". Всеосяжний характер діяльності видатного вченого дав підстави його сучасникові – відомому українському історикові О. Оглоблину – вивести своєрідну "формулу Кубійовича": ГУ + УЦК + ЕУ = ВМК, де ГУ – це географія України, наукові основи якої він продовжував розробляти після С. Рудницького; УЦК – Український Центральний комітет, українська громадська гуманітарна установа в Ґенеральній губернії часів Другої світової війни, очолювана В. Кубійовичем; ЕУ – "Енциклопедія українознавства", головним редактором якої славнозвісний український географ був упродовж тридцяти шести років, до останніх днів свого довгого, сповненого глибокого й різнобічного змісту, життя; нарешті, ВМК – Володимир Михайлович Кубійович.

Аналіз останніх публікацій з теми. Дослідження наукового доробку й життєпису проф. В. Кубійовича загалом пов'язані, передусім, із працями проф. О. Шаблія, якому належить термін „кубійовичезнавство" [18, с. 13-20]. Ще донедавна він залишався чи не єдиним ученим-дослідником життя й різнопланової, передусім географічної, наукової спадщини видатного українця. Зокрема, важливе значення для розуміння логіки розвитку української національної науки мають упорядкований О. Шаблієм збірник праць В. Кубійовича з передмовою редактора [6] та його ж праця "Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення" [16]. Слід відзначити також розвідку вченого "Мандрівки Володимира Кубійовича" [17], його ж статтю "Внесок професора Володимира Кубійовича в національну географічну науку" [19] та інші публікації. Наукову географічну спадщину непересічного вченого досліджують також І. Ковальчук [5], М. Пістун, Я. Олійник, В. Гуцал [11], І. Ровенчак [12] та інші науковці. Вивченням позанаукового (енциклопедичного, громадсько-політичного) доробку нашого видатного співвітчизника займалися й займаються такі українські автори, як А. Жуковський [4], О. Романів [13], Й. Свинко [15], Н. Антонюк [1], В. Верига [2]. Згодом до досліджень різних аспектів життя й діяльності В. Кубійовича долучилися О. Вісьтак [3], С. Кузик [7] та ін.

Метою статті є узагальнення й систематизація наукового доробку професора Володимира Кубійовича, пов'язаного з осмисленням та геософічною (географо-філософською) інтерпретацією українського національного геопростору.

Завданнями статті є:

- виявити відмінності у трактуванні проф. В. Кубійовичем українського національного геопростору в різні періоди його наукової діяльності у зв'язку зі змінами політико-географічної та геополітичної ситуації в Європі;
- проаналізувати погляди В. Кубійовича на роль фізико-географічних особливостей території України у формуванні національного людського геопростору;
- окреслити бачення В. Кубійовичем положення України на материку Євразія та європейському субконтиненті;
- обґрунтувати актуальність геопросторових концепцій України, представлених у працях В. Кубійовича, для сучасних географо-українознавчих студій.

Об'єктом дослідження є наукова географічна спадщина професора Володимира Кубійовича. **Предметом** дослідження виступає складова наукового доробку професора Володимира Кубійовича, що являє собою результат осмислення цим ученим ролі різних чинників у формуванні українського національного геопростору.

Виклад основного матеріалу. Упродовж усього свого життєвого шляху професор Володимир Кубійович був і залишався, перш за все, українцем. Річ Посполита Польська, громадянином якої вчений був між двома світовими війнами, робила все, щоб асимілювати українців західних етнічних земель. Для реалізації цієї мети шовіністична польська влада, зокрема, не давала можливості представникам

української національної інтеліґенції працювати в рідному Львівському університеті, а, натомість, розсіювала їх по польських етнічних теренах. Саме такою була доля проф. В. Кубійовича, який до початку Другої світової війни змушений був працювати в Яґеллонському університеті у Кракові.

Після війни вчений сорок років свого життя присвятив створенню унікальної "Енциклопедії українознавства". Попри відсутність у ті часи справжньої української державності, а також попри ґлобалістичні тенденції в західному світі, який фактично самоусунувся від розв'язання національних проблем у нібито ворожому йому так званому "соціалістичному таборі", В. Кубійовичу вдалося зробити цю енциклопедію найповнішим зібранням інформації про Україну та українців усього світу. Отже, хоча зовнішні обставини ніколи не сприяли видатному українському науковцеві, проте масштаби його праці були справді величезними, а результати неперевершеними.

Ймовірно під впливом вищевідзначених умов життя й наукової діяльності сформувалися певні філософські погляди проф. В. Кубійовича на український національний геопростір, що лягли в основу загальної географо-українознавчої концепції вченого. У цих його поглядах знайшло продовження бачення акад. С. Рудницьким української території як сукупності всіх земель, заселених українською нацією, незалежно від їх суб'єктивно зумовленої державної приналежності. У своєму "Атласі українських та сумежних країв" В. Кубійович окреслив українські етнічні землі приблизно так само, як за чверть сторіччя до нього це зробив у "Короткій географії України" С. Рудницький [14]. Посідаючи територію в 932 тис. км^2 (що більш ніж у півтора раза перевищує сучасну площу Української держави), землі, заселені нашим народом, у той час охоплювали, між іншим, Лемківщину, Надсяння, Підляшшя та Холмщину на заході, Берестейщину та Стародубщину („чотири чернігівські повіти", за В. Кубійовичем) – на півночі, північно-східну Слобожанщину – на північному сході, Кубань – на південному сході. За такої територіальної композиції (за якої українські терени простягалися майже в діагональному напрямі – із заходу-північного заходу на схід-південний схід) повністю українським "озером" ставало Азовське море, а на заході українська територія включала значно більшу ділянку басейну Вісли (а саме її приток – Західного Бугу та Сяну). Отже, ми бачимо підстави говорити про віслянсько-донське (формулювання наше; ми беремо при цьому до уваги річки, що впадають безпосередньо в моря) положення України в геопросторі Центрально-Східної Європи (за станом на кінець 30-х рр. XX ст.), суть якого обґрунтована В. Кубійовичем.

У повоєнні роки, коли в Європі й усьому світі постали зовсім нові політико-географічні та геополітичні реалії, при роботі над "Енциклопедією українознавства" В. Кубійович фактично дотримувався іншої, ареально-дисперсної концепції організації українського національного геопростору. Це було пов'язано з такими причинами. З одного боку, майже всі українські етнічні землі після 1945 р. увійшли до складу Української РСР (так званої "союзної республіки" у складі СРСР), а суміжні терени поза її межами були внаслідок деукраїнізації Кубані та операції "Вісла" насильно вичищені від українців. З іншого боку, велика кількість наших співвітчизників – особливо вихідців із західного реґіону – склала третю (політичну) хвилю еміґрації, оселившись спочатку переважно в Німеччині, а згодом – у Канаді, США, Австралії та інших країнах. Відтак, у редагованій В. Кубійовичем "Енциклопедії" територія України розглядалася, як правило, у квазідержавних межах УРСР. Водночас, значне місце в ній приділено характеристиці країн і окремих міст масового поселення українців за кордоном. На нашу думку, дисперсна форма розселення закордонного українства західної діаспори дає підстави для твердження про наявність певного роду віртуального геопростору, твореного всією сукупністю (в деяких випадках – системою) поселень із компактним мешканням українців.

Серед окремих аспектів географічного положення України, досліджуваних В. Кубійовичем, досить вагоме місце посідає її розташування щодо Середземного моря. Зокрема, визначний український географ, наголошуючи на гідрографічному зв'язку Чорного моря із Середземним, відзначав пов'язану з цим досить тривку культурно-цивілізаційну єдність Північної Припонтиди (тобто України) та земель у східній частині середземноморського узбережжя. Наш видатний учений особливо підкреслював значущість цієї єдності у стародавні часи й за доби Середньовіччя, маючи на увазі взаємини народів Геродотової Скіфії з античною Грецією та Київської Русі – з Візантією. Проте, навіть після завоювання Константинополя турками свою причетність до Середземномор'я Україна остаточно не втратила: сполучення Чорного моря із Середземним і дотепер не лише має важливе стратегічне й транспортне значення, але також відіграє суттєву геософічну роль. Це міжморське сполучення поєднує Україну з іншими країнами традиційної східно-християнської духовності (отже, виявляється духовний зв'язок між теренами реґіону, який, власне, й визначає геософічність порушеної В. Кубійовичем проблеми). На нашу думку, одним із доказів причетності України до Середземномор'я стало формулювання українським письменником і мислителем Ю. Липою чорноморської геополітичної доктрини України, в якій знайшлося місце, зокрема, Туреччині, що має безпосередній вихід до Середземного моря [8]. У відносно недалекому минулому, коли водний транспорт мав значно більше господарське значення, ніж тепер, досить простий для України зв'язок із Середземним морем мав надзвичайно вагоме геоекономічне значення. Ми ж вважаємо за потрібне наголосити, насамперед, на духовному зв'язку

України з країнами Середземномор'я, що сягає античних часів, позначених численними й різноманітними контактами "скіфських" (за Геродотом) племен із представниками еллінської культури-цивілізації.

У своїх працях В. Кубійович розвивав думку С. Рудницького про великопростірність і відкритість території України. Ці вчені мали на увазі не лише те, що українська етнічна територія є найбільшою в Європі, – вагоміше значення має те, що близько половини її становлять степові простори, які народові, приуроченому до них, суб'єктивно (перцепційно) здаються безкраїми. На думку українських антропогеографів, саме ця безмежність Степу сприяла колись дедалі значнішому розширенню українськими козаками їхніх запорозьких вольностей та територій слобожанських полків. Таке сприйняття геопростору, на нашу думку, було успадковано українцями від кочових етносів, насамперед, кримських і ногайських татар, чиє панування в Руському Степу безпосередньо передувало козацькій експансії.

В. Кубійович наголошував також на проблемі відкритості меж української етнічної території. Ця проблема за часів життя вченого була досить серйозною, адже тільки південна межа українських земель (завдяки морському кордонові по Чорному морю та Кавказьким горам), північне прикордоння (зайняте колись непрохідними лісами й болотами) й лише частково – карпатське захід-південно-західне пограниччя були надійно захищені. Тому закономірно, що через таку геостратегічну вразливість українські терени впродовж сторіч постійно ставали об'єктом іноземних зазіхань.

Ще одним чинником географічного положення України, який досліджував В. Кубійович, є її межова локалізація на крайньому південному сході Європи. На думку вченого, таке геопросторове положення для нашої нації впродовж усього часу її історичного розвитку відігравало двояку роль: з одного боку, степові ландшафти Півдня та Сходу України віддавна слугували зручним коридором для набігів різноманітних кочовиків, на чому наголошували також українські мислителі В. Липинський [9], Є. Маланюк [10] та ін.; з іншого боку, саме у східному й південному напрямах "за козацькою шаблею все глибше в степи врізувався український плуг" [6, с. 49], тобто поширювалася експансія українців у бік Дону й за Дін, а разом з іншими етносами вони освоювали терени Заволжя й Зауралля (на наш погляд, це відбувалося в часи пасіонарного піднесення козацького етносу). Водночас межова локалізація України зумовила, на думку В. Кубійовича, її історичну місію, що полягала в обороні від набігів східних кочових племен усієї Європи з її стародавньою культурою та цивілізацією. Ця місія виконувалася тим успішніше, чим більш пасіонарним був у той чи інший час український етнос. При цьому східна межа української етнічної території набувала пульсуючого характеру; її положення перебувало в залежності від ступеня активності українців у освоєнні земель Придінців'я, Задінців'я та Задонщини.

Характеризуючи українську національну територію і вказуючи на досить значні відмінності природних умов у її межах, В. Кубійович неодмінно наголошував на тих географічних чинниках, що об'єднують Україну. Так, цілком логічним є зауваження вченого про важливі риси гідромережі, а саме – легке сполучення річок басейнів Дніпра й Дністра із Західним Бугом і Сяном [6, с. 43]. Цікавими є також міркування видатного українського географа про інтегруючу (щодо всієї України) роль не тільки Дніпра, а й – хоч і меншою мірою – Дністра як двох осьових елементів не лише річкової мережі (що в минулому мали надзвичайно вагоме транспортне значення), а й українських етнічних земель загалом. Ця думка В. Кубійовича є закономірною з огляду на наявну до середини XX ст. чималу площу української території на захід від сучасного державного кордону України (що належала, переважно, басейнові Вісли).

Як властиву рису географічного положення України, В. Кубійович відзначав її давні безперешкодні водні транспортні зв'язки із суміжними європейськими країнами (зокрема Польщею) та практичну відсутність таких шляхів сполучення з Московщиною (історичним ядром майбутньої Російської імперії) [6, с. 43]. Це зауваження, висловлене з географічних позицій, цілком підтверджує тезу українських істориків про неможливість існування за старокиївських часів єдиного "давньоруського" народу від Києва до Ладоги й від Галича до Суздаля та, отже, спростовує витворену російськими шовіністичними інтелектуалами псевдотеорію так званої "триєдиної Русі".

З урахуванням вищенаведеного, ми можемо зробити такі висновки щодо геософічного значення наукової та енциклопедичної спадщини проф. В. Кубійовича: 1) в географо-українознавчих працях довоєнного періоду вчений підсвідомо дотримувався невисловленої ним формально думки про віслянсько-донську геопросторову орієнтацію української етнічної території; 2) в основу редагованої В. Кубійовичем після Другої світової війни "Енциклопедії українознавства" покладено ареально-дисперсну геопросторову концепцію України (знов-таки не оформлену номінально її фактичним автором); 3) вищезгадана ареально-дисперсна концепція зберігає свою актуальність у наш час у контексті проведення геософічних досліджень новітньої незалежної Української держави; 4) певне геософічне значення (через дію духовного чинника, вираженого у східно-християнській обрядовості) зберігає з часів Середньовіччя середземноморський аспект географічного положення України; 5) вагому геософічну (а також геополітичну та геостратегічну) роль відіграють великопростірний і відкритий (у розумінні рельєфу й ландшафту) характер української національної території та її межове макро-

реґіональне положення; 6) важливим чинником територіальної єдності України (й водночас її окремішності від Росії) є гідромережа, що, на думку В. Кубійовича, становить у межах українських етнічних земель певну цілість і не пов'язана з річковою мережею історичної Московщини.

На нашу думку, подальші дослідження в галузі географічного кубійовичезнавства можуть бути пов'язані з глибшим вивченням окремих аспектів (геополітичного, геостратегічного, геоекономічного та ін.) наукової спадщини славетного українського вченого, подальшим узагальненням і систематизацією його географічних ідей, виражених у концептуальній побудові та змісті "Енциклопедії українознавства", аналізом внеску проф. В. Кубійовича у світову географічну науку тощо.

Література

1. *Антонюк Н.* Володимир Кубійович – голова Українського Центрального Комітету (1939 – 1944) / Наталія Антонюк // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7–8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 60-62.
2. *Верига В.* Професор Володимир Кубійович й Українська дивізія "Галичина" / Василь Верига // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7–8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 47-59.
3. *Вісьтак О.* Володимир Кубійович як державник / Олександра Вісьтак, Наталія Веневітіна // Історія української географії та картографії. Частина I: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 4-16.
4. *Жуковський А.* Історія і географія в Енциклопедії Українознавства / Аркадій Жуковський // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7-8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 31-36.
5. *Ковальчук І.* "Географія українських й сумежних земель" та "Атляс України й сумежних країв" Володимира Кубійовича і сучасне географічне українознавство / Іван Ковальчук // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7–8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 63-75.
6. *Кубійович В.* Том I. Наукові праці / Володимир Кубійович // Упорядкування і вступна стаття проф. Олега Шаблія. – Париж–Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 800 с.
7. *Кузик С.* Володимир Кубійович про туристику в Карпатах / Степан Кузик // Історія української географії та картографії. Частина I: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 16-19.
8. *Липа Ю.* Призначення України / Юрій Липа. – Львів: Просвіта, 1992. – 270 с.
9. *Липинський В.* Повне видання творів, архів, студії / В. Липинський; ред. Я. Пеленський; у 25-ти т. – Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут В.К. Липинського. – Т. 3: Україна на переломі 1657 – 1659: Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-м столітті. – 1991. – 346 с.
10. *Маланюк Є.* Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. – К.: АТ "Обереги", 1992. – 80 с.
11. *Пістун М.* Реґіональногеографічні дослідження Володимира Кубійовича / Микола Пістун, Ярослав Олійник, Віктор Гуцал // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7-8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 76-80.
12. *Ровенчак І.* Геокультурна реґіоналізація України у працях Володимира Кубійовича / Іван Ровенчак // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7-8 листопада 2000 р. / За ред. Олега Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 97-101.
13. *Романів О.* Енциклопедична діяльність Володимира Кубійовича / Олег Романів // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира

Кубійовича). Львів, 7-8 листопада 2000 р. / За ред. О .Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 21-30.
14. *Рудницький С.* Коротка ґеоґрафія України / С. Рудницький. – К.–Львів: Лан, 1910. – 151 с.
15. *Свинко Й.* Володимир Кубійович та Іван Тесля: організатори шкільництва на західноукраїнських землях у 1939 – 1944 рр. / Йосип Свинко // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "ктуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7-8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 91 – 96.
16. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення / Олег Шаблій // Париж–Львів: Фенікс, Українська академія друкарства, 1996. – 704 с.
17. *Шаблій О.* Мандрівки Володимира Кубійовича / Олег Шаблій. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2000. – 132 с.
18. *Шаблій О.* Географічне кубійовичезнавство: актуальні проблеми дослідження / Олег Шаблій // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. Т. XI. Матеріяли Міжнародної наукової конференції "Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть" (до 100-річчя від дня народження Володимира Кубійовича). Львів, 7-8 листопада 2000 р. / За ред. О. Шаблія. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2003. – С. 14-20.
19. *Шаблій О.* Внесок професора Володимира Кубійовича у національну географічну науку / Олег Шаблій // Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – С. 10-14.

Стаття надійшла 3.11.2010 р.

Постаті

УДК 82-312.6

Микола Мушинка

МОЇ СПОГАДИ ПРО ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА ТА ЙОГО ДРУЖИНУ ДАРІЮ, УРОДЖЕНКУ ТЕРНОПІЛЬЩИНИ

У статті йдеться про співпрацю автора з головою НТШ в Європі В. Кубійовичем, яка тривала з кінця 60-х до середини 80-х рр. XX ст. і увінчалася виданням у Парижі двох його книг про Володимира Гнатюка і написанням ряду гасел в "Енциклопедію Українознавства". У часі трьох поїздок у Париж і Сарсель автор спілкувався із найближчими соратниками В. Кубійовича – Дарією Сіяк і Аркадієм Жуковським, а під час останньої з них (1981 р.) особисто познайомився з головою НТШ.

Ключові слова: *Володимир Кубійович, Володимир Гнатюк, Наукове товариство імені Шевченка, Енциклопедія Українознавства.*

Mykola Mushynka. My recollections of Volodymyr Kubiyovych and his wife, Dariya, a native of the Ternopil' region. *This article describes the collaboration of the author with the head of the Shevchenko Scientific Society (NTSh) in Europe, V. Kubiyovych, which lasted from the end of the 60s to the middle of the 80s in the 20th century, which was crowned with the publication in Paris of the author's two books on Volodymyr Hnatyuk and a number of entries in the Ukrainian-language Encyclopedia of Ukraine. During his three trips to Paris and Sarcelles, the author interacted with the closest collaborators of V. Kubiyovych – Dariya Siyak and Arkadiy Zhukovs'kyi, and during the last one (1981) with a personal acquaintance with the head of the NTSh.*

Key words: *Volodymyr Kubiyovych, Volodymyr Hnatyuk, Shevchenko Scientific Society, Encyclopedia of Ukraine.*

Про визначного українського географа, етнолога та громадсько-політичного діяча Володимира Кубійовича (1900-1985) написано чимало праць; після 1991 року – і в Україні. Та й сам учений написав про своє життя дві об'ємні книжки спогадів: *"Мені 70"* [1] та *"Мені 85"* [2] Українській географічній громадськості В. Кубійовича було вперше широко представлено на науковій конференції, присвяченій 95-річчю від дня його народження, яка відбулася в Тернополі у грудні 1995 р. Збірник матеріалів цієї конференції містить статті 24 науковців з різних регіонів України [3]. У 1996 р. у Львові з'явилася блискуча понад 700-сторінкова монографія про вченого з-під пера проф. Олега Шаблія *"Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення"* [4]. В додатку до неї (на сс. 545-660) подано спогади п'ятнадцятьох людей, які спілкувалися із вченим. У тому ж 1996 р. НТШ у Львові за редакцією О. Шаблія видало перший том наукових праць В. Кубійовича, що були заборонені більшовицькою владою [5], а у 2000 р. – другий том [6].

2005 року київське видавництво "Обереги" факсимільним способом перевидало основну наукову працю В. Кубійовича *"Географія українських і сумежних земель"* з передмовою В. Пащенка [7]. Окремий розділ про В. Кубійовича поміщено в хрестоматії Олега Шаблія *"Новітня українська суспільна географія"* [8].

До 100-ліття з дня народження В. Кубійовича 2000 року у Львові було влаштовано міжнародну наукову конференцію, матеріали якої теж видані окремою книжкою [9]. Є про нього статті в підручниках з географії та етнографії, майже в усіх українських енциклопедіях та довідниках, навіть таких, як "Енциклопедія історії України" (т. 5, Київ, 2008). Отже, ім'я В. Кубійовича сьогодні загально-

відоме і в Україні, і за її межами.

Я хочу розповісти про своє особисте спілкування з українським ученим та його дружиною Дарією.

З Володимиром Кубійовичем познайомив мене український фольклорист Володимир Гнатюк. Ця заява може здатися абсурдною, так як мене ще й на світі не було, коли Гнатюк умер. Та справа в тому, що я машинописну копію своєї кандидатської дисертації "Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття і його зв'язки з чехами і словаками", захищену перед Вченою радою філософського факультету Карлового університету в Празі в жовтні 1967 року, надіслав дочці В. Гнатюка Олександрі Піснячевській у Париж, а вона передала її В. Кубійовичу, який працював та мешкав у недалекому від Парижа місті Сарселі. Познайомившись із змістом дисертації, голова НТШ в Європі вирішив опублікувати її окремим томом "Записок НТШ", що виходили за його редакцією. Так розпочалося моє знайомство з Кубійовичем.

Це знайомство припало на "Празьку весну" 1968 року, коли Чехо-Словаччина вийшла на шлях демократичних реформ, одним із конкретних проявів яких було скасування цензури та вільний приплив західних публікацій в країну [1].

В. Кубійовичу моя дисертація сподобалася і він за посередництвом Олександри Піснячевської (з якою я був в інтенсивному письмовому контакті) запропонував мені видати її друком у видавництві НТШ. Я охоче погодився, однак хотів знати умови, на яких друкуватиметься моя праця. Для полагодження справи в травні 1968 року я виїхав у Париж. Та В. Кубійовича, на жаль, не застав, бо він щойно виїхав за океан – "збирати гроші" для "Енциклопедії Українознавства".

В НТШ у Сарселі зустріла мене його дружина Дарія Сіяк, дуже мила жінка. Вона завела мене в кабінет чоловіка, показала підручну бібліотеку НТШ, картотеку "Енциклопедії українознавства", почастувала мене і в приватному помешканні, що знаходилося поряд і майже нічим не відрізнялося від робочого бюра. Я був щиро здивований, що в бібліотеці НТШ, якою керувала пані Дарія, були комплекти буквально всіх періодичних видань українців Пряшівщини. НТШ виписувало їх посередництвом агентства Poštová novinová služba в Братиславі.

Під час перебування в Парижі зразково опікувався мною науковий секретар НТШ Аркадій Жуковський, учень і співробітник Кубійовича. І пані Дарія, і пан Аркадій підтвердили прагнення В. Кубійовича видати мою дисертацію про В. Гнатюка без якихось змін, однак "ентеешівським" правописом, яким вони друкували всі свої публікації. Сам В. Кубійович висловив бажання написати до неї передмову. Замість гонорару обіцяли мені потрібну кількість примірників книжки. Все це мене влаштовувало, однак я пояснив, що ці питання мушу обговорити зі своїм працедавцем – деканатом філософського факультету. З Парижа я повертався з цілою валізкою книжок для бібліотеки Дослідного кабінету україністики. Це були, головним чином, видання НТШ, серед яких почесне місце посідав комплект виданих до того часу томів "Енциклопедії Українознавства" В. Кубійовича (обидві серії), яка до 1968 року була у нас під суворою забороною.

Від свого шефа – декана філософського факультету в Пряшеві Тібора Галечки я 6 червня 1968 року одержав письмовий дозвіл на видання дисертації в Парижі [10]. Виходячи з тодішньої політичної ситуації, я вимагав, щоб моя праця була надрукована без передмови, післямови і будь-яких коментаріїв редактора[2]. Про перебування в Парижі я опублікував дві статті [11], які дуже сподобалися пані Дарії Сіяк, про що вона писала в листі до мене від 25 липня 1968 року. В тому ж листі вона повідомляла: *"Праця про В. Гнатюка апробована до друку. Професор* [В. Кубійович. – М. М.] *сам буде її редактором. Але тепер стільки праці різної для викінчення перед вакаціями і у нас майже всі тепер на вакаціях, що не можна нічого ділового написати* [...] *Значить, справа пішла вперед"* [12].

В основному на базі статей В. Кубійовича я після повернення з Парижа написав доволі обширну розвідку про історію Наукового товариства ім. Шевченка, заснованого 1873 року, скасованого радянською владою після зайняття Львова у 1939 р. і відновленого на Заході з ініціативи В. Кубійовича. Її рукопис я вислав В. Кубійовичу, який на початку 1968 р. надіслав мені свої зауваження до неї. Їх я врахував при коректурі друкарського набору статті [13]. Стаття з'явилася в першому числі журналу "Дукля" за 1969 р. [14] і була першою статтею про цю найвизначнішу наукову установу українців у післявоєнній україністиці в Україні та Чехословаччині. Вона мала бути певним вступом до святкування 100-ліття від заснування НТШ. Писав я її досить помірковано, щоб не образити українських радянських вчених та мати доступ до матеріалів НТШ у фондах Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника, з частиною яких я мав змогу познайомитись під час своїх аспірантських побутів у Львові у 1964 та 1965 роках. В. Кубійовичу моя стаття сподобалась. Вірячи (як і переважна більшість населення Чехо-Словаччини), що в країні продовжуватиметься процес демократизації, він радив мені влаштувати у Празі або Пряшеві з нагоди 100-ліття заснування НТШ наукову конференцію і висловив охоту фінансово підтримати її. На жаль,

[1] За перше півріччя 1968 року я придбав для бібліотеки свого Дослідного кабінету україністики понад 2 000 західних українознавчих видань. Значна частина з них була із Сарселю. Взамін кабінет висилав туди українські книги, видані у Пряшеві.

[2] У Радянському Союзі в той час вважали В. Кубійовича не лише "українським буржуазним націоналістом, але й "войовничим фашистом". Його передмова в моїй книзі могла б стати приводом для її негативної оцінки і звести на мою особу репресії, що пізніше і сталося.

суспільний розвиток в Чехо-Словаччині пішов іншим шляхом[3]. Нашу так успішно розпочату співпрацю загальмувала (однак не припинила) окупація Чехо-Словаччини військами Варшавського договору 21 серпня 1968 року.

Через неповних два місяці після окупації, 15 жовтня 1968 р., В. Кубійович посередництвом мого колеги Юрія Бачі прислав мені суттєві зауваження до моєї праці (на кількох сторінках). Згідно з ними я на початку 1969 р. вислав до Сарселю новий варіант дисертації, вилучивши з неї цілу другу частину, присвячену зв'язкам В. Гнатюка з чехами та словаками. В. Кубійович дуже старанно відредагував мою працю і знов запросив мене до Сарселю, на цей раз разом з дружиною, для остаточного ухвалення роботи до друку. Запрошення було нам і цього разу вислано від імені Олександри Гнатюк-Піснячевської. Від чехословацьких органів ми одержали дозвіл на виїзд ще в червні, а французьку візу – лише через два місяці і до Парижа змогли виїхати щойно в другій половині серпня 1969 р. На жаль, і цього разу ми не зустрілися з В. Кубійовичем, бо в часі нашого перебування в Парижі він разом з дружною був на літньому відпочинку в Швейцарії.

У Сарселю він залишив для мене листа, в якому, між іншим, писав: *"Велика шкода, що не можемо побачитися* […] *Друк* ***Вашої книжки*** *почнеться в другій половині вересня. Праця мала би появитися під кінець цього року* […] ***Важливе****: як прислати Вам Ваші авторські примірники (50) і на які адреси (установи, особи)? Ми могли б післати низку примірників – думаю про Чехословаччину, евент[уально] про УРСР, Югославію тощо. Чи не маєте будь-які побажання що до посилки дарованих прим[ірників] до наук[ових] установ на Заході? Ми можемо Вам вислати й більше (100) прим[іників], щоби Ви мали їх до Вашої диспозиції. На яку адресу слати? Чи поодинокі прим[ірники], чи пакунки?* [15].

У цьому ж листі він запрошував мене до опрацювання окремих гасел для словникової частини "Енциклопедії українознавства". Одержавши мою згоду, В. Кубійович надіслав мені замовлення на кільканадцять об'ємних гасел на літери „П – Я", які я мав опрацювати разом з Орестом Зілинським. До списку В. Кубійович долучив детальний зміст кожного гасла та його розміри. Основні: *Пряшівщина, Свидник, Снина, Стропків, Словаччина – Словаки, Чехія – Чехи, Чехи на Україні, Чехо-Словаччина, Українці в Чехо-Словаччині*[4]. Робота була розрахована на кілька років. При зустрічі ми з Орестом Зілинським розподілили між собою гасла, в основному він узяв гасла з Чехії, я – зі Словаччини.

Видання моєї праці в НТШ значно затяглося. Вона не вийшла друком ні в 1970, ні в 1971 роках.

Будучи науковим секретарем Дослідного кабінету україністики, я у 1971 р. підготував величаву конференцію до 100-ліття з дня народження незмінного секретаря НТШ Володимира Гнатюка (1871-1926) та найвизначнішого західноукраїнського етномузиколога Філарета Колесси (1871-1947), на яку подало письмові заяви майже 50 науковців з різних установ Чехо-Словаччини та сім вчених з України. На конференцію обіцяли приїхати: дочка В. Гнатюка Олександра з Парижа та син Ф. Колесси Микола зі Львова. Її було заплановано на травень 1971 року, потім "вищі органи" перенесли її на листопад, а врешті-решт відмінили [16].

У травні 1971 р. велике святкування 100-річчя відбулося в Україні, зокрема на Тернопільщині. В рамках цього ювілею на могилі В. Гнатюка на Личаківському кладовищі у Львові було відкрито пам'ятник, а в його рідному селі Велесневі Монастириського району – меморіальний музей Володимира Гнатюка. Мене на ці урочистості не запросили, хоч я був ініціатором відкриття пам'ятника і побудови музею [17].

До святкування 100-ліття з дня народження Володимира Гнатюка НТШ в Сарселі теж підготувало наукову конференцію. Наприкінці 1970 р. В. Кубійович прислав мені як "найліпшому знавцеві життя і творчості В. Гнатюка" свою вступну доповідь на цю конференцію "для виправлення і доповнення". Праця була бездоганною і не вимагала ні виправлення, ні доповнення. Згодом вона з'явилася друком окремою брошуркою [18].

Наприкінці 1971 р. мене позбавили посади секретаря Дослідного кабінету україністики і перевели на підрядну посаду писаря студійного відділу філософського факультету, а через пару місяців – "подалі від молоді" – в університетську бібліотеку. З бібліотеки Дослідного кабінету україністики вилучили всю літературу, видану на Заході (понад 2 000 книжок та цілі комплекти журналів). Це не віщувало для мене нічого доброго. Саме тоді надійшов до мене із Сарселя друкарський набір моєї книжки *"Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття"*. Мені стало ясно, що за видання книжки в капіталістичній країні, та ще й в "барлозі українських буржуазних націоналістів – Сарселі" (як означувала НТШ в Європі радянська пропаганда) мене звільнять з роботи, а може й арештують. Тому я категорично заборонив друкувати свою працю, зобов'язавшись покрити всі витрати, пов'язані з її підготовкою до друку. НТШ в Сарселі респектувало моє рішення.

У червні 1972 року мене все одно звільнили з роботи з "вовчим ярликом", тобто суворою забороною працювати в духовній сфері, робити дослідження, публікуватися, працювати з молоддю тощо. Ряд моїх друзів в Україні та Чехо-Словаччині було

[3] Велику конференцію "Від НТШ до УВУ", я влаштував лише в червні 1991 р. у Пряшеві та Свиднику. На ній виступило понад 80 науковців, у т. ч. 50 – із-за кордону. Див.: Від НТШ до УВУ. Матеріали Міжнародної наукової конференції / Упорядник М. Мушинка. – Київ, 1992. – 424 с.

[4] Густо писаний машинопис без підпису під назвою "Гасла з Пряшівщини й деякі з Карпатської України на літери П –Я." (2 стор.) – в архіві автора.

арештовано. У кожного перед арештом було проведено ґрунтовний обшук квартир. Я теж опинився під суворим наглядом таємної поліції. Було лише питанням часу, коли арештують і мене. В очікуванні арешту я цілими днями палив у печі "ком прометуючі" матеріали, головним чином, листи, книги та журнали, видані на Заході. Для найцінніших книжок (комплект "Енциклопедії українознавства", "Географія України" В. Кубійовича, "Українська загальна енциклопедія І. Раковського, "Мала українська енциклопедія" Онацького та ін.) я в хаті і на горищі поробив криївки, які постійно міняв, бо вони здавались мені ненадійними; дещо закопав у землю. Попелом лягла і майже вся моя кореспонденція із В. Кубійовичем. На щастя, арешт мене оминув.

Після кількамісячного безробіття я найнявся пастухом худоби в колгоспі рідного села. Не маючи вже чого втратити і маючи море вільного часу я знов нав'язав листовні стосунки з колишніми друзями на Заході. Правда, тепер вже мої листи підлягали суворій цензурі. В одному з листів до Олександри Гнатюк я пошкодував, що заборонив друк своєї книжки про її батька. *"Думав я цим вчинком врятуватися в університеті, однак моє самозречення не допомогло мені: з роботи прогнали, а книжки я сам позбувся. Жаль"*, – писав я. Олександра Володимирівна показала мого листа В. Кубійовичу і через пару місяців до пастушої колиби в горах мені принесли бандероль з кількома примірниками моєї книги про Володимира Гнатюка, виданої в Парижі [19].

Пані Олександра кілька разів запрошувала мене до себе в гості до Парижа, однак органи чехословацької безпеки мене не пускали. У 1980 р. вона писала мені, що до неї приїжджають люди з радянського посольства і з України, щоб вона передала їм матеріали свого батька, але вона їм не вірить і навіть відмовляється зустрічатися з ними [5]. *"Єдина людина, до якої я маю довір'я, – це Ви"*, – писала вона. Її листа я показав органам чехословацької безпеки, а вони, порадившись з радянськими колегами, дали мені дозвіл на виїзд, взявши з мене розписку, що я не залишуся в еміграції (інакше постраждає сім'я), а привезені матеріали віддам Музею В. Гнатюка у Велесневі [6].

Виїхав я в Париж у травні 1981 р. і побув там понад два тижні. В перший же день я відвідав у Сарселі В. Кубійовича, який попросив мене взяти участь в науковій конференції, присвяченій 110-річчю з дня народження Володимира Гнатюка. Конференція відбулася в Бібліотеці Симона Петлюри в Парижі. Її організатором було НТШ, а керував нею В. Кубійович. Учасниками конференції були науковці з Франції, Німеччини та із-за океану. Конференція була пов'язана із запізненою презентацією моєї книги, а мені була дана честь виголосити на ній головну доповідь. Не дивно, що моя доповідь стала центром уваги учасників. Перед її закінченням голова НТШ в Європі В. Кубійович вручив мені бронзову медаль Тараса Шевченка "за успіхи в українознавстві".

Живучи на квартирі НТШ в Парижі разом із своїм другом Данилом Струком, який, маючи однорічну відпустку, працював редактором "Енциклопедії українознавства", я майже щодня їздив у Сарсель. Там я на замовлення В. Кубійовича на місці опрацював кілька гасел для ЕУ.

На Великдень, після урочистої літургії й освячення паски нас (Кубійовича, Струка, Фіголя й мене) запросив до себе в гості художник Омелян Мазурик. Після спожиття „свяченого" і випиття кількох келишків горілки В. Кубійович запросив мене на прогулянку в сад "на серйозну розмову". Обравши влучний момент, він каже мені: *"Пане колего, з Ваших праць я переконався, що Ви є здібним етнографом, фольклористом і редактором. Як вам відомо, ми готуємо до друку англомовне видання "Енциклопедії українознавства". Маємо для нього редакторів всіх наукових ділянок, а відділ етнографії та фольклористики в нас після смерті Зенона Кузелі залишається не зайнятим. Залишайтеся в нас на посаді редактора цього відділу!"*. На моє заперечення, що в мене у Чехо-Словаччині є сім'я, він відповів: *„Вашу дружину і дітей ми спровадимо сюди протягом кількох місяців легальним шляхом. Не питайте як, – це вже моя справа. Я Вам це обіцяю* [7]*. Щоб подолати Ваші побутові труднощі, НТШ передасть Вам 4-кімнатну квартиру в центрі Парижа (яку досі займає Данило Струк з сім'єю і в якій мешкаєте й Ви), а Ваша зарплата буде двічі такою, яку маю я – найвищий шеф НТШ та головний редактор Енциклопедії українознавства"*. Я категорично відмовився від привабливої пропозиції, – не лише через письмове зобов'язання повернутися в Чехо-Словаччину, але й тому, що сувора самодисципліна в Сарселі, яка була спрямована майже виключно на роботу, не відповідала моєму натурелу. Ми, гуляючи, говорили досить довго, та я залишився при своєму рішенні повернутися додому й надалі

[5] У 1978 році відвідав її директор Музею В. Гна-тюка Остап Черемшинський, з яким вона довго листувалася. Після кількахвилинної розмови з ним перед автобусом "Інтуриста" вона зникла, і більше він її не побачив, хоч кілька днів пробував зустрінутися з нею. Марно.

[6] Тоді я вже працював кочегаром в одній з пряшівських комунальних котелень, оскільки „органи" заборонили мені пасти худобу в колгоспі. Мовляв у пастушій колибі в мене перебувають різні "підозрілі" люди, і їм важко стежити за ними і за мною.

[7] Пізніше я довідався, що органи чехословацької безпеки, даючи мені дозвіл на виїзд, були переконані, що я, наперекір письмовій розписці, не повернуся з еміграції, і вони позбудуться зайвого клопоту, пов'язаного із слідкуванням за мною. Отак вони, згідно з вказівкою "зверху", позбулися не одного дисидента. В. Кубійович використовуючи свої зв'язки з розвідками західних країн, ніби хотів "обміняти" мою дружину з дітьми за якогось радянського або чехословацького шпигуна "меншого калібру". Це сказав мені Данило Струк.

працювати кочегаром. Правда, ми домовилися на заочній співпраці над ЕУ посередництвом мого друга Данила Струка[8].

Під кінець мого перебування в Парижі В. Кубійович попросив мене написати монографію про всі ділянки наукової діяльності Володимира Гнатюка, обіцяючи обговорити цю справу з його дочкою Олександрою, яка б мала стати спонсором книги. Я охоче погодився. Писав я її пару років у дуже важких умовах, в основному на кочегарці [9]. Результатом мого зусилля була 332-сторінкова монографія *"Володимир Гнатюк"* [20]. Книжка з'явилася лише після смерті В. Кубійовича з передмовою Аркадія Жуковського (с. 5-10) та моїм додатком *"Стежками життя з Володимиром Гнатюком*" (с. 273-298). Як пише автор передмови А. Жуковський, В. Кубійович – *"бажав навіть сам зредагувати працю, але не встиг"* [21].

Якби я мав коротко охарактеризувати постать Володимира Кубійовича, то на перше місце поставив би його неймовірну працьовитість, самодисципліну, толерантність до поглядів інших та організаційні здібності. Те, що в державних народів виконують великі офіційні наукові установи (університети, академії наук) В. Кубійович, відірваний від батьківщини, робив сам з невеликим колективом співробітників і широкою сіткою кореспондентів – таких же вигнанців з рідного краю, як він сам. І робив це на громадських засадах, краще, ніж офіційні установи Радянської України, під порядковані тоталітарній комуністичній ідеології. За межами України він видавав географічні та демографічні монографії, карти та атласи України, побудовані на глибоких польових та архівних дослідженнях, трьохтомну "загальну" і 11-томну "словникову" "Енциклопедії українознавства" тощо. Не шануючи сил і здоров'я, він все це робив з надією, що в Самостійній і Незалежній Україні його доробок стане базою об'єктивної науки. І не помилився. Майже всі його праці нині перевидані.

Серед найближчих співробітників В. Кубійовича я, насамперед, виділив би його дружину Дарію, з якою він прожив у гармонійному подружжі майже тридцять років, хоч офіційно шлюб вони взяли порівняно пізно – в 1975 році[10].

Дарія Сіяк народилася 25 травня 1908 року в м. Бучач Тернопільської області в національно свідомій сім'ї Остапа Михайловича Сіяка. Її два дядьки – Іван (1887-1937) та Осип (1880-1937) були в Українських Січових Стрільцях та в Українській Галицькій Армії. Після Першої світової війни вони залишилися у Східній Україні, де були на високих посадах у громадському та політичному житті. В 1933 році були заарештовані, а 3 листопада 1937 року – розстріляні. Подібна доля спіткала і її третього дядька Миколу (народився у 1872 р.). Його радянські органи арештували й заслали в Сибір 1939 року [22].

У 1920 р. сім'я Сіяків переселилася із Бучача в Тернопіль, де її батька польська жандармерія заарештувала і протримала в тюрмі кілька місяців. Мамина сестра Наталка забрала Дарію та її брата Романа до Коломиї. Там вона ходила до приватної дівочої гімназії "Рідної Школи", яку закінчила 1927 року і повернулася до Тернополя. Тут її батько працював в Укрбанку і був головою філії Музичного інституту ім. Лисенка. В 1928 чи 1929 році Дарія поступила в Познанський університет на відділ біології, а після року ще й в Інститут фізичного виховання і фізичної культури. Паралельно працювала в українських молодіжних організаціях. Після атентату на Пєрацького в 1934 р. польська поліція її арештувала і кілька місяців протримала в слідчій тюрмі. Після звільнення її усунули з університету та інституту. Вона повернулася в Тернопіль, де залучилася до громадської праці на ділянці фізичного виховання. Через рік переселилася до Львова, де на хліб заробляла продавцем, а у вільний час працювала в українських організаціях. Після арешту батька совітськими "визволителями" в жовтні 1939 року мати з молодшою дочкою Оксаною переселилася із Тернополя у Львів. У короткому часі мати втекла з "радянського раю" до дочки в Лодзь, а обидві сестри – до Холма. Там Дарія влаштовувалася секретаркою міської лікарні, а в 1941 році, на початку війни, повернулася до Львова і працювала в Допомоговому комітеті та в Українському Центральному Комітеті у відділі "Ми молоді".

З В. Кубійовичем вона познайомилася 1944 року в Криниці, куди прибула із Лубена з групою молодих дівчат, які мали перебрати опіку над юначками, набраних німцями до протилетунської оборони. Під кінець війни вони зустрілися в станиці УЦК в Авґсбурзі. До ближчого знайомства між ними дійшло в селах Кавфбойренщини, коли Дарія переписувала В. Кубійовичу деякі матеріали. В жовтні 1946 р. вона стала його неофіційною секретаркою при упорядовуванні матеріалів УЦК, а на початку 1947 р. між ними виник вже тривалий

[8] Спочатку я свої гасла в англомовній ЕУ підписував псевдонімом "Микола Гнатюківський", від третього тому – власним іменем і прізвищем. Детальніше про це див.: Мушинка М. Колеса крутяться... Т. І. – Пряшів, 1989. – С. 132-138.

[9] Тодішній шеф Кафедри української мови і літератури Михайло Роман заборонив мені користатися понад 700 виданнями НТШ, які я особисто спровадив зі Львова до бібліотеки Дослідного кабінету україністики. За книжками, які знаходилися пару десятків метрів від моєї квартири, я повинен був їздити в Прагу.

[10] В. Кубійович був одружений у 1929 р. з Поль-ською вчителькою Целіною, з якою мав дві дочки: Ірину (1930) та Славку (1932). У 1940 р. подружжя розійшлося, однак розлучення офіційно не було оформлене, у зв'язку з чим В. Кубійович міг одружитися з Дарією лише після смерті першої дружини 1975 року. Біографічні дані про Дарію Кубійович-Сіяк я подаю на підставі спогадів В. Кубійовича "Мені 85" (Париж – Мюнхен, 1985. – С. 230-245) та монографії О. Шаблія "Володимир Кубійович" (Париж – Львів, 1996. – С. 182-191).

зв'язок. Цей зв'язок укріпився під кінець зими, коли вони провели спільну відпустку в курортному містечку Оберсдорф. Навесні 1947 р. Дарія одержала окрему кімнату в таборі переміщених осіб (DP) в Міттенвальді, куди В. Кубійович приїздив із Мюнхена (де викладав в УВУ) щодва тижні на т. зв. "продовжений вікенд". І там Дарія технічно допомагала В. Кубійовичу при відновленні НТШ та заснуванні Інституту національних дослідів, а згодом на основі "Української загальної енциклопедії" та деяких українських журналів і газет зробила перший варіант каталогу гаслової частини "Енциклопедії українознавства".

Після початку ліквідації таборів DP в 1952 р. Дарія, маючи американську візу, вирішила залишитися з В. Кубійовичем в Європі, спочатку в Мюнхені, а в 1951 р. вони переселилися до спільної трьохкімнатної квартири на піддашші будинку НТШ в Сарселі. В Сарселі Дарія вела всю адміністрацію В. Кубійовича, замовляла й закуповувала книжки та журнали для бібліотеки, виписувала дані для гасел ЕУ тощо.

Оцінюючи спільне життя з Дарією в Сарселі В. Кубійович у своїх спогадах писав: *"З перспективи часу бачу, що я ставив до Дарії надто великі вимоги. Вона була і подругою мого життя, і вела наше господарство, була мені секретаркою і секретаркою Інституту заочного навчання, допомагала в бібліотеці, а згодом стала її керівником. Це були великі вимоги"* [23]. Певною розвагою для них були спільні подорожі в Париж на огляди його пам'яток, рідкісні відвідини кіно та театральних вистав, а, головним чином, – щорічні літні відпустки, які вони найчастіше проводили в "Закутку" Винниченка в місті Мужен біля Кан, пізніше – в Давосі в Швейцарії (кілька років підряд в – одній і тій самій кімнаті в хатині на окраїні міста). Тричі їздили до знайомих в Норвегію, побували на островах Нурмутьє, Капрі, а також в Каннах, Ніцці, в Іспанії, Римі тощо.

У 1977 році Дарія раптово занедужала. Лікарі після численних обстежень встановили найгірший діагноз – ракова пухлина печінки, яка спричинила її смерть 5 грудня 1977 року. Похоронено її у спільному гробівці членів та працівників НТШ на міському цвинтарі в Сарселі. Через вісім років – в листопаді 1985 року – там же поховано і Володимира Кубійовича.

Кожний раз, коли я буваю на цьому цвинтарі, на могилі НТШ запалюю три свічки: Олександрі Гнатюк, Володимиру та Дарії Кубійовичам. Все своє життя вони боролися за волю й незалежність України. Самі її не дочекалися, та їх боротьба не була марною.

Література

1. *Кубійович В.* Мені 70. – Париж–Мюнхен: Молоде життя, 1970. – 135 с.
2. *Кубійович В.* Мені 85. – Там само, 1985. – 308 с.
3. Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження проф. Володимира Кубійовича. – Тернопіль, 1995. – 275 с.
4. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: Енциклопедія життя і творення. – Париж–Львів, 1996. – 704 с.
5. *Кубійович В.* Наукові праці / За ред. О. Шаблія. – Париж–Львів, 1996. – Т. І. – 800 с.
6. *Кубійович В.* Мемуари. Роздуми. Епістолярна спадщина / За ред. О. Шаблія. – Париж–Львів, 2000. – Т. ІІ. – 1036 с.
7. *Кубійович В.* Географія українських і сумежних земель. Факсимільне перевидання 1943 року. – Київ, 2005. – 520 с. + карти.
8. Новітня українська суспільна географія / Упорядник О. Шаблій. – Львів, 2007. – С. 343-400.
9. Матеріали Міжнародної наукової конференції „Актуальні проблеми географічного українознавства на зламі тисячоліть (до 100-річчя від дня народження В. Кубійовича) / За ред. О. Шаблія // Праці Наукового товариства ім. Шевченка. – Т XI. – Львів, 2003. – 256 с.
10. Детальніше про це див. у статті "Стежками життя з Володимиром Гнатюком" в книзі: Мушинка М. Володимир Гнатюк. – Париж, 1987. – С. 287-291.
11. *Мушинка М.* Сучасна Франція очима українця Пряшівщини // Нове життя. – 1968. – Ч. 29. – С. 7-8; його ж: Десять днів у Парижі // Дружно вперед. – 1968. – Ч. 7. – С. 10-12.
12. Лист Дарії Сіяк до М. Мушинки від 25 липня 1968 року. – Архів автора.
13. Копія мого листа В. Кубійовичу від 23 січня 1969 року. – Архів автора.
14. *Мушинка М.* Науковому товариству ім. Шевченка – 95 років // Дукля. – 1969. – Ч. 1. – С. 51-57.
15. Лист В. Кубійовича до М. Мушинки від 27 серпня 1969 року. – Архів автора. Підкреслення В. Кубійовича.
16. Детальніше про це див.: Мушинка М. Колеса крутяться... Кн. І.: Спогади. – Пряшів, 1998. – С. 76-77.
17. Там само. – С. 77-78.
18. *Кубійович В.* Життя і творчість Володимира Гнатюка. – Париж, 1971. – 13 с.
19. *Мушинка М.* Володимир Гнатюк – дослідник фольклору Закарпаття / Записки НТШ. – Т. 190: Праці Історично-Філософічної Секції. – Париж–Мюнхен, 1975. – 118 с.
20. *Мушинка М.* Володимир Гнатюк: Життя та його діяльність в галузі фольклористики, літературо-знавства та мовознавства / Записки НТШ. – Т. 207: Праці Філологічної Секції. – Париж–Нью-Йорк–Сідней–

Торонто, 1987. – 332 с.
21. Там само. – С. 10.
22. Енциклопедія Українознавства. – Т. 8. – Париж–Нью-Йорк, 1976. – С. 2855.
23. *Кубійович В.* Мені 85. – Мюнхен, 1985. – С. 234.

Стаття надійшла 5.11.2010 р.

УДК 911.3 ***Володимир Грицевич, Антоніна Дубчева***

ОМЕЛЯН ТЕРЛЕЦЬКИЙ І ДОСЛІДЖЕННЯ ПОЛІТИКО-ГЕОГРАФІЧНОГО ПОЛОЖЕННЯ УКРАЇНИ

Розглянуті погляди Омеляна Терлецького на роль політико-географічного положення України для її розвитку в різні історичні епохи. Показана правильність прогнозів вченого відносно політичного майбутнього Української держави.

***Ключові слова**: політико-географічне положення, державне утворення, Україна.*

Volodymyr Hrytsevych, Antonina Dubcheva. **Omelyan Terlec'kyi and his research on the political-geographic position of Ukraine**. *The views of Omelyan Terleckyi are reviewed regarding the role of political and geographical position of Ukraine in its development during different historical epoches. The accuracy of his prognoses is demonstrated with regard to the political future of the Ukrainian state.*

***Key words**: political- geographic position, state formation, Ukraine.*

Вступ. На початку і в першій половині XX століття активізувалась наукова думка свідомої частини української інтелігенції відносно перспектив суверенності майбутньої української держави. Одним з таких інтелігентів, що виступив з розгорнутими науковими публікаціями був Омелян Терлецький. Як за освітою, так і за практичним спрямуванням, він поєднав у собі два фахи: історію та географію, що для нас є особливо цінним.

Коротка біографічна довідка про Омеляна Терлецького (1873-1958) [1]. Народився в Ярославському повіті, здобув ґімназійну освіту в Стрию і з 1892 по 1986 рік навчався на філософському факультеті Львівського університету. Його викладачами були, зокрема, Михайло Грушевський і Антоні Реман. Ще будучи студентом, опублікував перші дві наукових праці в "Записках Наукового товариства імені Шевченка" у Львові.

У 1898 р. почав працювати в Тернопільській ґімназії як вчитель географії. Географічна освіта й практика викладання так вплинули на майбутнього науковця, що надалі, працюючи переважно істориком, він зберіг географічний стиль мислення, і кожна його велика наукова публікація ілюструється численними картами. У віці 34 роки, маючи вже солідний стаж педагогічної діяльності та чималий життєвий досвід, О. Терлецький став першим директором новоствореної Чортківської ґімназії і очолював її до початку Першої світової війни.

У 1923–1924 і 1926–1927 роках був головою Головної Управи "Рідної школи" та Учительської громади у Львові, працював у головному відділі товариства "Просвіта". У 1926 р. видав підручник "Елементарна географія" для українських ґімназій. З 1940 по 1948 рік (з перервою під час війни) працюв викладачем на історичному факультеті Львівського університету. Серед найцікавіших його наукових праць варто назвати: "Історія Української держави", 1923–1924 (у двох томах); "Вплив природи на історію України", 1930; "Україна заборолом культури і цивілізації перед степовиками", 1930; "Гетьманська Україна і Запорізька Січ", 1935.

Висловлені О. Терлецьким геополітичні ідеї не втратили актуальності в наш час і залишаються інтелектуальним надбанням української науки.

Аналіз публікацій. Одночасно з О. Терлецьким у цьому ж напрямку працювали інші вчені, серед яких відзначимо, насамперед, Степана Рудницького. Головним у політико-географічному положенні України С. Рудницький вважав її відношення до основних шляхів світової торгівлі і шляхів політичної експансії великих держав [5]. Для України, на думку вченого, важливим у сучасних умовах є її сусідське, регіональне, а також глобальне геополітичне положення. Зокрема, для сусідського положення – це межування з оточуючими країнами, для регіонального – знаходження України на південному сході Європи, для глобального положення – розташування на стику цивілізацій між Європою, Азією та Африкою. С. Рудницький вказував на те, що політико-географічне положення України – категорія історична, змінюється в часі і залежить від конкретних обставин, держав, які мають на неї вплив; будь-яке конкретне геопо-

літичне положення має в собі риси минулого, так само, як воно формує майбутнє положення держави.

Важливим для С. Рудницького в політико-географічному положенні України є "близько-східний аспект положення в північному запіллі Чорного моря, чим визначається найкоротший шлях для експансії великих держав Європи в одних випадках на Балкани, в інших – на Закавказзя, Персію, Месопотамію, Азію" [5]. Політико-географічне положення України визначається ним як окраїнне з усіма наслідками, які з цього випливають. Також С. Рудницький висвітлює невигідність політико-географічне положення України щодо Росії і робить висновок, що "…політико-географічне значення України для Росії полягає в тому, що Україна є великим, людним і багатим краєм на південній границі імперії. Природні границі Кавказу, Чорного моря, Карпат необхідні для будь-якої держави, що хоче панувати над цілим Сходом Європи, може дати лише володіння Україною" [5].

Політико-географічне положення є складовою частиною географічного положення, що, в свою чергу, як зазначає проф. О. Шаблій [6], є однією з фундаментальних категорій географічної науки. Воно являє собою просторове (у межах земної поверхні) відношення певного об'єкта (це може бути країна, місто, тощо) до географічних данностей, що лежать поза ним і мають чи можуть мати на нього суттєвий вплив. У світі немає двох об'єктів, наприклад держав, які б мали однакове політико-географічне положення.

Найбільше значення мають сусіди 1-го порядку, з якими країна безпосередньо межує. Тут важливим є ставлення сусідських держав до даної країни та спрямування їх зовнішньої політики. Зовнішні політичні та економічні умови країни залежать від того, чи межує вона з дружньою або з вороже налаштованою державою, економічно більш чи слабше розвиненою, багатою чи бідною на природні ресурси [3].

Важкопрохідні гірські системи на державному кордоні є бар'єрами для торгівлі та культурних зв'язків, але водночас формують більш стійкі кордони. А проведені по вододілах кордони є стабільнішими, ніж по руслах річок, оскільки жодна із сторін не має переваг у зв'язку з однобічним контролем над перевалами [8].

Метою роботи є вивчення внеску Омеляна Терлецького в дослідження політико-географічного положення України.

Результати дослідження. Найцікавішою в досліджуваному аспекті є праця О. Терлецького "Вплив природи на історію України" [7], видана в 1935 році. Розглянемо її головні ідеї.

У першу чергу слід відзначити розуміння автором значимості поняття положення. Він пише: "Географічне положення краю є найважнішим з усіх природних чинників для народу, який цей край замешкує".

Спочатку Омелян Терлецький досліджує особливості політико-географічного положення різних історичних державних утворень українського народу. "Усі наші держави, чи то Київська держава, чи то Галицько-Волинська, чи то держава з козацької доби, чи врешті найновіші наші держави, що повстали в 1917-1918 роках, усі вони були континентальними (сухопутними) державами". І далі: "Цей континентальний характер української території мав очевидячки свої наслідки. Першим і головним наслідком було те, що Україна все мала і має багато сусідів і то дуже ріжнородних".

Потрібно сказати, що Києворуська держава – один із найяскравіших політичних феноменів тогочасного світу – започаткувала державотворчу традицію українського народу вже у IX–X ст. Могутня слов'янська держава Київська Русь розкинулась на величезних просторах Східної Європи від Балтійського (Варязького) моря на півночі до Чорного (Руського) моря на півдні, від Сяну на заході до Волги на сході. Стратегічно важливими для Київської держави були зв'язки з Чорним морем. Головною пристанню на той час слугувало місто Олешшя на Дніпрі (пізніше – Олешки, нині – Цюрупінськ коло Херсону).

Київська держава ще на початку свого існування зазнала експансії сусідніх держав, які намагалися заволодіти Східною Європою. Привабливими для них були не лише нові поселення, а, передусім, природні багатства. Найбільш вразливими місцями, через які легко було потрапити на наші землі, були річки Дніпро, Двіна, Волга, Каспійське море та ін. Для Візантії важливою стратегічною базою був Крим, але на той час вона була настільки ослаблена, що не намагалася зазіхати на цю територію, тому зв'язки її з слов'янами обмежувалися торгівлею та іноді переговорами щодо сусідських справ. Значно більшу активність проявляли східні сусіди слов'ян, яких О. Терлецький називає "степовиками". Він правильно відзначає, що саме Україна стала тим "заборолом", який захистив від "степовиків" усю західноєвропейську цивілізацію.

Галицько-Волинська держава була помітним геополітичним чинником в Європі та вітчизняній історії, оскільки: по-перше, вона успадкувала політичну традицію Київської держави, збагативши і розвинувши її у контексті тодішніх європейських політичних тенденцій; по-друге, позиція Галицько-Волинського князівства суттєво впливала на політичні процеси в Європі; по-третє, за своїм політикним становищем, територією, політичною, економічною, військовою могутністю, рівнем культури вона була однією з найбільших держав й розвивалась на єдиній етнічній основі; по-четверте, у руслі тогочасних політичних традицій держава мала унормовану систему організації влади; нарешті, по-п'яте, завдяки інтенсивним зносинам із Західною Європою вона уникла однобічної орієнтації на Візантію, непродуктивних азійських впливів [6].

Можна з упевненістю стверджувати, що

розвиток Галицько-Волинської держави був пов'язаний з її географічним положенням: країна розміщувалася на шляху, що найкоротшою лінією з'єднував Балтійське море з Понтійським (Чорним) морем і після занепаду Києва перейняла на себе головні торгові і політичні функції. Важливу комунікаційну функцію відігравав східно-західний шлях, господарство західних земель було на високому рівні. Населення було тут густіше, ніж на сході. А близьке сусідство із Заходом принесло українському народові нові культурні впливи і надбання. Галицько-Волинське князівство завдяки стійкому політико-географічному положенню протягом цілого сторіччя стало головним політичним центром для всієї України.

Особливе політико-географічне положення виникло в добу козацької української держави часів гетьманщини. Центром політичної організації другої української держави стало тоді Запоріжжя, що простягалася широкою смугою від Дністра і Південного Бугу на заході до Дінця на сході. Внаслідок військових дій значно скоротилися українські землі – без Галичини, західного Полісся і західної Волині, які тоді стали сусідами першого порядку, але ненадовго. Основний масив території Козацької України знаходився на Правобережжі Дніпра, вздовж його лівої притоки Десни до Брянська (Стародубщина) на півночі, аж до Путивля, Лебедина і Харкова та річки Донець на сході, та вниз уздовж Дніпра до Чорного моря на півдні [2].

Згадує О. Терлецький про війни України з Польщею, а також стосунки з Московщиною. Росія високо оцінювала значення чорноморських портів Одеси й Херсона для торгівлі українською пшеницею. В тексті роботи є навіть така емоційна фраза: "Москалі жили тільки тим, що дістали з України".

Дуже цікавими і пророчими є думки автора про долю України в складі СРСР. Він пише: "…нинішня Радянська Україна, хоч би вона була й незалежною державою, то вона не стояла би міцно на Чорному морю і не мала би обезпеченого фронту від сторони моря так довго, як довго вона не відбере від Росії Крим" [7]. Це було написано в 1935 році!

В іншому місці автор зазначає: "… в майбутності, коли Україна стане незалежною, і взявши в своє посідання Кримський півострів, стане міцно на берегах Чорного моря" [7]. Отже, на думку О. Терлецького, Крим є дуже важливим геополітичним елементом української держави.

На підставі проведеного дослідження О. Терлецький робить такі висновки:

- "… український народ не може тепер нарікати на географічне положення свого простору. Завдяки йому світове становище України стає постепенно чим раз ліпше";
- "… з усього виходить, що це географічне положення вийде Україні на користь" [7].

Висновки. Омелян Терлецький здійснив цікаве й потрібне дослідження політико-географічного положення України в різні епохи її існування. Він об'єктивно оцінив особливості такого положення, зробив правильні оцінки перспектив та особливостей українського державотворення. Висловлені вченим ідеї залишаються актуальними для нинішнього покоління науковців та політиків.

Література

1. *Грицевич В.С.* Патріарх української чортківської ґімназистики [про О. Терлецького] // І плюс. Чортківський інформаційний тижневик. – № 19 (225) від 3 червня 2010 року.
2. *Крип'якевич І.П.* Історія України / Відп. редактори Ф.П. Шевченко, Б.З. Якимович. – 2-е вид., перероб. і доп. – Львів: Світ, 1990. – 560 с.
3. *Паламарчук О.М.* Теоретико-методичні засади дослідження геополітичного положення країни // Український географічний журнал. – 1998. – №1. – С. 19-23.
4. Політична історія України: Посібник для студентів ВНЗ / За ред. В.І. Танцюри – К.: Видавничий центр "Академія", 2002. – 488 с.
5. *Рудницький С.Л.* Чому ми хочемо самостійної України? / Упор., передмова О.І. Шаблія. – Львів: Світ, 1994. – 416 с.
6. Соціально-економічна географія України: Навч. Посібник / За ред. О.І. Шаблія. – Вид. друге, перероб. і доп. – Львів: Світ, 2000. – 680 с.
7. *Терлецький О.А.* Вплив природи на історію України. – Львів, 1935.
8. *Трохимчук С.В., Федунь О.В.* Політична географія світу: Навч. посібник. – Львів: Простір М, 2006. – 274 с.

Стаття надійшла 15.10.2010 р.

Наукові школи та центри

УДК 91.092(477+44)Кубійович

Іван Ровенчак

ВОЛОДИМИР КУБІЙОВИЧ І ГЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

Розглянуто історію зародження та створення Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. Виділено три періоди у діяльності вказаної комісії. Окреслено вирішальну роль Володимира Кубійовича у діяльності Географічної комісії впродовж перших двох періодів.

Ключові слова: *Володимир Кубійович, Наукове товариство імені Шевченка, Географічна комісія.*

Ivan Rovenchak. Volodymyr Kubiyovych and the Geography Commission of the Shevchenko Scientific Society. *This article reviews the history of the Geography Commission of the Shevchenko Scientific Society. Three periods in the activity of the Commission are distinguished. The decisive role of Volodymyr Kubiyovych in the Commission's activity during the first two periods is described.*

Key words: *Volodymyr Kubiyovych, Shevchenko Scientific Society, Geography Commission.*

Наукові розвідки на географічну або близьку до неї тематику публікувались у виданнях НТШ з часу його створення. Першими вченими-географами, дійсними членами НТШ, були Григорій Величко (з 1899 р.) та Степан Рудницький (з 1901 р.). З початку XX ст. з'являються спроби організаційно згуртувати вчених-географів – членів НТШ.

У 1909 р. у структурі НТШ створено Фізіографічну комісію. Її членами стають два географи: д-р Григорій Величко (1863–1932) та Степан Рудницький (1877–1937), останній до того ж стає секретарем комісії. Про діяльність цієї комісії у 1909–1922 рр. суттєвих відомостей поки що немає. Відомо лише, що у період Першої світової війни (1914–1918) та Визвольних змагань (1918–1920) її діяльність припинялася, лише у 1922 р. робота Фізіографічної комісії НТШ відновилася.

Головою Фізіографічної комісії з 1923 р. став геоботанік Микола Мельник (1875–1954). Секретарем комісії у другій половині 20-х – на початку 30-х рр. XX ст. була Олена Степанів, активну участь у її роботі брали географи Григорій Величко (у першій половині 1920-х років) та Стефанія Пашкевич (1889–1953). За редакцією дійсного члена НТШ Миколи Мельника у 1925–1939 рр. виходять 7 випусків "Фізіографічного Збірника".

Географічна комісія НТШ була створена в кінці 1920-х років відносно новою генерацією українських географів, уже без С. Рудницького та Г. Величка, які на той час перебували в Харкові. Найважливішу роль у її створенні відіграла д-р Олена Степанів (1892–1963), її заслуги в цьому важко переоцінити. З весни 1929 р. вона очолила Географічну секцію товариства "Учительська громада". Географічна секція цього товариства, під керівництвом О. Степанів організувала 27–28 вересня 1929 р. у Львові Перший український з'їзд учителів географії. Олена Степанів запросила д-ра Володимира Кубійовича (1900–1985) з Кракова, якого обрали головою з'їзду. Сам В. Кубійович пізніше з цього приводу писав про Стефанію Пашкевич та Олену Степанів: "Зокрема вдячний я обом географкам, які допомогли мені увійти (або зручно, і сказати б, делікатно втягнули мене) у львівське русло, починаючи від участи на з'їзді українських географів-педагогів у Львові..." [2, с. 59]. Саме участь В. Кубійовича в роботі цього з'їзду стимулювала його перехід до української географії.

У тодішній Польщі вчительський географічний рух був досить розвинений. Наприклад, у 1926 р. у Львові відбувся Другий загальнопольський з'їзд учителів географії, участь у якому брали представники 70 міст Польщі. Організатором з'їзду був професор Львівського університету Еуґеніуш Ромер (1871–1954).

Перший український з'їзд учителів географії, серед іншого, ухвалив рішення про організацію Географічної комісії НТШ. Визначний український вчений-антрополог, голова НТШ у 1934–1949 рр.,

Іван Раковський писав, зокрема, про це, 10 жовтня 1929 р. С. Рудницькому до Харкова: "… повідомлюю Тебе, що відповідно до Твойого бажання рішено створити новий осередок праці в области географії. Буде ним "Географічна Комісія" при Науковому Товаристві ім. Шевченка, яка заснується в найкоротшому часі" [4, с. 288].

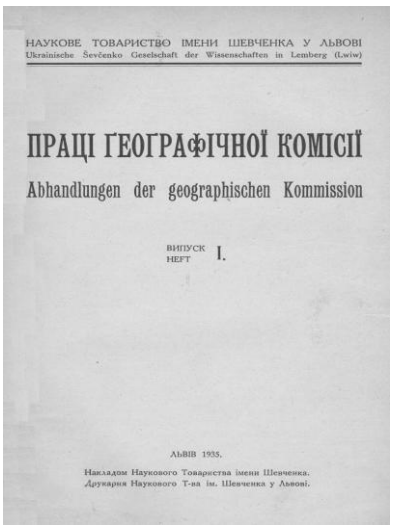
НАУКОВЕ ТОВАРИСТВО ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА У ЛЬВОВІ
Ukrainische Ševčenko Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg (Lwiw)

ПРАЦІ ҐЕОҐРАФІЧНОЇ КОМІСІЇ

Abhandlungen der geographischen Kommission

ВИПУСК I.
HEFT

ЛЬВІВ 1935.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка.
Друкарня Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові.

Рис. 1. Титул першого випуску праць Географічної комісії НТШ

Організаційне засідання відбулося у Львові 29 грудня 1929 р. Головою Географічної комісії було обрано д-ра Володимира Кубійовича, містоголовою (тобто заступником голови, В. Кубійович мешкав у Кракові) проф. Юрія Полянського (1892–1975), секретарем д-ра Ігора Федіва (1895–1962). Володимир Кубійович пізніше так схарактеризував свої відносини з Науковим товариством імені Шевченка: "Я брав участь у важливіших подіях НТШ, очолював Географічну комісію, пізнав особисто майже всіх дійсних членів і з деякими встановив дружні зв'язки" [2, с. 72]. Комісія ставила перед собою завдання: видання окремих географічних періодичних збірників (праць), розроблення української географічної термінології, упорядкування чужоземної бібліографії стосовно географії українських земель та ін. Комісія також ставила собі за мету узяти участь в організації Другого українського з'їзду учителів географії, взяти участь у роботі всеслов'янського географічного з'їзду, що мав відбутися незабаром у Бєлґраді та ін. У Географічній комісії була утворена термінологічна секція (голова – О. Степанів, секретар – Е. Жарський) [3]. Володимир Кубійович, пишучи 21 січня 1936 р. до голови НТШ І. Раковського про виставку географічних карт України у Географічному інституті Берлінського університету в середині січня того року, зокрема зазначав: "… я підніс, що ця праця була переведена в географічній комісії НТШ. В дійсності перевів її голова цеї комісії, себто я. В дискусії підніс проф. Пенк, що тішиться, що наше Товариство так працює і підчеркнув, що йому приємно бути членом цього Товариства. Як бачите, я старався робити добру славу для нашого Товариства і це мені вдалося" [1, с. 679].

У діяльності Географічної комісії НТШ простежуються три періоди: довоєнний (1929–1940 рр.), діаспорний (1940–1990 рр.), сучасний (з 1990 р.). У довоєнному періоді Географічна комісія налічувала близько 30-ти членів, у т. ч. чотири дійсних члени НТШ: Юрій Полянський (з 1927 р.), Володимир Кубійович та Мирон Дольницький (з 1931 р.), Микола Кулицький (з 1939 р.). Серед звичайних членів слід виділити таких, як Петро Біланюк, Григорій Дрогомирецький, Едвард Жарський, Володимир Огоновський, Стефанія Пашкевич, Олена Степанів, Іван Тесля, Ігор Федів. З 1935 р. секретарем Географічної комісії замість Ігора Федіва став Микола Кулицький (1903–1970). Комісія об'єднувала переважно географів Львова, а також Станіслава, Тернополя, Рівного, Перемишля, Кракова, Праги та інших міст. Географічна комісія тісно співпрацювала з іншими тодішніми комісіями НТШ, особливо з Фізіографічною, Статистичною та Комісією охорони природи.

Комісія у вересні 1930 р. скликала Другий український з'їзд учителів географії у Станіславі (Івано-Франківськ). У 1932–1934 рр. проведено три засідання комісії, на яких із доповідями "Пастирство Буковини", "Рух людности в Галичині в рр. 1910–1932" та "Видання атлясу України" виступив В. Кубійович. На засіданні 6 жовтня 1935 р. з доповідями "Опис деяких ще невідомих досі карт України з XVII і XVIII ст." та "Найстарші копальні кременю з кам'яної доби в Задарові коло Монастириськ і в Дубівцях" виступили відповідно В. Січинський та Ю. Полянський. У 1937–1938 роках комісією проведено два засідання з двома доповідями.

У 1935 р. Географічна комісія розпочала видавничу справу, надрукувавши перший випуск "Праць географічної комісії" (рис. 1). Його авторами стали: Ю. Полянський ("Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту подільсько-бесарабської провінції"), В. Кубійович ("Пастушство Буковини"), В. Січинський ("Нові знаходи старих мап України XVII–XVIII ст."), В. Огоновський ("Східньо-европейський степ"). У 1937 р. за загальною редакцією В. Кубійовича вийшов "Атляс України й сумежних країв", а роком пізніше за його ж редакцією – "Географія українських і сумежних земель. Том І. Загальна географія" (2-ге видання книги побачило світ у 1943 р.). Усі ці твори були видані у Львові. Деякі члени комісії, зокрема В. Кубійович, брали участь у підготовці тритомної "Української Загальної Енциклопедії" (Львів–Станіслав–Коломия, 1930–1935 роки). За головною редакцією В. Кубійовича і як орган НТШ вийшов "IV Український Статистичний річник 1936–37" (Варшава; Львів, 1937 р.). Члени комісії публікували свої праці також у "Збірнику Математично-Природописно-Лікарської секції НТШ", "Збірнику Фізіо-

графічної комісії" та інших виданнях.

Географічна комісія НТШ припинила своє існування на початку 1940 р. у зв'язку з розпуском НТШ.

Другий (діаспорний) період діяльності Географічної комісії (1940–1990) є специфічним. Організаційно вона не існувала, але члени комісії працювали для української географічної науки та культури. У Львові – Олена Степанів і Стефанія Пашкевич (до речі, багато років – на географічному факультеті університету ім. І. Франка), а також Володимир Огоновський, у Коломиї – Григорій Дрогомирецький. Однак більшість членів комісії опинилися за кордоном, де і проводили плідну працю: Володимир Кубійович – спочатку у Німеччині (Мюнхен), а далі у Франції (Сарсель під Парижем), Петро Біланюк, Мирон Дольницький, Едвард Жарський, Микола Кулицький – у США, Іван Тесля та Ігор Федів – у Канаді, Юрій Полянський – в Арґентині. За почином Володимира Кубійовича 1947 р. у Мюнхені була відновлена діяльність НТШ. Тоді ж його обрано генеральним секретарем НТШ, а з 1952 р. він став головою Товариства.

Географи діаспори брали участь у багатьох видавничих проектах. Загальновідома вирішальна роль В. Кубійовича у створенні Енциклопедії Українознавства. Серед інших його творів варто відзначити фундаментальну працю, за висловом самого вченого, його "найціннішу карту" – "Етнічні групи південнозахідньої України (Галичини) на 1.1.1939. Національна статистика і етнографічна карта" (1983 р.). Іван Тесля підготував низку праць з географії, демографії та картографії, зокрема "Українці Канади в 1971 році" (1977 р.) та "Ukrainian Immigration to Canada in 1891–1967" (1978 р.). Він разом з Евгеном Тютьком (а не Любомир Винар, як це чомусь вважається) розробив і видав у США в 1980 р. фундаментальний "Історичний атлас України". У США та Канаді у структурах заокеанського НТШ працювали або працюють ряд географів "молодшого" покоління, зокрема Роман Дражньовський, Григорій Колодій, Петро Оришкевич (США), Ігор Стебельський (Канада). П. Оришкевич, наприклад, видав низку праць із географії, зокрема "Українці Засяння" (1962 р.); "Географія українців (русинів) великого Вашинґтону" (1981 р.).

Сучасний період діяльності Географічної комісії НТШ розпочався у 1990 р. Після відновлення у 1989 р. діяльності НТШ в Україні у січні 1990 р. була відновлена і власне Географічна комісія [5], яка до 1993 р. входила до Природознавчої секції НТШ [6]. Головою комісії є професор Олег Шаблій. У складі Комісії близько 30-ти членів, шість з них стали дійсними членами НТШ: Федір Заставний та Олег Шаблій (з 1992 р.); Ярослав Жупанський та Іван Ковальчук (з 2002 р.); Ольга Заставецька (з 2005 р.) і Ростислав Сосса (з 2009 р.). Географічна комісія НТШ об'єднує нині учених-географів Львова, а також Києва, Тернополя та Чернівців і тісно співпрацює з відповідними відділами Українського географічного товариства.

Література

1. Володимир Кубійович. Мемуари. Роздуми. Вибрані листи / Упоряд. О. Шаблія. – Париж–Львів, 2000. – Т. ІІ. — 1024 с.
2. *Кубійович В.* Мені 85. – Мюнхен: Молоде життя, 1985. — 308 с.
3. *Кубійович В., Федів І.* З життя Географічної Комісії Наукового Товариства ім. Шевченка // Новий час. – Львів, 1930. – Ч. 32 (21 березня). – С. 5.
4. Листування Степана Рудницького / Упоряд. П. Штойка. – Львів: НТШ, 2006. – 435 с.
5. *Ровенчак І.* НТШ: утворено Географічну комісію // За радянську науку. – Львів, 1990. – № 10 (20 березня). — С. 4.
6. *Ровенчак І.* Географічна комісія НТШ. До 70-річчя створення // Вісник НТШ. – Львів, 2000. – Ч. 23. – С. 28-29.

Стаття надійшла 7.11.2010 р.

УДК 911.3(092) ***Микола Кострица***

РОЛЬ ДІАСПОРИ У СТАНОВЛЕННІ СУЧАСНОГО ВОЛИНЄЗНАВСТВА

У статті висвітлюється роль і внесок товариства "Волинь" та Інституту дослідів Волині у Вінніпезі (Канада) до скарбниці волинєзнавства (1949-1999).

Ключові слова: *діаспора, краєзнавство, товариство "Волинь", Інститут дослідів Волині, волинєзнавство.*

Mykola Kostrytsya. The diaspora's role in the progress of contemporary Volyn' studies. *This article sheds light on the role and contribution of the "Volyn'" Society and the Volyn' Research Institute in Winnipeg, Canada, to the knowledge base of Volyn' studies (1949-1999).*

Key words: *diaspora, area studies, "Volyn'" Society, Volyn' Research Institute, Volyn' studies.*

Історію волинського краєзнавства у XX ст. неможливо розглядати без врахування внеску у його доробок вихідців з Волині у діаспорі. Так сталося, що протягом останнього століття десятки тисяч вихідців з Волині через соціально-економічні, політичні, етнічні, релігійні, сімейно-родинні та інші причини змушені були покинути свою історичну батьківщину і осісти на постійне мешкання у багатьох країнах – від Західної Європи до Австралії, від Південної Америки до США і Канади. Та навіть опинившись за тисячі кілометрів від своєї пражатьківщини найдіяльніші і найсвідоміші виходці з волинської України шукали шляхи об'єднати зусилля на терені вивчення історії і культури рідного краю.

Серед численних краєзнавчих товариств, об'єднань, гуртків волинєзнавчого спрямування, що зародилися у діаспорі, чільне місце за результатами своєї діяльності посідає товариство "Волинь" та Інститут дослідів Волині у Вінніпезі (Канада). Після Другої світової війни майже одночасно у Нью-Йорку, Клівленді, Буффало, Торонто та Вінніпезі організувалися краєзнавчі осередки вихідців з Волині [1]. Найбільшою активністю відзначалася діяльність осередку у Вінніпезі. Саме у цьому канадському місті й відбулися організаційні збори, на яких за ініціативи інженера Максима Бойка було вирішено сконсолідувати розпорошені сили волинян у майбутнє Товариство [2].

На організаційній нараді, що відбулася у приміщенні колегії Св. Андрея, Максим Бойко, Гнат Дучинський, Антон Молитвеник, Степан Миколайчук, Коленик Щерблюк, Тиміш Мельник, Володимир Мельник підписали спільну заяву такого змісту. "Нижчепідписаний гурток волинян у місті Вінніпезі на сходинках, що відбулися 26 листопада 1949 р. в будинку Колегії Св. Андрея, після обговорення справи, постановив звернутися з закликом через вільну українську пресу на всіх континентах Західної півкулі до своїх братів-земляків, щоб вони взяли участь у збиранні матеріалів про життя українців на Волині в період від 1917 до 1949 р. під московською, польською та німецькою окупаціями.

Зібраний матеріал має бути опрацьований під назвою "Волинь у боротьбі за волю України", виданий книжкою або друкований розділами в українській вільній пресі. Метою цієї праці має бути відмоскалення і відкомунізування наших братів, що прибули в Канаду, США, Аргентіну й інші країни в передвоєнних роках. Намічена праця повинна мати історіографічний характер.

Організацію збірки поручено інженеру М. Бойку. Бажаємо, щоб вищеназвана праця мала чисто національний характер з науковим підходом і не була пов'язана з жодною організацією чи партією..." [3].

Понад півтора роки ініціативна група здійснювала підготовчу роботу зі створення на базі існуючого Товариства науково-дослідної інституції, яка б стала продовжувачем славних традицій Товариства дослідників Волині, що діяло в губернському Житомирі у 1900–1920 рр. [4]. 21 липня 1951 р. у Вінніпезі на загальних зборах товариства "Волинь" (далі – ТВ) було оприлюднено статут, обрано Раду та дирекцію новоствореної громадської організації волинян, яка отримала назву "Інститут дослідів Волині" (далі – ІДВ). Головою ІДВ був обраний доктор Ю. Мулик-Луцик, секретарем – М. Бойко, скарбником – М. Подворняк, референтом – І. Онуфрійчук [5]. Одночасно було обрано й Раду ІДВ, яку очолив С. Радчук. "Враховуючи, що на віддалі важко досліджувати історичну Волинь, але беручи до уваги той факт, що за кордоном перебуває велике число живих свідків з численними матеріалами, маємо надію на успіх у праці", – зазначив голова ІДВ [6].

В числі пріоритетних завдань ІДВ вважав за суттєве здійснювати шляхом друкованого слова захист історичної приналежності Волині як невід'ємної частини України, об'єктивно висвітлювати визвольні події на Волині, підтримувати всі зусилля для об'єднання фізичних, духовних і наукових сил українського народу, служити вищому добру України [7]. В "урочистому обіті" волиняни зобов'язалися "пожертвувати всі свої сили справі визволення України" [8]. Вони добре розуміли складність проблем адаптації на північноамериканському материкові, цілком слушно зазначаючи, що їм може загрожувати денаціоналізація на місцях нового поселення. У зв'язку з цим робили все можливе, щоб "спільними силами служити українській справі та зберігати всі ті цінності духу, що в спадщину передала наша історія" [9].

Планувалося також широко співпрацювати з іншими науковими інституціями, що займаються волинєзнавчою тематикою. До співпраці були запрошені Улас Самчук, поетеса Оксана Лятуринська, сестра Лесі Українки Ізидора Косач-Борисова, скульптор Леонід Молодожанин, протоієрей С. Герус, отаман Тарас Бульба-Боровець, митрополит Іларіон та ряд інших визначних діячів волинської діаспори. Щоб підкреслити наступність зв'язків з Товариством дослідників Волині, що діяло на початку XX ст. в Житомирі, почесним головою ІДВ було обрано митрополита Никанора (Абрамовича), який свого часу був дійсним членом ТДВ.

Постать Никанора Никандровича Абрамовича (1883–1969) була досить колоритною. Він доводився молодшим братом відомому організатору краєзнавчого руху на Волині у першій третині XX ст. П.Н. Абрамовичу. Закінчив Волинську духовну семінарію в Житомирі, Київську духовну академію. В сан ієрея був рукоположений у 1910 р. і служив на Західній Волині. З червня 1915 р. евакуйований до Житомира, де активно поринув у громадську діяльність. Тут він займався опікою над біженцями, став за рекомендацією брата членом ТДВ. В часи української державності Н. Абрамович налагоджував у Житомирі українське церковне життя, був Волинським губернським інспектором народної освіти, активним членом Братства св. Спаса, що

ставило одним із своїх завдань – відродження українських традицій у Православній церкві. У 1918 р. редагував у Житомирі культурно-освітній щомісячник "Світець", а в 1919 р. став співредактором україномовного часопису "Громадянин". Утому ж році видав брошуру "Просвіта на селі" [10].

У повоєнні роки митрополит Никанор мешкав у Західній Німеччині, де очолював УАПЦ на еміграції. Не полишав громадську роботу, у 1954 р. був обраний почесним головою ІДВ, передавши у 1961 р. цю посаду митрополиту Іларіону [11]. Н.Н. Абрамович є автором ряду історико-краєзнавчих праць, зокрема "Наші могили" (інструктивні вказівки до розкопування курганів), "Культ предків на Волині", "Історія Дерманського монастиря", "Старі церковні звичаї на Волині".

У 1958 р. на прохання відповідального редактора "Літопису Волині" А.Ф. Шумовського, митрополит Никанор надіслав свої спогади про Товариство дослідників Волині. Ось лише невеличкий уривок, який красномовно свідчить про тогочасний дух, що панував у ТДВ та інтереси його членів (авторський стиль збережено). "Давно те було. Пам'ять зраджує. Прізвища позабував. Як не дивно, а в ньому (Товаристві – М.К.) злилися до купи українці, малороси, москалі і поляки. Всякий від душі старався дати щось нового. Всі любили Волинь і зажерливо, один перед одним, громадили знання про неї.

А. Ксенжопольский (зоологія), С. Гамченко (археологія), С. Бржозовський (метеорологія), В. Кравченко (етнографія), М. Бєлонін (геодезія), П. Абрамович (фольклор), С. Бєльський (мінералогія), О. Фотинський (історія) – це стовпи, а за ними довгий хвіст з нас, молодих ентузіастів. Всіх, незалежно фаху, жваво цікавило і відкриття підземної річки "Льви", і розкопка Батиєвих курганів, і відшукання громових стріл та сокирок, і поклади лабрадору, і збірання старовинних нош, і предківські малюнки, і фольклор. Бракувало одного – грошей. І ця організація трималася чудом та самопосвятою членів. Нам, молодим, завжди доводилось асистувати де треба і не треба...

Пам'ятаю одного разу їхали ми з проф. Тутковським в напрямку Черняхова "ізвощиком". І ось в дорозі старий несподівано скотився з брички, став рачки на шосі й почав очайдушно когось лаяти. Збентежено скочив і я, вхопився підіймати професора, став співчувати... Але він окрім лайки ні до чого не був здатний. "Нєгодяї, мєрзавци, олухі, скоти..." "Кого ж це ви так і за що?" "Посмотрітє – кричав старий, – что они делают!" Почав видряпувати руками якогось камінця з шоси. Робота була нелегка. Помагав і я, нічого не розуміючи. "Посмотрітє, да ето же чістєйший лабрадор, а оні мостовиє ім мостят..." І він пестливо протирав якусь камінюку хустиною...

Замилування до дослідження Волині, заложене в мене Товариством, не покидало мене на протязі всього мого життя" [12].

Наші земляки добре усвідомлювали, що на історичній батьківщині волинєзнавча наука партійними структурами перетворена в знаряддя ідеологічної боротьби, зведена до класового (а звідси й до необ'єктивного) підходу у висвітленні минулого краю. Щоб ліквідувати цю однобічність та необ'єктивність було організовано збирання різноманітних волинєзнавчих матеріалів, зокрема, документальних, іконографічних, нумізматичних, Етнографічних, філокартичних та інших. Велика увага приділялась спогадам. Всі вони увійшли до перших архівних фондів ІДВ, з яких редакційна рада вибирала найкращі зразки для друку. З цією метою було створено видавничий фонд, який складався з внесків членів ТВ, що мешкали в США і Канаді. Згодом стали надходити кошти і від членів ТВ із Західної Європи, Австралії та Латинської Америки. Невдовзі у Нью-Йорку побачили світ два числа квартальника "Волинь", а у Вінніпезі – збірник "Волинь" у боротьбі за волю України". Та, як показав перший досвід, коштів на обидва збірники не вистачало.

15 серпня 1951 р. на засіданні дирекції ІДВ з метою консолідації зусиль було вирішено зорганізувати новий науково-популярний збірник волинознавства "Літопис Волині". Як зазначав секретар ІДВ Максим Бойко, "практика показала, що нечисленній волинській еміграції не під силу вдержати збірник і журнал, та що конче їх треба об'єднати під одну назву, що була б трибуною для всіх волинян, а також тих авторів наукових і популярних матеріалів, що є уродженцями всіх волостей України" [13].

Перше число "Літопису Волині" побачило світ 1953 р. в Аргентині, у друкарні волинянина – видавця з Буенос-Айреса Степана Кравця [14]. У збірнику вміщено цілий ряд наукових розвідок, спогадів, документів. Особливо виділялися статті Анатолія Дублянського, Тараса Присяжного, Леоніда Делійського. Серед них розвідки як про давню історію краю, зокрема про походження назви "Волинь", легенди про заснування Луцька, замок Любарта в Луцьку, так і про недалеке трагічне минуле – масові вбивства в'язнів Луцької в'язниці органами НКВС на початку війни Німеччини з СРСР.

З кожним наступним числом "Літопису" ставала різноманітнішою його тематика, до написання статті залучалися нові автори, ширше висвітлювалися події, що відбувалися в Україні. Тематична політра "Літопису Волині" надзвичайно різноманітна. На сторінках часопису висвітлювалися питання археології та історії, географії, природи, населення, господарства Волині, релігійне життя, культура, етнографія, літературознавство, преса, велися рубрики з філателії, нумізматики. Окремий цикл статей було присвячено життю волинян у світі, польській, німецькій та радянській окупації Волині, друкувалися також різноманітні документи, спогади, мемуари. Регулярність виходу збірника залежала від наявності коштів. Окремі випуски "Літопису"

присвячувалися до ювілейних дат в житті України, Волині. Зокрема, до 1000-річчя Хрещення Київської Русі, 100-ліття поселення українців в Канаді, 40-річчя ІДВ і Товариства "Волинь" у Вінніпезі. Останнє число "Літопису Волині", що побачило світ 1992 р., присвячено річниці проголошення незалежності України. Слід зазначити, що ІДВ свою видавничу діяльність здійснював виключно за рахунок коштів, що надходили з пожертв, так би мовити "широкої маси" членства ТВ.

Вірне своїй меті, що була проголошена у 1951 р., ТВ разом з ІДВ протягом своєї діяльності докладало всіляких зусиль, щоб зробити посильний вклад у скарбницю розбудови української культури й науки не тільки шляхом видань з волинської тематики, але й також із загальноукраїнської тематики. Насамперед, це стосується публікації праць митрополита Іларіона (І.І. Огієнка), про які йтиметься нижче. Загальноукраїнський аспект діяльності ТВ спільно з ІДВ відіграв головну роль в становленні морального й формального визнання в системі організованого життя всієї української спільноти в Канаді та поза її межами. Краєзнавча діяльність ІДВ – це свого роду епохальна сторінка в історії українців з Волині за океаном.

Окрім підготовки та видання збірників "Літопис Волині" (всього побачило світ 20 чисел), ТВ та ІДВ з самого початку своєї діяльності започаткували видання бібліотеки "Літопису Волині". Вона, крім праць з історії краю, включала твори відомих письменників, державних діячів, що присвятили своє життя боротьбі за волю України, а також спогади і мемуари. Як зазначається у каталозі ІДВ та ТВ, що вийшов у 1990 р., під його егідою побачило світ 65 назв різноманітної книжкової продукції [15]. Ще понад десяток найменувань вийшло з друку за останнє десятиріччя. Чільне місце посідають праці з історії археології та етнографії Волині. Це дослідження І. Левковича "Нарис історії Волинської землі", С. Килимника "Український рік у народних звичаях" (у 5-ти томах), О. Цинкаловського "Ріка Прип'ять і її допливи", "Стародавні пам'ятки Волині", "Стара Волинь і Волинське Полісся" (у 2-х томах), Є. Пастернака "Нарис історії Холщини й Підляшшя", П. Шумовського "Остріг. Історична монографія", Т. Бульби Боровця "Армія без держави", С. Ярмуся "Духовність українського народу" та "В країні моїх батьків", Ф. Онуфрійчука "За православну козацьку Україну", В. Трембіцького "Національні та державні кордони Великої Волині у 1918 році" та ін.

Серед всіх наукових праць, виданих під егідою ІДВ та ТВ, особливе місце посідає історико-географічний краєзнавчий словник професора О. Цинкаловського "Стара Волинь і Волинське Полісся" [16]. Відомий археолог, історик, краєзнавець Олександр Цинкаловський (1898–1983) народився в давній столиці Волині – Володимирі. З 1925 р. навчався на православному богословському факультеті Варшавського університету. Ще студентом став співпрацівником Археологічного музею у Варшаві. Невдовзі О. Цинкаловський пов'язує свої інтереси з дослідженням Волині (сюди його делегував музей для збирання археологічних та історичних пам'яток). Після закінчення студій магістер О. Цинкаловський стає членом Польського Археологічного Товариства, згодом членом НТШ ім. Шевченка у Львові. З 1936 р. О. Цинкаловський очолює Волинський музей при Кременецькому ліцеї, де розпочинає збирання матеріалів для своєї головної праці – історико-географічного словника Волині. О. Цинкаловський вважав себе продовжувачем справи відомого краєзнавця Волині М.І. Теодоровича, якого він називав "першим щирим робітником і дослідником" волинського крає знавства [17]. У 1961 р. вченому вдалося видати польською мовою "Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся" [18]. Невдовзі побачили світ його праці "Ріка Прип'ять і її допливи" та "Стародавні пам'ятки Волині".

Тим часом готовий до друку рукопис словника обсягом понад тисячу сторінок лежав без руху. На його видання автор протягом багатьох років не міг відшукати потрібні кошти. Та все ж на схилі років доля виявилася милосердною до автора словника: в середині 80-х років, завдяки ініціативі видавничої колегії ІДВ та Товариства "Волинь", праця О. Цинкаловського нарешті побачила світ. Лише декілька місяців до виходу в світ першого тому не дочекався її автор.

У 1998 р. до 100-річчя від дня народження О. Цинкаловсього на батьківщині вченого у м. Володимирі-Волинському відбулася міжнародна науково-краєзнавча конференція, його ім'ям названо вулицю, на будинку, де він мешкав, встановлено пам'ятну меморіальну дошку [19].

Значне місце у видавничій діяльності ТВ та ІДВ посідають праці видатного вченого зі світовим ім'ям митрополита Іларіона (в миру – професор І.І. Огієнко), якого гірка емігрантська доля привела у 1947 р. до Канади. Іван Іванович Огієнко (1882–1972) народився в Брусилові (тепер районний центр Житомирської області) в селянській родині. Ще у 15 річному віці, будучи учнем Київської військово-фельдшерської школи, у петербурзькому часописі "Сельский вестник" опублікував краєзнавчу розвідку "Местечко Брусилов. Как живут крестьяне" [20]. То була перша друкована праця майбутнього вченого-українознавця – перше його правдиве і зболене слово про несправедливо тяжку долю свого народу [21].

Краєзнавча тематика хвилювала І. Огієнка й далі, коли він став студентом Київського університету св. Володимира [22]. Він опрацьовує велику кількість архівних матеріалів, зокрема архіви Воскресенської та Вознесенської церков у Брусилові. "Ввиду того, что жизнь таких заброшенных уголков, каким является Радомышльский уезд в литературе освещена мало, мы решаем хоть от части коснуться одной из отраднейшей стороны церковно-

общественной жизни XVIII в...", – пише Огієнко у короткому вступі до нарису про історію Брусилівської Свято-Воскресенської замкової церкви [23]. У колі науково краєзнавчих інтересів дослідника – історія освіти, братств, медицини рідного краю. Поспіль з-під його пера народжуються один за одним історичні нариси "Брусилівська братська школа", "Брусилівський братський шпиталь", "Брусилівське церковне братство". Характерною рисою І. Огієнка-краєзнавця є максимальне використання різноманітних архівних і літературних джерел. Він докладно аналізує назви містечок, сіл, річок, урочищ та пов'язані з ними перекази.

Особливу увагу І.І. Огієнко звертає на стан освіти в краї. Він з гордістю відзначає, що у XVII–XVIII ст. школа була майже у кожному селі України. І у зв'язку з цим з вдячністю згадує відомого польського просвітителя Тадея Чацького, який на початку XIX ст. був головним попечителем шкіл Київського учбового округу, до якого входила й Волинь.

У науковій бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка збереглася унікальна в єдиному примірнику, книга І. Огієнка "Містечко Брусилів та його околиці. Історичний нарис". Під шкіряною оправою, на цупких жовтих аркушах паперу рукою автора акуратно наклеєні рівними колонками вирізки з повітової газети "Радомышлянин", де протягом 1913 р. друкувалося його дослідження [24]. Нарис викликав великий інтерес читацького загалу, про що свідчать відгуки, видрукувані на сторінках "Радомышлянина", а також листи, адресовані Огієнкові. Зокрема, читачі його просили написати подібний нарис й про Радомишль [25].

Проте подальші події внесли свої корективи в життя І. Огієнка як і в життя багатьох мільйонів українців. Можна з великою ймовірністю стверджувати, що, якби обставини не примусили вченого залишити Батьківщину, то у рідній Україні він обов'язково був би у числі визначних лідерів і організаторів краєзнавчого руху, стояв би у керма духовного становлення України. Та примхлива доля розпорядилася по-іншому. Перебуваючи в еміграції на теренах Європи, а згодом і в Канаді, І. Огієнко й надалі приділяв багато уваги краєзнавчим розвідкам, присвяченим історії, культурі, книгодрукуванню в рідній Україні, зокрема Волині. Серед ґрунтовних публікацій вченого вирізняються такі, як "Українська Пересопницька Євангелія 1556 року", "Житомирська Євангелія", "Нарис з історії культурного життя старої Волині", "Історія українського друкарства", "Дерманська друкарня: історико-літературний нарис з культурного життя Волині", "Свята Почаївська Лавра".

У канадський період життя вченого побачили світ такі фундаментальні праці, як "Словник Шевченківської мови", "Етимологічно-семантичний словник української мови" у 4-х томах, "Дохристиянські вірування нашого народу", "Слово про Ігорів похід", "Князь Острозький та його культурна праця" та багато інших. А взагалі коло інтересів І. Огієнка було неосяжним, число наукових праць величезне.

З 1961 р. І.І. Огієнка було обрано почесним головою ТВ та ІДВ. Саме цим інституціям вчений заповів виключне право на видання і перевидання всіх своїх творів. Спадщина вченого охоплює понад 2000 праць: книжок, монографій, словників, статей, історико-краєзнавчих нарисів, розвідок, науково-популярних статей тощо.

Дослідникам ще належить по-справжньому відкривати для себе і вивчати цінну наукову, в тому числі й краєзнавчу спадщину велета української національної культури. Ознайомлення професора Києво-Могилянської академії Ю.А. Мицика з архівом І.І. Огієнка у Вінніпезі 1999 р. дає підстави зробити висновок, що творча спадщина вченого зберігається на належному рівні. За це, насамперед, слід дякувати магістру Консисторії Української Православної Церкви у Канаді Володимиру Сеньчуку, який зробив зручну систему зберігання архіву митрополита та уклав його опис [26]. Побіжний огляд описів, проведений Ю. Мициком, свідчить, що значна частина праць вченого досі ще не введена в науковий обіг. Залишається сподіватися, що з часом цей безцінний архів повернеться в Україну і буде опублікований.

Підсумовуюче вищесказане, зазначимо, що не дивлячись на більш ніж півстолітню відірваність І.І. Огієнка від рідної домівки, його по праву слід вважати одним із фундаторів краєзнавства Волині, Київщини та Поділля XX ст. Методологічні засади вивчення рідного краю, закладені ще в кінці XIX – на початку XX ст. в український період свого життя, І.І. Огієнко з гідністю проніс через тернії і віхоли європейського та канадського періодів, зберігаючи любов до рідної землі, до України, віру в її майбутнє. Як заповіт звучать сьогодні слова митрополита Іларіона, висловлені ним у далекому Вінніпезі 1947 року: "Немає в людини нічого милішого над свою Батьківщину, над свою рідну землю. Де хто народився, де провів свої безтурботні дитячі роки, до тієї землі прив'язується він усією душею своєю на ціле життя. А хто змушений буває відірватися від своєї рідної землі, той мріє завжди про неї, як про святість найбільшу. І багато людей, помираючи на чужині, просять покласти їм у домовину бодай грудочку рідної землі...

Рідний народ наш займає свою рідну землю, і цю землю ми обов'язані любити всією душею, й берегти її всіма силами. Бож рідна земля – це те найкраще й наймиліше, що тільки має окрема людина чи окремий народ. Щастя народові, його добре життя й розвиток – тільки на рідній землі. Рідна земля ніколи не забувається, а туга за нею все збільшується, коли нас доля заносить далеко й надовго від неї. Рідна земля – це матінка рідна, що вміє потішити й приголубити нас. От чому ми свою Україну звемо Ненькою" [27].

З Товариством "Волинь" та ІДВ тісно співпрацював видатний письменник волинянин Улас Самчук (1905–1987) [29]. Під егідою цих науково-видавничих осередків побачили світ його романи "Ост", "Втеча від себе", "Чого не гоїть вогонь", "На твердій землі", краєзнавчі нариси спогадів "На білому коні", "На коні вороному", повість про голодомор в Україні "Марія", трилогія "Волинь" тощо [29]. У1980 р. Уласа Самчука було висунено кандидатом на Нобелівську премію. У числі перших в Україні у 1994 р. у збірнику праць Житомирського науково-краєзнавчого Товариства дослідників Волині було видруковано краєзнавче есе письменника "Волинь незабутня" [30].

У видавничому каталозі ІДВ і ТВ, крім наукових, краєзнавчих і літературознавчих праць, широко представлені пам'ятні марки й поштові картки. Серед пам'ятних марок ювілейні видання, присвячені ІДВ і ТВ, до 1000-річчя хрещення України Русі, століттю українського поселення у Канаді, Почаївській Богоматері, таким видатним діячам української культури, як митрополит Іларіон, Улас Самчук, Агатангел Кримський, Оксана Лятуринська, Олекса Стефанович. На поштових листівках широко представлена Різдвяна, Великодна, релігійна тематика, зокрема види Почаївської Лаври, Волинської Богоматері та ін. Окремі випуски листівок присвячені І. Огієнку, Лесі Українці, Івану Франку. Спеціальний сувенірний випуск марок і поштових карток було присвячено першому президенту незалежної України Леоніду Кравчуку [31].

Багаторічна діяльність ІДВ та ТВ у великій мірі стала можливою завдяки звитяжній праці лідерів осередку, насамперед, Юрія Мулика-Луцика, Максима Бойка, Михайла Боровського, Іллі та Федора Онуфрійчуків, Сергія Радчука, Степана Ярмуся та інших.

Одним з перших організаторів цих поважних наукових осередків волинєзнавства на канадській землі був доктор Юрій Мулик-Луцик (1913–1991) [32]. Народився він у с. Татаринці на Крем'янеччині, освіту здобував у Львівському та Варшавському університетах. Брав участь у збройній боротьбі проти гітлерівських окупантів на Волині. У повоєнний час проживав у Польщі, Чехо-Словаччині, Австрії, Німеччині. У 1948 р. у Мюнхені під керівництвом професора Ю. Шевельова захистив докторську дисертацію "Психотранспозиція в українському синтаксисі". Викладав в Українській Богословсько-Педагогічній академії у Мюнхені. З 1948 р. Ю. Мулик-Луцик мешкав і працював у Вінніпезі, тривалий час очолював ІДВ та ТВ. Автор багатьох наукових праць, серед яких "Філософські й психологічні аспекти ономастики", "За мислительський підхід до політики" та ін. [33].

У перше десятиріччя існування ІДВ та ТВ яскравий слід у їх діяльності залишив Максим Бойко. Він народився 1912 р. в с. Лопушне поблизу Почаєва на Крем'янеччині. Протягом 1945–1948 рр. вивчав економіку в Українській економічній Високій школі в Мюнхені. З 1949 р. інженер М. Бойко оселився у Вінніпезі. Цього ж року за його найактивнішою участю у листопаді місяці було засновано "Ініціативний гурток волинян", якому судилося зоорганізуватися у Товариство "Волинь". А ще через два роки на базі останнього утворився Інститут дослідів Волині, секретарем якого було обрано М. Бойка. За його безпосередньої участі побачили світ перші три числа "Літопису Волині", до виходу яких він доклав зусиль ще як і редактор. На запрошення редколегії Енциклопедії Українознавства Максим Бойко з колегами брали участь у підготовці статей про найвидатніших діячів православ'я [34].

З 1960 р. М. Бойко більше двох років з родиною мешкав в Англії, працював в бібліотеці Лондонського університету. Згодом його запросили на посаду бібліотекаря до Індіанського університету у м. Блаумінгтон (США). Тут у 1967 р. він засновує зарубіжний Центр бібліографії Волині. Не забував і про наукові інтереси. У 1969 р. в Українському Вільному Університеті в Мюнхені захистив дисертацію на звання доктора історії економіки. Але головною метою вченого залишається бібліографія Волині. За 25 років діяльності заснованого ним Центру, який активно діяв до 1992 р., М. Бойко підготував 30 бібліографічних збірників [35]. Серед них "Бібліографія джерел історії Волині: Описовий довідник до 1900 р." (1969, 244 с.); "Бібліографічний довідник поселень Волині XIX ст." (1973, 199 с.); "Бібліографія джерел до історії Волині" (1973, 163 с.); "Історико-бібліографічний нарис друкарства Волині: 1578–1830" (1972, 204 с.); "Бібліографія періодики Волині" (1970, 146 с.); "Бібліографія церковного життя Волині" (1974, 237 с.); "Бібліографічний огляд збройної боротьби Волині" (1976, 337 с.) та багато інших.

Бібліографічні покажчики Максима Бойка зберігаються в бібліотеках слов'янських відділів американських університетів, в бібліотеці Конгресу США. В Україні повне зібрання праць М. Бойка, як дарунок автора землякам, знаходиться в Рівненському обласному краєзнавчому музеї [36].

Одним з провідних діячів протягом всієї 50-річної науково-краєзнавчої діяльності волинян у Канаді був уродженець Ковеля інженер Ілля Онуфрійчук (1911–1999) [37]. У результаті так званого "великого ісходу" української еміграції у повоєнний час, Онуфрійчуки опинилися в Канаді. З перших днів Ілля Онуфрічук став активним організатором Товариства "Волинь" та ІДВ. 31958 р., отримавши посаду заступника голови ІДВ, а згодом – його голови, спрямовував основні зусилля на формування видавничого фонду. З цією метою активно встановлював зв'язки з різноманітними земляцькими фундаціями, організовував збирання пожертв, поширював видруковані твори, залучав нову автуру тощо. Ілля Онуфрійчук підтримував тісні зв'язки зі своєю історичною батьківщиною, мав активні контакти з волинськими, рівненськими,

житомирськими науково-краєзнавчими осередками дослідників Волині. Особливо ці контакти стали тісними після здобуття Україною незалежності. Починаючи з 1992 р. до Житомира з далекого Вінніпегу регулярно від п. Іллі стали надходити листи і бандеролі [38]. "Дякую за листа, вирізку з газети та книжечку "Церква Святого Архистратига Михаїла", все дуже цікаве. Дуже радію, що у Вас почалася творча видавнича діяльність. Щасти, Вам Боже!

Висилаю деякі числа "Літопису Волині", в них знайдете все, про що питаєте. З часом вишлю Вам бракуючі числа "Літопису", щоб мали повний комплект. Деякі числа вичерпані, але для вас знайдемо. Також в разі потреби вишлемо і інші наші видання. Дякуємо за запрошення на конференцію, обмірковуємо на засіданні Редакційної колегії, тоді Вас повідомимо.

З щирим привітом і глибокою до Вас пошаною. І. Онуфрійчук." (Лист від 3 серпня 1992 р.) [39].

"Дякую за листи та Святочні побажання і привітання, зокрема дякую від усього членства. Радію, що одержали все, що Вам вислав. На Конференцію, яка відбудеться у Вас 9–12 вересня ц. р. можливо, що хтось з нас прибуде, а як не зможе, тоді вишлимо привіт. 18 лютого ц. р. вислав Вам "Стара Волинь і Волинське Полісся" О. Цинкаловського у двох томах, це буде одна посилка. Сьогодні враз з цим листом висилаю "Український рік в народних звичаях" С. Килимника в 5 томах і ще, можливо, цього тижня вишлю "Армія баз держави" Т. Бульби Боровця та 17–18 число "Літопису". Даю згоду увійти до редакційної колеги праць Вашого товариства, але помогти не багато зможу, бо закиданий працею. Мабуть вийде цієї осени ще одне число "Літопису Волині" і на тому припинимо видання "Літопису". Нема кому редагувати, може б Ви продовжували? З привітом і повагою, щиро Ваш І. Онуфрійчук." (Лист від 21 лютого 1993 р.).

На жаль наступне число "Літопису Волині" не побачило світ ані восени, ані у наступні роки. Причину можна зрозуміти з листа п. І. Онуфрійчука від 10 липня 1993 р., в якому він з сумом повідомляє, що у нас (у Вінніпезі – М. К.) не весело, бракує всюди людей до праці, а ці, які працювали, постаріли і багато науковців померло, нікому їх заступити. Що буде, то Бог один знає".

Й надалі Ілля Федорович у перервах між лікарнею, надсилав зворушливі листи до Житомира, бандеролі з книжками, поштовими листівками, марками видавництва ІДВ та Товариства "Волинь". Не забував він малу Батьківщину до останніх своїх днів.

До молодшої генерації діячів ІДВ та ТВ належить останній голова ІДВ доктор Сергій Радчук. Його доля є типовою для західних волинян. Народився у 1926 р. в с. Березовичах Володимир-Волинського повіту. У 1944 р. з батьками емігрував до Німеччини, з 1947 р. мешкає у Канаді. У 1975 р. в Українському Вільному університеті у Мюнхені С. Радчук захистив докторську дисертацію "Нова канадська конституція та етнічні меншини". У 1974–1981 рр. був президентом Комітету українців Канади. У 1985 р. нагороджений найвищою офіційною канадською державною відзнакою "Орденом Канади" [40].

У червні 1996 р. доктор С. Радчук відвідав Україну. Йому та Іллі Онуфрійчуку Вчена рада Волинського державного університету ім. Лесі Українки присвоїла звання почесного професора. Тоді ж було підписано угоду про створення на базі історичного факультету Волинського державного університету філіалу ІДВ [41]. Накреслювалися плани для спільної співпраці. Але час вніс свої корективи.

У грудні 1999 р. у Вінніпезі відбулося останнє спільне засідання Товариства "Волинь" та Інституту дослідів Волині. Засідання одночас було урочистим і сумним. Доктор С. Радчук, підбиваючи підсумки пройденого за 50 років шляху, зазначив, що обидві волинєзнавчі інституції успішно справилися з покладеною на них історичною місією і з почуттям виконаного обов'язку завершують свою діяльність. Більшість звитяжців-волинян, які у далекому 1949 р. стояли біля колиски Товариства "Волинь", а згодом – ІДВ, відійшли у вічність, а нові покоління україномовних канадців асимілювалися на північно-американському континенті і мають тепер зовсім інші інтереси. "Я щасливий, – зазначив на завершення пан С. Радчук, – що справу волинян у діаспорі тепер гідно продовжують дослідники і краєзнавці етнічної Волині". На такій оптимістичній ноті була перегорнута остання сторінка історії унікальної волинської інституції за океаном, створеної подвижницькою працею багатьох патріотів за власний "гріш і час", щоб передати естафету новим поколінням дослідників в незалежній Україні.

Виповнюються слова великого волинянина Уласа Самчука, мовлені ним на початку 50-х років: "Ми вернемось в свою велику, вимучену, ви страждану землю предків. Не сьогодні, так завтра, не в цьому, так в іншому поколінні; вернемось, не тільки як жива матерія, а і як живий дух, вернемось, і то передовсім в продовженні, як творчість". Ці пророчі слова сьогодні збуваються. Творчий доробок багатьох патріотів-українців, розсіяних по світу, повертаються в рідну Україну і служить її становленню як держави. Не останнє місце у цьому доробку посідає наукова спадщина Товариства "Волинь" та Інституту дослідів Волині у Вінніпезі.

Література і джерела

1. *Онуфрійчук Ілля.* Інститут дослідів Волині у Вінніпезі // Велика Волинь: минуле і сучасне: Тези міжнародної краєзнавчої конференції / Відп. редактор М.Ю. Кострица. – Житомир, 1993. – С. 17.
2. Український голос (Канада). – 1993. – № 27. – 2 серп.

3. *Бойко М.* Десятиліття інституту дослідів Волині //Літопис Волині. – Ч. 5. – Вид. 2-е. – Вінніпег, 1990. – С. 6-8.
4. *Онуфрійчук Ілля.* Вказана праця. – С. 18.
5. Літопис Волині. – Ч. 5. – Вид. 2-е. – Вінніпег, 1990. – С. 21.
6. *Бойко Максим, Ворон Василь.* Волинознавство у Північній Америці (1949-1994 роки) // Волинь і волинське зарубіжжя: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 1994. – С. 21.
7. Там само. – С. 22.
8. Літопис Волині. – Ч. 5. – С. 22.
9. Там само. – С. 11.
10. Митрополит Ніканор [Некролог] //Літопис Волині (Вінніпег). – 1971-1972. – Ч. 10-11. – С. 14.
11. Літопис Волині. – 1990. – Ч. 5. – Вид. 2-е. – С. 23.
12. *Ніканор А.* Лист до відповідального редактора "Літопису Волині" А.Ф. Шумовського //Літопис Волині. – Ч. 4. – Вінніпег, 1958. – С. 3-6.
13. *Бойко М.* Десятиліття інституту дослідів Волині. – С. 3.
14. Літопис Волині: Науково-популярний збірник волинознавства. – Нью-Йорк, Вінніпег, Буенос-Айрес, 1953. – № 1. – 128 с.
15. Каталог книжок Інституту Дослідів Волині і Товариства "Волинь" у Вінніпезі. – Вінніпег, 1990. – 16 с.
16. *Цинкаловський Олександр*. Стара Волинь і Волинськ Полісся: Краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року в 2-х томах. Т. 1. – Вінніпег, 1984. – 600 с.; Т. 2. – Вінніпег, 1986. – 578 с.
17. *Цинкаловський О.* Княжий город Володимир. – Львів, 1935.
18. *Цинкаловський О.* Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся. – Варшава, 1961 (польською мовою).
19. Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Науковий збірник / Відп. редактор Г.В. Бондаренко. – Луцьк, 1998. – 296 с.
20. *Огиенко Й.* М-ко Брусилов. Как живут крестьяне // Сельский вестник. – 1897. – июль.
21. *Тимошик М.О.* Голгофа Івана Огієнка. – К.: Заповіт, 1997. – С. 18.
22. *Кострица Микола.* Іван Огієнко – дослідник Волині //Дивокрай: Хмельниччина волинська. – 1995. – № 1. – С. 78-81.
23. *Огиенко И.* Брусиловская Св. Воскресенская замковая церковь: Исторический очерк. – Киев, 1914.
24. *Тимошик М. С.* Вказана праця. – С. 25.
25. ЦДАВОВУ у Києві. – Ф. 1871. – Оп. 1. – Од. зб. 3. – Арк. 16.
26. *Мицик Юрій, Сеньчук Володимир.* Болохівський край в архівній спадщині митрополита Іларіона (Огієнко): з нових досліджень // Болохівщина: земля і люди: Матеріали Всеукраїнської конференції "Велика Волинь". – Т. 20 / Відп. редактори О.І. Журко, М.Ю. Кострица. – Хмельницький–Стара Синява–Любар, 2000. – С. 260-274.
27. *Митрополит Іларіон.* Бережімо все своє рідне! – Вінніпег: Наша культура, 1947. – С. 12.
28. *Кострица М.* Обереги Уласа Самчука // Житомирський вісник. – 1995. – 17 лют.
29. *Рожко Володимир.* Науково-видавнича діяльність Інституту дослідів Волині і товариства "Волинь" у Канаді // Волинь і Волинське зарубіжжя: Тези доповідей та повідомлень Міжнародної наукової конференції. – Луцьк, 1994. – С. 24-27.
30. *Самчук Улас.* Волинь незабутня // Велика Волинь: Т. 15: Праці Житомирського науково-крає-знавчого товариства дослідників Волині / Голов. редактор М.Ю. Кострица. – Житомир, 1994. – С. 64-69.
31. *Кострица М.* Сувенір з Канади // Житомирський вісник. – 1993. – 28 трав.
32. *Онуфрійчук Микола.* Учений педагог, громадський діяч [Юрій Мулик-Луцик] // Волинь і Волинське зарубіжжя. – Луцьк, 1994. – С. 268–269.
33. *Ярмусь С.* Юрій Олексійович Мулик-Луцик відійшов у вічність //Літопис Волині. – Ч. 17-18. – Вінніпег, 1992. – С. 158-162.
34. *Гуртовий Григорій.* Науковий подвиг волинянина // Волинь (Луцьк). – 1993. – 14 січ.
35. *Аркушин Григорій.* Волиніана Максима Бойка // Народна трибуна (Луцьк). – 1993. – 20 січ.
36. Там само.
37. *Прокопчук Віктор.* Ілля Федорович Онуфрійчук – організатор волинських краєзнавчих студій в діаспорі // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Науковий збірник / Відп. редактор Г.В. Бондаренко. – Луцьк, 1998. – С. 74-75.
38. *Кострица М.* Вінніпег далекий і близький // Житомирський вісник. – 1992. – 30 жовт.
39. Цей та інші цитовані листи зберігаються в архіві Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині.
40. *Радчук Сергій* //Літопис Волині. – Ч. 17-18. – Вінніпег, 1992. – С. 142-144.
41. *Ковельський Іван.* Інститут дослідів у Вінніпезі: штрихи діяльності минулого і майбутнього // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і Волинь: Науковий збірник / Відп. редактор Г.В. Бондаренко. – Луцьк, 1998. – С. 14-16.

Стаття надійшла 7.09.2010 р.

Раритети

УДК 911.3

Володимир Кубійович

З АНТРОПОГЕОГРАФІЇ НОВОГО САНЧА

Друкується за виданням: *Kubijowicz W.* Z antropogeografii Nowego Sącza // Prace Instytutu Geograficznego Uniwersytetu Jagellonskiego. Zeczyt 8. – Kraków, 1927. – С. 5–66. Переклад з польської Єлизавети Максимової.

На прикладі свого рідного міста Новий Санч (Польща) автор показує можливості застосування картографічного і статистичного методів дослідження головних суспільно-географічних проблем міста загалом. Детально розглядаються питання меж і планування міста, розміщення населення, релігійних визнань і професій.

Ключові слова: *місто, міське населення, план міста, передмістя, картографічний метод дослідження.*

Volodymyr Kubiyovych. Human geography of Novyi Sancz. *Using his native city of Novyi Sancz (Poland) as an example, the author shows some possibilities of applying cartographic and statistical methods to study major socio-geographic problems of a city. The problems of city boundaries and urban planning, distribution of population, religious affiliation and professions are analyzed in detail.*

Key words*: city, urban population, city plan, suburbs, cartographic method of research.*

Місто як поселення, де скупчується значна кількість людей, відзначається своєрідними формами ландшафтів і має господарський, культурний та політичний вплив на широке сільське оточення, було здавна предметом зацікавлення географів. Не забракло інтересу до міст і в сучасній антропогеографії, хоча до недавнього часу більшу увагу звертала вона на сільське розселення, що займає великі території, пов'язане з природними умовами, а через це й легко досліджуване географією.

Географічні праці, присвячені містам, або розглядають проблеми міст більшої території способом порівняння, або ж – і то частіше – являють собою монографії окремих міст. І перші, і другі головну увагу звертають на географічне розташування міста у відношенні до ближньої і дальньої околиці, на природничо-географічну обумовленість розвитку міста, на його розбудову, вигляд будинків і їх поверховість. Менше аналізуються осадницькі стосунки, зокрема розміщення населення, його густота, етнічна і професійна структура, яку подають для цілого міста, а не окремих кварталів, що має для географа виняткову вагу, бо тільки це дає підстави для поділу міста на природні одиниці.

Детальний аналіз міста не проводили головним чином через труднощі доступу до первинних матеріалів, тобто до оригінальних листів перепису. З тої причини просторовий аналіз розміщення населення, його етнічної і господарської структури, а тому і проблема поділу міста і визначення його меж були висвітлені, як правило, тільки теоретично.

У даній праці постараюсь заглибитися особливо у географічні проблеми міста, представити його картографічно, прагнучи до виявлення первинних елементів ландшафтних, поселенських, етнічних та господарських карт міста і завжди виходячи з реальної ситуації, зокрема з детальною локалізацією населення і опертям на конкретні статистичні матеріали. Другою проблемою є питання поділу міста і визначення його меж, а також розміщення населення, яке зайняте у місті, але проживає за містом, на основі статистичних даних із цих проблем.

Питання картографічного і статистичного розгляду географічних проблем міста треба було розв'язати на певному конкретному прикладі. Таким було обрано місто Новий Санч, – не тому, що воно цілком типове місто Польщі (воно є специфічним типом через значну кількість населення, зайнятого у великих залізничних майстернях), але тому, що воно найкраще відомо мені як рідне місто. Звідси подвійний характер праці. З одного боку, має вона загальний характер – як приклад картографічного і статис-

тичного аналізу головних географічних проблем міста, з другого боку, є монографією. Монографія Нового Санча не є всесторонньою, що зазначено вже в заголовку праці. Не займаюся я й історичним розвитком міста, а з розвитку впродовж XIX ст. торкаюся лише тих питань, котрі необхідні для розуміння сучасних відносин. Питання географічного положення і господарських відносин міста розглядаються в загальних рисах, зате детально аналізуються план міста, розміщення населення, релігійних визнань і професій. Внаслідок тих засад праця складається з загальної частини, яка розв'язує проблему границь і поділу міста, а також картографічних методів, та з монографічної частини, у якій, в першу чергу, розглядаються географічне положення міста і загальні умови його розвитку, а далі представлені по черзі три кола міста: 1) місто фізіоґномічне, 2) передмістя і 3) коло міської людності, розміщеної по селах. Важливі матеріали викладено на картах і в статистичних таблицях.

Нарешті, маю приємний обов'язок подякувати великій кількості осіб та інституцій, від яких я отримав допомогу під час збирання матеріалів до моєї праці. Зокрема, пану доктору Раймунду Булавському, начальнику відділу перепису населення в Головному Статистичному Управлінні у Варшаві, за надання мені оригінальних переписних листів міста Нового Санча і околиць; Старостству в Новому Санчі дякую за розсилання урядової анкети до громад щодо щоденних міґрацій населення з села до міста; Керівництву Управління залізниці, Механічному відділу, Управлінню руху, Управлінню складів і станції за надання цінних матеріалів, які стосуються місцепроживання і родинного стану працівників залізниці; нарешті, Управлінням громад за інформацію щодо міської людності, що мешкає у селах. Моєму приятелеві докторові Юзефові Вонсовичу зі Львова дякую за допомогу у картографуванні декількох передмість Нового Санча.

ЗАГАЛЬНА ЧАСТИНА

Границі і географічний поділ міста. Дефініції міста і визначення його границь в антропогеографії ще не встановлені. Не вдаючися поки що до попередніх висновків, можемо визначити місто як поселення, що зосереджує на невеликій території значну кількість людей, які займаються не сільськогосподарським виробництвом, а зайняті у промисловості, торгівлі та інтелектуальних професіях. Таке визначення досить неточне, але для наших цілей достатнє, оскільки йдеться про аналіз однієї місцевості, яка за всіма критеріями є містом. Гірше з питанням окреслення границь міста. В практиці вони окреслені як адміністративні границі, і міським населенням називають людей, що мешкають у межах тих границь. Давно вже зрозуміло, що адміністративне обмежування міста не має великої географічної вартості. Міста, які не розвиваються, мають, як правило, занадто обширні адміністративні границі, і на їх території, крім міста, є ряд сільських поселень, що не мають нічого спільного з містом. Частіше буває другий випадок. Міста, що швидко розвиваються, переступають свої адміністративні границі і розширюються за рахунок сусідніх територій. Тому дійсному збільшенню міста не завжди відповідають адміністративні кроки розширення границь шляхом прилучення підміських повітів до міста.

Неспівпадіння дійсних границь міста з адміністративними робить до певної міри проблематичними цифри мешканців міст, котрі нам подає урядова статистика (наприклад Станиславів за переписом 1921 р. має 28 тис. мешканців, у дійсності має разом із Кнігиніним 51 тис. мешканців). Ще гірше, якщо порівнюють структуру чисельності населення двох міст, наприклад професійну, яка дозволяє нам класифікувати місто за його господарським типом. Якщо, наприклад, на підставі урядової статистики порівнюємо два міста і бачимо, що одне має значний відсоток сільськогосподарської людності, а друге – малий, то не можемо ще міркувати – чи перший тип більше сільськогосподарський у порівнянні з другим, бо в першому випадку може бути велика адміністративна міська територія, і тоді до складу ґміни міста можуть входити чисто сільські поселення; друге місто натомість має малу площу і не охоплює сільських територій. Ці приклади засвідчують, що статистика міст проблематична для географа, і робляться все нові спроби визначення границь міста і чисельності його населення іншими способами. Найкраще теоретично – але не практично – визначає границі міста Е. Ганслік [1].

Виходячи з такої передумови, як різниця між господарством і культурою міста, з одного боку, і селом, з другого боку, він визначає границю міста як границю двох культур, що виявляється в краєвиді границею щільної забудови міського типу, за якою простягаються території натурального сільського господарства. Це одночасно границя господарська і культурна. Вже Гасінґер висловив справедливий докір проти такого окреслення меж міста. Між іншим, він зауважив, що в дійсності границя міста дуже рідко є достатньо конкретною. Хіба що давні міста, обмежені мурами, поза якими міська людність майже не мешкала, мали чітку, недвозначну границю, а тепер – лише дрібні міста, що не розвиваються. Міста, що розвиваються – особливо великі – розширюються в різних напрямках, створюючи півострови чи навіть острови поза щільно забудованим простором і перемежовуючи цей простір сільськогосподарського типу з островами міського типу.

Важко визначити межі міста границею забудови міського та сільського типу, як радить, наприклад, Шлютер [2].

У малих містах є багато будинків сільського типу, в міру технічного прогресу зустрічаємо все більше мурованих будинків у селах, особливо поблизу міста, а тоді обидва типи будинків взаємно переплітаються. Критерії краєвиду можна використати як один зі способів визначення границь міста, але тільки другорядний, зате він може добре служити

для внутрішнього поділу міста.

Зовсім схематично намагався окреслити територію великого міста (понад 100 тис. мешк.) Шотт [3]. Виходячи з факту, що границі адміністративні не співпадають з границями географічними, він замінив їх геометричними, обмежуючи місто обводом кола радіусом 5 км від центру міста. Неможливо для кожного міста прийняти той самий радіус без урахування кількості мешканців, а що важливіше – місто розвивається нерівномірно, простягаючись вздовж лінії найменшого опору, а навіть створюючи острови, прив'язані або до старих поселень, що були перетворені у сателіти великого міста, або до нових промислових центрів, розташованих на певній відстані від міста з огляду на ціни ґрунтів.

З іншої позиції виходив Ольбріхт [4]. Під впливом великого міста найближчі села набувають міського характеру, що може довести статистика, вказуючи значний природний приріст населення тих поселень, іноді більший ніж у самому місті, і він завжди значно відрізняється від приросту далеких від міста поселень. Ольбріхт поширює територію міста на сусідні поселення із значним приростом населення і підраховує за таким методом кількість людності для всіх великих міст Німеччини, одержуючи показники напевно більш географічні і наближені до дійсності, ніж дані чисто адміністративні.

Однак цей метод не реальний, радше схематичний, бо заздалегідь припускаємо, що приріст найближчих поселень є ознакою урбанізації, та не раз можуть бути – хоч і рідко це в практиці – інші самобутні причини зростання людності, не пов'язані із близькістю до міста, тим більше, що урбанізація, як правило, не охоплює цілих підміських поселень, а лише їх частини, на що при цьому методі не звертається увага.

Також схематично вчинив Гассе, коли радив накреслити від центру міста кілька концентричних кіл і в їх межах обчислювати густоту населення. Там, де з'явиться раптовий стрибок в густоті більшій до значно слабшої, проходить границя міста. Хиби такого методу такі, як у Шотта, тому, що на підставі статистичних матеріалів неможливо отримати цифр густоти для окремих округів; скоріше було б необхідно виконати звичайну карту густоти населення геометричним методом і таким способом визначити границі міста.

До певної міри подібний метод застосував Гассінґер [5] під час окреслення границь Відня. Виходячи з факту, що населення великого міста розпорошене на значному просторі, але тільки на такому, звідки кожний мешканець може дістатися за короткий час до міста, він окреслив границі міста одногодинною ізохроною, узагальнюючи середній термін подорожі і частоту руху. Такий метод є власне видозміною методу Шотта: на місце просторової відстані ставлять ареальнішу, часову. Окреслена в такий спосіб територія є радше простором, в межах якого може проживати мешканець великого міста, але не знаємо, чи там живе насправді; треба в першу чергу дослідити дійсне розміщення міського населення, а лише потім порівнювати це з часовою віддаленістю від середмістя.

Всі вище згадані методи прагнуть окреслити границі міста на підставі доступних статистичних матеріалів у спосіб більш-менш схематичний; узявши за основу поділу не дійсні відносини, тобто розміщення міського населення, але їх суроґати, що наближуються до дійсного стану, не співпадаючи з ним; методи відносяться нарешті до великих міст, однак частково можуть бути застосовані й до менших. Тільки деякі автори, як Шотт, Ольбріхт та Гассінґер (той останній до Відня), старалися за допомогою своїх методів окреслити кількість населення міст і порівняти її з офіційними статистичними цифрами. Тим методам, зокрема методу Ольбріхта, не можемо відмовити у порівняльній цінності під час розв'язання проблем ряду міст, де важко провести спеціальні дослідження, але не можна їх застосувати в монографічних працях. У тих останніх на диво мало займалися питаннями границь міста, хоча власне при докладному аналізі це було б потрібне.

З проблемою границь міста пов'язана друга: поділ міста на природні складові частини. Майже всі автори, які займаються цим питанням (Шлютер, Гассінґер, Ольбріхт), застосовують ландшафтний критерій, визначаючи завжди компактне місто, яке називають географічним містом, і передмістя, яке оточує півострови або острови розселення, обмежені зовні за одним із згадуваних методів. Ольбріхт називає зовнішню частину міста господарським містом. Такий поділ міста на дві частини здається нам вдалим, і ми поділяємо місто на внутрішню частину, яка є містом фізіоґномічним, і зовнішню – передмістя, обмежену зовні за розселенно-господарськими критеріями. Міським тереном назвемо простір, який має в основному міську людність, тобто тих, хто живе з міста, належить до несільськогосподарських професій. Протиставимо міському населенню людей, що живуть із землеробства, і тому неміський простір окреслимо як територію, де більшість людей є землеробами.

Поділ населення на сільське і міське не зовсім точний. В селах живе певна кількість людей, які не працюють на землі, але в промисловості, в торгівлі й інтелектуальних професіях; це, очевидно, населення не сільське, але й не міське. Певна кількість населення не зв'язана з сільським господарством; хоча живе в селах, але зайнята у місті, до якого щодня доїжджає на роботу. Отже, несільськогоспо-дарське населення ділимо на міське і місцеве. Легко виділяти з загалу населення сільськогосподарське, але складніше – несільськогосподарську людність поділити на міську і місцеву. На тих теренах, що безперечно є сільськими, зробити такий поділ легко, на території фізіоґномічного міста все населення є міським; трудніша справа з передмістям.

Виникає питання, на яких передмістях можна провести такий поділ або коли вважати ремісника чи торгівця, що там живуть, за місцевого, а коли за ме-

шканця міста. Це важка справа. До уваги слід брати професійні відносини (кількість селян) або географічні (віддаленість від міста). Передмістя, які безпосередньо зв'язані з містом, але не мають більшого числа селян, можна вважати містом і не виділяти міського населення; поселення, віддалені від міста, утворюючи острови між містом і селами, мусимо вважати за самостійно існуючі селища і їх населення поділимо на дві вище вказані групи. Слід уникнути схематизму; лише від локальних чинників і копіткого аналізу залежить, у яких передмістях будемо несільську людність ділити на дві групи: міську і місцеву.

Залежно від відсоткового співвідношення трьох даних груп населення можна говорити про місто, про наявність перехідних і неміських поселень. Територію, де маємо безперечну більшість міського населення, називаємо містом, територія з переважною більшістю сільськогосподарського населення є селом. Однак там, де жодна з провідних двох груп не має переважної більшості, маємо справу з перехідними поселеннями, які ми зачислюємо до території міста, якщо міська людність має відносну перевагу, до сільської території – якщо там більшість населення зайнята у сільському господарстві.

Поселення, де переважну або відносну більшість становить населення місцеве-неселянське, – це поселення промислові; такими будуть поблизу міст фабричні, залізничні та інші поселення.

Підсумовуючи те, що сказано про поділ міста і його границі, можемо виділити на території міста, радше на території, зайнятій міською людністю, три кола: 1) місто фізіоґномічне, 2) передмістя, 3) неміський простір з певним відсотком міської людності.

Бачимо, що питання поділу міста і його границь можемо розв'язати тільки шляхом докладного аналізу ландшафту міста і його околиць, його осадницьких і господарських відносин, зокрема професійних. Це можливо тільки завдяки картографічним і статистичним підходам, а пізніше через опис.

Картографічні проблеми міста. Серед численних монографій міст рідко зустрічаються такі, де розглядаються проблеми міста картографічним способом, хоча лише такий підхід дає нам докладний і порівняльний опис міста. Найчастіше картографічний метод розкриває територіальний розвиток міста. З сучасних стосунків окреслені – дуже рідко – фізіоґномічні відносини, позначаючи розміщення, площі і якість будинків на основі існуючих планів і власних спостережень. Таку карту зробив, наприклад, для Бялої Ганслік. Виконання такого роду планів є відносно легке, але дає цінні результати, особливо порівняльні.

Зате досі не було спроб картографічно показати осадницькі і господарські відносини міста. Метою карти розселення є реальне зображення розміщення людності. Достовірна карта розселення повинна розмістити людність так, аби кожна людина була вміщена там, де в дійсності перебуває. Така карта дасть нам тоді образ певного виду поселень, кількості і густоти населення, врешті може водночас враховувати віросповідання, національні та інші стосунки залежно від локальних чинників. Виконання такої карти можливе лише в такий спосіб, коли певне число осіб вказуємо відповідним знаком і вміщуємо туди, де мешкає та людність.

Якщо та сама карта представляє одночасно інші відносини, напр., релігійні, тоді для визначення різних груп населення вживаємо різні умовні знаки. Господарська карта аналогічним способом вказує розміщення населення з поділом його за професійною діяльністю. Три названі вище карти дають нам образ фізіоґномії міста, розміщення населення і його густоту, розселення за націями чи віросповіданнями, нарешті за професіями і дозволяють нам докладно вникнути у майже всі сьогоднішні географічні стосунки, а завдяки цілком об'єктивній подачі дають можливість точного порівняння різних міст між собою, а також доставляють матеріал для порівняння майбутнього образу міста із сучасним.

Звідки взяти матеріал до осадницьких та господарських карт? Дають його лише оригінальні матеріали переписів. Одержання такого матеріалу і картографічне представлення його є копіткою справою, але єдиним засобом, що веде до мети.

Перейдемо до ґрунтовного пояснення основних карт Н. Санча. Вони спираються на план у масштабі 1 : 4 000, виконаний магістратом Н. Санча; пізніше фотографічно зменшений. Це лише ситуаційний план з зазначенням вулиць без будинків і охоплює лише топографію міста. Карта розселення показує і релігійні визнання. Залежно від густоти населення показано 10 або 50 людей знаками однієї форми, але різного розміру.

На карті позначено лише християн і євреїв; до християн належать поляки, невелика кількість українців і німців.

На господарській карті показаний поділ населення за 6-ма професійними заняттями: 1) землеробство; 2) промисловість і видобуток корисних копалин; 3) торгівля і зв'язок, крім залізниць; 4) залізничники; 5) поденники, різноробочі; 6) інші. Окремо виділено залізничників, тому що вони надають Н. Санчу специфічну рису своєю кількістю і характерним розміщенням у межах міста. Окремо виділяємо поденників, людей без постійного способу заробітку; під словом "інші" розуміємо решту осіб, а саме службовців, вільні професії, військових, хатніх робітників, а також осіб, що тимчасово або постійно не мають роботи. Саме у статистичних таблицях докладно поділяють останню групу безробітних. Слід зазначити, що в усіх статистичних матеріалах щодо професійних занять ми брали до уваги тільки основну професію.

Топографічна, осадницька і господарська карти охоплюють лише фізіоґномічне місто і найближчі передмістя. Розширення карти на всі передмістя, а навіть і села дуже бажане, але через витрати на репродукцію – неможливе. З тої самої причини карти некольорові.

Остання карта відображає розміщення міського населення на територіях, які не належать до міста. В основі були ті ж дані перепису і списки домашніх адрес залізничників. Різниця між матеріалами з різних джерел – мінімальна. Карту виконано у такий спосіб, що зазначено різну шкалу барв для територій, на яких живе певний відсоток міського населення, беручи за територіальну основу присілки в найближчих околицях міста, а ґміни – у дальших.

Таким способом визначено тільки ті території, що посідають більше 8 % міського населення, інші позначені умовними знаками, що вказують на відсоток міського населення в усіх ґмінах.

Очевидно до міського населення віднесли мешканців працюючих і непрацюючих. Таким способом кожне з трьох кіл міста представлене картографічно, лише щоразу з меншою докладністю.

Карти доповнені статистичними таблицями, які вказують кількість осіб, їх віросповідальну і професійну структуру, а також густоту заселення окремих кварталів, передмість і сіл з міською людністю.

РОЗТАШУВАННЯ МІСТА І ПЕРЕДУМОВИ ЙОГО РОЗВИТКУ

Новий Санч є найбільшим містом у Північних Карпатах, а тому мусить мати певні особливі, сприятливі для його розвитку умови, перше місце серед яких посідає його розташування.

По-іншому розташовані міста у Західних, інакше – у Східних Карпатах. Стислість Східних Карпат не дозволила виникнути у них містам, але витиснула їх на фізіографічну межу між горами і рівнинним передгір'ям. Єдиними гірськими містами є мале Сколе і трохи більша Турка. Інакше у Західних Карпатах, де завдяки обниженням у розлогих горах зосередилася навіть у їх глибині густіша людність і постали численні містечка.

Більші міста розвинулися тільки там, де вигідне положення дозволило їм значно вплинути на околиці, тобто створити собі обширну зону впливу, а попередні течії рік і низькі перевали полегшують перехід на південну сторону Карпат.

А таких місць маємо у Західних Карпатах кілька. Це міжгірські улоговини, що виникли в місцях м'яких відкладів і течій кількох річок, отже денудаційно-ерозійного походження, звичайно під час взаємодії тектонічних сил. Сюди належать Живецька, Новотарзька, Сандецька улоговини і Кросненсько-Саноцьке Пониззя. В усіх улоговинах виникли досить великі міста і то єдині великі міста у Карпатах; кожне з них має певну зону впливу, а разом з тим через кожне місто веде шлях на південь. Від вигідності переходу на другий бік Карпат і від величини сфери впливу залежить значення і розмір міст. На перший план виходить тут Новий Санч. Живецька улоговина замкнена від заходу і півночі недалеко від міста, а внаслідок незначної ширини тієї частини Карпат лежить недалеко на фізіографічній межі гір і долин місто-супутник Бяло-Бельсько, обмежуючи зону впливу Живця від півночі. Улоговина Новотарзька розташована вище і менш родюча, тому її осередок менше впливає на околиці, врешті багата улоговина Кросненсько-Саноцька має кілька міських центрів, тому жоден з них не має зверхності над іншими і, незважаючи на вигідні перевали на південь завдяки пониженню Карпат, сьогодні з улоговини в тому напрямі не веде жодна залізниця.

Зате Сандецька улоговина, хоч незначного розміру (42 кв. км), відкриває вигідний перехід в усіх напрямах, і тому територія її впливу може бути більшою, а вздовж Попраду йде вигідна давня дорога на Спіш і до Угорщини, вигідніша від західних доріг. Цей другий момент був вирішальним для заснування і розвитку міста.

Сандецька улоговина – рівнина трикутної форми, що розширюється на південь, звужується на північ, виникла завдяки ерозійно-денудаційним процесам при взаємодії тектонічних сил.

Хоча улоговину обмежують з усіх боків стрімкі схили висотою кілька десятків метрів, однак річки і пониження терену є природними лініями, що ведуть у глибину гір. Від півдня замикають улоговину досить високі хребти Сандецького Бескиду, Радзейової, Явожини, що підносяться вище 1000 м і є межовими пасмами. Річки, що течуть у меридіальному напрямі – Дунаєць, Попрад і Кам'яниця – відкривають вигідніший шлях на південь, а вздовж Попраду відкривається вигідніший перехід до Спішу – Словаччини. Із заходу та сходу не впадають до улоговини жодні річки, але тут гірські території понижені, зокрема на сході гірські хребти полегшують перехід у широтному напрямі. На північ шлях відкриває Дунаєць, утретє і востаннє переламуючись через гори.

Завдяки такому положенню Сандецька улоговина є місцем перехрестя шляхів широтного і меридіального напрямків. Ці напрями використовуються комунікаційними артеріями. Вздовж Дунайця йде у південно-західному напрямі шосе, що з'єднує Сандецьку улоговину з Підгалянською; туди має проходити проектована залізниця Новий Санч – Кростенко – Новий Тарг. Вздовж Кам'яниці проходить шосе з Мушини до Криниці, що йде через перевал Тиліцький на Словаччину, а вздовж Попраду – тракт і залізниця до Кошиць і в Угорщину. Зате на північ іде лише один тракт – вздовж Дунайця до Тарнова, а залізниця йде у тому напрямі переважно на схід від Струж, починаючи вздовж Бялої. З заходу на схід улоговину перетинає транзитна лінія і шосе, що проходять крізь низькі (600 м) перевали до долини Лососини або Бялої.

Таке вигідне положення спричинило колись заснування в улоговині міста Старого Санча. З часом його значення перейняв молодший, з більш вигідним положенням Новий Санч. Старий Санч за природою був менше придатний до оборони і, знаходячись на півдні улоговини, не зосереджував шляхів, які б вели з заходу на схід вздовж Кам'яниці, що впадає до Дунайця на терені Нового Санча.

Завдяки вигіднішому положенню Новий Санч став осередком певної території, для якої він є торговельним, адміністративним, промисловим і освітянським (школи) центром. Особливого торговельного значення він набув завдяки шляху на південь і вигіднішому положенню біля курортних місцевостей, таких, як Криниця, Жеґестів, Щавниця, а також інших місць відпочинку.

Як центр повіту, місце перебування вищої влади – судової, фінансової, адміністративної, військової – зосереджує місто урядовців та військових; як центр ряду нижчих і середніх навчальних закладів (5), зосереджує в собі шкільну молодь. Новий Санч не має промислових об'єктів (за винятком невеликої фабрики машин, тартаку і цегельні поблизу міста), але як центр значної території має відповідну кількість ремісників. Специфічний характер надало місту – й це було головною причиною його розвитку – заснування 1900 року великих залізничних майстерень, які тепер збільшилися у кілька разів і зосереджують близько 1 700–1 800 робітників.

Сферу впливу міста Нового Санча можемо окреслити лише теоретично. На півдні вона виразно обмежена горами, державним кордоном, а також Пенінами, що відокремлюють її від терену Н. Таргу, на північ сягає вона перелому Дунайця на межі сфери впливу Тарнова, на заході та сході границі невиразні. Вододіл між Дунайцем, з одного боку, Лососиною і Бялою – з другого, створює границю впливу між Н. Санчем і Лімановою та Грибовим; але обидва містечка – другорядні центри, і вплив Санча сягає через них аж до Мшани Дольної на заході, межуючи і тут із впливом Нового Таргу, що втискується Синявським перевалом, а на сході – зі сферою впливу Горлиць і Ясла.

Перейдемо до більш детального опису положення Нового Санча. Сандецька улоговина має кілька рівнів. Ту частину її, що лежить над Дунайцем і Кам'яницею, займає низька і плоска тераса, що підноситься на 2–5 м над річкою і складається з піщаних намулів і гравію, принесених Дунайцем, Попрадом і Кам'яницею. Тераса підноситься поволі на лівому березі Дунайця і правому – Кам'яниці, отже назовні улоговини. Зате в середині улоговини між Дунайцем і Кам'яницею збереглися рештки вищої тераси, яка виразно підноситься 8–12-метровим порогом над рівнем заливної тераси.

На тій терасі розташований Новий Санч. Тераса, вузька у стоці річок, розширюється в південному напрямі, одночасно її береги стають менш виразними.

Злегка нахилена тераса на північ за течією річок, а одночасно дуже слабо нахилена до обох річок на захід та схід, її поріг із боку Дунайця трохи вищий і тягнеться на південь аж до гирла Попраду, хоча в кінці Нового Санча понижується і не завжди виразний; вздовж нього йде залізниця. Поріг тераси з боку Кам'яниці нижчий і в південному напрямі поділяється на дві тераси, з яких вища щораз менш виразна, а врешті зовсім зникає.

Висока і суха тераса в межиріччі – чудове місце для виникнення міста; завдяки певній підвищеності територія була забезпечена перед повінню, а завдяки стрімкості берегів тераси і звуженню у стоці обох річок – вигідна для оборони. Тут, в основі тераси постало місто, засноване у 1291 р. Вацлавом Чеським, з замком на її вершині. Мури збігали з трьох боків на терасу над обома ріками, лише від півдня сходили вони півколом на місці сучасної вулиці Валової. Впродовж тривалого часу, аж до початку XIX ст., місто не розширювалося поза окресленою територією. Лише загальний розвиток міст у XIX ст., будівництво залізниці, а ще більше залізничних майстерень, викликали швидкий і тривалий розвиток, а за тим і територіальне розростання міста. Місто, обмежене з трьох боків терасою, могло розвиватися лише у південному напрямі, тим більше, що там за 2 км від Ринку збудовано вокзал, а згодом і залізничні майстерні. Внаслідок цього місто набуло видовженої форми, а розростання його було однобічним на південь.

Значно гірші умови для розвитку міста мали території, розташовані на алювіальних рівнинах Дунайця і Кам'яниці. Раніше була заселена частина рівнини над Кам'яницею. Повені малої річки не були грізними у порівнянні з Дунайцем, а близькість центра міста заохочувала до розселення, при цьому тут селилася частина єврейського населення, по якому чинилися перепони в поселенні на території міста. Таким чином постала Закам'яниця, розтягнута вздовж шляху, що йде на схід; з містом її з'єднує відносно вузький простір біля мосту, зрештою обидві частини міста розділяє русло Кам'яниці. На іншому місці сходить місто на алювіальну рівнину Кам'яниці поблизу її впадіння до Дунайця, вздовж шляху на північ, де розташувався малий квартал за мостом. Із гіршими умовами зустрілося розселення на рівнині над Дунайцем, що у повінь розливається аж до тераси і залізничної колії. Отже, місто зійшло тут донизу тільки в одному місці біля залізничної зупинки, утворюючи район Вульки.

Отже, переважна частина міста лежить на території тераси, а її узбіччя є одночасно границями міста, за винятком району Закам'яниці і двох малих кварталів. На півдні межу міста творить залізниця, поза яку вибігають лише дві вулиці. Зате звідусюди місто оточене передмістями. Перейдемо до опису фізіоґномічного міста.

ФІЗІОГНОМІЧНЕ МІСТО

План міста. Вище представили ми основний план міста. Середмістям є старе локаційне місто. Риси його досить виразні. Простір, замкнений терасами, від півдня вулиць Шведської і Валової має типовий план первісного міста. З великого квадратного ринку розходяться на всі боки вулиці, що перетинаються під прямим кутом; блоки будинків між ними квадратної або прямокутної форми. Вулиця, що замикає ту частину міста з півдня, спричиняє певне порушення правильності блоків своєю криво-

лінійною формою, відповідною до конструкції давніх валів. Тому кілька блоків мають трикутну форму, а не чотирикутну форму. Ту дугоподібну форму частково наслідують найближчі вулиці. Далі на південь виходять з міста два головні шляхи, що зв'язують Новий Санч з горами: один на південний схід вздовж Кам'яниці, другий – на північний захід вздовж Попраду. Ті два тракти є головними вулицями міста (Длуґоша і Яґеллонська).

В міру розширення тераси обидві вулиці розходяться все більше, довшими стають вулиці, що їх з'єднують, а блоки набирають форми трапецій. Крім обох головних вулиць і кількох бічних, маємо ще одну – паралельну до головної, а саме вулицю Матейка, що йде у східній частині міста понад р. Кам'яницею, але скоро щезає.

По-іншому виглядає план південного району, розташованого поблизу залізничного вокзалу.

Сусідство комунікаційного вузла, а тим більше великих залізничних майстерень приваблювало сюди значну кількість населення і утворило другу після середмістя забудову, що зв'язана з центром міста головними вулицями. Забудова тут молодша і просторіша.

Одна частина його – правильно розплановане робітниче селище: вулиці утворюють квадратні квартали, будинки розташовані не так щільно, як в центрі міста, і переважно одноповерхові. Крім робітничого селища, є кілька поздовжніх вулиць з короткими і рідкими поперечними. На південь від залізничної колії і залізничних майстерень закінчуються вулиці, а продовжуються далі тільки два головні шляхи.

Відрізняються плани районів, розташованих на прирічкових низовинах. Найважливіший великий район Закам'яниця, розбудований вздовж тракту, що йде на схід, а саме вулиці Львівської.

Від головного шляху відгалужуються бічні, трохи криві вулиці. Ближче до центра міста зустрічаємо хаотичність і непрямолінійність вулиць. Це явище зумовлене з розвитком цієї частини міста. Цей район побудований не відразу, а поволі, так що поставали спочатку будинки з прибудовами, а пізніше – вулиці. З другого боку, кривизна вулиць і будинків є етнічною рисою єврейських районів, а саме таким є частково Закам'яниця. Дальша її частина виникла пізніше, коли вже існував план забудови міста і тому вулиці прямі і закінчуються переважно в чистім полі. На теренах надкам'яницької низини мають особливий характер два малі квартали: один, поблизу моста, лежить на узбіччях і внизу трикутника між Дунайцем і Кам'яницею; другий, менший, розбудований з правого боку Кам'яниці вздовж обох шляхів, що йдуть на північ і захід. Вульки, що лежать на рівнині над Дунайцем, позбавлені шляхів, не мають виразних форм і перебувають у стадії створення.

Розміщення будинків та їх топографія. Давнє старе місто і територія на півночі від нього цілком щільно забудовані. Впродовж століть тут селилася людність, зараз ця частина є центром міста, а це спричинило значне скупчення населення і, що з цим пов'язане, щільність будинків. Через пожежі, які були в Новому Санчі в останніх десятиріччях минулого століття, місто при відбудові втратило всі старіші типи будинків.

На місці давніх будинків постали одноманітні, виключно одноповерхові кам'яниці, що породжує монотонність топографії середмістя. Лише на головній Яґеллонській вулиці з часом збудували ряд двоповерхових кам'яниць. Перед тим, як звели вокзал, було поза сьогоднішнім центром міста трохи розпорошених будинків; але тільки після будівництва залізниці і великих залізничних майстерень місто почали розбудовувати в тому напрямку. Через значну – двокілометрову віддаленість вокзалу від середмістя та забудова не могла бути компактною, і вона й дотепер є розімкнутою. Ліпше забудована околиця вокзалу, хоча на території між нею і центром міста лише вздовж двох головних вулиць маємо кілька кам'яних будинків. Бічні вулиці мають розімкнуту забудову, а середина між головними вулицями зайнята садками, а навіть полями, орними землями.

Через пізній, але швидкий розвиток цього району будинки тут в основному однакові, одноповерхові. На головній вулиці Яґеллонській домінують кам'яні одноповерхові будинки, мало дво- і триповерхових. Розвиток міста в бік вокзалу був інтенсивним переважно по тій одній вулиці, тому друга паралельна вулиця Длуґоша має певні прогалини в забудові, а будинки одно- і двоповерхові. Третя вулиця Матейка має рідко розташовані одноповерхові будинки.

Привокзальний район складається з двох поздовжніх вулиць: одна – головний шлях на південний захід, друга веде до станції. Характерно, що перша вулиця забудована щільніше від другої. На вулицях, що втиснуті між цими головними, тільки розпочали забудову. Специфічний характер надають цьому району великі військові казарми.

На обох головних вулицях в районі залізниці переважають двоповерхові будинки, на бічних і на продовженнях вулиць – одноповерхові.

Особливий тип являє собою робітниче селище: всі будинки збудовані відразу планово, лише кілька – одноповерхові, більшість – двоповерхові; прогалини між будинками, зайняті подвір'ями і садками, такі малі, що слід вважати розселення людей блочним, що відбито й на карті.

Закам'яниця була довго передмістям, яке зосереджувало убоге єврейське і християнське населення. План вулиць був тут довільний, щільність забудови велика, будинки низькі, одноповерхові і без винятку дерев'яні. Далі від мосту домівки були рідшими. З розростанням міста сюди прибуло багато людей, яких приваблювала близькість середмістя; частини міста, розташовані далі, забудовували щільніше; вздовж головної вулиці будували і двоповерхові будинки. Внаслідок цього тут маємо два фізіоґномічні типи: один старий, довільно забудований

дерев'яними будинками, щільніше близько міста і рідше віддалік від нього, і другий – новіший, вздовж головної вулиці і кількох бічних, регулярно забудований двоповерховими будинками. Другий тип поволі розростається, але перший тип тепер ще переважає. Район біля мосту нагадує своїм виглядом центр міста, але будинки розімкнуті і нижчі. Незважаючи на те, що на цьому терені є важливі комунікаційні артерії – обидва шляхи, що йдуть на захід і північ, місто не будується вздовж них, бо розвиток скерований у протилежний бік і тому місто ледве виходить за міст на Кам'яниці.

Таблиця 1

Фізіогномічне місто

Назва дільниці	Площа, га	Кількість мешканців			Осіб / %		Розподіл за професіями, осіб / відсотків								
		загальна	на 1 га	на 1 будинок	християни	євреї	сільське господарство	промисловість	торгівля і комунікації	залізничний транспорт	службовці, армія, вільні професії	домашня прислуга	на утриманні без праці	поденники	тимчасово безробітні
Середмістя єврейське	8,2	4111	501	45	321 7,8	3790 92,2	— —	734 17,9	2788 68	17 0,4	146 3,5	116 2,8	212 5,1	82 2,0	16 4
Середмістя змішане	13,3	3547	242	35	1388 39,1	2159 60,9	— —	799 22,6	1389 39,1	55 1,6	364 10,3	242 6,8	240 6,7	78 2,2	380 10,7
Дільниця біля мосту, ліво-бережна	6,7	549	82	20	154 20,6	395 71,7	5 0,9	180 32,9	125 22,8	6 1	105 19,3	26 4,8	82 15	16 2,7	4 0,7
Дільниця біля мосту, право-бережна	4,6	451	81	17	369 81,8	82 18,2	15 3,3	52 11,6	59 13,1	69 15,3	102 22,7	25 5,5	54 12	58 12,8	17 3,8
Закам'яниця	25	5088	204	17	3256 64	1832 36	60 1,2	1530 30,1	1049 20,6	616 12,1	618 12,1	243 4,6	376 7,4	554 10,9	42 0,8
Вул. Матейка, ближча частина	3,2	269	84	16	220 81,8	49 18,2	— —	86 31,8	45 16,7	46 17,4	33 12,2	3 1,2	28 10,3	22 8,1	6 2,2
Вул. Матейка, дальша частина	5,1	595	117	16	568	27	—	122	46	118	146	48	90	13	12
Дільниця центральна, ближча частина	13,1	1051	80	20	891 84,8	160 15,2	— —	193 18,3	159 15,2	71 6,8	312 29,7	96 9,1	63 6	34 3,2	123 11,7
Вульки	10,2	422	41	12	397 94,1	25 5,9	6 1,4	85 20,1	35 8,3	61 14,4	140 33,2	28 6,6	47 11,1	8 1,9	12 2,9
Дільниця центральна, дальша частина	29,6	1359	46	18	1256 92,5	103 7,5	20 1,5	138 10,1	169 12,5	241 17,7	389 28,6	167 12,4	203 14,8	17 1,2	15 1,1
Кадук	21,6	689	32	13	662 96,1	27 3,9	18 2,6	66 9,6	34 4,9	344 50	79 11,5	28 4	101 14,6	7 1	12 1,7
Гродцьке	34,8	1828	52	18	1674 91,4	154 8,6	37 2,1	135 7,4	145 7,9	496 27,1	542 29,6	156 8,5	252 13,8	48 2,7	17 0,9
Залізнична колонія	7,7	1416	184	38	1416 100	— —	— —	12 0,9	9 0,6	1342 94,8	13 0,9	12 0,9	17 1,2	2 0,1	9 0,6
Навойовська ближча частина	24	566	24	13	541 95,6	25 4,4	3 0,5	30 5,3	33 5,8	304 53,6	86 15,2	12 2,1	63 11,3	31 5,6	4 0,7
Місто фізіогномічне	207,1	21941	106	21	13113 59,8	8828 40,2	164 0,8	4162 19	6085 27,7	3786 17,1	3075 14	1202 5,5	1828 8,3	970 4,4	669 3,1

На алювіях Дунайця лежить тільки один район, що зветься Вульками. Раптові, дотепер повторювані повені не сприяли заселенню цієї території, донедавна тут знаходилося ледве кілька селянських хат. Однак близькість міста, зокрема залізничної станції, з часом притягувало населення й сюди. Це переважно службовці, які мешкають у розкиданих одно- і двоповерхових будиночках типу вілл. Відсутність важливої комунікаційної артерії уможливила вільну забудову; будинки одноповерхові перемішані тут з двоповерховими.

З аналізу плану міста дізнаємося про його фізіоґномічні межі. Вони створені переважно схилами тераси, і там межі найвиразніші; не менш чіткими є межі району біля мосту – Закам'яниці, слабше – Вулек. Це природні межі. Найважче вказати фізіоґномічну межу міста на півдні. Ми визначаємо її залізничною колією, поза якою висувається забудова тільки вздовж двох шляхів, а ряд вулиць залізничновійськового району обривається раптово.

Розміщення людності. Розміщення людності відповідає розміщенню будинків і тому не вимагає жодних пояснень. Але в кількох словах зупинимося на якості скупчення або на густоті заселення в окремих районах міста. Це залежить від густоти забудови, від кількості людей, що мешкають в одному будинку. Але ж, крім топографічної залежності, є інші чинники, що мають значний вплив, а саме заможність людей, а опосередковано і рід занять.

За винятком середмістя майже в цілому місті кількість людей, що мешкають в одному будинку, однакова і коливається в межах 12–18 осіб. У середмісті, де будинки найвищі, а сконцентрованість усього торговельного життя спричиняє найбільше скупчення населення, в одному будинку мешкають у середньому 34, а то й 44 особи. Але впливає на це ще один чинник, а саме етнічний склад населення. У подібних умовах єврейське населення має більше скупчення в порівнянні з християнським. У єврейському середмісті (92 % євреїв) на один будинок припадає 44 мешканці, а в ряді випадків більше 100; в мішаному передмісті (64 % євреїв) – тільки 34 мешканці, хоч поверховість будинків вища з огляду на велику кількість триповерхових будинків, яких немає в єврейській частині.

Подібний до середмістя за своєю фізіоґномією, як і за етнічною та господарською структурою, район біля мосту має густоту 21 особу, зрештою вона зменшується нижче 20. Найбільшу густоту має Закам'яниця, заселена переважно убогим людом і у великій мірі єврейським, найменшу – периферійні райони (11 осіб), інші – від 11 до 17 осіб. Спостерігаємо також найбільшу кількість людей, що мешкають в одному будинку, там, де будинки найбільше скупчені. Отже, скупчення виявляємо подвійне, воно прив'язане до внутрішніх теренів міста, де живе єврейське і купецьке населення.

Таблиця 2

Загальний огляд

Місто і передмістя	Площа, га	Кількість мешканців			Кількість, осіб / %		Склад людності у професійному відношенні, осіб / %							
		всього, осіб	осіб на 1 га	осіб на 1 будин.	християни	євреї	сільське господарство	промисловість	торгівля і комунікації	працівники залізниці	службовці, армія, вільні професії	домашня прислуга	існують тимчасово без роботи	поденники
I. Місто фізіоґномічне	207	21941	106	21	13133 59,8	8828 40,2	164 0,8	4162 19	6085 27,7	3786 27,7	3075 14	1202 5,5	2497 11,4	970 4,4
II. Передмістя	893	6081	6,8	8	5836 96	245 4	608 10	659 10,8	168 2,8	3228 53,1	300 4,7	97 1,6	575 9,5	446 7,3
Разом	1100	28022	25,5	19	18949 67,6	9073 32,4	772 2,7	4821 17,3	6253 22,3	7014 25,1	3375 12,1	1269 4,6	3072 10,8	1416 5,1
III. Населення Н.Санча, що проживає поза межами міста		3122			3122 100			178 5,7		2747 88	41 1,3			156 5
Разом		31144			22071 70,9	9073 29,1	772 2,5	499 16	6253 20,1	9761 31,4	3416 11	1299 4,2	3072 9,8	1572 5

Тепер легко можна пояснити густоту населення в окремих районах, тобто кількість людей, що припадає на один гектар поверхні.

Найвищу густоту має центр міста: в єврейському районі мешкає 501 особа/га, в змішаному районі – 242 особи/га. Закам'яниця завдяки скупченню будинків має густоту 204 особи/га, з тих самих причин залізнична колія має густоту 184 особти/га, всього в трьох перших районах на один будинок припадає більша кількість людей. Густота людності у інших дільницях лише 30–90, при цьому периферійні райони найменше залюднені (вулиця Навойовська – 24). В цілому місто в своїх фізіографічних межах має густоту населення 106 осіб/га (див. табл. 2).

Цифри густоти людності і будинків засвідчу-

ють сильну диференціацію розміщення населення: скупчення його в середмісті і у Закам'яниці, тобто в єврейських частинах міста, де є більший відсоток єврейського населення, а також завдяки розвитку господарства торгівлі та ремісництва, в той час як в решті міських дільниць густота менша. На терені середмістя та Закам'яниці зосереджено 58 % населення, а територія становить близько 29 % всього міста! Дальший приріст населення буде в першу чергу на периферії міста, центр міста у процентному відношенні відставатиме.

Структура віросповідань. Етнічно Новий Санч є мішаним польсько-єврейським містом. Жменька німців, тепер переважно полонізованих, не береться до уваги, як і близько 200 українців, переважно робітників на залізниці. Як правило, при розгляданні етнічних відносин беремо до уваги все місто. Отже, Новий Санч (в фізіографічних межах) має 60 % християн і 40 % євреїв, а у межах географічних – 67,5 % християн і 32,5 % євреїв. Розміщення тих двох груп за віросповіданнями нерівномірне на території міста, а виразно диференційоване, як це буває і в інших польських містах. Єврейський елемент займає частину середмістя і Закам'яниці, бо лише там дозволяли селитися євреям, а також євреї живуть у торговельному і господарському центрі міста; у віддалених дільницях єврейське населення складає малий відсоток. За віросповіданням в Новому Санчі можна виокремити дільниці: 1) чисто християнські; 2) з домішкою 10–20 % євреїв; 3) мішані з перевагою християн; 4) мішані з перевагою євреїв; 5) єврейські.

Середмістя заселене переважно євреями, але там можна виділити одну суто єврейську частину (92 %) і другу – змішану, де євреї становлять 61 %. Великий відсоток євреїв (71 %) має район біля мосту. Близька до центральної частини міста Закам'яниця – змішана з перевагою християн, бо євреїв лише 36 %; групуються євреї коло мосту і головної вулиці, отже ближче до центру міста, але виразного відокремлення мешканців різних конфесій немає. Інші райони – християнські, бо чисельність євреїв коливається в них від 0 до 16 %. Чим далі від середмістя, тим менше євреїв, в колонії залізничників і периферійних районах їх число дорівнює нулю. В тих районах, де вони слабо представлені, живуть на головних вулицях, і то у найбільш рухливих місцях, тобто на перехрестях.

Розміщення професій. В межах фізіоґномічного міста живе 1 % сільського населення, 19 % осіб, що зайняті у промислах, 27,5 % утримується з торгівлі або з комунікацій, 17 % – це залізничники, 4,5 % – поденники і 31 % – інші. З тих останніх 14 % припадає на службовців, військових та на вільні професії, 5,5 % – домашня прислуга, 8 % – особи, що не працюють (вдови, пенсіонери, рантьє); 3 % – особи, що не зайняті за своїми професіями (особи, що перебувають у шпиталях, карних закладах, притулках та безробітні). Загальне розміщення професій на терені фізіогномічного міста розкаже нам детальніше про характер господарства міста, бо не враховує передмість, воно лише вказує на перевагу купців у центрі міста, де зосереджена торгівля.

Названі професії розміщені дуже нерівномірно; показують вони виразні тенденції до утворення скупчень, тобто певні дільниці мають специфічний господарський характер. Розміщення професій залежить від положення даного району і розміщення місць праці (напр., урядові та промислові заклади), а також від розселення християн та євреїв. Торговці зосереджуються переважно в середмісті з огляду на центральне положення і єврейський характер; в єврейській частині середмістя торговці становлять 68 % загалу людності, в частині змішаній – тільки 39 %. Разом в обох частинах середмістя мешкає 69 % загалу торговців. Поза тим торговці складають значний відсоток людності лише в районах, які розташовані поблизу середмістя і мають більший відсоток єврейського населення, отже, на лівобережжі біля мосту (33%) і в Закам'яниці (21%). Їх відсоток спадає в міру віддалення від центру; в окремих подальших дільницях вони живуть переважно вздовж головних вулиць. Населення, яке живе з промислів у Новому Санчі, це в основному ремісники – вони невиразно розміщені. Найбільше – в Закам'яниці і сусідніх районах, як біля вулиці Матейка, на лівобережжі біля мосту, саме ці квартали мають убогий, пролетарський вигляд. Тут ремісники переважають, бо складають третину населення.

Найбільший відсоток (18–21 %) вони мають в центрі міста, Вульках, дальшої частини вулиці Матейка і ближчої – Яґеллонської; вони зосереджуються поблизу Закам'яниці і центру, як і торгівці; нічого дивного – вони не лише виробляють, але й продають свої вироби. В інших, дальших районах, знижується відсоток ремісників до 10 %.

Дуже характерне розміщення залізничників. Скупчуються вони поблизу свого закладу праці, отже, в південній частині міста. Залізнична колія заселена тільки ними, а в районі Навойовської і Кадука становлять вони безумовну більшість, переважний відсоток складають іще в районі Ґродцької, а в центрі міста їх майже немає.

Службовці і люди вільних професій зосереджені головно на пограниччі середмістя і південних дільниць, де є найбільше урядових установ, а також на Вульках. В чотирьох районах (центр близький і далекий, Ґродцька і Вульки) мають вони перевагу, тут мешкає 45 % їх загальної кількості, хоча людність названих чотирьох районів складає лише 21 % населення міста фізіогномічного. Домашня прислуга розміщена повсюдно, а більший відсоток її – в багатих кварталах. Людність, що не працює, тобто пенсіонери, вдови, рантьє, живе всюди, переважає в районах службовців.

Робітники скупчуються головно в убогих районах Закам'яниці, правобережжі біля мосту, при вулиці Матейка, хоч і тут на їх частку припадає 8–13 % загалу людності. Населення без професійних занять розміщене повсюди, найбільше в середмісті, саме там є в'язниця, притулок, а недалеко і гуртожи-

ток для учнів.

Для нашого міста характерне нерівномірне розміщення населення за професіями. Найбільш зосереджені торговці, залізничники, менше – службовці, ще менше – ремісники. Однак можна говорити і виразно про типи господарства окремих районів. Середмістя і лівобережний район біля мосту – торговельні із значним відсотком ремісників, південні ділянки – залізничні, центр і Вульки займають службовці, пенсіонери і люди вільних професій, а Закам'яниця і вулиця Матейка – це пролетарські райони (бідні ремісники, поденники та ін.).

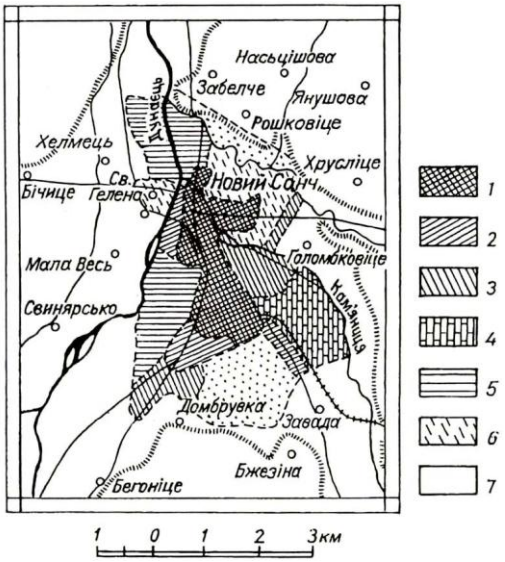

Рис. 1. Новий Санч, передмістя і навколишні села

1 – місто фізіогномічне; 2-6 – передмістя: 2 – з 0-4 %; 3 – з 4-6 %; 4 – з 17-18 %; 5 – з 20-30 % рільників; 6 – передмістя з відносною більшістю новосандецької людності; 7 – села з відносною перевагою рільників.

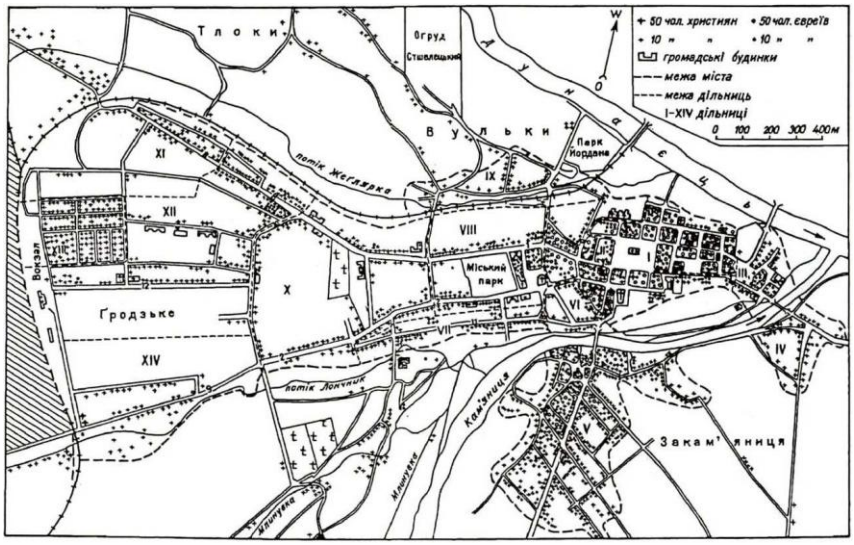

Рис. 2. Розселення Нового Санча

I–XIV – назви дільниць: I – єврейське передмістя, II – мішане середмістя, III – лівобережна дільниця біля мосту, IV – правобережна дільниця біля мосту, V – Закам'яниця, VI – ближня частина вул. Матейка, VII – дальня частина вул. Мтейка, VIII – ближня частина середмістя, IX – Вульки, X – дальня частина середмістя, XI – Кадук, XII – Ґродзьке, XIII – залізнична колонія, XIV – Навойовська. 1–12 – назви вулиць: 1 – Ягеллонська, 2 – Длуґоша, 3 – Краківська, 4 – Казиміра В., 5 – Львівська, 6 – Шведська, 7 – Валова, 8 – св. Кунеґунди, 9 – Навойовська, 10 – Ґродзька, 11 – Матейка, 12 – Баторія

Відношення професій до віросповідань. Коротко хочемо нагадати про взаємовідношення віросповідання і професійної приналежності. Як відомо, професійна структура залежно від віровизнання різнорідна. Це бачимо і в Новому Санчі. Це засвідчує і таблиця 3.

Християнське населення – це переважно залізничники, службовці та ремісники, менше – робітники, торговці та ін. Євреї – то майже виключно торговці та ремісники. Професії християн перш за все

– активні, а єврейські – пасивні. В професійному розподілі в співвідношенні до віросповідання в окремих районах також існує різниця, бо залежить цей розподіл від характеру району. Диференціація євреїв і тут незначна; завжди переважають серед них торговці; зокрема, там, де євреїв мало, вони майже всі зайняті торгівлею (це стосується і передмість), більшість становлять євреї серед ремісників Закам'яниці і сусідніх районів. Християни рідко бувають купцями, зрештою їх професійна структура різна в окремих районах. Характерно, що християнські ґетто формуються виключно з пролетарів, що належать до домашньої прислуги і батраків.

Природні райони. Незалежно від адміністративного поділу міста можна його поділити на певні географічні одиниці за краєвидом, структурою віросповідань і зайнятістю. Вони позначені на карті розселення, а їх характер увиразнюють таблиці.

Таблиця 3

Назва дільниці	Зі 100 християн припадає на різні професії, осіб								Зі 100 євреїв припадає на різні професії, осіб							
	сільське господарство	промисловість	торгівля і комунікації	залізниця	службовці, вільні професії, армія	домашня прислуга	проживають без праці і тимчасово безробітні	поденники	сільське господарство	промисловість	торгівля і комунікації	залізниця	службовці, вільні професії, армія	домашня прислуга	проживають без праці і тимчасово безробітні	поденники
Середмістя єврейське	—	19	14	5	11	30	6	15	—	18	72	—	3	1	5	1
Середмістя змішане	—	27	6	4	19	13	28	3	—	20	60	—	5	3	10	2
Дільниця біля мосту, лівобережна	—	36	5	3	21	17	13	5	—	31	30	—	18	1	18	2
Дільниця біля мосту, правобережна	4	11	2	19	26	7	17	14	—	12	65	—	7	1	11	4
Закам'яниця	2	29	7	18	16	6	8	14	—	32	46	1,5	6	2,5	8	5
Вул. Матейка, ближча частина	—	33	10	22	10	1	16	8	—	29	48	—	6	—	11	6
Вул. Матейка, дальша частина	—	22	5	21	24	8	18	2	—	—	65	—	15	—	20	—
Дільниця центральна, ближча	—	16	10	7	33	11	19	4	—	30	43	5	11	2	5	4
Вульки	1,5	21	4	15	35	7	14,5	2	—	—	84	—	16	—	—	—
Дільниця центральна, дальша	1,5	8	7	19	33	13	17,5	1	—	19	60	4	8	3	6	—
Кадук	3	10	2	51	12	4	17	2	—	—	70	—	15	4	11	—
Гродцьке	2	7	5	29	19	9	15	3	—	20	40	3	22	2	13	—
Залізнична колонія	—	1	1	95	1	1	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Навойовська	0,5	5	2	55,5	16	2	13	6	—	5	95	—	—	—	—	—
Місто фізіогномічне	1	17	5,5	28,5	20	8,5	13,5	6	—	22	61	0,5	5	5	8	2
Передмістя	10,5	10	0,5	55	5	2	9,5	7,5	—	25	54	2	6	6	7	5
Ціле місто	4	16	4	36,5	15	6	12	6,5	—	22	61	0,5	5	5	8	2

ПЕРЕДМІСТЯ НОВОГО САНЧА

Передмістя. Навколо фізіоґномічного міста розташовані передмістя. З точки зору положення їх можна поділити на: 1) ті, що лежать на рівнині над Дунайцем між річкою і західною межею міста; 2) розташовані на південь від міста; 3) розташовані між Кам'яницею і східною межею фізіоґномічного міста; 4) розташовані на північному сході в куті між Дунайцем і Кам'яницею; 5) розміщені на захід від Дунайця (див. табл. 4).

Розселення на алювіальних полях Дунайця потерпало від частих розливів річок і не мало вигідних умов комунікації через відрізаність від міста високою і стрімкою терасою. Кілька десятків років тому існували тут дрібні села Тлоки і Вульки. З часом частина Вульок з'єдналася з містом, решта утворила дрібні передмістя Вульки (130 мешканців, разом з Венецією 173) і Тлоки (290 мешканців), перше розбудоване вздовж однієї, друге – вздовж двох вулиць, обидва безсистемно скупчені. Будинки тут одноповерхові і переважно дерев'яні, підміського типу. Давній сільський характер залишив слід в значній кількості селян, що є на другому місці після залізничників, які тут (особливо на Тлоках) густо розселилися; відносно багато ремісників.

Інший тип південних передмість. Колись терени, що лежать між містом і найближчими селами Німецькою і Польською Домбрувкою, Ґраніцами, Бжезінкою і Завадою були зовсім незаселені. З розбудовою залізничних майстерень і створенням нового осередка міста, що розташований на південній периферії, люди почали заселяти раніше порожні

території, бо їх вабили дешеві землі і близькість місця праці; були це головним чином залізничники. Розселення трималося обох доріг, що ведуть на південний захід і південний схід, найвигідніших комунікаційних ліній. Адже залізниця і майстерні загородили дорогу розвиткові міста у південному напрямі так, що між собою тут зійшлися топографічна і фізіогномічна межі міста.

Таблиця 4

Назва дільниці	Кількість мешканців	К-ть, осіб / %		Розподіл людності за професіями, осіб / відсотки								Кількість осіб / %		
		християни	євреї	сільське господарство	промисловість	торгівля і комунікації	залізничний транспорт	службовці, армія, вільні професії	домашня прислуга	тимчасово непрацюючі	поденники	новосандецьких	землеробів	інших
I. Вульки	173	173	—	35	32	4	43	23	2	18	16	—	—	—
		100	—	18,5	20,2	2,3	24,9	13,3	1,2	10,4	9,2	—	—	—
II. Тлоки	290	283	7	63	37	9	101	42	1	19	18	177	63	50
		97,6	2,4	21,7	12,8	3,3	34,6	14,5	0,3	6,6	6,2	61	21,7	17,3
III. Кадук	696	689	7	23	75	4	483	27	16	32	36	—	—	—
		99	1	3,3	10,7	0,6	69,4	3,9	2,3	4,6	5,2	—	—	—
IV. Домбрувка	1660	1573	87	97	124	51	1038	58	25	113	154	—	—	—
		94,8	5,2	5,9	7,5	3,1	62,5	3,5	1,5	6,8	9,3	—	—	—
V. Новойовська	798	775	23	11	33	27	620	24	8	23	52	—	—	—
		97,1	2,9	1,4	4,1	3,4	77,5	3	1	2,9	6,6	—	—	—
VI. Гожкув	409	409	—	71	26	—	264	5	5	13	25	301	71	37
		100	—	17,3	6,4	—	64,5	1,2	1,2	3,2	6,1	73,8	17,2	0
VII. Дембіна	181	181	—	32	8	—	94	14	7	16	10	120	32	29
		100	—	17,7	4,4	—	52	7,7	3,8	8,9	5,5	66,3	17,7	16
VIII. Кляшторне	462[1]	462	—	22	37	—	168	6	5	15[2]	37	—	—	—
		100	—	7,6	12,7	—	57,9	2,1	1,7	5,2	12,7	—	—	—
IX. Шпитальне	456[3]	430	26	27	141	4	110	30	7	30[4]	21	—	—	—
		94,3	5,7	7,3	38,1	1,1	29,7	8,1	1,9	8,1	5,8	—	—	—
X. Північно-східна границя	563	499	64	117	101	42	163	39	18	24	59	294	117	152
		88,6	11,4	20,8	18	7,5	28,9	6,9	3,2	4,3	10,5	52,2	20,8	27
XI. Підверб'я	220	220	—	78	21	—	94	11	1	5	10	123	78	19
		100	—	35,5	9,5	—	42,7	5	0,4	2,2	4,6	55,9	35,5	8,6
XII. Гелена-Струги	173	142	31	32	24	27	50	21	2	9	8	84	32	57
		82,1	17,9	18,5	13,9	15,6	28,9	12,2	1,1	5,2	4,6	48,5	18,5	33
Всі передмістя	6081[5]	5836[5]	245	608	659	168	3228	300	97	575	446			
		96	4	10	10,8	2,8	53,1	4,9	1,6	9,5	7,3			

[1] в тому числі кляштор 172 особи
[2] без кляштору
[3] в тому числі шпиталь 86 осіб
[4] без шпиталю
[5] разом із шпиталем і кляшторoм

На адміністративному терені міста постає передмістя Кадук, що щільно простягається вздовж дороги, а подекуди розширюючися на узбіччя тераси. Інше дрібніше і менш людне передмістя простяглося паралельно до залізничної колії. Будинки одноповерхові, муровані, густо розміщені, того самого

типу, що й в кінці вулиці св. Кунеґунди. Вони не відрізняються ані виглядом, ані господарством від району Кадука, бо завдяки близькості міста 70 % мешканців працюють на залізниці, а хліборобів і торговців майже нема.

Розвиток міста у південному напрямі пішов ще далі і охопив терени, що лежать в межах ґміни Домбровки Польської. Як всюди, так і тут, заселення міста пішло вздовж дороги досить щільно, потім на терені ґміни Домбровки Польської – розімкнуто. Крім того, виникло заселення двох вулиць, що виходять з двох кінців Домбровки Німецької в напрямі до міста, тобто до північного сходу на колись незаселених територіях. Старе село опинилося звідусіль в оточенні нового підміського поселення, відрізняючись від нього своїм виглядом: то типова німецька вуличка з мурованими і високими будинками, повернутими до вулиці боком. Новозбудовані території зайняті переважно міським населенням: залізничниками, трохи ремісниками і робітниками, що працюють на цукровому заводі, зрештою й торговцями, які тут, поблизу міста і при головному шляху, охоче розселялися. Мешканці колишнього села змінили характер свого господарства. Внаслідок продажу землі новим поселенцям, а одночасно природного та імміґраційному приросту населення, кількість хліборобів зменшилася не тільки у відсотковому відношенні, але й абсолютно і становить близько 6 % всіх мешканців. Зате село Домбровка Польська не змінила сільськогосподарського характеру за винятком нової ділянки біля дороги, де живуть залізничники. У статистичній таблиці представлена Домбровка Німецька з цією ділянкою Польської як єдине ціле.

Замкнене на півдні залізничним полотном, розселення пішло вздовж другого шляху, вулиці Навойовської, подібно, як на передмісті Кадук. Однак не зайшло воно тут дуже далеко, а зупинилося на адміністративній межі міста, а старе село Завада зберегло, як і Домбровка Польська, сільськогосподарський характер.

Між обома передмістями, розташованими вздовж шляхів, тягнуться безлюдні поля, і лише на відстані 2 км знаходиться село Ґраніце, яке ще входить до адміністративної території міста. Село має специфічний характер завдяки розташованій у селі цегельні, що сприяє значній зайнятості людей, тому поселення має лише відносну перевагу сільського населення. Недалекі села Бжезінка і Біловиді є вже сільськогосподарськими тільки з невеликим відсотком міського населення.

На алювіальних полях Кам'яниці, між нею і містом, до розвитку міста знаходилися дрібні рільницькі будинки і млини. З часом виникли тут чотири передмістя завдяки близькості міста; розливи мілкої Кам'яниці не становили тут загрози. З містом майже зрослося передмістя Шпитальне, яке отримало назву від того, що тут є шпиталь; до нього примикає передмістя Кляшторне. Далі на південь лежать Дембіна і Гожкув. Садиби обох перших передмість безладно скупчені, будинки дерев'яні, переважно малі і бідні, тим нагадують вони сусідню Закам'яницю. Значно менший район Дембіна, який складають кілька садиб коло Кляштору, і Гожкув, який складають кілька груп будинків, розкиданих на значній віддалі. Дембіну і Гожкув колись утворювали кілька фільварків і селянських обійсть, тепер тут завдяки близькості до залізниці проживають переважно залізничники.

Господарська структура названих вище передмість досить різнорідна. У двох найближчих передмістях селяни посідають 7-8 %, в дальших – Дембіні і Гожкуві – 17-18 %. Чим далі від центру міста і ближче до залізниці, тим більше залізничників, які в передмісті Шпитальному посідають 30 %, а далі – від 50 до 65 %; у передмісті Шпитальному мають відносну перевагу ремісники, і тим воно нагадує Закам'яницю.

На північному сході між Дунайцем і Кам'яницею маємо мало передмість, тому що розвиток міста спрямований на південь. Східніше Кам'яниці лежать два передмістя біля дороги, що веде на схід; одне, мале, – в адміністративних межах міста; друге, більше, так звані Домки, творять перпендикулярні до дороги вулички, біля яких знаходяться кільканадцять дерев'яних підміських будиночків. Домки виникли нещодавно внаслідок поділу фільварку і лежать на землях ґміни Голомбковіце; проживають тут майже виключно залізничники і ремісники, зайняті у місті.

Територія, що лежить на північ від Закам'яниці, ще слабше зайнята поселеннями. Колись тут було кілька фільварків і сільських хат, і від того часу мало що змінилося. Поселення складається з кількох груп будинків на лівому березі Лубінки; найбільша з них при дорозі, яка веде на північ. Поселення на другому боці річки більш розкидане. Лубінка творить певну межу між будинками підміського типу на лівому березі і сільськими хатами – на правому; відповідно і селян на одному боці 20-25 %, на другому – вже 52 %. Через це і вважаємо Лубінку за північну межу міста. Дуже слабо розвивалося місто у західному напрямі за Дунайцем у межах ґмін Хелмець Польський і Німецький. Два села складають географічну одиницю, бо злилися тепер в одне ціле; крім цього, тут же над Дунайцем на південь від дороги лежить невеликий присілок Струґи. Близько розташований центр міста досить довго не впливав на цей район внаслідок іншої тенденції розвитку міста. Лише пізніше сусідство міста вплинуло на виникнення біля мосту вздовж гостинця передмістя під назвою св. Гелена, яке разом з частиною Стругів злилося в одне поселення, що складається з мурованих будинків біля шляху і дерев'яних поза ним. Землеробів тут небагато, близькість міста привабила сюди більше, ніж у інші райони, службовців і ремісників, а завдяки значному транспортному руху поселилися тут і торговці. Серед несільськогосподарського населення тут переважають залізничники, які полегшують собі доїзд на значну відстань від місця праці у такий спосіб: доїжджають до залізничної

станції, а потім через залізничний міст ідуть додому.

Незважаючи на незначну кількість сільського населення, міське населення має тут тільки умовну перевагу внаслідок великого числа місцевого населення, до якого належать торговці і ремісники.

Цікаве молоде поселення Підверб'я. Його складають чимало садиб, розкиданих паралельно до Дунайця. Дерев'яні будинки підміського типу стоять з одного боку дороги, а з другого боку тягнуться плавні і греблі Дунайця. Населення складається передусім із залізничників (43 %) і землеробів (36 %); міське населення має лише незначну перевагу.

Характерно розвинулося міське розселення далі на захід по обидва боки шляху. Дешева вартість землі привабила сюди багато залізничників, які купили земельні ділянки у селян із Хелмця і оселилися далі від села, створивши розкидане міське поселення, яке постійно розростається. Подібно, як Домбрувка Польська, так і Хелмець не втратив свого сільськогосподарського характеру; в той же час неподалік від села, хоч і на його землях, твориться молоде міське поселення. Однак воно ще досить розкидане і розташоване далі від міста серед полів, які належать селянам, а також не займає окресленої площі і через це ще не можна віднести його до території міста.

Підсумуємо головні риси міського розселення. Передмістя розташувалися навколо міста досить нерівномірно внаслідок спрямованості розвитку на південь, отже поблизу другого важливого осередку міста. Зовсім нові передмістя розширилися вздовж шляхів на теренах, перед тим незайнятих розселенням, щоб мати вигідне сполучення з містом.

Ті передмістя, які мали кращі передумови розвитку, тобто розташовані ближче до місця праці, розміщені густо вздовж шляху, інші розімкнуті або навіть розсипані. До перших належить Кадук, вулиці Навойовська і св. Гелени, до других – групи будинків вздовж доріг, що йдуть на схід і захід, до третіх – розсипане міське розселення на землях села Хелмець.

Ті три типи розселення вздовж трас можна вважати певними фазами розвитку: спочатку міське розселення розкидане, потім – просторе, врешті – зімкнуте. Тільки раз нові передмістя постали неподалік від шляху, а саме на території Домбрувки Німецької завдяки невеликій відстані від неї до осередку праці. Передмістя, що виникли з давніх сіл, утворюють найчастіше острови, як Вульки і Тлоки, частково Шпитальне, Кляшторне і Дембіна; рідше зустрічають розкидані поселення, як Гожкув, північно-східна дільниця, частково Підверб'я. Будинки передмістя виключно одноповерхові, наполовину муровані, наполовину дерев'яні; перші домінують у молодих передмістях вздовж шляхів, другі – в передмістях напівсільських. Будинки невеликі, та в них мешкає від 7 до 10 людей, як і в селах. Густота населення різнорідна, що засвідчує наступна таблиця:

Таблиця 5

Назва	Площа, га	Кількість мешканців	Густота населення, на 1 га
Алювії Дунайця	130	463	3,65
Півд.-західна дільниця	119	2356	19,80
Півд.-східна дільниця	52	798	15,54
Алювії Кам'яниці, півд. частина	145	590	4,07
Алювії Кам'яниці, півн. частина	87	918	10,55
Гелена і Підверб'я	124	393	3,17
Північно-східна дільниця	236	563	2,39
Разом	893	6081	6,81

Три південні передмістя (Кадук, Домбровка і Навойовська) мають найвищу густоту, в них зосереджено 52 % всього населення передмість, хоч площа їх займає 19 %. Значну густоту мають, крім того, лише передмістя Шпитальне і Кляшторне, Гожкув і Дембіна, а найменшу має рівнина над Дунайцем і розкидане розселення в північно-східній частині. За віросповіданнями передмістя нагадують сільські конфесійні відносини. Відсутність торгівлі і ремесел спричинила малий відсоток євреїв – від 0 до 20 %, у середньому лише 4 % всіх мешканців, їх розміщення має свою особливість. Зайняті торгівлею, селяться вони тільки біля доріг, де мають крамниці, корчми та ін.; в передмістях, віддалених від шляхів, їх кількість сягає нуля.

Професійна зайнятість населення окремих передмість залежить від їх давнього характеру та від розташування. Землероби є тільки в давніх сільських поселеннях, а відсоток їх залежить від розвитку міста: що він був вищий і що більше прибувало нових людей, то швидше зменшувався відсоток землеробів. Тому найбільше їх у передмістях, розташованих на узбіччі, як Вульках, Тлоках і на північно-східній території, а також у новоутвореному передмісті Підверб'ї. Вищий відсоток землеробів мають давні сільські поселення (Дембіна, Гожкув – 17-18 %), які докорінно змінили свій характер через сусідство залізничних майстерень; ще менше – у близьких до міста передмістях Шпитальному і Кляшторному, а також Домбрувці, і зовсім нема землеробів у нових передмістях Кадук і Навойовська. Інші найчисельнніші професії – це залізничники, які становлять 53 %

всього населення передмість, що свідчить про те, що розвиток міста відбувається саме завдяки їм. У південних районах (Кадук, Домбрувка, Навойовська, Гожкув, Дембіна, Кляшторне) вони становлять абсолютну більшість, в інших передмістях – більшість хоч би відносну, за винятком віддаленого від закладів праці північно-східного району; в той же час в передмісті Шпитальному найбільше ремісників. Торговці зосереджені вздовж шляху, де вони складають 10 % населення, хоч загальне число їх становить 33 %; ремісники розкидані нерівномірно, до того ж їх відсоток найбільший у тих передмістях, де нема значної кількості залізничників, тому що внаслідок малої чисельності залізничників збільшується частка інших професій, передусім ремісників. Найбільше їх у передмістях, сусідніх із Закам'яницею, разом становлять вони 11 % населення. Службовці і люди вільних професій складають тільки 5 % населення передмість внаслідок значної віддаленості від осередку праці; кількість домашньої прислуги також незначна, бо мешканці передмість бідні; люди, яких утримують без праці, поселені нерівномірно. Розміщення професій свідчить про виняткову перевагу залізничників серед населення передмість, зокрема південних; північні передмістя наполовину землеробські. Несільськогосподарське населення перехідних поселень також складається переважно із залізничників.

Межі міста. У загальному розділі ми згадували про труднощі поділу населення на міське і місцеве – несільськогосподарське, а також про те, як важко відповісти на питання, в яких передмістях вирізнити ті дві групи населення, щоб встановити межі міста. Немає потреби такого поділу населення на території тих передмість, які є безпосередніми продовженнями міста і не мають значної частки землеробів. Такими є передмістя Кадук, Домбрувка, Навойовське, Шпитальне і Кляшторне. Всі інші – віддалені від міста і мають значний (більше 17 %) відсоток землеробів, за винятком Домків. Поділ населення на міське і неміське провели таким способом: на території сільських ґмін з допомогою урядової анкети Староства, на території міста, а також передмість Ґраниць, Дембіни, Гожкова і північно-східного району шляхом аналізу професійних занять населення. З несільськогосподарських професій всіх залізничників зараховуємо з легко зрозумілої причини до міського населення, так само чинимо з поденниками, які як правило працюють на території міста, а також зі службовцями.

До місцевого населення відносимо людей, які живуть без праці, і торговців, а ремісників – до населення міського або місцевого на підставі додаткової інформації: тих, які мають заклад праці на місці, зараховуємо до місцевого населення, тих, що мають цей заклад у місті, – до міського.

Порівняння відсотків сільськогосподарського населення і міського дозволяє нам визначити дане поселення як передмістя, поселення – сільське або перехідного типу. Межа міста, викреслена на зазначених засадах, проходить так: на заході її утворює залізнична колія, що відокремлює (більш-менш) територію Підверб'я і Гелени з частиною Струґів від міської частини Хелмця; починаючи від залізничного мосту межа йде вздовж Дунайця, щоб повернути на південь від Тлок. Вздовж шляху, що веде на південний захід, виходить далеко на південь, щоб знову повернутися аж до залізниці, де збігається з межею фізіоґномічного міста, а потім знову – вздовж дороги, що веде на південний схід, після чого проходить уздовж Кам'яниці. На схід від Домків межа доходить до Лубінки і вздовж неї – аж по Дунаєць.

Таким чином представлена межа міста в кількох місцях природна, бо її утворюють ріки. Власне, вона виразна там, де її утворює широкий Дунаєць, що не має на значному відрізку моста. Вздовж шляхів межа висувається вперед, а між ними відступає. Очевидно, що комунікації і доступність до міста є вирішальні для її перебігу. Наведена очевидна межа міста частково співпадає з адміністративною межею, особливо там, де ця межа природна, отже вздовж Дунайця і Кам'яниці. Вона переходить адміністративну межу на заході, там, де йде обіч середмістя, дещо на схід (Домки), а передовсім – вздовж шляху, що веде на південний захід. Не доходить до неї на північному сході і півдні.

Таким чином, сьогоднішні справжні й адміністративні межі міста співпадають переважно внаслідок включення до його складу Закам'яниці, а в 1923 р. – ґміни Домбрувки Німецької без Біловиць. Завданням ґміни на найближче майбутнє повинно бути зарахування до міста частини ґміни Хелмець, частини Голомбковіце, у недалекій перспективі – Домбрувки Польської, Завади і Малої Всі, які мають від 21 до 31 % міського населення.

НОВОСАНДЕЦЬКЕ НАСЕЛЕННЯ ПОЗА МЕЖАМИ МІСТА

Певна частина населення проживає справді поза містом, але працює в місті і доходить або доїжджає до нього щодня на роботу. Ті щоденні прибульці, що постійно перебувають у місті впродовж цілого дня, відповідно збільшують населення міста. До міського населення з погляду господарювання потрібно зачислити і членів родини, які перебувають на утриманні щоденних іммігрантів до міста. З географічного погляду нас цікавить передусім просторове розміщення тих людей, їх кількість, заняття та довжина щоденних мандрівок.

Розміщення новосандецького населення відображено на карті і в таблиці. Та людність проживає довкола міста, складаючи в міру віддаленості від нього щораз менший відсоток від загальної кількості мешканців поселення. Міські люди можуть проживати тільки в тих селах, звідки можна легко або за короткий час дістатися до місця праці. Це можливе в селах, розташованих близько від міста, до того ж це сусідство визначається не відстанню, а часом добирання. І справді, новосандецька людність, що проживає за містом, походить тільки з найближчих під-

міських сіл, а з віддаленіших – лише з тих, із яких можна дістатися до міста за короткий час, тобто з тих поселень, що мають залізничну станцію. Щоб зрозуміти розміщення новосандецької людності по селах, потрібно ще взяти до уваги, що 88,5 % її – то залізничники, і тому села, які мають значну кількість новосанчан, розташовані переважно на південь від міста, найменше на захід від нього – внаслідок відрізаності Дунайцем і на північний схід – через віддаленість.

Дальші поселення, в яких мешкають новосанчани, розташовані вздовж трьох віток залізниці. Найбільше новосандецької людності походить із поселень вздовж південної вітки. З усіх сіл аж до Старого Санча люди переважно ходять на роботу пішки, з дальших – доїжджають з усіх залізничних станцій аж до Пивничної. До сфери впливу Н. Санча увійшли навіть два міста, в першу чергу Старий Санч, у якому 13 % населення живе з праці у Новому Санчі, і – менше – дальша Пивнична. Менший вплив на доїзди до праці має західна вітка залізниці. Нею прибувають люди з усіх поселень аж до Лімановоі, до того ж кілька з них, як Марцінковіце, Кленчани і Хомраніце мають аж по 10 % міської людності. Ще менше людей стягує до міста східна вітка; поселення, що лежать на ній, посилають тільки незначний відсоток своїх мешканців до міста, але розтягнуті далеко на схід аж по Струже.

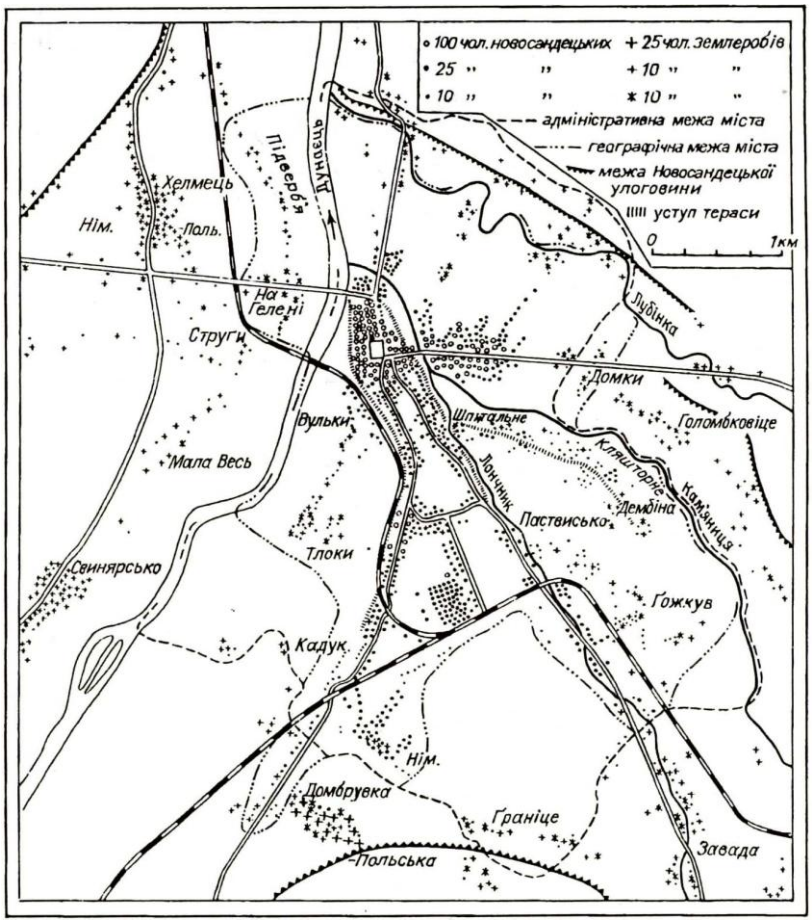

Рис. 3. Розселення Нового Санча і околиці

Таблиця 6

Кількість осіб, які доїжджають або добираються пішки на роботу до Нового Санча

Мігранти	Кількість працівників	Кількість працівників разом з особами, що перебувають на їхньому утриманні
доїжджають півд. віткою	226 (29 %)	840 (27 %)
доїжджають західн. віткою	91 (12 %)	352 (11 %)
доїжджають східн. віткою	72 (9 %)	268 (9 %)
Разом	389 (50 %)	1460 (47 %)
добираються пішки	392 (50 %)	1662 (53 %)
Всього	781	3122

Рис. 4. Розміщення населення Нового Санча

Статистична таблиця доводить, що кількість міґрантів, яка щодня доїжджає до міста одинакова з тією, що добирається пішки. Найбільше людей напливає південною віткою (головним чином зі Старого Санча), а східною і західною, – трохи менше. Оскільки 88 % підміського новосандецького населення становлять залізничники, то й не дивно, що для їх вигоди курсують місцеві потяги вранці, опoлудні і ввечері. Люди, що мешкають в найближчій місцевості, повертаються додому і в обідню пору, а з більш віддалених поселень – тільки на ніч. Ті щоденні мандрівки займають більше двох годин. На 781 осіб, які щодня добираються до міста, 614 осіб або 79 % проживають там, звідки можна дістатися до місця праці за 1 год., лише 20 % потребує для цього 1-2 год., а 1 % – більше 2 год. Відстань від міста, а ще більше транспортний зв'язок відіграють вирішальну роль у розміщенні населення.

Новосандецька людність, яка проживає в навколишніх поселеннях, частково місцева, що перейшла від землеробства до праці в місті, частково прибула з інших країв і спочатку була міською, а осіла в селі завдяки дешевизні землі та утримання. Міська людність із найближчих околиць міста належить переважно до другого типу, а віддалених – до першого.

Ми вже відзначили, що підміська новосандецька людність дуже однорідна за професійними заняттями, оскільки аж 88 % її – то залізничники. З решти 12 % – 5,5 % ремісників, 5 % – поденників, а 1,5 % припадає на вільні професії. Ремісники, поденники і працівники вільних професій походять тільки з найближчих сіл, з дальших – лише залізничники. Переважна частина підміської новосандецької людності не має побічного заробітку; для певного відсотка ним є землеробство, особливо в дальших селах, де люди лише недавно почали переходити від рільництва до міських професій. Для новосандецької людності ряду ґмін, що належать до повіту Нового Санча, а саме для 31 % працівників або 40 % всього загалу, дослідили майнові відносини і таким чином встановлено, яке значення має для них землеробство як додатковий заробіток. Отож, на 100 осіб новосанчан володіють земельними ділянками:

Га	0	0–1	1–2	2–4	> 4
Осіб	57	22	16	4	1

Лише для малої частини населення рільництво має значення як побічне заняття, оскільки 57 % – безземельні, 38 % мають дрібні господарства і лише 5 % – середні. Слід зазначити, що до уваги взяли тільки мешканців сіл і не розглядалися дані ні з перехідних поселень, ані з міст, як Старий Санч.

Загальна кількість людей, що зайняті в Новому Санчі, але проживають поза ним, становить 3 122; з них працюючих 781, отже, впродовж дня на це число зростає кількість жителів міста. Оскільки за міське населення ми вважали лише тих, для кого праця в місті є головною, то зрозуміло, що ця цифра насправді є дещо більшою. Її збільшила певна кількість людей, що в місті працюють час від часу, та жебраків; також слід додати сюди деяких школярів, що добираються пішки чи транспортом до Нового Санча і частково у ньому проживають, але з нього не живуть.

Таблиця 7

Назва поселення	К-ть населення		Заняття осіб, які працюють у Н. Санчі				Працюють за фахом	Розподіл усіх жителів		
	всього (осіб)	працюють у Н. Санчі	промисловість	заліз-ниця	поденники	служ-бовці, військові		земле-робі	працюють у Н. Санчі	інші
Ґраніце	183	66 36%	10 15%	41 62%	15 23%	—	14	74 41%	66 36%	43 23%
Завада	41	126 31%	10 8%	115 91%	1 1%	—	29	218 53%	126 31%	66 16%
Біловище	170	47 28%	5 10,5%	37 79%	5 10%	—	19	111 65%	47 28%	12 7%
Мала Весь і Струги (частина)	209	59 28%	—	52 88%	7 12%	—	13	129 62%	59 28%	21 10%
Розкидані садиби за Лубінкою	358	101 28%	14 14%	49 48%	31 31%	7 7%	28	184 52%	101 28%	73 20%
Хелмець Польський і Німецький[1]	938	251 27%	21 8%	201 80%	14 6%	15 6%	49	610 65%	251 27%	77 8%
а) розкидана частина	236	122 52%	10 8%	106 88%	3 2%	3 2%	24	83 35%	122 52%	31 13%
б) власне село	702	129 18%	11 8,5%	95 74%	11 8,5%	12 9%	25	527 75%	129 18%	46 7%
Завада-Бжезінка	138	36 26%	3 8%	33 92%	—	—	11	75 54,5%	36 26%	27 19,5%
Домбрувка Польська[2]	494	120 24%	12 10%	105 87,5%	3 2,5%	—	25	317 64%	120 24%	75 12%
Голомбковіце[3]	399	84 21%	8 9%	62 75%	7 8%	7 8%	18	260 65%	84 21%	55 14%
Навоювка	496	96 19,5%	12 12,5%	84 87,5%	—	—	20	249 50%	96 19,5%	151 30,5%
Фалькова	371	68 18%	11 16%	51 75%	6 9%	—	15	—	—	—
Забелче	468	74	6	60	8	—	16	—	—	—
Поремба Мала	691	109 16%	11 10%	98 90%	—	—	23	—	—	—
Канув-Ямиця	546	73 13%	4 5%	61 84%	8 11%	—	16	—	—	—
Старий Санч	4246	659 13%	—	647 98%	—	12 2%	186	—	—	—
Свинярсько	572	63 11%	11 17%	52 83%	—	—	15	—	—	—
Кленчани	628	67 10,5%	—	67 100%	—	—	18	—	—	—
Хомраніце	670	70 10,5%	—	70 100%	—	—	19	—	—	—
Беґоніце	655	64 9,5%	10 15,5%	51 80%	3 4,5%	—	12	—	—	—
Бічице Німецьке	272	25 9%	6 24%	12 48%	7 28%	—	8	—	—	—
Вельополе	423	36 8,5%	4 11%	20 56%	12	—	14	—	—	—
Рошковіце	72	6 8%	—	3 50%	3 50%	—	2	—	—	—
Марцінковіце	1032	84 8%	—	84 100%	—	—	25	—	—	—
Пйонткова	893	53 6%	10 19%	28 53%	—	—	13	—	—	—
Барціце	1443	63 4,5%	—	63 100%	—	—	17	—	—	—
Пташкова	1622	73 4,5%	—	73 100%			18	—	—	—
Камйонка Велька	1391	53 4%	—	53 100%	—	—	15	—	—	—
Бяла Вода	359	15 4%	—	15 100%	—	—	3	—	—	—
Завадка	339	14 4%	—	14 100%	—	—	3	—	—	—
Інші поселення	—	469	9 2%	447 96%	11 2%	—	136	—	—	—
Разом	—	3122	178 57%	2747 88%	156 5%	41 1,3%	781	—	—	—

[1] Без Пасцей Гури, Гелени, Підверб'я і Струґ
[2] Без частини, включеної до Домбрувки-передмістя
[3] Без Домків і Хрусьліц

ВИСНОВКИ

На початку ми відзначили, що наша праця має подвійний характер: аналізує загальні проблеми міста на конкретному прикладі Нового Санча.

У розвитку сучасного міста найважливішу роль відіграло виникнення віддалік від старого осередку міста нового другого осередку (залізниця і майстерні), який виявився сильнішим і значною мірою вплинув на розвиток нового передмістя, змінив характер ряду дрібних сільських поселень і розпорошив залізничників по селах. Сучасне місто складають два круги, окрім того – міське населення, що розкидане по селах. Межа між обома кругами не завжди виразна.

Вони відрізняються між собою фізіоґномією і господарством. Перша відмінність стосується ландшафтних рис, друга – господарства. Фізіогномічне місто має досить диференційовану структуру господарства, у передмістях проживають переважно залізничники і землероби. Новосандецька ж людність, розпорошена по селах, – то майже все залізничники, а це виразно доводить, що промислові залізничні заклади – головний життєвий нерв Нового Санча.

Лише після ґрунтовного вивчення всіх частин міста можемо відповісти на питання про кількісний склад населення Нового Санча. На території міста (в господарських межах) проживають 28 022 особи, разом із професійно зайнятими у Новому Санчі працівниками – 28 803 особи, а сумарне число працюючих і непрацюючих становить 31 144 особи. Тоді як за переписом 1921 р. в адміністративних межах міста проживало 26 280 осіб, а разом із мешканцями приєднаної Домбрувки Німецької – 27 796 осіб. Різниця між даними про кількість населення Нового Санча, які отримали різними способами підрахунку, досить виразна.

Картографічні методи, застосовані у даних студіях, можна використовувати у кожній іншій монографії про місто. Зрозуміло, що використання первинних документів переписів вимагає багато праці, але то єдиний шлях до точного і об’єктивного вивчення головних проблем міста. Лише такі ґрунтовні карти дають змогу нам зробити порівняння і розв’язати чимало міських проблем. Таким чином маємо можливість збагнути організм досліджуваного міста і разом з тим докладніше охопити його межі. Містам в Польщі притаманно багато перехідних рис між типом західним і східним, які віддзеркалюються у їх фізіогномії, етносі і господарстві. Саме тому вони надаються до такого вивчення.

Література

1. *Hanslick E.* Biala, eine deutsche Stadt in Galizien. – Wien; Teschen, 1909.
2. *Schlüter O.* Bemerkungen zur Siedlungsgeographie // Geograph. Zeitschr. – 1899.
3. *Schott.* Die grosstдtischen Agglomerationen des Deutschen Reiches. – Breslau, 1912.
4. *Olbricht K.* Die deutsche Grosstдte. – Pet. Mitt. Gotha, 1913.
5. *Hassinger K.* Verkehrs- und Siedlungsgeographie von Wien // Mitt. d. Geogr. Ges. – Wien, 1910.

Крає- і країнознавство

УДК 908(477.63)+94(477.63)

Олександра Троценко

ВІДОБРАЖЕННЯ ОБРАЗУ ТЕРИТОРІЇ СУЧАСНОЇ ДНІПРОПЕТРОВЩИНИ В ПРАЦЯХ В. КУБІЙОВИЧА: КРАЄЗНАВЧИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено особливості відображення образу території сучасної Дніпропетровщини в працях одного з фундаторів української географічної науки, краєзнавства та регіонознавства Володимира Кубійовича. Визначені засади формування об'єктивного образу території та проаналізовано їх висвітлення в головних працях В. Кубійовича.

Ключові слова: *географічне краєзнавство, регіонознавство, образ території, В. Кубійович, Дніпропетровщина.*

Oleksandra Trotsenko. Reflections of the image of modern Dnipropetrovs'k region in the works of V. Kubiyovich: the local lore aspect. *Features reflecting the image of modern Dnipropetrovs'k region are analyzed in the works of one of the founders of Ukrainian geography, country studies and regional studies, Volodymyr Kubiyovych. The foundations for formulating an objective image of territory and their elucidation in the works of V. Kubiyovych are analyzed.*

Key words: *geographical country studies, regional studies, image of a territory, V. Kubiyovych, Dnipropetrovs'k region.*

Вступ. Формування образу держави та окремих її регіонів – тривалий та складний процес, що останнім часом потребує уваги з боку географії та туризмології у зв'язку із необхідністю підвищення загальнодержавного та туристичного іміджу як окремих областей, так і України загалом. Поняття образу території лежить в основі будь-якого краєзнавчого дослідження території, особливо в історико-географічному аспекті, адже досліджуючи історію та історіографію краєзнавства ми стикаємося саме із відображеннями уявлень конкретних авторів про конкретну територію, регіон або державу. Особливо важливим в світлі підвищення уваги до власної, української, наукової спадщини в галузі географії та географічного краєзнавства є виявлення образу території сучасної Дніпропетровщини як унікального промислово розвиненого, поліетнічного регіону із стійкою національною традицією в працях одного із фундаторів українського географічного краєзнавства та регіонознавства – Володимира Кубійовича.

Актуальність дослідження обумовлена, з одного боку, пожвавленням інтересу до краєзнавчих досліджень як головного механізму формування позитивного образу окремих територій та України взагалі як у самосвідомості сучасного українського суспільства (через наукову, освітню та громадську функції краєзнавства), так і в поглядах міжнародної спільноти (через міжнародні відносини та туристичну діяльність), з іншого боку, – підвищенням інтересу до історії української географії, яку тривалий час оминали увагою більшість дослідників (у тому числі в радянський період). Особливо важливим та цікавим видається дослідження образу території сучасної Дніпропетровщини в працях Володимира Кубійовича, який є українським вченим, географом-регіоналістом зі світовим ім'ям і представником української діаспори, що також є немаловажним в дослідженні історії формування образу території.

Стан вивченості проблеми. Дана робота спирається на великий досвід досліджень наукової спадщини В. Кубійовича, що в сучасній історії української географії виокремлюється в окремий напрямок – "кубійовичезнавство" [6-8]. Великий пласт у цьому напрямку розроблений О. Шаблієм [6-8], окремі аспекти висвітлені в працях М. Костриці, Л. Зеленської, В. Круля та інших [3]. З іншого боку,

Таблиця 1

Первинні (умовно-статичні) чинники формування образу території Дніпропетровщини в “Географії українських та сумежних земель”

Складові образу території України та Дніпропетровщини	Розділи “Географії України та сумежних земель”	Характеристика розділу	Картографічне забезпечення	Авторство
1	2	3	4	5
Історичний аспект адміністративно-територіального поділу та державна приналежність території регіону впродовж історичного розвитку	Положення, границі й територія українських етнографічних земель	Українські землі як ціле. Границі й територія трьох українських держав. Історія змін адміністративно-територіального поділу, державна приналежність українських територій	Положення українських земель в Європі (*к) Положення українських земель у світі (*к) Схематичний перегляд границь української національної території (*с) Київська держава в Х в. Українські землі в XI –XIII в. (*к) Українські землі в пол. XVII (*к) Адміністративний поділ українських земель перед війною (*к) Адміністративний поділ (*К)	В. Кубійович
Геологічна будова та мінеральні ресурси	Геольогія	Історія та геологічне минуле території	Геольогія (геологічна карта, *К) Моря і суходоли в силурійському періоді (*к) Моря і суходоли в девонському періоді (*к) Моря і суходоли в кам’яновугільному періоді Моря і суходоли в тріясовому періоді Моря і суходоли в юрському періоді Моря і суходоли гоішньо-крейдовому періоді (*к) Моря і суходоли в палеогеновому періоді (*к) Моря і суходоли в неогені (*к) Пошир зледеніння і розміщення лесів (*с)	Ю. Полянський
Тектонічна будова, геоморфологія та орографічні ресурси	Рельєф українських земель	Сучасний рельєф території України та регіону	Області, що лежать нижче й вище 100 м, 200 м, 300 м, 500 м, 1000 м (*к); Розподіл на географічні країни (*к) Фізична карта (*К); Карта оглядних (релятивних висот) (*к)	В. Кубійович
	Морфольогічні краєвиди українських земель	Походження та геоморфологічна будова території	Карта морфольогічних краєвидів українських земель (*к)	С. Пашкевич
Земельні ресурси та ґрунти	Ґрунти	Характеристика історії формування, сучасного розміщення та стану ґрунтів	Карта ґрунтів (*К)	В. Чередіїв
Клімат та погода	Підсоння	Характеристика кліматичних факторів (атмосферичних опадів, середніх та екстремальних температур), кліматичне районування, погода	Шляхи циклонів (*к) Розподіл середнього барометричного тиску в січні, липні (*к) Суховій та пильові бурі (*к); Розподіл середньої температури року (*к) Різниці між температурою липня та січня (*к) Розподіл довготи спек та морозів (*к) Розподіл середньої річної суми атмосферних опадів (*к) Схематична карта кліматичних країн (*с)	І. Тесля
Гідрологічні ресурси	Гідрольогія	Внутрішні, зовнішні, підземнв води, загальна характеристика річок та озер	Схематична карта замерзання та скресання рік (*с)	І. Тесля
	Чорне й Озівське море		**	І. Федів
Рослинний та тваринний світ	Рістня	Історія та сучасне розміщення рослинного та тваринного світу по Україні, рідкісні та зникаючі рослини та тварини	Північні межі солончакових рослин (*к) Південна границя льодовика (*к) Південні межі поширу північних (бореальних) рослин (*к) Розміщення важніших дерев (*к); Розміщення рістні (*к) Пошир ковили та інших важливих рослин (*к)	М. Мельник
	Тварини		Зоогеографічні смуги (*к) Межі поширу тварин (*к)	Е. Жарський

Продовження таблиці 1

1	2	3	4	5
Демографія (віковий та етнографічний склад населення)	Історія української колонізації	Історія заселення території як підґрунтя сучасної демографічної ситуації. Колонізаційні процеси	Прабатьківщина й розселення українських племен (*с) Розвиток заселення XIII – XVIII (*к) Татарські шляхи (с*); Пошир Росії в XIII – XIX в. (*с)	І. Крип'якевич
	Розміщення людності	Характеристика системи розселення, густоти заселення, співвідношення міського та сільського населення тощо	Густота людності в 1933 році (*К); Густота людності в 1860 рр. (*К) Міська людність (*К); Міста (*К)	В. Кубійович
	Рух людності	Природний та штучний рух населення	Народини (*с). Смертність (*с). Природний приріст (*с) Еміграція до Азії (*С). Балянс мандрівок (*к) Участь української людності в імміграції (*к)	В. Кубійович
	Національні відносини	Характеристика національного складу населення	Національності (*К) Розміщення українців у % всієї людності (*К) Відносні надвишки й недобори українців (*К) Національності (*К) Зміни у стані посідання жидів за 1897-1926 рр. (*к) Зміни у стані посідання українців за 1897-1926 рр. Віросповідний розподіл (*с)	В. Кубійович
	Расові і мовні прикмети нашого народу		Карта українських говорів (*К)	Р. Єндик, І. Зілинський
	Оселі	Історико-географічна характеристика матеріальної культури	-	В. Кубійович, М. Кулицький
Сільське господарство	Географія сільського господарства	Характеристика сільського господарства: структура посівних площ, забезпечення населення урожаєм; тваринництво	Рілля (у % усієї площіні). Площінь засіяна пшеницею, рою пшеницею, житом, ячмінем, вівсом, кукурудзою, просом, гречкою (*к). Пересічний річний урожай жита (*к) Забезпека людності збіжжям і картоплею Розміщення збіжжевих надвишок і недоборів (1927/8 р.) Розміщення картоплі, буряка, льону, коноплі, соняшника (*к) Рогата худоба на 100 га використаної у хліборобстві площіні, 100 людей (*к)	В. Кубійович
Лісові ресурси	Географія ліса	Характеристика лісового господарства	Заліснення (*к). Забезпека людності лісом (*к) Зміни в стані заліснення (*к) Надвишки і недобори лісових продуктів (*к)	В. Кубійович
Промисловість	Гірництво і промисловість	Характеристика промисловості: мінеральні ресурси, машино-, транспортно-будівна, металообробна, хімічна, харчова, деревообробна, паперова, шкіряна промисловість, промисловість будівельних матеріалів. Електроенергетика	Корисни копалини (*К) Чорна металюргія України(*К) Промисловість машино- і транспортно-будівельна і металообрібна (*к) Хемічна промисловість (*к). Харчова промисловість (*к) Промисловість будівельних матеріялів (*к) Промисловість деревообробна, паперова і шкіряна (*к) Розміщення найголовніших станцій електричної енергії (*К)	В. Іваніс
Транспорт	Географія транспорту	Становлення та сучасний стан транспортних шляхів України	Залізниці в 1880 і 1900 рр. (*к) Залізниці і водні шляхи в 1935 р. Інтенсивність залізничних шляхів (*К)	В. Кубійович
Зовнішня та внутрішня торгівля	Географія торгівлі	Характеристика торгівельної галузі	Вивіз хлібних продуктів, цукру, вугілля, залізної руди, чавуну, заліза і сталі (*с)	В. Кубійович

*Примітки до таблиці: *к – карта в тексті (як малюнок), масштаби від 1 : 30 000 000 до 1 : 10 000 000; *К – карта-вклейка, масштаби від 1 : 10 000 000 до 1 : 5 000 000; *с – картосхема, схема; ** – у розділі немає карт стосовно регіону дослідження; – – у розділі немає карт.*

питання дослідження образу такої конкретної території, якою є Дніпропетровщина, розглядається вперше і пов'язане із комплексним дослідженням історії краєзнавства Дніпропетровщини-Катеринославщини взагалі.

Постановка цілей та задач дослідження. Метою дослідження є вивчення та аналіз образу території сучасної Дніпропетровщини в працях В. Кубійовича як фундатора українського географічного краєзнавства та регіонознавства.

Виклад основного матеріалу. Образ території є складним та багатогранним поняттям, тому перед тим як підійти до його вивчення в працях В. Кубійовича, необхідно визначити основні принципи та ознаки цього явища. Образ регіону складається на основі особливостей території, історичних та культурних традицій, національної пам'яті тощо, що дозволяє ідентифікувати його серед інших політико-адміністративних утворень та державотворчих процесів. Кількість складових, на основі яких формувалися уявлення про регіон впродовж його історичного розвитку, поступово збільшувалася внаслідок цивілізаційного становлення суспільства від географічних особливостей території до привабливості акцій Катеринославських гірничих підприємств на міжнародних біржах. Саме критерій багатогранності сприйняття образу території (розвиток наукової думки та техніки на певний історичний етап, міжнародні геополітичні реалії та загальноісторичний розвиток регіону) покладений в основу дослідження.

Природні особливості території сучасної Дніпропетровської області відображені в "Атлясі України і сумєжних країв", "Географії України і сумежних земель" та "Енциклопедії україно знавства". Зокрема в "Енциклопедії українознавства" подається докладний писемний та картографічний матеріал про фізико-географічні особливості окремих регіонів, тектонічну будову, гідрографічні об'єкти, рослинний і тваринний світ, а також історію їх формування. Цікавим моментом під час дослідження образу саме сучасної Дніпропетровщини було виявлення на карті тектонічної будови України так званої "Запорізької гряди" ("Zaporogska gryada" [2]), що розташована південніше Дніпропетровська і проходить перпендикулярно до Дніпра. Інші тектонічні та орографічні структури відповідають сучасним уявленням про будову України та території Дніпропетровщини. На наш погляд, це є суб'єктивним сприйняттям Дніпрових порогів – виходів на поверхню порід Українського кристалічного щита, що автором були подовжені на суходолі, адже саме через порожисту частину ріки проходить зображена "гряда", (в жодному іншому історичному джерелі ми не знаходимо відомостей про подібний географічний об'єкт).

Цікавим є відображення в працях В. Кубійовича та його співавторів суспільної складової образу сучасної Дніпропетровщини. Досить докладно відображений історичний аспект формування соціосфери регіонального рівня. Зокрема в "Географії українських і сумежних земель" В. Кубійович багато уваги приділяє "північній" козацькій колонізації, причинам її припинення, особливостям національного природокористування. В "Атлясі України і сумежних країв" містяться карти природних умов та історичного розвитку етнічної території українського народу. В "Енциклопедії українознавства" відображено зміни адміністративно-територіального устрою України та зон впливу міжнародних інтересів, що є неодмінною складовою образу території [1-2, 4-5].

Окремо треба зупинитися на унікальній за змістом та обсягом праці "Географія України та сумежних земель", яку спіткала складна доля бути приреченою на небуття в полі української наукової думки майже дві третини сторіччя. На сьогодні завдяки препринтам ми маємо можливість ознайомитися з цим унікальним твором – показовим зразком української географічної думки початку XX сторіччя. "Географія…" є всебічним відображенням українських та "суміжних" (тобто заселених українцями) земель відповідно з природничо- та історико-географічних підходів. Важливою особливістю "Географії…" є те, що об'єктом дослідження в ній виступає Україна як окреме політичне утворення. Це дозволяє визначити внутрішній образ України як держави, а відповідно і окремих її частин, зокрема сучасної Дніпропетровщини. До того ж, історико-регіональний підхід, здійснений в праці, дозволяє визначити та охарактеризувати первинні (умовно-статистичні) чинники формування образу території на певний історичний зріз – 30 роки XX ст., до яких відносяться природно-ресурсна складова, історія заселення та сучасна система розселення держави, природні та штучні рухи населення, національний склад, історія спеціалізації економічної галузі тощо.

На початку "Географії…" В. Кубійовичем зазначається: "Українські землі не творять у теперішній добі окремої держави, вони не є також відокремленою, виразно обмеженою одиницею; зате творять окрему національно-культурну одиницю, а цього досить, щоб вони були предметом географічних дослідів…" [1, с. 1]. Цікавим видається ретроспективний огляд формування цієї "національно-культурної одиниці" – В. Кубійовичем виокремлюються "три українських держави", одна з яких – "Козацька" [1], до складу якої входили переважно землі сучасної Дніпропетровщини.

Важливим та корисним для визначення засад формування цілісного об'єктивного образу території є історичний аналіз змін адміністративно-територіального поділу з кін. XIX – початку XX ст., тобто перед першою Світовою війною та у складі СРСР [1].

Цілісний образ будь-якої території або держави ґрунтується на поєднанні природної та суспільної складових, де природно-ресурсна компонента виступає не тільки умовно-статистичним (тобто незмінним, сталим компонентом формування) чинником, а й об'єктивною засадою розвитку та функціонування. Розділи "Географії…", що відобра-

жають фізико-географічні характеристики України, підготовлені В. Кубійовичем у співавторстві із провідними вченими тієї доби – зоологом-іхтіологом і педагогом Е. Жарським, ботаніком і педагогом М. Мельником, географом, краєзнавцем С. Пашкевич, геологом, істориком, археологом Ю. Полянським, фізико-географом, демографом І. Теслею, географом І. Федівим, вченим-агрономом В. Чередіївим, що забезпечило найповніше та ґрунтовне відображення природно-ресурсної складової: геологічної будови, рельєфу, клімату, гідрології, тваринного та рослинного світу.

Населення та система розселення складає важливу складову образу території. В "Географії…" розділ "Історія української колонізації" написаний в співавторстві із видатним українським ученим-істориком І. Крип'якевичем, у ньому відображено історичні особливості заселення українських території. Демографічні показники на першу половину XX сторіччя В. Кубійович досліджує в розділі "Рух людності" [1].

Історію спеціалізації регіонів України, особливості розвитку сільського господарства, структуру посівних площ та обсяги посівів окремих культур, забезпечення населення урожаєм; характеристику тваринництва, історію розвитку та формування сучасних галузей промисловості, стан розвитку та обсяги виробництва по окремих галузях на 1927-1928 роки простежено в розділах "Географія сільського господарства", "Географія лісу" та "Гірництво і промисловість" [1]. Розвиток транспортної галузі, становлення транспортних шляхів на 1927-1928 рр., щільність залізничних шляхів проаналізовано в розділі "Географія транспорту", написаному В. Кубійовичем.

Цікавим видається розділ "Географія торгівлі", де відображено місце України та регіону у зовнішньоекономічних відносинах.

Первинні чинники формування образу території сучасної Дніпропетровської області, які відображені в "Географії українських та сумежних земель", представлені в таблиці 1.

Висновки. Питання образу окремих територій на сьогодні є вельми актуальним, тому дана робота є першим кроком у цьому напрямку. Доцільним було розпочинати саме з наукової спадщини В. Кубійовича. Образ території сучасної Дніпропетровської області в працях Володимира Кубійовича є об'єктивним, науково обґрунтованим відображенням дійсності, що складає підґрунтя для подальших історико-географічних та краєзнавчих досліджень як важлива докладна та достовірна джерельна база історико-географічної інформації. Образ території є також важливою історіографічною складовою сучасного крає- та регіонознавства. Виявлені неточності та похибки є наслідком недосконалості технічних можливостей та особливостей наукової думки першої половини XX сторіччя, що не впливають на загальну історичну та наукову цінність творчого доробку В. Кубійовича як одного з фундаторів української географічної науки.

Література

1. Географія українських й сумежних земель / За ред. В. Кубійовича. – Видання друге. – Краків; Львів: Українське видавництво. – 1943. – 520 с.
2. Енциклопедія Українознавства. В 10 т. / Гол. ред. В. Кубійович. – Париж; Ню-Йорк: Молоде Життя, 1954–1989. – 4016 с.
3. *Зеленська Л.І.* Історія географічних досліджень Середнього Придніпров'я в особистостях: [Навч.посіб] / – Д.: РВВ ДНУ, 2005. – 68 с.
4. *Кубійович Володимир.* Т. І. Наукові праці / За ред. О. Шаблія. – Париж–Львів: Фенікс, 1996. – 800 с.
5. *Кубійович В.* Антропогеографія й демографія [України] // Українська Загальна Енцкилопедія. Т. III. – Львів–Станиславів–Коломия. – 1935. – С. 410-423.
6. *Шаблій О.* Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення.– Париж–Львів: Фенікс, 1996. – 704 с.
7. *Шаблій О.* Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії. – Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2001. – 744 с.
8. *Шаблій О.* Актуальні проблеми географічного кубійовичезнавства // Історія української географії: Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Випуск 3. – 86 с.

Стаття надійшла 3.11.2010 р.

УДК 911.3.33. ***Петро Сухий, Іван Вах***

РЕТРОСПЕКТИВНО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ РОЗВИТКУ ПИСАНКАРСТВА В ГАЛИЦЬКІЙ ГУЦУЛЬЩИНІ

У статті досліджується географія писанкарства Галицької Гуцульщини. Акцентується увага на територіальній організації писанкарства, описується орнаментика та колорит гуцульських писанок. Розкрито географо-краєзнавчі особливості розвитку галузі як складової частини комплексу народних художніх промислів.

Ключові слова: *писанкарство, центри писанкарства, Галицька Гуцульщина.*

Petro Sukhyi, Ivan Vakh. Retrospective geographical features of the development of Easter

egg (pysanka) making in the Galician Hutsul land (Hutsul'shchyna). *This article presents a geography of pysanka-making in Galician Hutsul'shchyna. Emphasis is placed on the basic centers of pysanka-making, description of ornaments and color of the Hutsulian pysankas. The geographical characteristics in the development of this art form as part of a complex of folk crafts is revealed.*

Key words: *pysanka-making, centers of pysanka-making, Galician Hutsul'shchyna.*

Дослідження географії народних художніх промислів на Галицької Гуцульщині є особливо актуальним, адже відновлення традиційних для гірського населення домашнього ремесла та народного промислу вирішить низку соціальних, екологічних, економічних та духовних проблем. Очевидно, що програма відродження та організація народних художніх промислів потребує глибокого аналізу всіх аспектів індивідуального виробництва (умов праці, наявності сировини, форм збуту), які залежать від географії ремісничих осередків та мистецьких традицій кожного села [1].

Особливу увагу серед народних художніх промислів відіграє писанкарство. В сучасному трактуванні "писанка – розмальоване Великоднє куряче або декоративне, звичайне дерев'яне, яйце; символ сонця, відродження, любові й краси; предмет язичницької та християнської культури [7, с. 190-191]".

Писанки мають дохристиянське походження і зародилися в язичницьку давнину. Крашані (крашанки, галунки) та орнаментально розписані (писанки) пташині яйця увійшли в обряди багатьох народів світу. За віруваннями писанка – це джерело зародження життя, початок Всесвіту.

Стародавні римляни, фінікійці, древні греки, індійці, перси вважали, що Всесвіт виник з яйця. У грецьких міфах, які записав Геродот, розповідається, що Всесвіт виник із чарівного яйця птаха Фенікса, яке було відкладене у святилищі Геліоса. В стародавніх єгиптян яйце було символом миру і родючості. До зародженняя християнства індуси вважали яйце колискою світу. Перси розмальовували яйця і дарували їх на Новий рік. Стародавні римляни на початку трапези з'їдали варене яйце, що було символом починання доброї справи. Яйце римляни використовували як предмет, на якому жерці передбачали майбутнє та ворожили.

У слов'янських народів під час весняних польових робіт яйце відігравало роль символа родючості землі. Вони брали яйця і розкидали їх в борозни, щоб родючою була земля. Білоруси під час будівництва житлового будинку закладали яйця в стіни, щоб було щасливе життя, добробут, мир та злагода в домі. Стародавні слов'яни клали яйце померлому в домовину, щоб забезпечити спокій у потойбічному світі. І сьогодні народи Африки, Індонезії, Нової Зеландії кладуть яйце померлому в домовину при похованні. Майже у всіх народів світу є традиція приносити яйце (писанку, крашанку) на могили померлих предків або давати на (перед душі) померлого.

Є найдавніші згадки про використання писанок у лікуванні хворих та в іграх. Про продовження традицій свідчить той факт, що в окрузі Більча Золотого на Галицькому Поділлі (відомого через знахідки трипільської культури) ще і зараз розписують на писанках такі ж спіралі, як на вазах з неоліту [7, с. 310-313].

Із прийняттям християнства почалося переосмислення релігійних звичаїв. Немає в Європі такої держави, де б перехід із дохристиянства у християнство пройшов так гармонійно, як в Україні. Християнство не тільки не знищило велику частину давніх звичаїв та обрядів солярного культу, але й дало їм нову християнську інтерпретацію.

Так, сире розписане яйце, яке в доісторичних часах несло значення життя, що у вигляді пташеняти проривається крізь шкаралупу, в християнському розумінні стає символом Воскреслого Ісуса Христа, який, перемігши смерть, дарує людству вічне життя.

Існує переказ, що свята Марія Магдалина незабаром після вознесіння Ісуса Христа на небо, відправилася в Рим. Там вона з'явилася до імператора Тіверія зі словами "Христос Воскреснув", піднесла йому червоне яйце і почала проповідувати про Христа [5, с. 3-4].

Не тільки в Україні, "в Греции, в России, в Азии, в Египте, в Ливии, словом, во всем мире, где только есть Православная Церковь, везде и красят, и освящают, и раздают красные яйца во дни Пасхи. Везде Православные христиане лобзают друг друга лобзанием святым и дарят друг другу простой знак радости своей" [3, с. 15; 4].

В монастирі поблизу Фессалоніків (Греція) зберігається пергаментний рукопис, написаний в X столітті, який містить церковний статут. Там після молитов на Паску є такі слова: "читаються також молитви на благословення яєць і сиру, і ігумен, цілуючи братів, роздає їм яйця і говорить: "Христос Воскрес!" [6].

Богослови пояснюють і значення червоного забарвлення пасхального яйця: з одного боку, червоний колір повинен бути знаком радості і веселості з приводу радісного християнського свята, а з іншого, він повинен нагадувати християнам про потоки пролитої за нас священної крові Боголюдини [7].

Галицька Гуцульщина – особливий етнічний регіон України, адже тут внаслідок багатьох обставин, а, головно, в умовах особливостей географічного середовища, сформувався специфічний побут та спосіб господарювання, збереглась унікальна духовна культура та мистецькі традиції.

Перші відомості про писанки в Гуцульщині ми знаходимо у працях Вінцента Кадлубека (Wincenty zwany Kadlubkiem), (блаженний, бл. 1150–1223 рр., пол. хроніст, краківський єпископ 1208–18. 1764 р. беатифікований (оголошений блаженним); «Kro-

nika polska» від легендарних часів до 1202 р. [12].

Писанки в Гуцульщині розписують переважно жінки, дівчата (писанкарки) у Великий 40-денний піст перед Великоднем. Як правило, на село їх є декілька осіб. У с. Космач Косівського району Івано-Франківської області писанки вміє розписувати майже кожен другий житель села. В 20-30 роках минулого століття налічувалося більше 50 писанкарок [4, с. 422].

Сам розпис писанок став народним художнім промислом у Галицькій Гуцульщині, де використовують класичну "воскову" технологію для нанесення орнаментів на яйце. Технологія розпису писанок воском не є складною. Для цього потрібні фарби, віск і лієчка, прикріплена на паличці (писачок). Спочатку на яйце за допомогою писачка наносять розтопленим воском візерунок, потім яйце занурюють у фарбу. Для одержання багатоколірного орнаменту яйце знову розписують воском і повторно занурюють у фарбу. Так цей послідовний процес повторюють стільки разів, скільки потрібно кольорів ввести у розпис, при цьому кожний наступний раз яйце занурюють у темнішу фарбу, де остання стає тлом писанки. Після висихання фарби за допомогою тепла яйце очищують від воску. Гуцульські писанкарки для розпису писанок розробили ряд природних фарб, які виготовляють із рослин [8, с. 221].

Крім класичної "воскової" технології, використовують інші способи виготовлення писанок.

Мальованки – це розмальовані пензликом писанки. В основному на мальованках переважають квіткові та геометричні мотиви. Квіткові мотиви, як правило, писанкарки беруть з навколишнього середовища. Для розпису використовують такі фарби, як гуаш, акварель, темпера, олійні.

Дерев'яні писанки виготовляють із дерева груші, берези, явора, бука, ялини. В останні роки виготовленням дерев'яних писанок займаються не лише майстри, але й сувенірні цехи та приватні підприємці.

Різьблені писанки. Виточені на токарному верстаті дерев'яні писанки (моделі) зафарбовуються в однорідний колір, після чого за допомогою долота наносяться різьблені лінії та орнаменти. В багатьох випадках у різьблені орнаменти заливається кольорова фарба. Такі писанки виготовляють у селах Річка, Яворів, Брустури Косівського району.

Писанки з випалюванням. Дерев'яні моделі писанок, виточених на токарних верстатах, розписують за допомогою металевих писачків різних форм та конфігурацій. Цей металевий писачок нагрівають на вогні або закріплюють в електричний пальник. Також використовують електроолівець для випалювання. Після нанесення орнаменту дерев'яну писанку покривають прозорим лаком для збереження обвугленого орнаменту.

Дерев'яні різьблені та інкрустовані писанки. На дерев'яні моделі писанок, виточених на токарних верстатах, за допомогою спеціальних інструментів (доліт) наносять орнамент. Така різьба на писанках називається сухою різьбою.

Інкрустовані писанки прикрашають орнаментами, використовуючи такі матеріали, як окрашену заздалегідь дерев'яну заготовку, перламутр, бісер, латунний та мосяжний дріт тощо. Поверхню писанок лакують або полірують за допомогою лаку чи політури. Виготовляють такі писанки в місті Косові, селах Річка, Яворів, Брустури, Прокурава.

Розмальовані дерев'яні писанки. Дерев'яні моделі писанок, виточених на токарних верстатах, розмальовують за допомогою поліхромних фарб та пензликів. На писанках малюють мініатюри як сакрального характеру так і сцени з життя та побуту гуцулів, які пізніше покривають прозорим лаком для зберігання. Але найчастіше розмальовують емалями по тонованому дереву геометричним, навіть лінійним орнаментом. Такі писанки користуються великою популярністю та попитом у рекреантів і реалізуються на косівському, кутському та інших ринках народних художніх промислів.

Писанки з бісеру. На дерев'яні моделі писанок, виточених на токарних верстатах, за допомогою клею наносять орнаменти, викладаючи бісеринками. Такі писанки є неповторними і сучасними. Користуються великим попитом серед туристів та гостей краю.

Керамічні писанки – писанки, виготовлені з глини. Виточені на гончарному крузі, виконані в стилі традиційної гуцульської кераміки. Орнаментально прикрашені як рослинними, зооморфними, так і геометричними мотивами. Часто до виготовлення керамічних писанок звертається художник-керамік Гринюк Марія Миколаївна, кандидат мистецтвознавства, доцент, член Національної Спілки художників України, а також керамісти виробничого цеху Національної спілки художників України в м. Косові.

В окремих осередках писанкарства сформувався свій стиль розпису та орнаменту, своя гармонія фарб і кольорів.

Із проведених нами досліджень в Галицькій Гуцульщині виділено 38 центрів писанкарства, кожен з яких виокремлюється як за чисельністю зайнятих так і обсягами виробництва продукції. До великих центрів, яких нараховується 9, належать: Косівський, Білоберезівський, Брустурівський, Ільцівський, Космацький, Криворівнянський, Річківський, Шешорівський, Яворівський.

Середніми є центри із чисельністю зайнятих писанкарством від 11 до 20 осіб. Таких на терені краю є 12 (Бабинський, Буковецький, Верхньо-Ясенівський, Голови, Замагорівський, Прокуравський, Снідавський, Соколівський, Тюдівський, Чорні Ослави, Шепітський, Яблуницький). Малими можна вважати центри із чисельністю зайнятих до 10 осіб. До них належать Акрешірський, Велико-Роженський, Верховинський, Ворохтянський, Гринявський, Зелене, Красник, Красноїльський, Кривопільський, Микуличинський, Перехресне, Розтоківський, Устеріцький, Уторопський, Чорний Потік,

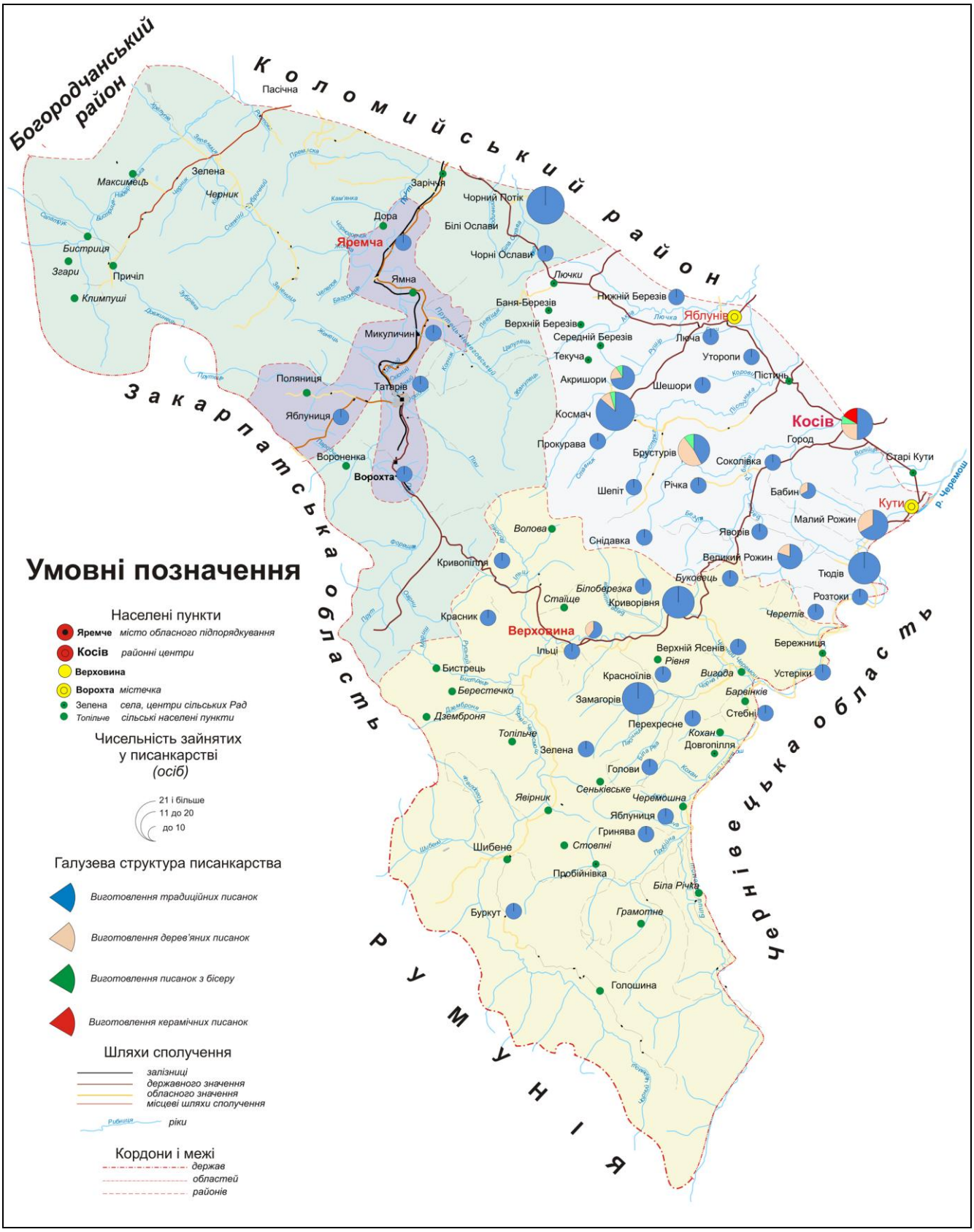

Рис. 1. Писанкарство Галицької Гуцульщини

Яблуницький, Яремчанський.

З поміж простих елементів територіальної організації писанкарства нами виділено 9 пунктів – Лючанський, Малороженський, Нижньо-Березівський, Буркутський, Стебнянський, Бистрицький, Татарівський, Хоровцево, Черетівський) (рис. 1). Загальна чисельність зайнятих у виробництві усіх видів писанок налічує 354 майстри (табл. 1) [2].

У кожної писанкарки окремого села сформувався свій стиль розпису та орнаменту, своя гармонія фарб та кольорів, свій індивідуальний почерк. А тому проведемо аналіз найбільших осередків писанкарства Галицької Гуцульщини. За характером орнаментального декору гуцульські писанки можна поділити на: писанки з геометрричними мотивами; писанки з рослинним орнаментом; писанки, в декорі яких поєднуються геометричні та квітково-рослинні мотиви; писанки із зооморфними мотивами; писанки з жанровими композиціями; писанки із зображенням характерних для Гуцульщини традиційних культових споруд та християнської символіки [9, с. 62].

Ця класифікація, яку подає О.Г. Соломченко, є умовною, адже на писанках можуть зустрічатися як геометричні, так і анімалістичні, квітково-рослинні орнаменти в поєднанні та інші композиційні мотиви.

Здавна, ще за Австро-Угорщини, с. Космач, що на Косівщині, набуло широкої популярності завдяки писанкарству. Тут писанки розписують традиційним восковим способом із використанням геометричних рисунків, простих або ламаних ліній та зооморфних мотивів. У кольоровій гамі переважають оранжеві, червоні, золотисто-жовті, коричневі та зелені кольори на чорному або білому тлі. Серед зооморфних мотивів найчастіше зображені олені, козлики, коники, баранчики, курочки, корівки, метелики та тощо.

З рослинної орнаментики можна назвати писанки з використанням квітково-рослинного орнаменту. В основному на писанках відображають рослини, які ростуть в околицях села Космач. Космацькі писанкарки здебільшого поєднують їх з геометричними і зооморфними мотивами цієї гірської місцевості, а геометричні елементи синтезуються з мотивами різьби по дереву, жируванням металом тощо (рис. 2). Всі рослини і тварини є стилізовані, але наближені до реального відображення.

Найвідомішими писанкарками села Космач є: П.В. Багрійчук, М.В. Бербеничук, Г.М. Боб'як, Г.Д. Варцаб'юк, П.К. Ісайчук, М.І. Кіщук, Г.І. Кушнірчук, Г.К. Линдюк, М.Т. Мозкогола, Г.В. Петрів, Г.М. Струк, М.О. Юсипчук та інші.

В орнаментальних мотивах писанок, виготовлених у селах Брустури, Прокурава, Шешори, є багато спільного з космацькими мотивами. Однак вони відрізняються від останніх спрощеною орнаментикою та композицією малюнка. У розписі в основному використовують жовті, зелені фарби на коричневому тлі. За останні роки в розпис брустурівських, прокуравських та шешорівських писанок писанкарки почали вносити червоні, зелені та фіолетові фарби. На писанках зображуються анімалістичні мотиви, рідше зустрічається зображення рослинного характеру. В багатьох випадках на писанках можна зустріти зображення гуцульської архітектури: ґражду, церкву, дзвіницю, капличку тощо.

Писанки села Яворів відрізняються від писанок сіл Космача, Брусторів, Прокурави та Шешорів тим, що загалом тут поширений геометричний орнамент. І це закономірне явище, адже в цих селах віддавна розвинутий такий народний промисел, як різьба по дереву. Використовують кольори жовтий, коричневий різних відтінків та білі лінії, які утворює природний колір яйця.

Село Річка межує з селом Яворів. Писанки села Річка відрізняються своєю кольоровою гамою. Основними кольорами є зелений, чорний, жовтий та коричневий. На писанках орнаменти виконані з використанням елементів мосяжництва, різьби по дереву, вишивки та ліжникарства. Адже ці народні художні промисли були розвинуті набагато раніше, ніж писанкарство. На писанках села Річка також використовують рослинний і тваринний орнаменти, тобто стилізовані тварини, які населяють околиці села.

Основними осередками писанкарства Верховинського району є містечко Верховина, села Кривопілля, Ільці, Верхній Ясенів, Криворівня, Ясенів, Зелена, Яблуниця, Замагора, Красноїлля, Голови, Перехресне, Білоберезка, Рівня.

Писанки села Перехресне виділяються з-поміж писанок Галицької Гуцульщини своїм колоритом, через застосування червоно-лілових фарб у поєднанні з зеленими та жовтими кольорами. Поширений геометричний орнамент, насичений: квадратиками, ромбиками, прямокутниками, деінде з вкрапленнями.

У селі Замагорів за характером декоративних зображень писанки вирізняються композиційним змістом, стилізацією форм живої і неживої природи, довільним ритмом і розповідними жанровими сценками, умовністю трактування образів, своєрідним колоритом, характером сюжетних мотивів. Вони не мають аналогів, а за унікальною самобутністю можуть бути віднесені до найоригінальніших у світі. Замагорівська писанка відрізняється від усіх інших тим, що на них можна побачити сюжетні композиції з життя гірського села: косовиця, сплав лісу "дарабів", гуцульське весілля, хрестини, храмове свято тощо. Крім сюжетних композицій на писанках села Замагорів поширені і жанрові композиції, які відображають полювання, випас худоби на полонині, коня, запряженого у віз, окремого цимбаліста, трембітаря, літування на полонині, відпочинок серед карпатської природи,

Таблиця 1.

Чисельність майстрів-писанкарів в розрізі населених пунктів Галицької Гуцульщини станом на 01.10. 2010 р.

Назва населеного пункту	Кількість майстрів	у тому числі тих, хто виготовляє:			
		традиційні писанки	дерев'яні писанки	писанки з бісеру	керамічні писанки
м. Косів	15	9	3	1	2
м. Яремча	3	3			
смт. Верховина	5	3	2		
смт. Ворохта	1	1			
с. Акрешори	11	8	2	1	
с. Бабин	6	4	2		
с. Бистриця	1	1			
с. Білоберезка	2	2			
с. Брустурів	19	8	9	2	
с. Буковець	2	2			
с. Буркут	1	1			
с. В. Рожин	10	8	2		
с. Верхній Ясенів	3	3			
с. Голови	4	4			
с. Гринява	4	4			
с. Замагора	10	10			
с. Зелене	1	1			
с. Ільці	1	1			
с. Космач	110	95	10	5	
с. Красник	2	2			
с. Красноїлля	2	2			
с. Кривопілля	1	1			
с. Криворівня	7	7			
с. Люча	4	4			
с. Малий Рожин	15	10	5		
с. Микуличин	1	1			
с. Нижній Березів	3	3			
с. Перехресне	5	5			
с. Прокурава	5	5			
с. Річка	5	5			
с. Розтоки	3	3			
с. Снідавка	4	4			
с. Соколівка	4	4			
с. Стебні	1	1			
с. Татарів	1	1			
с. Тюдів	20	20			
с. Устеріки	1	1			
с. Уторопи	3	3			
с. Хороцеве	2	2			
с. Черетів	1	1			
с. Чорний Потік	38	38			
с. Чорні Ослави	1	1			
с. Шепіт	3	3			
с. Шешори	2	2			
с. Яблуниця Верховинського району	1	1			
с. Яблуниця Яремчанської міської ради	1	1			
с. Яворів	9	4	4	1	
Всього	354	300	39	10	2

троїсті музики. Характерною особливістю замагорівських писанок є те, що кожна писанка є неповторною і особливо колоритною. У цьому селі писанки розписують не тільки жінки, але й чоловіки. Одним з відомих майстрів писанкарства є Іван Олексійович Семчук. Для розпису писанок в с. Замагорів використовують кольори: золотисто-охристий, жовтий, зелений, рожевий, червоний, фіолетовий. Останній найбільш вживаний. Тло писанки переважно чорне, темно-коричневе або коричневе.

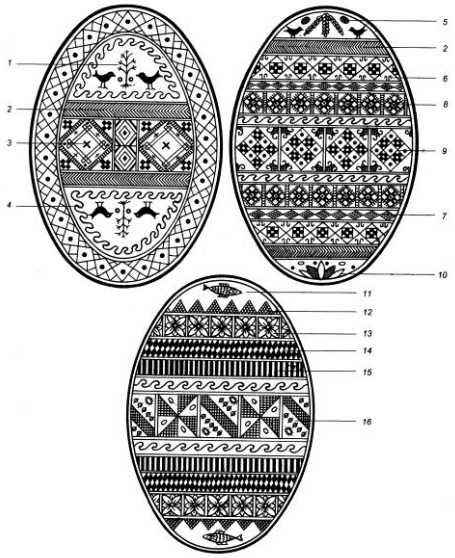

Рис. 2. Орнаментальні мотиви писанок Г.Ю. Коб'юк із с. Космач, Косівського району Івано-Франківської області (за О.Г. Соломченком [9, с. 35])

1 – деревце з пташками; 2 – колосок; 3 – хрещаті; 4 – безкінечник; 5 – качани кукурудзи; 6 – ріжки; 7 – сіменка; 8 – штернята; 9 – княгинькове; 10 – квітка; 11 – рибка; 12 – зубці; 13 – метелики; 14 – хрестики; 15 – стовпчики; 16 – черешневий.

Ці сюжетні композиції дуже близькі до тих, які можна побачити на гуцульських пічних кахлях XIX–XX століття. Такі кахлі виготовлялися в місті Косові, містечку Кути та селі Пістині всесвітньо відомими майстрами – родиною Баранюків, Петром Кошаком, Олексою Бахматюком, Павліною Цвілик та іншими.

Для давніх розписів писанок містечка Верховина та с. Ільці характерні оранжеві, зелені кольори на коричневому або чорному тлі, які перегукуються з кольорами традиційних місцевих вишивок [9, с. 66]. Писанки розписують із використанням геометричних та рослинних мотивів. Із тваринного світу в основному, використовують зображення оленя в стилізованому вигляді. Тут зберігся звичай малювати оленя у верхній частині писанки.

Для писанок села Криворівня характерним є використання геометричних мотивів: трикутників, прямокутників, ромбів, квадратів. Особливістю писанок є те, що писанка ділиться на вісім однакових трикутноподібних частин. Ці частини заповнюються квітково-рослинними мотивами з використанням жовтого та зеленого, кольорів на чорному або темно-коричневому тлі. В останні роки кольорова палітра фарб у розписі писанок цього населеного пункту збільшилася. Писанкарі почали використовувати червоний, фіолетовий, рожевий відтінки не тільки природних фарб, а й анілінових, оскільки ці хімічні барвники з другої половини XX ст. поступово почали вживатись і в інших видах художніх промислів, зокрема в ліжникарстві.

Для писанок села Верхній Ясенів, як і в навколишніх селах, переважаючими є геометричні й квітково-рослинні розписи. Для них використовуються жовта, зелена фарби та білі лінії. Тло писанок чорне або темно-коричневе.

Яскраво вираженими характерними рисами в розписі писанок відрізняється ряд сіл Надвірнянської Гуцульщини. Село Чорний Потік вирізняється домінуванням в орнаментах розпису чорних кольорів, із використанням малюнків у жовтих, жовтогарячих та червоних рослинних мотивах. Зазвичай писанку по вертикалі розділяють кольоровими смугами на два боки, на кожному з яких розміщують у різних варіантах перехрестя й більш дрібні мотиви – "зубчики", "павучки" "баранячі ріжки" (рис. 3) [9, с. 69].

На основі орнаментики гуцульських писанок відомі українські майстри декоративно-вжиткового мистецтва створили оригінальні композиції килимів, ліжників, гардин, рушників, верет, компонентів сучасного народного одягу, декоративних панно, виробів галантерейного асортименту тощо, які користуються підвищеним попитом у населення. Висо-

ку оцінку писанковій орнаментиці дали видатні діячі мистецтва, культури і науки: І. Франко, С. Крушельницька, Леся Українка, Б. Рибаков, В. Касіян, Г. Яблонська, О. Довженко, М. Стельмах, В. Масик, І. Миколайчук, Д. Павличко, Д. Гнатюк, О. Соломченко [10, с. 3].

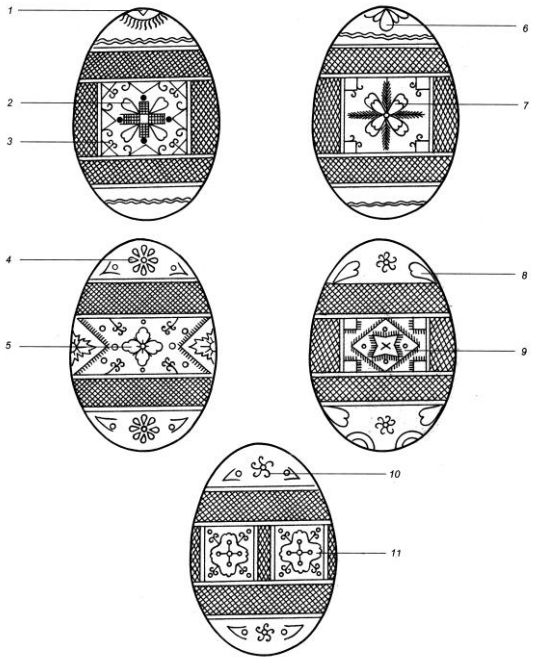

Рисунок 3. Орнаментальні мотиви писанок с. Чорний Потік Надвірнянського району Івано-Франківської області (за О.Г. Соломченком [9, с. 37])

1– серце в сонечку; 2 – півсерця; 3 – кучері; 4 – ружа; 5 – сонечко в Карпатах; 6 – зірка; 7 – серце з вусиками; 8 – півсерція; 9 – косиця; 10 – кочерги; 11 – квітка.

На основі гуцульської писанки з геометричною та рослинно-квітковою орнаментикою авторами статті була розроблена у 2002 році емблема XII Міжнародного Гуцульського фестивалю, який відбувся у м. Косові. Стилізована писанка є емблемою Косівської районної газети "Гуцульський край".

Література

1. *Вах І.С.* До історії дослідження географії народних художніх промислів на Гуцульщині / І.С. Вах // Історія української географії: Всеукр. наук.-теор. часопис. – Вип. 12. – Тернопіль: Підручники та посібники, 2005. – С. 66-69.
2. *Вах І.С.* Територіальні особливості розвитку й поширення народних художніх промислів: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. геогр. наук: спец. 11.00.02 "Економічна та соціальна географія" / І.С. Вах. – Чернівці, 2010. – 20 с.
3. *Горняткевич Д.* Писанки /Д. Горняткевич // Енциклопедія українознавства. У 3 т. – К., 1994. – Т. 1. – С. 310-313.
4. Гуцульщина: історико-етнографічні дослідження [за ред. П.І. Арсенича, М.І. Базака] / АН УРСР, Ін-т мистецтвознавства. – К.: Наук. думка, 1987. – 470 с.
5. *Кульжинский С.К.* Описание коллекции народных писанок / С.К. Кульжинский. – Лубенский музей Е.И. Скаржинской. Этнографический отдел. – 1899. – В 2 вып. – Вып.1. – 176 с.
6. *Константин Икономид.* О начале обыкновения употреблять красные яйца во время Пасхи / К. Икономид. – СПб., 1826.
7. *Потапенко О.І.* Шкільний словник з українознавства / О.І. Потапенко, В.І. Кузьменко. – К.: Укр. письменник, 1995. – 291 с.
8. *Сеньків І.* Гуцульська спадщина: праця з життя і творчості гуцулів / Іван Сеньків – К.: Українознавство, 1995. – 512 с.
9. *Соломченко О.Г.* Писанки Українських Карпат / О.Г. Соломченко. – Ужгород: Карпати, 2004. – 240 с.
10. *Соломченко О.Г.* Що ми знаємо про писанку? // Радянська Гуцульщина. – 29 березня 1980. – № 38. – С. 3.
11. *Шухевич В.О.* Гуцульщина / В.О. Шухевич. – Верховина: Журнал "Гуцульщина", 1997. – 350 с.
12. *Wincenty Kadłubek.* Kronika polska Wincentego Kadłubka. Polska. Wydawnictwo: Ossolineum. – 266 s.

Стаття надійшла 15.09.2010 р.

УДК 913.1/913.8 *Іван Ковальчук, Володимир Подобівський*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ СТАНУ НАВКОЛИШНЬОГО СЕРЕДОВИЩА ГОЛОГОРО-КРЕМЕНЕЦЬКОГО КРЯЖУ (ПЕРІОД ПЕРЕБУВАННЯ ТЕРИТОРІЇ У СКЛАДІ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ)

У статті аналізуються історико-географічні матеріали часів Австрійської імперії як джерело до вивчення стану та трансформованості ландшафтів Гологоро-Кременецького кряжу.

Ключові слова: *Гологоро-Кременецький кряж, історико-географічні джерела.*

Ivan Koval'chuk, Volodymyr Podobivs'kyi. Historical aspects of environmental studies of the Holohory-Kremenets' ridge (when it was part of the Austrian Empire). *The article examines the historical-geographical materials of the Austrian Empire as a source for the study of the status and transformation of landscapes of the Holohory-Kremenets' ridge.*

Key words: *Holohory-Kremenets' ridge, historical-geographical sources.*

Актуальність теми. Різноманітність ландшафтів Гологоро-Кременецького кряжу, які тепер так часто називають “”Українською Швейцарією”, “Карпатами в мініатюрі”, “Парковими лісами”, нерідко потрапляли під перо одиноких мандрівників та груп експедицій, ставали об’єктами досліджень географів, істориків, археологів та шедеврами на полотнах митців. Проте вже починаючи з XVIII ст. стан навколишнього природного середовища Гологоро-Кременецького кряжу зазнавав систематичного цілеспрямованого антропогенного впливу. Унікальний характер природи краю піддавався суттєвим змінам його натурної основи. У зв’язку з цим виникає необхідність залучення до арсеналу історико-географічних досліджень широкого масиву мало використовуваних в географії, геоморфології, гідрології та ландшафтознавстві історичних, археологічних, статистичних, літературних джерел XVIII – XX ст., які дозволять ретельно простежити історію природокористування території, взаємозв’язок природи і суспільства в часі.

Стан вивченості проблеми. На сьогодні розроблені ґрунтовні методичні та практичні розвідки, що стосуються використання історико-географічних джерел інформації для вивчення стану навколишнього середовища. Головні результати таких досліджень були підсумовані у регіональних монографіях В.П. Коржика, С.П. Романчука, В. Кордта, І.П. Ковальчука, В.П. Круля, П.І. Штойка, В.С. Жекуліна та ін. [1-5]. При цьому значна частина історико-географічних матеріалів у зв’язку з об’ємністю території дослідження залишилася не задіяною. Тому для вирішення завдань, пов’язаних з використанням природних багатств Гологоро-Кременецького кряжу у XIX – на поч. XX ст., звертаємося до матеріалів часів Австрійської імперії.

Результати досліджень та їх обговорення. Якщо в Російській імперії в І пол. XIX ст. основним змістовим наповненням видань, що стосуються Гологоро-Кременецького кряжу, було використання природних ресурсів для посилення економічної та воєнної потужності країни (“ландшафт – джерело ресурсів”), то в Австрійській імперії (галицька частина Гологір і Вороняк) намітилася лінія, яку найчастіше називають “гуманістичним” тлумаченням суті і призначення ландшафту. Головним завданням даного напрямку було виявити й описати вплив довкілля (переважно сільського та урболандшафту) на почуття і стиль життя людини. У цей час, на противагу споживацькому ставленню до ландшафту у Кременецьких горах, в Галичині виходить низка видань, яка акцентує увагу на таких категоріях ландшафту як “прекрасне”, “величне”, “захоплююче” тощо (подібних категорій у російських джерелах 1-ї пол. XIX ст. ми не зустрічаємо, за винятком хіба-що категорії “замечательный”, проте тут вона не має жодного відношення до естетики ландшафту).

Означені категорії ще не пов’язані із ландшафтом у тому розумінні, в якому ми звикли його “бачити” пізніше, адже всі вони стосуються терміну “widok”, найбільш точним відповідником в українській мові якого слід, очевидно, вважати “краєвид” або “пейзаж”. Пейзаж – термін, через який ландшафт інтерпретується в художніх сферах, поезії, образотворчому мистецтві, в їх теорії – естетиці. Ці інтерпретації досить специфічні, багато в чому не перетинаються з науковими інтерпретаціями ландшафтознавства і тому термін “пейзаж” живе досить відособленим від нього життям. Під пейзажем в даному випадку розуміється зовнішній вигляд, образ ландшафту, що відкривається з певного пункту [1].

Галицькі краєвиди відтворювала досить чисельна група митців та аматорів, у тому числі й шляхтичі. На основі малюнків метра Карла Ауера протягом 20-х років XIX ст. Йозеф Піллер видав дві свої перші збірки краєвидів: “Збірка найгарніших околиць Галіції” (1823) та “Збірка краєвидів найвідоміших польських парків” (1825-1827). Наступним проектом став альбом літографій “Галіція в картинах”, що мав 73 сторінки тексту та 48 рисунків (1837-1838). До пізніших подібних публікацій, що стосуються краєвидів Гологоро-Кременецького кряжу, належить праця художника-

мандрівника М.Б. Стенчинського "Okolice Galicyi" (1847), зокрема тут представлені літографії міста Золочева, сіл Пеняки, Білий Камінь, Підгірців, могили Плісниська, витік річки Буг поблизу с. Верхобуж. Захоплений митець описує красу не лише вище вказаних поселень, але й подає детальні описи навколишньої місцевості з горами, лісами, ріками тощо [11].

Власне історико-географічні відомості про галицьку частину Гологоро-Кременецького кряжу черпаємо з праці Г. Ступницького "Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym" (1849). Дані, представлені у поточному виданні, як стверджує сам автор, обґрунтовані найавторитетнішими науковцями частково у періодичних, а почасти – монографічних роботах. Праця містить загальну фізико-географічну характеристику Галичини, де чільне місце належить Гологорам та Воронякам. Завдяки вдалому положенню, тут "з легкістю вирощуються різноманітні сільськогосподарські культури. …ґрунти тут дуже родючі. На них росте кукурудза, тютюн, диня і інше смачне добро; а орних земель тут так багато, що селяни ними володіють в достатку, лише кілька років використовують, а тоді на кілька років запускають в пар" [12, с. 11]. На сторінках другого розділу публікації містяться цінні краєзнавчі відомості про Галичину. Окремим підпунктом представлені історико-топографічні, поодинокі статистичні та археологічні дані, відомості про визначні пам'ятки архітектури Золочівського та Бережанського обводів (сучасної території Гологоро-Кременецького кряжу) [12].

Своєрідним історико-краєзнавчим архівним стилем відзначається фундаментальний двотомник волинознавця і письменника Т. Стецького "Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym". Перший том цього видання присвячений головно загальному опису Волині, натомість у другому висвітлено історичну долю населених пунктів, що розташовуються у "Волинських Карпатах" (Кременецьких горах), від часу їх заснування. Особливо тонко автор описує окремі останцеві гори – Утог, Божу; у контексті історичного значення переосмислює відомості про колишні давньоруські городи, а тепер села Антонівці та Стіжок, місто Кременець та ін. Всі ці дані ґрунтуються на узагальненні та систематизації історичних актів і є тим "первинним концентратом", який у майбутньому стане основою знань про природу, населення і господарство Кременецьких гір, що увійдуть до славнозвісного "Словника географічного королівства Польського" [10].

Усесторонній і докладний опис Волинської губернії належить Ф. Новіцкому. У 1870 р. побачила світ його кількалітня праця "Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863". При складанні даного видання автор, як зазначено у передмові, керувався "давньою потребою близького і систематичного ознайомлення публічності з сучасним станом Волинської провінції" [6, III-VIII]. В основу праці покладені численні монографічні та статистичні документи, урядові рапорти, матеріали власних подорожей, спогади і оповідання знайомих автора. У географічній частині дослідник подає детальну характеристику природних умов (клімату, рельєфу), ресурсів (річкової мережі, рослинності та тваринного світу, корисних копалин) та історичних об'єктів губернії в цілому і, зокрема, Кременецьких гір. Чільне місце у виданні належить аналізу статистичних матеріалів, що на даний час разом з матеріалами російської статистики слугують "опорним скелетом" реконструкцій господарства території Кременецьких гір у 2-й пол. XIX ст. Крім того, можливість порівняння австрійської та російської статистики "складає екзамен" на істинність цих даних і зречення національної суб'єктивності у відношенні до "українських кресів" [6].

Важко переоцінити значення п'ятнадцятитомного видання "Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich", що виходило за редакцією Ф. Сулімерського, Б. Хлєбовського та інших редакторів у Варшаві протягом 1880-1902 рр. Даний словник-довідник випередив свій час і є набагато ціннішим джерелом історичних та географічних даних, ніж радянська "Історія міст і сіл Української РСР". У словнику є детальні відомості з гідрографії (знаходимо чимало найменувань річок Гологоро-Кременецького кряжу з вказаними протяжністю, параметрами русла, притоками, зокрема річки Іква, Вілія, Західний Буг, Золочівка та ін.) та орографії (загальний опис кряжу відображено у категоріях Вороняки, Гологори, Кременецькі гори, а також представлено чималий пласт інформації по окремих останцях), клімату, рослинності. Та найбільш багатогранними є дані про населені пункти краю. Важко навіть визначити "роздільну здатність" соціотопографічних досліджень авторів словника, оскільки тут є відомості про повітові міста, містечка, села, фільварки і навіть окремі хутори та корчми. Зазначено час заснування, місце розташування, історичну долю, демографічні показники, розподіл земель, визначні пам'ятки архітектури, промислові об'єкти та археологічні знахідки в конкретних населених пунктах та прилеглих місцевостях [9].

Як зазначають самі автори, їх повідомлення, що ґрунтуються на матеріалах, розкиданих у багатьох польських та іноземних спеціальних роботах, монографіях, періодичних виданнях, в той час опрацьовані та проаналізовані набагато ширше, ніж у праці М. Балінського та Т. Ліпінського "Старожитня Польща з погляду історичного, географічного та статистичного" (1843-1846). Таким чином, багатство краєзнавчих, статистичних, соціальних, історичних та етнографічних даних, зосереджених в одному виданні, робить на сьогодні з "Словника географічного.." каркас для історико-географічного моделювання впливу природокористування на ландшафтні системи Гологоро-Кременецького кряжу [9].

Серед **статистичних матеріалів доби Ав-**

стрійської імперії, що можуть бути використані для досліджень стану навколишнього середовища Гологоро-Кременецького кряжу, особливу цінність представляють відомості про поселення, кількість населення, розподіл земель.

Матеріали переписів населення Галичини як окремої провінції Австро-Угорщини дійшли до нас у виданнях крайового статистичного бюро, яким в різні роки керували Т. Рутковський і Т. Пілат. Загалом в Галичині було проведено шість послідовних переписів населення (1857, 1870, 1880, 1890, 1900, 1910). Серед документів, які в різні роки репрезентують дані австрійської статистики, нами опрацьовано близько десятка [7-9]. Так, у 1857 р. проведений перший перепис населення Королівства Галичини та Лодомерії, частково опублікований у документі "Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi", видання якого зумовлено "нещодавно проведеним адміністративним поділом, створенням кількох нових відділень поштового зв'язку в місцях, де вони раніше не існували, і тими змінами, які відбулися в останні роки". Документ містить алфавітний список усіх міст, сіл, хуторів, відомості про кількість населення в них, а також розподіл земель за категоріями "орні землі", "луки і городи", "пасовища" і "ліси" в австрійських моргах. Важливим джерелом статистичних даних є "Словник географічний", який містить відомості про кількість населення станом на 1880–1890 рр., розподіл земель (станом на 1857 р.). Проведені наступні послідовні переписи населення у 1900, 1910 засвідчили збільшення числа населення в межах Гологоро-Кременецького кряжу. Таким чином, матеріали австрійської статистики можуть бути використані для визначення ступеня демографічного і поселенського навантаження на природне середовище краю у 2-й пол. XIX – на поч. XX ст., з'ясування напрямків еволюції поселень (виникнення, розвиток, занепад, зникнення) краю, змін стану лісових, водних, агроландшафтів тощо.

Картографічні матеріали в імперську добу. Фундаментом історико-географічного моделювання стану та трансформованості природи Гологоро-Кременецького кряжу виступають картографічні матеріали з мірилом 1 : 75 000 – 1 : 200 000. У такому масштабі військово-топографічними службами Австрійської імперії протягом 2-ї пол. XIX ст. для військових потреб проводилося картографування території Західного Поділля. Велике значення для виконання картографічних робіт мали створення та діяльність Військово-географічного інституту в Австрії (топографічні й довідкові карти). Територія Гологоро-Кременецького кряжу відображена на "Адміністративній карті Королівства Галіції і Лодомерії..." Куммерсберга, що вийшла друком у 1855 р. у Відні масштабу 1 : 115 200, на окремих листах карти 1880 р. масштабу 1 : 75 000 і на картах зйомки 1910 р. у масштабі 1 : 200 000. Вище вказані матеріали є безцінним джерелом історико-географічних та ландшафтних реконструкцій, соціотопографічних досліджень тощо. На них позначені найменші малодвірні поселення (фільварки, урочища, хутори, лісничівки, корчми) із зазначенням їх назв та кількості дворів, шляхи сполучення, річкова мережа, ліси, болота, луки тощо.

Висновки. Перелічені різночасові історико-географічні, статистичні та картографічні джерела становлять собою той пласт інформації, який на сьогодні, при його ретельному аналізі, відкриває широкі перспективи для історико-географічного моделювання ландшафтних систем минулого. Реконструктивний потенціал цих джерел високий, проте лише органічне та послідовне його вивчення дасть надійні результати. Не виникає питань стосовно узгодженості та "компліментарності" отриманих даних, оскільки вони чітко поєднуються у читабельну та гнучку систему знань про природу, населення та господарство Гологоро-Кременецького кряжу. На заваді реконструювання природокористування краю може стати хіба-що подекуди фрагментарність відомостей, але це не становить загрози при об'єктивному узагальненні та використанні більш широкого спектру методів, зокрема топонімічного та археологічного.

Література

1. *Гродзинський М.Д.* Пізнання ландшафту: місце і простір: Монографія. У 2-х т. – К.: Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", 2005. – Т. 1. – 431 с.
2. *Жекулин В.С.* Историческая география: предмет и методы. – Л.: Наука, 1982. – 224 с.
3. *Круль В.* Ретроспективна географія поселень Західної України. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
4. *Ковальчук І.П.* Регіональний еколого-геоморфологічний аналіз. – Львів: Інститут українознавства, 1997. – 440 с.
5. *Романчук С.П.* Історичне ландшафтознавство. – К.: ВЦ "Київський університет", 1988. – 146 с.
6. Nowicki Fortunat. Wołyń i jego mieszkańce w r. 1863: krótkie opisanie gubernii Wołyńskiej pod względem geograficznym i statystycznym, Drezno 1870. – 138 s.
7. Rocznik statystyczny Królewstwa Polskiego z uwzględnieniem innych yiem polskich. Rok 1914, 1915. – Warszawa, 1915, 1916.
8. Skorowidz wszystkich miejscowości położonych w Królestwie Galicyi i Lodomeryi wraz z Wielkiem Księstwem Krakowskiem. – Lwów, 1868, 1904, 1918.
9. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. T. 1-15. – Warszawa : nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880-1914.

10. *Stecki T.J.* Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym. T. 1, 2. – Lwów, 1864-1871.
11. *Steczynski M.B.* Okolice Galicyi. – Lwów, 1847. – 116 s.
12. *Stupnicki Hippolit.* Galicya pod względem geograficzno-topograficzno-historycznym. Z mapą Galicyi, łącznie z obwodem Krakowskim i Bukowiną. – Lwów: Zakład naukowy imienia Ossolińskich, 1849. – 176 s.

Стаття надійшла 15.10.2010 р.

УДК 911:373(477.43) ***Любов Альтгайм***

ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СІЛЬСЬКОГО РОЗСЕЛЕННЯ НА ТЕРИТОРІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

Подано історію заселення Хмельницької області. Зазначено вплив соціально-економічних, національно-релігійних і природних чинників на формування поселенської мережі Подільського і Брацлавського воєводств. На основі цього подано типізацію поселень, які сформувалась у складних суспільно-економічних та політичних умовах.

***Ключові слова**: сільські поселення, розселення, село, заселені території, землеробство.*

Lyubov Al'thaym. Historical-geographical characteristics of rural settlement in Khmelnyts'kyi region. *The history of settlement of the Khmelnytskyy regionis outlined. The influence of social, economic, national, religious and natural factors on the formation of settlements in Podillia and Bratslav districts is noted. On this basis a typology of settlements, which formed under complex social, economic and political conditions, is presented.*

***Key words:** rural settlements, settlement, village, inhabited areas, farming..*

Актуальність теми дослідження. На розвиток поселень впливає безліч факторів. Саме їхня дія у часі у різних географічних умовах і породила велику розмаїтість форм, розмірів і типів поселень. У ході суспільного розвитку під впливом науково-технічного прогресу складним стає взаємозв'язок і взаємозалежність процесів, що впливають на розселення. Кожний район має свої розселенські особливості, які визначаються до певної міри історико-географічними чинниками розвитку території.

Стан вивчення проблеми. Історичні дослідження планувальних форм сільських поселень України, із V ст. до сьогодні, належать Г.Ю. Стельмаху. Автор аналізує формування етнічних ознак поселень, акцентує увагу на високій спорідненості форм планування східнослов'янських народів, основну роль у розвитку поселень відводить соціально-економічним умовам. Історичним аспектам заселення українських земель у своїх працях приділяли увагу такі науковці, як І.Д. Бойко, Л.І. Воропай, В.П. Круль та інші.

Постановка проблеми. Хмельницька область знаходиться на стику великих історико-географічних країв – Правобережжя (до якого входить сама) і Західної України. У вужчому розумінні територія області належить до Волині (північна частина, приблизно до р. Случ) і Поділля (середня і південна частини). У минулому Волинь і Поділля входили до складу одних і тих самих або різних держав. Південні і західні межі сучасної області тривалий час були державними кордонами.

Історія заселення території сучасної Хмельницької області, як і всієї території України, бере свій початок із часів первіснообщинного ладу – цьому знаходимо підтвердження в археологічних розкопках. Виникнення і формування населених пунктів у давнину – яскравий вираз процесу заселення території. Впродовж багатьох тисячоліть багато населених пунктів безслідно зникало, деякі із них знову відроджувалися, руйнувалися у роки війн і знову відбудовувались, постійно зазнаючи змін впродовж свого існування. Значній частині поселень вдалося зберегти свої історичні пам'ятки до сьогодення.

Своє відображення у формуванні та заселенні території сучасної Хмельницької області мали всі великі і незначні історичні події, що відбувалися на Подільській землі. Скориставшись феодальною роздробленістю давньоруських земель і ослабленням їх внаслідок ординської навали, територію захоплюють у XVI ст. литовські і польські феодали. Особливо вплив польських феодалів на українські землі посилився після Кревської унії, укладеної в 1385 р. між Польщею і Литвою. Внаслідок гострої боротьби між Польщею, Литовським князівством і Угорщиною захоплені ними землі Західного Поділля оголошуються (1439) окремим подільським воєводством із центром у Кам'янці-Подільському. До його складу ввійшли 3 повіти: Кам'янецький, Летичівський і Червоноградський. Північна частина теперішньої Хмельницької області належала до Волинського воєводства, деякі південно-східні поселення області належали Брацлавщині.

За умовами економічного життя Волинське воєводство наближалося до Руського воєводства.

Волинь поділялася на два різко відмінні райони – менший, південний, що непомітно переходить у Волино-Подільську височину (до якої належить близько половини теперішніх поселень Хмельницької області), і більший низинний – Поліський. На Волино-Подільській височині переважають підзолисті ґрунти, місцями чорноземи, що робить цю частину Волині загалом придатною для розвитку землеробського господарства. Тому в цій частині феодали звертали головну увагу на розвиток землеробства і скотарства.

Із середини XV ст. частішають спустошливі кримсько-татарські напади на Поділля. Лише під час нападу на Поділля, Волинь і Галичину у 1575 р. татари полонили понад 55 тис. осіб. Все це, безперечно, гальмувало розвиток продуктивних сил краю. Однак в наступні десятиріччя спостерігалося збільшення кількості поселень і населення в них.

На Волині у ті часи була відносно висока густота населення, у ряді міст був значний попит на продукти сільського господарства, зокрема у Староконстянтинові. Тут проходили суходільні шляхи із Львова на Москву, із Київщини і Брацлавщини – на Польщу. Через польський ринок Волинь мала зв'язок із балтійськими портами. Також Волинь у ті часи перетинало чимало річок, якими тоді плавали невеликі кораблі, вони сприяли як внутрішнім торгівельним зв'язкам, так і вивозу товарів до Польщі та балтійських портів.

Слід також відзначити, що та частина Волині, куди входила територія теперішньої Хмельниччини, мала розвинене землеробство із організованим у другій половині XVI ст. фільварковим господарством. Рівень аграрної культури там був таким, як і у Руському воєводстві.

Багато відомостей для вивчення поземельних відносин між селянами та феодалами Волині у першій чверті XVII ст. дають інвентарі Староконстянтинівського ключа, що належав відомому магнатові Костянтину Острозькому, а після його смерті перейшов у володіння сина Януша. До складу цього ключа входило 134 поселення сільського типу. На території Староконстянтинівської волості Острозькому належали ще міста і містечка – Василів, Степань і Деражня. Староконстянтинівський і Степанський ключі у господарському відношенні доповнювали один одного, і їх економічне життя направлялося самим магнатом Острозьким. Ці два ключі охоплювали значний район найбільше заселеної частини Волині із високим рівнем розвитку продуктивних сил.

Староконстянтинівський і Степанський ключі були розташовані у районі давнього заселення, і Острозькі взяли твердий курс на розвиток фільваркового зернового і тваринницького господарства. На час ревізії у маєтках Острозького існувало вже у той період 18 фільварків, а дані про врожай були такі [1, с. 144]:

Назва культур	Кількість (у копах)			Кількість зерна у коморах (у мацах)
	1611 – 1614 рр.	1615 р.	Разом	
Жито	6874	3680	10554	
Пшениця	1068	692	1760	1 міра
Ячмінь	852	668	1520	42
Овес	2908	2040	4948	503
Гречка	150	962	1112	48
Просо	1274	1343	2617	77
Горох	400	1250	1650	2
Усього зернових	13526	10635	24161	672+1 міра

Також Острозький одержував велику кількість збіжжя із сіл та нових поселень (слобод, осад), господарське управління якими доручав окремим шляхтичам, іноді боярам або іншим слугам. Значну частину хліба фільварки вивозили на ринок, але загалом Волинь переживала труднощі збуту хліба, а переробка зерна на напої не могла вивести зернове господарство із кризи збуту, тому що значна частина місцевого населення була обмеженим споживачем через низький рівень матеріального забезпечення. Цей район інтенсивно заселявся, переважна більшість поселенців була бідняками. Всі ці обставини змушували Януша Острозького та його службову адміністрацію звернути серйозну увагу на іншу галузь господарства – тваринництво. Вже в цей період у Староконстянтинівському міському фільварку нараховувалось 177 коней, 18 робочих волів, 13 биків, 39 корів і телиць, 34 старих свині, 40 поросят 226 овець, 82 штуки птиці. Із 17 фільварків Острозького, у яких було тваринницьке господарство і птахівництво, у цьому ситуація була найкращою. Крім того, що Староконстянтинівський і Степанський ключі давали багато товарної тваринницької продукції, в останньому ще розвивалися різні промисли: млини, ставки, рудні, кор.-чми, які давали 7450 зл. прибутку [1, с. 147].

Враховуючи господарські потреби, тенденції і перспективи економічного розвитку свого господарства, феодал встановлював свої відносини із закріпаченим і залежним селянством на певних умовах, наділяючи його засобами виробництва, і відповідно від них вимагав виконання феодальних повинностей. Середні норми повинностей у Староконстянтинівській волості в 1615 році були набагато нижчі, ніж у Руському воєводстві. Основна форма ренти – строго індивідуалізована відробіткова повинність. Точна норма феодалом свідомо не запроваджувалась, щоб мати справу не з групами

людей, а з окремим селянином. Така політика мала на меті ослабити солідарність селян в боротьбі із феодалами. Невисокими були також продуктові і грошові ренти, їх також значно знижували в цій місцевості після татарських нападів.

Розвиток продуктивних сил і товарно-грошових відносин відбувався у різних районах Волині нерівномірно. Південна частина Волині була переважно сільськогосподарським районом. Значна частина збіжжя, що вирощувалась у феодальних фільварках, надходила на внутрішній ринок, у міста, а також на зовнішній ринок через Гданський порт. Поряд із землеробством значну роль відігравало і тваринництво. У першій половині XVII ст. у середній та південній частині Волині фільварок став панівною формою поміщицького господарства. А основною формою ренти у цьому районі була відробіткова рента, другорядне місце займала продуктова і потім – грошова рента. У той же час у історичній літературі можна знайти свідчення про те, що високий відсоток селянства у Староконстянтинівських володіннях Острозького був не забезпечений землею. Це говорить про те, що там, де тільки склалися такі умови, що селянин міг утримати свою сім'ю із меншого наділу, ніж півволоки, і міг при цьому виконувати встановлені у даному районі чи селі повинності, – там феодал йшов на зменшення півволочного наділу.

Менше значення для диференціації волинського селянства, ніж для селян інших східних регіонів, мала народна колонізація, тут вона була слабкішою. Для Волині характерним було переміщення селянства всередині воєводства, особливо після татарських вторгнень. Осілим селянам на зруйнованій території феодал був змушений давати певні роки волі, звільняв їх від роботи або податків, інакше нові господарства не змогли б зміцнитися до такого рівня, щоб відбувати феодальні повинності (ці методи можна використовувати і у наші складні часи економічної кризи, звільнивши сільське господарство від оподаткування і інших поборів). Але строки слобод були тут коротшими, ніж на Поділлі, Брацлавщині і Придніпров'ї.

Процес диференціації селянства Волині значно (і у більшій мірі) залежав від загального економічного життя воєводства, ніж у південних воєводствах, зокрема від стану міст, розвитку внутрішнього ринку і зв'язків його із зовнішніми ринками. Невідомим залишається і питання про те, яка частина землеробської людності припадає саме на сільську людність і яка – на міську. А також відомі дані не відбивають розшарування селянства в окремих районах. Важливим аспектом проблеми диференціації селянства Волині, крім забезпеченості їх наділами, є також забезпеченість селян робочою худобою. Найвищою вона була у Полонській маєтності і становила 25%. Вищий відсоток забезпечення селян робочою худобою, ніж землею, пояснюється тим, що недостатньо забезпечені землею селяни змушені були орендувати поміщицьку орну землю і сіножаті, а для цього потрібно мати робочу худобу. А точніші дані про розшарування селянства Волині надають інвентарі, що охоплюють групи сіл, волостей та ключів. [1, с. 287].

Подільське воєводство у цей період було однією із невеликих адміністративних одиниць, воно займало територію близько 350 – 400 миль^2. Ґрунти Поділля, придатні для землеробства, давали високі врожаї. У кінці XVI – на початку XVII ст. Поділля було майже відкрите для татарських вторгнень. На півночі цієї території вздовж вододілу річок Буг, Рось, Тетерів і Случ, пролягав відомий Чорний шлях, яким татари проривалися аж у Волинь, тому у фільварках цієї місцевості не записувались дані про врожаї зерна, який намолочували.

Із цих причин Подільське воєводство становило відсталий район України. Незважаючи на сприятливі природні умови, тут не було ні розвинутих міст, ні добре поставленого землеробства чи тваринництва. У промисловому відношенні Поділля також відставало від Руського воєводства і Волині. Крім цього, цей регіон являв собою важливий південний військовий плацдарм, який мав виняткове військове значення у боротьбі Польщі проти турецько-татарської агресії. Йому відводилась також значна роль у політичних впливах Польщі на південні придунайські держави, особливо на Молдавію та Валахію. Поділля також було військовим плацдармом і для українського козацтва, яке вело активну оборонну боротьбу проти татарсько-турецької навали і проти наступу польських феодалів-колонізаторів. За таких умов Поділля впродовж XVI-XVII ст. було ареною безперервної боротьби. Тут відбувалися постійні сутички між татарськими загонами, із одного боку, і польськими збройними силами та козацькими загонами – із другого. Тому вже у кінці XVI ст. Поділля стало районом зосередження козацтва, і саме тут розпочалися селянсько-козацькі повстання 1590-х років, які поширилися згодом на Волинь і Київщину.

Як наслідок цих подій, ми знаходимо у історичній літературі дані про те, що в 1568 році на Поділлі нараховувалось 650 сіл, а вже в 1583 році їх було лише 421 [1, с. 166]. Причинами такого становища було знищення частини сіл татарами і неточними даними ревізій. Всупереч цим несприятливим умовам, Поділля переживало у кінці XVI – на початку XVII ст. досить інтенсивний процес заселення і через це й значне економічне піднесення. Особливо великий наплив був польської шляхти, що призвело не просто до кількісного збільшення класу феодалів, а й до змін у суспільно-економічному житті, які, насамперед, зумовлювали погіршення становища українського селянства. Це було наслідком посилення польським урядом колоніальної політики на українських землях.

Після Люблінської унії (1569) землі Брацлавщини відійшли до Польщі, внаслідок цього утворилося Брацлавське воєводство. Загарбані землі

заселила польська шляхта, у її руках опинилися основні земельні володіння.

Становище Поділля як військового плацдарму відбилося значною мірою на правовому становищі ряду сіл. Магнати і шляхта велику кількість сіл тримали на ленному праві, такі села також не підлягали ревізії. Деякі села магнати у приватному порядку перетворювали на свої особисті володіння і не дозволяли ревізорам провадити у них перепис. Прикладом такого стану речей були села Черепове та Іванківці (тепер Хмельницький район), які були у володіннях шляхтичів Потоцьких. Впливові польські магнати мали можливості прибрати до своїх рук села й іншими методами. Наприклад, Ян Потоцький позичив державі 12 тисяч злотих на будівництво Летичівського замку, за це він дістав від уряду право володіти протягом 50 років містечком Смотричем (Дунаєвецький район) та 15 селами, які розглядалися як приватні, і також не підлягали ревізії. Але цих сіл було менше, ніж тих, які перебували у володінні феодалів на умовах тимчасового володіння, головним чином за військову службу [1, с. 67].

Соціально-економічне і національно-релігійне гноблення викликало хвилю народних протестів проти польської шляхти і місцевих поневолювачів, наростання визвольного руху. Це знайшло вияв у селянсько-козацьких повстаннях, які почалися з кінця XVI ст.

Окрім землеробства, у селах, незважаючи на татарські експансії, розвивалося броварство, бджільництво, ставкове господарство, тваринництво і птахівництво. Багатий матеріал для характеристики економічного життя на Поділлі для з'ясування поземельних відносин у першій чверті XVII ст. дає люстрація державних володінь воєводства за 1616 р. Ревізори, приступаючи до люстрації Кам'янецького і Летичівського староств, відзначали, що за кілька тижнів стався великий напад татар, які дуже спустошили край, захопили багато майна у підданих і фільварках. Внаслідок таких постійних нападів татар створилися неможливі умови для торгівлі Поділля із Туреччиною, Волощиною та іншими країнами. Ревізори приходили до висновків, що необхідно давати ряду сіл вольності, щоб вони змогли налагодити господарську діяльність і виконувати повинності.

Ревізії 1616 року свідчили про те, що фільварки на Поділлі не змогли відновитися і набути значного розвитку. Більш менш значним фільварком був Деражнянський з урожаєм на 1718 злотих, дохід якого ревізори потім зменшили до 700 злотих [1, с. 178].

Дані ревізій про господарства феодалів Поділля у першій чверті XVII ст. говорять про те, що у цьому районі України не було умов для успішного розвитку фільварків. Феодали не могли встановити високі норми експлуатації селян, які чинили спільно із козацтвом рішучий опір феодалові, аж до масових повстань. Окрім того, значна частина селян, що прийшли сюди із інших районів, не мала необхідних знарядь виробництва, бракувало їх і у феодала, який не хотів при загрозі нападу татар витрачати кошти на знаряддя праці і на робочі воли. На цій території не було вигідних ринків збуту хліба. За цих обставин фільварки Поділля значно відрізнялися від фільварків у Руському воєводстві та на Волині. Там вони були товарними господарствами, а тут, в основному, натуральними. Після частих нападів татар селяни могли поліпшити своє економічне становище швидше тваринницьким господарством, бджільництвом, аніж землеробством, яке потребувало одноразових значних витрат для свого відновлення.

Становище селян у Брацлавщині багато у чому було подібне до їх становища на південно-східному Поділлі. У кінці XVI ст. Брацлавське воєводство являло собою степові простори, де точилася постійна боротьба між козаками і татарськими загонами. Цей район був слабо заселений. Але впродовж перших трьох десятиліть XVII ст. селянська колонізація Брацлавщини, особливо північно-західної її частини, набула значного поширення, про що свідчать інвентарні книги, а у селах староств налічувалось все більше осілих підданих.

Таким чином, Подільське і Брацлавські воєводства мали загалом сприятливі природні умови для землеробства. Але у кінці XVI – першій половині XVII ст. землеробство, за винятком окремих районів, не набуло ще тут значного поширення. Головною причиною такого становища була низька щільність населення краю внаслідок систематичних нападів татарських орд, які руйнували господарство і у великих масштабах винищували самих виробників сільськогосподарської продукції.

Ні Брацлавщина, ні Поділля не мали великих ринків для збуту землеробської продукції. Торгівельні шляхи із цих районів до північно-західних районів України були незручні і небезпечні, за таких обставин селянству вигідніше було займатися тваринництвом і промислами ніж землеробством. Тому тут до середини XVII ст. фільваркове господарство було недостатньо розвинене. У цій місцевості в кінці XVI ст. також був менше розвинутий і внутрішній ринок, ніж у Галичині та на Волині. Сам факт належності ¾ міст приватним особам свідчить, що міста Поділля були економічно нерозвинені. Та й із королівських міст лише Кам'янець-Подільський був чималим містом і мав значні торгові зв'язки із внутрішніми і зовнішніми ринками. У 49 селах Кам'янецького староства налічувалось 1211 селянських дворів, – це було чи не найгустіше заселене староство у Подільському воєводстві. Характерною особливістю Кам'янецького староства було абсолютне переважання поселень, захоплених окремими феодалами. Це пояснювалось тим, що на цю територію татари проривались рідше, ніж в інші староства, тому умови для розвитку були кращими, у цей район

Поділля інтенсивніше прибували селяни з інших місць. Кам'янеччина найінтенсивніше колонізувалася саме селянами втікачами вже у середині XVI ст., тому місцеві чинники були значним фактором диференціації. Густота населення на Поділлі і Брацлавщині була в цілому невисокою, а це негативно відбивалось на розвиткові продуктивних сил і товарно-грошових відносин цієї місцевості [1, с. 293-294].

Слід підкреслити, що якоїсь постійності в економічній структурі селянства на Поділлі не було навіть впродовж короткого часу. У першій половині XVII ст. у Подільському воєводстві було понад 40% селянських господарств, що не забезпечені засобами до існування.

За Андрусівською угодою (1667 р.) більша частина Правобережної України і Східна Галичина залишилася за Польщею. У XVI – XVII ст. однією із форм антифеодальної боротьби були масові втечі селян із загарбаних Польщею земель у південні степи до козаків.

У наступні десятиріччя Поділля стає ареною безперервних військових сутичок, жорсткої боротьби за сфери панування. У 1672 р. 300-тисячне турецьке військо захоплює Подільське воєводство. Проте у 1699 р. за Карловецькими трактатами ці землі знову відійшли до Польщі.

Усі ці події вплинули на міграційні процеси. Після того, як турки залишили Поділля (1699), почалося його заселення переважно українцями, які приходили з території Руського та Волинського воєводств.

Сільські поселення, які існували у XVI ст. – XVII ст., формували близько 80% сучасної поселенської мережі. Віддаленість цього періоду у часі, складна політична ситуація, постійні спустошливі татарські навали не дозволяють відновити достовірну хронологію утворення більшості поселень. Найчастіше їх виникнення пов'язується із часом першої письмової згадки. Значна кількість поселень сформувалась у складних суспільно-економічних та політичних умовах, насамперед польської колонізації, які сприяли механічному зростанню населення у регіоні і його розосередженню на території. Можна вирізнити такі генетичні типи сільських поселень:

1. Українські села, що були сформовані внаслідок "роїння" батьківських земель та закладені великими землевласниками. Села цього типу найчастіше зустрічаються у межах рівнинної частини області, насамперед на півдні Волині і Поділлі.

2. Українські поселення у місцях, де менше тривала татарська експансія. Цей тип охоплює села здебільшого Кам'янець-Подільського району, що сформувалися у XVI–XVII ст. внаслідок стихійного заселення селянами-втікачами із прилеглих територій.

3. Сільські поселення, утворені у процесі польської колонізації. Поселення цього типу нечисельні, окремі групи із кількох поселень сформувалися у західній і центральній частинах регіону.

Література

1. *Бойко І.Д.* Селянство України в другій половині XVI – першій половині XVII ст. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 332 с.
2. *Воропай Л.І.* Історико-географічні зрізи // Географічна енциклопедія України. – К., 1990. – Т. 2. – С. 84-85.
3. Історія міст і сіл Української РСР: Хмельницька область. – К.: УРЕ., 1971. – 708 с.
4. Історія селянства Української РСР: В 2 т. – К.: Наукова думка., 1967. – Т. 2. – 551 с.
5. *Круль В.П.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.

Стаття надійшла 2.12.2010 р.

Натургеографічні та геоекологічні студії

УДК 913 (477)

Олег Афанасьєв

РОЛЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА У ПЕРЕДІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ ШКОЛИ РЕГІОНАЛЬНОГО ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

З позицій історії персоналій розглянута роль видатного українського географа Володимира Кубійовича у формуванні початкових наукових засад (передісторії) регіонального природокористування. Проаналізований зміст окремих фундаментальних праць вченого з погляду основних концептів природокористування як наукового напряму, виокремлені часові періоди формування уявлень про природокористування на теренах українських земель у працях вченого. Визначено В. Кубійовича як фундатора української наукової школи регіонального природокористування.

Ключові слова: *Володимир Кубійович, регіональне природокористування, українська школа регіонального природокористування.*

Oleh Afanas'yev. The role of Volodymyr Kubiyovych in the early history of the Ukrainian school of regional natural resource management. *The role of Volodymyr Kubiyovych, a noted Ukrainian geographer, is described in formulating the initial scientific foundations of research into the regional natural resource management in Ukraine. His fundamental studies in this area are analyzed from the standpoint of basic concepts of regional natural resource management. Time periods in the formation of his conceptions on the subject are established. On this basis, V. Kubiyovych is considered to be the founder of the Ukrainian scientific school of regional natural resource management.*

Key words: *Volodymyr Kubiyovych, regional natural resource management, Ukrainian scientific school of the regional natural resource management.*

Вступ. Усю історію певного етносу можна розглядати і як історію його природокористування: розвивалася людина – розширювалася сфера її діяльності з використання ресурсів навколишнього середовища, формувався локальний компонент антропосфери. Вдосконалення систем природокористування і розширення сфери діяльності людини призводило до розвитку як самої людини, так і людських відносин, формування етносу як інформаційної суперсистеми. Без природокористування не було б самої людини, її розвитку; відповідно, без людини не було б природокористування. В наукових уявленнях про природокористування завжди йдеться про відносини в системі "людина – природа". В контексті зазначеного видається цікавим проаналізувати наукову спадщину визначного географа – професора Володимира Кубійовича, якого ми розглядаємо як одного із фундаторів української школи регіонального природокористування.

Вихідні передумови. Як вказує проф. В.П. Руденко, визначальною рисою розвитку української географії на всіх її етапах був яскраво виражений конструктивний підхід в працях її представників-учених, що особливо характерним було для "модерного" її періоду [7]. На жаль, в історії української географії досі не розглянута спадщина професора Володимира Кубійовича в контексті формування й розвитку школи регіонального природокористування. Певною мірою у працях українських дослідників новітнього періоду висвітлюється роль В. Кубійовича як спадкоємця наукових ідей фундатора української географії С. Рудницького, зокрема антропогеографічного напряму, регіонознавчих студій, картографування тощо. Наукова спадщина В. Кубійовича досліджена в ґрунтовних працях О. Шаблія [6, 8], М. Влах, М. Книш [3], М. Пістуна, Я. Олійника [5] та інших відомих авторів, які досить глибоко і всебічно оцінили різні напрямки діяльності вченого – природознавчий,

демографічний, соціально-економічний, районознавчий, антропогеографічний, картографічний тощо. Втім майже в жодному з них не розглядається наукова спадщина визначного українського вченого з позицій концептів природокористування.

Мета і завдання статті. Метою статті є аналіз змісту наукових праць, наукової спадщини проф. В. Кубійовича з позицій концепцій регіонального природокористування, дослідження поглядів відомого науковця щодо історії, традицій, напрямів і типів природокористування українського етносу в історико-географічній ретроспективі. Завдання статті обумовлюються її метою й полягають в дослідженні наукової спадщини одного із засновників української модерної географії – проф. В. Кубійовича.

Виклад основного матеріалу. Про роль і значення наукової спадщини Володимира Кубійовича вже написано достатньо багато наукових праць, проведено чимало ґрунтовних біографічних, джерелознавчих, бібліографічних досліджень. Нами ж пропонується спроба погляду на творчий доробок визначного вченого з погляду уявлень про регіональне природокористування, концепція якого фактично вже давно оформлена у вигляді окремої наукової школи.

Одразу слід зазначити, що сам Володимир Кубійович у жодній своїй праці не застосовує термін "природокористування" (автором цього терміну прийнято вважати Ю. Куражковського, 1959 р.). Але В. Кубійович все ж таки викладає зміст своїх праць, представлених насамперед у загальній частині "Енциклопедії Українознавства", з позицій базового концепту природознавства – системи "людина – природа".

Стан довкілля того чи іншого краю завжди багато в чому залежав від способу життя й господарювання його етносу. Як свідчить історія, корінні етноси, що жили століттями на своїй території, розуміли й любили її природу, дбайливо до неї ставилися. Вони користувалися природними ресурсами з урахуванням багатовікового досвіду й традицій своїх дідів-прадідів, завжди поводилися так, аби природа могла самовідновлюватися, розвиватися, щоб вона не зубожіла й залишалася годувальницею для внуків і правнуків. Саме ця теза червоною ниткою проводиться Володимиром Кубійовичем із співавторами в розділах "Людність", "Етнографія", "Культура", "Народне господарство", "Суспільство" фундаментальної Енциклопедії Українознавства (ЕУ) [2]. У цій першій комплексній українській енциклопедії авторському колективу під керівництвом Кубійовича вдалося довести головну засаду природокористування українського етносу – дбайливе ставлення до власного геопростору, сакральної Ойкумени. Вдало поєднуючи суспільствознавчі, культурознавчі, історичні студії, автори наочно показують процеси еволюції природокористування на теренах України від найдавніших часів і аж до епохи промислової революції та опанування ресурсами території в промислових вимірах. Як свідчать статті в ЕУ, в Україні традиційними формами господарювання, природокористування з давніх часів і до середини XVIII ст. були землеробство, мисливство, бджільництво, скотарство, садівництво, їхня роль у житті українців із часом змінювалась, однак головним залишалося землеробство. Розвиток сільського господарства та промисловості був зрівноваженим, органічним. У XVIII ст. з бурхливим розвитком промисловості, відкриттям і розробкою покладів заліза, вугілля, нафти в Україні починає брати гору хижацьке природокористування. Воно прямим чином корелює із етнічно-політичною компонентою: чужинні етноси як тимчасові завойовники жорстоко ставилися не тільки до людей поневоленої землі, а й до її природи, завдавали їй великої шкоди: палили, знищували, грабували, ламали, спустошували. Не пристосовані до чужої природи, вони проявляли вандалізм, переробляючи її на свій смак, деформуючи екосистеми. З такою спадщиною – порушеними традиціями природокористування й виснаженими ресурсами – Україна ввійшла у XX ст. Надалі ситуація тільки погіршувалася: у новий та новітній часи природокористування в Україні набирало чітко виражених згубних для навколишнього середовища (природного, етнічного тощо) форм.

Втім, не є достатньо повним утилітарне розуміння "природокористування" з позицій використання природних ресурсів для економічного розвитку. Так, у розділі "Історія" відображено історичні процеси опанування людиною геопростору України від первісних форм господарювання у прадавні часи, еволюцію в системі "людина – природа" від палеоліту до сучасності. Можна об'єктивно стверджувати, що ЕУ є найбільш цілісною науковою працею, яка ілюструє історію формування систем природокористування на українському просторі, подає в цілісному й інтегрованому хронолого-хорологічному вигляді процес формування антропосфери з усіма її складниками – соціо-, демо-, ойко-, техно-, культуро-, політо- й адміносферою.

Концептуально обґрунтованим є застосований в ЕУ регіоналістський принцип. В. Кубійович, виходячи з історичного минулого України, регіональних відмін серед населення, його традицій господарювання й відносин із навколишнім геопростором, поділяє Україну на 14 самобутніх історично-географічних країв, щодо яких і викладається зміст енциклопедичних статей. Тим самим проф. Кубійович на практиці розкриває концепт регіонального природокористування, ілюструє регіональні відмінності, що об'єктивно склалися на просторах України, – подібно до відмінностей між землями Німеччини, Польщі, Франції.

Крім ЕУ, знаходимо фундаментальні концепти регіонального природокористування і в інших працях Володимира Кубійовича та його соратників. Так, ще 1935 року вийшов збірник наукових статей

"Праці Географічної Комісії" (вип. 1). У ньому вміщено декілька великих статей: В. Кубійовича "Пастушество Буковини", Ю. Полянського "Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту Подільсько-Бесарабської провінції" (німецькою мовою), В. Огоновського "Східно-Європейський степ" [8]. Кожна з цих праць була свіжим словом в україністиці того часу. Статті стосувалися різних аспектів географії України – її палеогеографії, історичної географії, антропогеографії, фізичної географії. Але найголовніше – усі вони містили характеристики особливостей природокористування українського етносу.

Найбільш яскраво концепт регіонального природокористування реалізований В. Кубійовичем у циклі наукових праць, присвячених антропогенграфічній проблематиці окремих українських земель – Галичини, Волині, Лемківщини, Полісся, Закарпаття. Детально досліджуються В. Кубійовичем особливості пастушого господарювання ("шаласництва"), використання земельних ресурсів, функції й типи поселень, вертикальне й горизонтальне розселення тощо. Як стверджує проф. О. Шаблій, Володимир Кубійович у своїх наукових вишукуваннях чітко формулює проблематику "людина – природа" й виділяє в ній т. зв. "середню ланку" – земельні ресурси (у тодішній термінології – "культури") як спосіб використання земної поверхні, її біологічних (рослинних, тваринних), ґрунтових, водних ресурсів тощо [6, с. 36]. Найбільш рельєфно зазначені аспекти проблематики регіонального природокористування на українських землях висвітлені в працях "Розміщення культур і людності у Східних Карпатах" та "Розміщення культур і людності у Північних Карпатах" (відповідно 1924 і 1932 рр.).

Наприкінці 30-х років XX ст. під керівництвом В. Кубійовича виходять у світ "Атлас України й сумежних країв" (1937 р.) та "Географія українських й сумежних земель" (1938 р.) [1, 4]. У цих працях авторитетно доводиться залежність між щільністю розселення населення й особливостями природно- та економіко-географічних умов територій. Так, В. Кубійович обґрунтовує існування трьох смуг густоти розселення населення, які відповідають природним зонам степу, лісостепу та лісів. На численних тематичних картах В. Кубійович наочно відобразив тісноту зв'язків між автохтонним українським населенням й довкіллям, тобто показав усі типи й форми природокористування, що історично склалися на теренах України.

У діяльності В. Кубійовича як фундатора українського регіонального природокористування виокремлюємо три етапи:

1) період попередніх наукових досліджень локальних і регіональних вимірів (1920–1928 рр.): В. Кубійович проводить власні польові наукові дослідження, доходить розуміння тісноти зв'язків в системі "людина – природа", досліджує український геопростір з позицій регіональних і локальних типів господарювання, формує уявлення про ресурсну компоненту української геоторії, досліджує антропогеографію українства;

2) період українських студій (1928–1940 рр.): свої власні наукові уявлення й концепції вчений поширює на усі терени української геоторії, концепції відносин в системі "людина – природа" перевіряються, досліджуються й апробуються на усьому просторі української етнічної території, ініціюється видання низки картографічних творів, з'являються перші спроби узагальнення українських географічних студій;

3) інтегрально-енциклопедичний період наукової творчості (1946–1985 рр.): В. Кубійович ініціює й розвиває роботу наукових колективів над створенням першої узагальнюючої української географічної енциклопедії – ЕУ. Це найвище досягнення української модерної географії сер. XX ст., в якій в інтегрованому вигляді формується методологічна компонента регіонального природокористування, створюється підґрунтя для формування відповідних наукових уявлень про диверсифікацію регіональних засад природокористування, цілісність, неперервність, історичну й географічну зумовленість зв'язків в системі "людина – природа", її континуальність й хорологічність.

Висновки. Отож, можна вважати Володимира Кубійовича фундатором регіонального природокористування, його основних концептуальних засад в українській географічній науковій думці. Учений не застосовує в своїх працях терміну "регіональне природокористування", тому неможливо стверджувати, що він є засновником цього наукового напряму. Але до того часу, як у науковому середовищі "визріла" ця наукова дефініція, теоретико-методологічне підґрунтя для неї вже було закладене фундаментальними працями В. Кубійовича. Саме цей учений найближче підійшов до уявлення про регіональне природокористування, практично підготував методологічну основу для виникнення цієї наукової концепції (напряму) в українській географії. Тож роль Кубійовича в передісторії української школи регіонального природокористування є неоціненною. Йому належить честь просування української географічної науки на загальносвітовий рівень.

Література

1. Географія українських і сумежних земель: [Факс. перевидання (Львів, 1938)] / Опрац. і зред. В. Кубійович. – К.: Обереги, 2005. – 528 с.
2. Енциклопедія Українознавства: Загальна частина / Під гол. ред. проф. В. Кубійовича і проф. З. Кузелі. – К.: НАНУ, 1994–1995. – 1230 с.

3. Історія української географії і картографії: Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження професора Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25-26 грудня 1995 р.) / Ред. колегія: О. Шаблій та ін. – Тернопіль, 1995. – 275 с.
4. *Ковальчук І.П.* "Географія українських і сумежних земель" та "Атляс України і сумежних країв" Володимира Кубійовича у контексті українознавчих студій // Історія української географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 56-63.
5. *Пістун М., Олійник Я., Гуцал В.* Регіонально-географічні дослідження Володимира Кубійовича // Історія української географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 34-37.
6. Професор Володимир Кубійович / Упоряд. О. Шаблій. – Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2006. – 378 с.
7. *Руденко В.П.* Географическое разнообразие природно-ресурсного потенциала регионов Украины: Монография. – Красноярск: КГТЭИ, 2007. – 168 с.
8. *Шаблій О.* Діяльність Володимира Кубійовича в Науковому товаристві імені Шевченка // Історія української географії. – 2001. – Вип. 3. – С. 11-22.

Стаття надійшла 14.10.2010 р.

УДК 631.851.95 ***Мирослав Сивий***

ФОСФАТНІ РУДИ УКРАЇНИ ЯК ПЕРСПЕКТИВНІ МЕЛІОРАНТИ

Охарактеризовано сучасний стан вивчення й використання та перспективи сировинної бази фосфатних меліорантів України. Подано відомості по чотирьох фосфоритоносних басейнах: Подільському вендському, Волино-Подільському та Дніпровсько-Донецькому крейдовим та Поліському палеогеновому. Запропоновано можливі шляхи ефективного використання руд розвіданих покладів.

Ключові слова: *фосфоритоносні басейни, жовнові фосфорити, зернисті фосфорити, апатити, запаси і ресурси.*

Myroslav Syvyi. Phosphate ores of Ukraine as prospective ameliorants. *The current state of study and use of phosphate ameliorants and the prospects of their raw material base in Ukraine are described. Information is provided on four phosphate-bearing basins: Podil's'kyi Vendian, Volyno-Podil's'kyi and Dniprovs'ko-Donets'kyi Cretaceous and Polis'kyi Paleogene. Some possible ways of using the deposits effectively are offered.*

Key words*: phosphate-bearing basins, nodule phosphorites, grain phosphorites, apatites, reserves and resources.*

Основна маса фосфатів (близько 85 %), які видобуваються, використовуються у сільському господарстві для виробництва мінеральних добрив та кормових додатків, інші 15 % застосовуються в різних галузях промисловості, переважно у виробництві миючих засобів.

Україна була і є великим споживачем і виробником фосфатних та комплексних фосфоровмісних мінеральних добрив. Фосфоровмісні добрива вироблялися на Костянтинівському хім.-заводі (порошкоподібний суперфосфат), Сумському ВО "Хімпром" (гранульований суперфосфат, рідкі комплексні добрива), Одеському суперфосфатному заводі (гранульований суперфосфат), Кримській ДАК "Титан" (амофос), Рівненському ВО "Азот" (амофос, рідкі комплексні добрива), Придніпровському хімзаводі (амофос, нітрофос), Роздольському ВО "Сірка" (нітроамофоска), Вінницькому ВО "хім.-пром" (гранульований суперфосфат з бромом, тукосуміші), Шосткинському ВО "Свема" (преципітат). Сумарна потужність підприємств становила 1,85 млн. т P_2O_5, хоча реальне завантаження в останні десятиліття не перевищувало 40-50 %. Сировиною для підприємств був апатитовий концентрат (38-39 % P_2O_5), імпортований з Російської Федерації (Хібінські гори), до якого пристосовані усі технологічні схеми. Видобуток власної фосфатної сировини в Україні не ведеться. Звідси зрозумілою є нагальність створення та ефективного використання власної сировинної бази, що дозволило б завантажити потужності вітчизняних хімзаводів і відмовитись від дороговартісних імпортних перевезень фосфатів.

В Україні ресурси фосфатної сировини представлені в основному родовищами фосфоритів та апатитів.

За морфологічними ознаками ***фосфорити*** України поділяють на жовнові, зернисті, змішаного типу та черепашкові. Найбільше поширення й промислове значення мають перші три типи.

Жовнові фосфорити преставляють окремі конкреції (жовна) різного розміру (від 1-2 до 10-15 см), включені в породу (глину, пісок, крейду та ін.) й нерівномірно розподілені в ній. У корінному заляганні вони відомі в Середньому Подністров'ї, перевідкладені на Волині, Поліссі, у Дніпровсько-

Донецькій западині. Так, у межах південно-західної околиці Східноєвропейської платформи виокремлюють три фосфоритоносні басейни: Подільський вендський, Волино-Подільський крейдовий і Поліський палеогеновий [6], ще один басейн крейдового віку – Дніпровсько-Донецький знаходиться на лівобережжі України.

Подільський басейн охоплює площу розвитку калюських верств венду у межах південно-західного схилу Українського щита. Фосфоритоносність виявлена переважно серед відкладів нагірянської світи венду, спорадично проявляється і в давніших відкладах даної системи.

Калюські верстви (миньківецький горизонт) відслонюються у Середньому Подністров'ї в долині Дністра та його лівих допливів – Жвану, Калюсу, Ушиці, а свердловинами зустрінуті також у басейнах Південного Бугу й Горині. Продуктивний горизонт потужністю 5-25 м складений монолітною товщею темно-сірих чи сіро-зелених тонковерствуватих сланцюватих аргілітів ("фосфороносних сланців" за Р. Виржиківським, 1926) з проверстками і тонкими лінзами алевролітів. Фосфорити представлені конкреціями розміром 2-25 см у поперечнику. Вміст P_2O_5 у корінних фосфоритах із калюських верств становить 30-38 %, тобто вони можуть вважатись високоякісною сировиною для виробництва фосфорних добрив – суперфосфату, фосфоритного борошна тощо.

Виведені на денну поверхню гіпергенно змінені (розпушені) фосфоритоносні відклади венду під час альбської трансгресії були піддані інтенсивному розмиву і подальшому перевідкладенню фосфоритів у пологих улоговинах котловини, що простягалась вздовж затопленої південно-західної частини Українського щита. Так сформувалися перевідкладені конкреційні фосфорити, які складають базальний шар середньо-верхньоальбських і нижньосеноманських відкладів. Останні разом з корінними фосфоритами крейдового віку утворюють крейдовий *Волино-Подільський басейн.*

Фосфоритопрояв середньоальбського віку описаний Ю. Сеньковським та ін. [6] у Борщівському районі Тернопільської області в околицях сіл Худиківці та Пилипче. Продуктивні відклади представлені тут черепашковими і піщаними фосфоритами, рідше – пелетами (округлі утвори розміром 0,06-2 мм), фосфатизованою деревиною та рештками еласмобранхій (зуби). Перераховані різновиди беруть участь в будові фосфоритоносного шару (0,3-0,5м), утворюючи багаті скупчення, де вміст фосфоритів сягає 40-50 %. Фосфорити Худинівецько-Пилипчанського покладу представляють собою порівняно багату на фосфор руду. Спеціальні геолого-пошукові роботи на фосфоритоносність середнього альбу до цього часу не проводились.

У *верхньоальбському горизонті* вирізняють фосфорити двох генетичних типів: перевідкладені кулеподібні конкреції вендського віку та корінні піщані жовнові фосфорити.

Перевідкладені конкреційні фосфорити венду залягають серед грубоуламкових порід (конгломерати) і відомі поблизу сіл Лядова, Бернашівка, Глибівка та ін. (Хмельницька обл.), де вони складають продуктивний горизонт потужністю 0,2-1,0 м. Горизонт приурочений до контакту протерозойських і крейдових порід.

Перевідкладені вендські фосфорити на Поділлі тривалий час були об'єктом інтенсивної експлуатації. Промислове освоєння їх розпочалось ще у 1870 році поблизу м. Жмеринки. До 1934 року основні запаси невеликих родовищ були відпрацьовані; окрім цього, були відкриті багаті апатитові руди Хібінських гір у Росії, тому подальша розробка подільських фосфоритів стала нерентабельною і була зупинена.

За даними різних дослідників, залишкові запаси конкреційних фосфоритів не перевищують 300-500 тис. т, а продуктивність покладів може становити не більше 300 кг/м^2 (свого часу продуктивність цих горизонтів становила 1000-1800 кг/м^2). Проте Ю. Сеньковський та ін. [6] вважають, що територія вододільних плато (межиріч) лівих допливів Дністра може бути цілком перспективною щодо виявлення нових промислових скупчень фосфоритів даного типу. Однак продуктивний пласт на таких ділянках залягає на глибині біля 100 м і може розроблятись лише підземним способом. Крім цього, наявність у покрівлі продуктивного горизонту кременистих порід може розглядатись як несприятливий чинник при майбутній експлуатації.

Корінні фосфорити залягають серед кварц-глауконітових пісків і добре відслонюються у Могилівському Подністров'ї (села Дзигівка, Наславча та ін.).

Поблизу с. Жван Муровано-Куриловецького району ще у 1954 році було відкрито родовище фосфоритів *змішаного* типу (*Жванське*), представлене первинними жовновими і зернистими фосфоритами розміром від 0,1-0,5 мм до 2-5 см і фосфоритоносним глауконітовим піском, а також вторинними – перевідкладеними кулястими конкреціями та їх уламками. Фосфоритовий горизонт потужністю від 8-10 до 20-30 м залягає на глибині 70-100 м і виходить на поверхню тільки на схилах річкових долин. Потужність рудного проверстку 0,9-1,5 м. Запаси оцінені за категорією C_1 лише на єдиній Північній ділянці і становлять 752 тис. т у перерахунку на збагачений концентрат із вмістом P_2O_5 16 %. Вміст P_2O_5 у руді – 3-5 %, продуктивність рудного пласта 450-470 кг концентрату на 1 м^2.

Техніко-економічні розрахунки, проведені для родовища у 60-х і 90-х рр., базувалися лише на показниках даної ділянки, хоча відомі виходи рудного пласта із значно вищими показниками. Детальніше вивчення може дозволити виокремити ділянки із запасами 2-3 млн тон руди.

Розрахунки показують, що переробка 14-16 % концентрату з руди родовища на суперфосфат є нерентабельною. Однак фосфоритна мука з концентрату чи навіть з незбагаченої руди цілком придатна для використання на кислих подільських ґрунтах і за ефективністю не поступається суперфосфату. Останнє було підтверджено дослідними роботами на таких сільськогосподарських культурах, як цукрові буряки, картопля, озима пшениця, овес, гречка,

кукурудза та ін. У борошні зі жванських руд, окрім фосфоритів, міститься 30-40 % глауконіту, багатого на калій, тобто добриво може вважатись фосфорно-калієвим. Глауконіт також сприяє інтенсивному розвитку азотутворюючих бактерій і поповненню ґрунту азотом. Глауконітові піски знайшли широке застосування як природне добриво-меліорант у багатьох європейських країнах.

Розрахунками також встановлено, що при умові використання руди для виготовлення фосфоритного борошна може бути досягнута висока рентабельність виробництва (понад 30 %) та короткий термін окупності капіталовкладень (біля 3-х років). При цьому потужність майбутнього підприємства передбачається на рівні 150 тис. т фосфоритної муки за рік.

Доцільною була б організація на родовищі невеликого дослідно-промислового виробництва фосфоритно-глауконітового борошна з найбільш багатих відмін руд без їх додаткового збагачення. Річ у тому, що при проведенні пошуково-розвідувальних робіт на родовищі виявлені окремі місця з багатими рудами (6-9 % P_2O_5) при значній потужності продуктивного горизонту (1-1,5 м) у сприятливих для видобування умовах. Борошно, виготовлене з таких руд, успішно зарекомендувало себе на полях.

Для організації невеликого виробництва (до 20-30 тис. т борошна за рік) необхідне проведення незначних обсягів геологорозвідувальних і проектно-вишукувальних робіт, придбання чи оренда невеликого прохідницького комбайна (можлива лише підземна розробка родовища), бункера-перевантажувача, вагонеток, підведення до штольні лінії електропередач і т. ін.

Фосфатно-глауконітові руди, близькі за складом до жванських, у сприятливих для підземного видобування умовах відомі також в околицях сіл Дзигівка, Русава, Порогів Ямпільського району. Поклади потребують подальших досліджень.

Загалом у вузькій смузі (8-18 км) від Ямполя Вінницької області до м. Хмельницького виявлено 8 родовищ та майже 90 проявів фосфоритів. Знаходяться вони переважно в крейдових відкладах і представлені жовнами фосфоритів пластогенної і органогенної структури, а також черепашковими, губковими і фітоморфними різновидами. Окрім того, зустрічаються лінзи й проверстки тонкодисперсного фосфориту з вмістом P_2O_5 10-15 % [3].

Завершено попередню розвідку таких площ, як Зозулинецька у Красилівському районі та Фащіївська у Деражнянському районі Хмельницької області (запаси становлять 93,2 млн. т).

Нижньосеноманський фосфоритоносний горизонт добре відслонюється на межиріччі Студениці – Калюса та прилеглих ділянках. Тут продуктивний горизонт представлений кварцово-глауконітовими та глауконітовими пісками потужністю 3-6,5 м з жовнами піщаних фосфоритів і конкреціями бурого залізняку. Вміст фосфоритів у пісках сягає 15 % і більше.

Вінницький хімзавод, як зазначалося, працював на привозній сировині. Гострота проблеми могла б знятись у випадку залучення у виробництво якісних фосфатних руд, відкритих в останні роки у північно-західних районах України (Волинь, Поділля). Йдеться про так звані *зернисті фосфорити* сеноманського віку, які представляють собою глауконіт-фосфат-кварцові пісковики на карбонатному крейдоподібному цементі. Встановлено багато варіантів заміщення карбонатів фосфатною речовиною (вміст P_2O_5 від 6 до 30 %), при цьому оксид фосфору перебуває у формі, яка легко засвоюється рослинами.

Основні поклади зернистих фосфоритів Волино-Подільського фосфоритоносного басейну локалізуються у межах Маневицько-Клеванської та Здолбунівсько-Тернопільської перспективних площ. Загальна потужність покладів – до 6 м при глибині залягання до 250 м і вмісті P_2O_5 до 15 %. Фосфоритоносність покладів зумовлена наявністю зернистих утворів, серед яких домінують фосфатизовані призми із стулок іноцерамів. Прогнозні ресурси (P_2) зернистих фосфоритів площ оцінюються у 100 і 73,6 млн т відповідно.

У межах Здолбунівсько-Тернопільської площі, яка вивчалася в останні роки ДРГП "Північгеологія", значний інтерес становить *Милятинське* родовище (Острозький район), яке враховане Державним балансом запасів. Просторово і генетично зернисті фосфорити родовища пов'язані з морськими теригенно-карбонатними відкладами сеноманського віку пізньої крейди. Родовище може розроблятися відкритим способом (потужність розкриву не перевищує 12 м). Балансові запаси фосфорного ангідриду становлять 247 тис. т, прогнозні ресурси – ще 100 тис. т при вмісті P_2O_5 6-7 %. Дослідно-промислова розробка родовища здійснюється Західноукраїнським гірничим підприємством. У зв'язку із складними гірничо-геологічними умовами залягання фосфоритів – інтенсивною водоносністю продуктивних відкладів і розміщенням їх на приватизованих орних землях і під забудованими територіями, науковцями Національного університету водного господарства та природокористування (м. Рівне) запропоновано альтернативу відкритому способу відпрацювання родовища – метод свердловинного гідровидобутку фосфоритів, який дозволяє знижувати витрати на експлуатацію у 2-3 рази, зводячи при цьому до мінімуму згубний вплив на довкілля.

В північно-східній частині Волинської області на території Маневицького району розташоване родовище зернистих фосфоритів *Матейки*. Тут продуктивний горизонт представлений дрібнозернистим глауконіт-фосфат-кремнієвим пісковиком на карбонатному цементі. Загальні прогнозні запаси складають 95,6 млн т руди, або 5,9 млн т P_2O_5 при вмісті останнього 1,1-6,4 %. Вплив місцевих фосфоритів як меліорантів на продуктивність сільськогосподарських культур вивчався Поліським філіалом ННЦ "Інститут ґрунтознавства і агрохімії ім. О. Соколовського". Висновки такі:

• використання місцевих фосфоритів на дерново-підзолистих ґрунтах як меліорантів у прямій дії значно підвищувало врожайність бульб

картоплі. У післядії на врожай зерна ячменю ярого та зеленої маси їх ефективність значно знижувалась;

• зернисті фосфорити, внесені як меліоранти на сірих опідзолених ґрунтах, у прямій дії на врожай зеленої маси однорічних трав діяли на рівні з місцевими меліорантами (вапняками), а їх післядія на врожай зерна ріпаку озимого та жита озимого була ефективнішою від них;

• зернисті фосфорити родовища Матейки, внесені на темно-сірих опідзолених ґрунтах, за ефективністю значно переважали місцеві вапняки та аналогічні фосфорити Милятинського родовища, як у прямій дії, так і в післядії.

Спеціальними дослідженнями, проведеними Інститутом ґрунтознавства і агрохімії та Інститутом цукрових буряків УААН, встановлено, що агрохімічна дія зернистих фосфоритів як фосфорних добрив дорівнює дії суперфосфату, а в окремих випадках і перевищує її ефективність.

Крім цього, завдяки комплексному складу зернистих фосфоритів (фосфати, карбонати, глауконіт, мікроелементи), вони є природними агрорудами різноспрямованої позитивної дії, основними чинниками якої слід вважати: а) підвищення врожайності сільськогосподарських культур (картоплі, зернових, коренеплодів, багаторічних трав) в 1,6-1,9 раза для першого року досліджень, в 1,2-2,1 раза – післядія другого року досліджень і в 1,8-2,5 раза – післядія третього року досліджень; б) покращення якості ґрунтів (відновлення родючості) через зниження кислотності і стабілізацію кислотно-лужної рівноваги, збільшення в ґрунті рухомих сполук фосфору на 30-80 %, накопичення органічної речовини (на 20-60 %), азоту і кальцію, покращення мікрокомпонентного складу ґрунту. При цьому спостерігається зменшення забруднення нітратами сільськогосподарської продукції на 30-50 % та зниження вмісту радіонуклідів завдяки адсорбційним властивостям зернистих фосфоритів [4].

Токсикологічні та гігієнічні дослідження дають підстави стверджувати, що зернисті фосфорити України належать до екологічно найчистіших добрив світу. При цьому унікальний хімічний склад із значним вмістом низки природних сорбентів типу глауконіту та монтморилоніту дозволяє блокувати надходження до рослин багатьох важких металів, а також радіонуклідів (Cs-137, Sr-90). Зернисті фосфорити пройшли експертизу Держкомісії Кабінету Міністрів України.

У червні 2000 р. на IV сесії Міжурядової ради СНД з геології та використання надр, що проходила у Києві, був прийнятий до реалізації Проект "Агрономічні руди та мінеральні добрива у забезпеченні продовольчої безпеки". У рамках проекту, зокрема, унікальна колекція фосфоритів зі всіх континентів Землі була проаналізована на 65 елементів-домішок. Аналізи виконані з використанням спеціальних еталонів визначення якості фосфоритів, що створює необхідні умови для обґрунтованих зіставлень. Основний висновок: фосфати Росії, Казахстану, України та отримані з них добрива відрізняються більшою екологічною чистотою, ніж їх зарубіжні аналоги. За екологічною оцінкою кращими виявились українські зернисті фосфорити.

У зв'язку з підготовкою до експлуатації на Поділлі покладів зернистих фосфоритів, може виявитись цікавим досвід дослідно-промислової розробки *Карпівського* родовища зернистих фосфоритів у Донецькій області, набутий ЗАО "Агрофос". Родовище складене фосфорит-глауконіт-кварцовими пісками та пісковиками сеноманського віку з середнім вмістом у руді 5,86 % P_2O_5. Технологія збагачення руд родовища була опрацьована УкрДІМР. Відпрацювання родовища розпочалося у 1999 р. Амвросіївською фабрикою мінеральних добрив і протягом 1999–2001 рр. було видобуто й збагачено 20 тис. т руди, отримано 7 тис. т фосфорит-глауконітового концентрату. Робота збагачувальної фабрики засвідчила потребу вдосконалення технології збагачення сировини (проектні показники концентрату не були досягнуті). Дослідження концентрату доказали, що при умові внесення його у еквівалентних дозах щодо засвоюваного P_2O_5, він переважає за якістю гранульований суперфосфат в усіх ґрунтово-кліматичних зонах. Не підтвердилась необхідність тонкого подрібнення фосфатного продукту, – сільськогосподарські підприємства з успіхом використовували фосфорит-глауконітовий концентрат у природному вигляді (0,25 мм).

З іншого боку, відсутність держзамовлень на фосфатні добрива, які виробляє фабрика, потребувала їх реалізації за прямими договорами із сільськогосподарськими споживачами, що ускладнюється у нинішніх умовах через брак вільних обігових коштів в останніх. Зазначені та деякі інші обставини спричинили труднощі зі збутом продукції. Вихід із ситуації підприємство вбачає у підвищенні якості концентрату за рахунок формування композитних сумішей з багатшими жовновими фосфоритами, дальшим удосконаленням технології збагачення руд, збільшенні продуктивності фабрики, що призведе до зниження відпускної ціни, а також у маркетингу продукції (агрофоски) на внутрішньому ринку. Важливою умовою ефективного функціонування подібних гірничорудних підприємств є також укладення ф'ючерсних контрактів на постачання продукції споживачам [2].

Осиківське родовище знаходиться у Старобешівському районі Донецької області і приурочене до відкладів криволуцької світи верхньої крейди. Утворює витягнуту в меридіональному напрямку смугу шириною до 1,5 км і довжиною 4 км. Представлене кварц-глауконітовими пісками, перекритими слабо фосфатними неогеновими пісками. Вміст P_2O_5 коливається від 3 до 14 % (в середньому 5,2 %). Запаси обчислені за промисловими категоріями і становлять 593 тис. т фосфорного ангідриду (табл.1).

Окрім зазначених родовищ, у Донецькій області знайдені також перспективні фосфоритоносні ділянки крейдового віку – Рай-Александрівська і Званівська з сумарними прогнозними ресурсами 2,5 млн т P_2O_5.

Верхньосеноманський фосфоритоносний горизонт на Могилів-Подільському Подністров'ї приурочений до так званих іноцерамових вапняків. Фосфорити у вапняках залягають у вигляді жовен та згусткоподібних скупчень фосфатної речовини (жовнові піщані фосфорити), фосфатизованих решток фауни (губкові, черепашкові і копролітові фосфорити, пелети), а також у формі тонкорозсіяної в карбонатній масі фосфатної речовини, яка ніби просочує породу (фосфатмісткі вапняки). Потужність фосфоритоносного горизонту змінюється від 0,2 до 3 м. Скупчення фосфатизованої фауни верхнього сеноману відомі біля с. Лядова, м. Могилів-Подільський, м. Бучач та ін.

Перспективним меліорантом комплексної дії можуть вважатися також крейдоподібні фосфатмісткі вапняки, що залягають у Хмельницькому та Вінницькому Подністров'ї, зокрема у Мурованo-Куриловецькому та Могилів-Подільському районах. Вміст P_2O_5 коливається в них від 2 до 5 %, а вміст $CaCO_3$ – 76-85 %. Такі руди не потребують збагачення чи хімічної переробки, оскільки при їх розмелюванні практично утворюється суміш двох необхідних для переважної більшості місцевих ґрунтів компонентів – фосфоритного та вапнякового борошна. Фосфоритний складник такого борошна відзначається дуже високим ступенем розчинності – вміст цитратно-розчинної форми P_2O_5 становить понад 55-60 %, що у 1,5-2 рази вище ніж у фосфоритах Російської Федерації, борошно з яких поставлялося в Україну. Вапняковий складник теж діє ефективніше, ніж борошно із щільних вапняків, які розробляються на Вінниччині. Співвідношення між вмістом P_2O_5 та $CaCO_3$ у крейдоподібних вапняках коливається на рівні потреби у цих компонентах місцевих ґрунтів.

Польовими дослідженнями Інституту цукрових буряків ААН України підтверджено, що фосфоритно-крейдяне борошно, отримане шляхом простого подрібнення фосфатних крейдоподібних вапняків одного з родовищ Вінниччини, при разовому внесенні за ефективністю дії на урожай цукрових буряків і їх цукристість не поступається сумарній дії штучних фосфорних добрив – суперфосфату чи амофосу і традиційних меліорантів – вапнякового борошна чи дефекату. Випробування проводилися на типових для Вінниччини ґрунтах – сірих опідзолених та чорноземах опідзолених.

Дослідженнями інших наукових установ доведена також ефективність крейдово-фосфатного борошна при внесенні під кормові буряки, озиму пшеницю, ячмінь, жито, картоплю, багаторічні трави. Практично в усіх дослідах, де вивчалися якісні показники продукції спостерігалося їх покращання, часом досить значне. Наприклад, вміст крохмалю та вітаміну С у картоплі, вирощеній з використанням такого борошна, вищий відповідно на 22 та 20 %, а вміст нітратів нижчий у півтора рази у порівнянні з картоплею, вирощеною з використанням суперфосфату.

За даними Вінницького територіального відділу Геоінформ, прогнозні ресурси фосфатної крейди (крейдоподібних вапняків) у Вінницькому Подністров'ї становлять: у Могилів-Подільському районі – 15,9 млн. т (Могилів-Подільське, Озаринецьке і Слобода-Яришівське родовища), у Мурованo-Куриловецькому районі – 60 млн. т (Бахтинська та Кривохижинецька ділянки).

Поклади фосфатної крейди у регіоні залягають у сприятливих умовах. Потужність розкривних порід у середньому становить 3,5-4,0 м. В окремих місцях вони навіть розробляються разом з іншими крейдоподібними породами для будівельних потреб. Переробка крейдоподібної породи на борошно менш трудомістка та енергомістка, ніж значно міцніших вапняків. Розрахункова собівартість тонни фосфоритно-крейдяного борошна, залежно від умов видобутку сировини, становить від $2-3 до $5-7. Вартість же лише діючої фосфорної речовини, що міститься в 1 тонні борошна з вмістом P_2O_5 3 %, при нинішніх цінах в Україні на фосфорні добрива, – не менше $15, вапнякового складника – ще $2-3.

Процес виробництва та використання фосфоритно-крейдяного борошна досить чистий екологічно, оскільки не передбачає хімічної чи термічної обробки сировини. Фосфоритне борошно, на відміну від хімічних добрив, практично не вимивається з ґрунту і не забруднює довкілля. Досвід використання такого типу борошна є в країнах Європейського Союзу і Російській Федерації.

Встановлення площинного поширення фосфатно-карбонатних руд верхнього сеноману та вмісту у них P_2O_5 потребує подальших систематизованих досліджень, особливо у перспективних в цьому відношенні районах Могилівського Подністров'я.

До відомих фосфоритоносних районів верхньокрейдового віку належить Ізюмсько-Донбаський район, розташований у межах Харківської, Луганської і Донецької областей, який складається з родовищ: Кременецького, Криволуцького, Лисичанського, Мало-Комишуваського, Слов'яно-Бахмутського, Синичено-Яремівського. Ізюмські фосфорити у мінералого-петрографічному відношенні близькі до фосфоритів Кролевецького (Розльотського) родовища (Чернігівська область) – переважно піщанисті конкреції, вміст P_2O_5 складає 14-19 %. Ресурси району подано у табл. 1. Недавно створене ТОВ "Ізюмські фосфорити" розпочало підготовку до освоєння родовищ району. Передбачається переробка сировини на фосфоритове борошно.

На території Донецької області виокремлені дві перспективні фосфоритоносні площі *палеогенового* віку.

Бантишівська площа розташована у Слав'янському районі. Продуктивними тут є піски середнього-верхнього еоцену. Виділено три горизонти з включеннями жовен фосфоритів. Вміст фосфорного ангідриду в руді від 5 до 8,14 %, прогнозні ресурси оцінені у 2,7 млн т.

Добропільська площа розташована в однойменному районі і також пов'язана з еоценовими відкладами, представленими глауконіт-кварцовими пісками з жовнами фосфоритів. Вміст P_2O_5 у руді

4,1 %, прогнозні ресурси – 1 млн т.

У Волинській області розвідано *Ратнівське* родовище жовнових фосфоритів, перевідкладених з еоценових відкладів. Жовна приурочені до утворів донної морени та підморенних флювіогляціальних відкладів. Загальні прогнозні ресурси становлять 121,6 млн т руди, або 8,2 млн т P_2O_5 з вмістом фосфорного ангідриду 6,7 %. На родовищі підготовлена до експлуатації Поступельська ділянка, на якій проведено детальну розвідку (340 тис. т P_2O_5). ЗАТ "Волинська гірничо-хімічна компанія" отримала у 2009 р. спецдозвіл на промислову розробку родовища. Передбачувана потужність підприємства – 560 тис. т фосфоритного борошна за рік.

У Криму відомі ***фосфоровмісні залізні руди*** Керченського басейну, приурочені до кіммерійських відкладів. Виокремлюється 11 родовищ, з яких Ельтиген-Ортельське, Комиш-Бурунське та Киз-Аульське у різній мірі освоєні. Загальні запаси залізних руд та запаси в них фосфорного ангідриду подано в таблиці 1. Отримуваний при виплавлянні залізних руд фосфористий шлак (215 тис. т/рік із вмістом P_2O_5 – 11,2 % [5]) до 1992 р. використовувався як добриво у західних областях України на кислих ґрунтах. Зараз родовища басейну законсервовані.

Таблиця 1

Ресурсна база фосфоритів України

Регіони	Родовища, перспективні площі	Достовірні запаси руди, тис. т / Запаси P_2O_5, тис. т			Прогнозні ресурси P_2O_5, тис. т	Вміст P_2O_5, %
		$B+C_1$	C_2	$B+C_1+C_2$		
Волинська область	Ратнівське родовище, ділянка Поступельська	3500 / 340		3500 / 340		9-16
	Родовище Матейки				5900	1,1-6,4
Вінницька область	Жванське, ділянка Північна	10057 / 352		10057 / 352		3,5
Донецька область	Карпівське	556,3 / 32,6	1291,5 / 72,6	1847,8 / 105,2		5,7
	Осиківське	11300 / 113		11300 / 113		5,26
	Ділянка Рай-Александрівська Ділянка Званівська				2500	
	Площа Бантишівська Площа Добропольська				2700 1000	5,01-8,14 4,1
Івано-Франківська	Незвиське	14700 / 370	4035 / 320	10342 / 690		1,2-12,6
Рівненська область	Милятинське		3583,4 / 247	3583,4 / 247		6,9
	Копитківське	4000 / 213		4000 / 213		5,9
Харківська область	Синичено-Яремівське			3282 / 430		13,1
	Мало-Комишуваське			2577 / 232		до 9,3
Чернігівська область	Кролевецьке	7885 / 1103				13-15
АР Крим	Киз-Кульське Комиш-Бурунське Ельтиген-Артельське (фосфатні залізні руди)	300004 / 6663		300004 / 6663		2,17 2,19 2,58

Серед родовищ ***апатитових руд***, які є основною сировинною базою для виробництва традиційних мінеральних добрив (суперфосфату, амофосу тощо), вирізняють чотири головні генетичні типи: магматичні, метаморфогенні, карбонатитові та кори вивітрювання. В Україні відомі майже усі геолого-промислові типи родовищ. Балансові запаси враховані на п'ятьох родовищах комплексних апатитвмісних руд: Стремигородському, Торчинському, Федорівському, Новополтавському і Носачівському (табл. 2). На даний час жодне з родовищ не розробляється.

Магматичний тип представлений Стремигородським, Федорівським, Носачівським та іншими

родовищами, приуроченими до Коростенського та Корсунь-Новомиргородського плутонів Українського щита і пов'язаними з формацією габро-анортозитів.

Карбонатитові руди представлені Новополтавським родовищем та рудопроявами Приазов'я, Проскурівським та іншими перспективними масивами Поділля. Зокрема, у Летичівському районі Хмельницької області у межах Голосківської апатитоносної площі окреслені перспективні прояви апатитових руд із прогнозними запасами 35 млн т.

В архейських плагіоклаз-піроксенових кристалічних сланцях поблизу с. Тропове Могилів-Подільського району (Вінницька область) виявлено прояв вкрапленого апатиту значних розмірів. Група круто падаючих рудних тіл потужністю 30-40 м кожне простежена свердловинами з глибини близько 60 м до 300 м. Вміст P_2O_5 в тілах коливається у межах 2,0-4,2 %. Сумарні прогнозні ресурси оцінено у 20 млн т.

У Хмільницькому районі Вінницької області відомі апатитопрояви у корі вивітрювання серпентинітів, у яких вміст апатиту становить 20-30 кг/т.

Ще одним родовищем, сформованим у корі вивітрювання, є Торчинське, враховане у Державному балансі запасів.

Окрім названих, в межах Українського щита відома низка попередньо оцінених родовищ в Іршанському гірничопромисловому районі: Видибірське, Давидківське, Паромівське, Кропивненське, Юрівське, Словечнянське. Виявлено також понад 10 перспективних рудопроявів. Сумарні ресурси P_2O_5 у гірничопромисловому районі становлять 258 млн т при вмісті P_2O_5 у руді 3-10 % [1].

Таблиця 2

Ресурсна база апатитових руд України*

Регіони	Родовища	Балансові запаси руди, тис. т / Запаси P_2O_5, тис. т	Середній вміст P_2O_5, %
Запорізька область	Новополтавське апатит-рідкіснометалеве	859623 / 42310	4,9
Житомирська область	Стремигородське апатит-ільменітове	886344 / 23688	2,4
	Федорівське ванадій-фосфор-титанове	129776 / 3919	3,0
	Торчинське апатит-ільменітове	209090 / 696	0,3
Черкаська область	Носачівське апатит-ільменітове	359714 / 10850	Нема даних
Всього		2444547 / 81463	

*За даними [7] зі змінами.

За даними Міністерства аграрної політики України, сучасні потреби галузей економіки у фосфорній сировині оцінюються у 2,3-2,8 млн т/рік в розрахунку на 100 % оксиду фосфору, тобто у 6-7 млн т кондиційного апатитового концентрату. Із власних родовищ можна забезпечити лише частину потреб у фосфорних добривах. Можливість ввезення кольського апатитового концентрату різко зменшується у зв'язку з відпрацюванням основних запасів для відкритого добування. За геолого-економічною оцінкою найперспективнішими до освоєння є комплексні апатитові руди габро-анортозитової формації Коростенського плутону (Стремигородське, Федорівське та ін.), формації ультраосновних лужних порід та карбонатитів (Новополтавське). Аналогічні за вмістом корисних компонентів родовища експлуатуються в Росії, Південній Африці, Норвегії. Апатитові концентрати відзначаються високим вмістом P_2O_5, екологічною чистотою і придатні для переробки на діючих хімічних заводах України без внесення суттєвих змін в технологічний регламент виробництва [7].

На базі *Стремигородського* родовища, розміщеного поблизу Іршанського ГЗК, можна створити підприємство з річним виробництвом 860 тис. т апатитового концентрату з вмістом P_2O_5 38 %. Руди легко збагачуються з одночасним виходом ільменітових, апатитових та титано-магнетитових концентратів високої якості.

Для *Новополтавського* родовища апатит-рідкіснометальних руд ще у 1990 році було розроблено ТЕО на будівництво підземної копальні і збагачувальної фабрики. Практично безвідходна технологія переробки апатитових руд дозволяє отримувати до 1 650 тис. т/рік апатитового концентрату із вмістом фосфорного ангідриду у 38 %. При експлуатації родовища можна також використати: а) карбонатну крихту для вапнування кислих ґрунтів згідно з ДОСТ 14050-78; б) слюдисті хвости збагачення, придатні при виробництві грубої кераміки, руберойду та ін.; в) вапнисті пісковики для виробництва облицювальної плитки; г) опоки як

легкі наповнювачі для бетонів; д) сієніти, граніти, мігматити та ін. як облицювальні матеріали; є) рідкісні землі (ніобій, тантал). У даний час інвестор ЗАТ "Волинська гірничо-хімічна компанія" здійснює погодження та експертизи з метою майбутньої експлуатації родовища.

Носачівське родовище апатит-ільменітових руд Корсунь-Новомиргородського плутону, розташоване у Смілянському районі Черкаської області, детально розвідане ДП "Центрукргеологія" і передане для експлуатації ТОВ "ТіоФаб, ЛТД (2007 р.). Запаси й ресурси TiO_2 на родовищі становлять 44 428 тис. т, а P_2O_5 – 10 850 тис. т. Згідно з розробленою технологією збагачення, планується отримувати апатитовий концентрат з вмістом P_2O_5 не менше 39 %.

Програмою розвитку мінерально-сировинної бази України до 2010 року передбачалося завершення розвідки й затвердження запасів на Видиборському родовищі, а також проведення розвідувальних робіт на Голосківській площі у Хмельницькій області.

Таким чином, навіть побіжний аналіз територіального розташування та якості руд розвіданих родовищ і перспективних покладів фосфатів України дозволяє стверджувати наявність надійної сировинної бази (яка на даний час не використовується) для стабільного функціонування вітчизняних підприємств з виробництва мінеральних добрив, кормових добавок та іншої хімічної продукції.

Література

1. *Брагин Ю.Н., Блажук С.В.* Геолого-технические аспекты освоения месторождений фосфоритов Украины. – Луцьк: Надстир'я, 1997. – 192 с.
2. *Брагин Д.Ю., Гавриленко В.Н., Брагин Ю.Н.* Опыт промышленной отработки Карповского месторождения зернистых фосфоритов // Мінер. ресурси України. – 2003. – № 4. – С. 46-47.
3. *Вешицький В.А.* Ресурси українських родовищ фосфоритів в аспекті сталого розвитку в агроекосистемах (аналітичний огляд) // Мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. "Фосфор і калій у землеробстві. Проблеми мікробіологічної мобілізації". – Чернігів, 2004. – С. 6-8.
4. *Гурський Д.С., Шимків Л.М., Білошапський М.В.* Каміння родючості // Мінер. ресурси України. – 1996. – № 2. – С. 10-11.
5. Мінеральні ресурси України та світу на 01.01.2004 р. – К.: Геоінформ України, 2005. – 462 с.
6. *Сеньковский Ю.Н., Глушко В.В., Сеньковский А.Ю.* Фосфориты запада Украины. – К.: Наукова думка, 1989. – 82 с.
7. *Шепель І.В., Клименко О.П.* Перспективи розвитку та освоєння мінерально-сировинної бази фосфатів в Україні. – Електронний ресурс [режим доступу: www.geoproject.com.ua].

Стаття надійшла 18.10.2010 р.

УДК 911.9:502

Любомир Царик

ЕКОЛОГО-ГЕОГРАФІЧНА СИТУАЦІЯ ПОДІЛЛЯ НА ЕТАПІ ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОЇ ЕКОМЕРЕЖІ

Висвітлені чинники формування еколого-географічної ситуації, розкрито еколого-географічні проблеми збалансованого природокористування, забруднення навколишнього природного середовища, утилізації промислових і твердих побутових відходів, проведено оцінку й поєднаний аналіз біологічної продуктивності геосистем і її споживання соціально-господарським комплексом, розроблено моделі оптимізації землекористування в межах адміністративних одиниць та залучення земель до регіональної екомережі.

Ключові слова: *еколого-географічна ситуація, чинники, проблема збалансованого природокористування, забруднення, оптимізація, екомережа.*

Lyubomyr Tsaryk. Eco-geographical situation in Podillya at the formative stage of a regional econet. *Factors forming the eco-geographical situation are highlighted. The eco-geographical problems of balanced natural resource utilization for sustainable environmental management and reduced pollution are revealed. An assessment and a combined analysis of biological productivity of the geosystem and its consumption by the socio-economic complex are presented. Models to optimize land use within administrative units and to include land in a regional eco-network are developed.*

Key words: *eco-geographical situation, factors, sustainable environmental management, pollution, optimization, eco-network.*

Постановка проблеми. Формування екомережі (природоохоронної системи) спрямоване передусім на покращання еколого-географічної ситуації (ЕГС), природних умов життєдіяльності населення. Проектування екомереж створює об'єктивні передумови для системного покращання екоситуації, оскільки перспективна природоохоронна система є багатоцільовою і багатофункціональною за своєю роллю. Складність екоситуації Поділля обумовлена негативним проявом низки чинників. Серед них: розбалансованість земле- і природокористування, високий рівень відходності виробництва, невирішеність проблеми утилізації побутових відходів, відсутність належної екологічної інфраструктури, низький рівень екологічної інформованості і екологічної культури населення, відносно низький рівень екологічної освіти і виховання учнівської молоді.

Реалізацію комплексного географічного підходу до покращання ЕГС доцільно проводити в контексті реалізації концепції екомережі.

Аналіз останніх досліджень з цієї проблеми. Дослідженню еколого-географічної ситуації Тернопільської області присвячені праці Л.П. Царика (2006), проблемі екостану річкових басейнів – П.Л. Царика, І.М. Вітенка (2007, 2008), проблемі санітарно-екологічного стану – І.М. Вітенка (2010), проблемі екостану земельних ресурсів Хмельницької області – І.П. Касіяника (2009), антропогенно-ландшафтознавчому прогнозу у вирішенні регіональних проблем – Г.І. Денисика, О. Чиж (2010) тощо.

Формування мети та завдання статті. Метою дослідження є оцінювання стану покомпонентної та інтегральної еколого-географічної ситуації Подільського регіону у контексті формування регіональної екомережі.

Виклад основного матеріалу. Базовим чинником формування екоситуації є розбалансованість господарського комплексу і розбалансованість землекористування. Проблема збалансованого природокористування є однією із провідних на порядку денному сталого регіонального розвитку. Причинами актуалізації ресурсозбереження є об'єктивні процеси скорочення запасів і погіршення якості природних ресурсів, а також зростання ресурсоспоживання виробничим комплексом. Збалансоване природокористування є однією з передумов стійкого функціонування природних систем з підтримання динамічної рівноваги у природному середовищі [4].

Під збалансованим природокористування розуміють таку систему діяльності, яка дозволяє забезпечити використання природних ресурсів і умов у найбільш ефективному режимі їх відтворення з врахуванням перспективи [5].

Сама категорія "збалансований розвиток" існує не одне десятиліття. Дослідженню проблеми збалансованості присвячені праці А.Н. Алимова, Ф.Д. Заставного, А.С. Ємельянова, Є.Д. Бєсєдіна, І.О. Горленко, Л.Г. Руденка, Г.В. Балабанова та інших. Однак за останні десятиліття поняття "збалансований розвиток" зазнало істотних змін і доповнень у зв'язку з появою концепції сталого розвитку. Ці зміни розширюють трактування даної категорії, надаючи їй геоекологічні риси. Збалансованість від звичної пропорційності еволюціонує в напрямку стійкості, сталості, комфортної життєдіяльності, а збалансований розвиток асоціюється з гармонійним невиснажливим розвитком і є однією із складових процесу гармонізації.

Баланс завжди передбачає існування певних пропорцій. Одним із найважливіших балансів у сфері природокористування є досягнення збалансованості між біологічною продуктивністю геосистем певної території і споживанням біологічної продукції її суспільно-господарським комплексом.

Водночас збалансування природокористування регіону передбачає досягнення певних пропорцій між біопродуктивністю природних та природно-антропогенних систем і біоспоживанням. Геоекологічна оцінка біопродуктивності природних систем у поєднанні з реальним споживанням біологічної продукції, передусім господарським комплексом, є однією із найважливіших передумов стійкого функціонування природних систем, забезпечення населення першочерговими природними ресурсами і ресурсами життєдіяльності. Геоекологічна оцінка біопродуктивності базується на аналізі двох основних показників: структури земельного фонду та чистої первинної продукції природних угруповань.

Величина первинної біологічної продукції, яку забезпечують угруповання живих організмів, відрізняється в територіальному аспекті. Характеризуючи потужність синтезу біоти, вона по-різному забезпечує стабільність навколишнього середовища. Мінімальну первинну біологічну продукцію дають степові угруповання (6,00 т/га за рік) і агроценози (6,50 т/га за рік), максимальну – широколистяні ліси (12,00 т/га за рік). Первинна біологічна продуктивність на території Поділля складає близько 54 281 тис. т/рік. Середня величина первинної біологічної продукції – 9 т/га за рік.

На пересічного подолянина припадає 12,4 т/рік первинної біологічної продукції, із яких без будь-яких екологічних наслідків можна споживати 1,24 т/рік або 10 %.

З орних земель, доріг і населених пунктів, земель промислового призначення використовується практично вся первинна біологічна продукція. А це в середньому 0,8 га на одного жителя.

Враховуючи, що середня величина біопродукції на Поділлі складає 9т/га за рік, можна визначити її річне споживання однією людиною: 9т/га • 0,8 га = 7,2 т/рік. Отриманий результат засвідчує, що споживання первинної біопродукції багаторазово перевищує допустиму норму 1,24 т/рік. Перевищення сягає 5,8 раза. Це означає, що в регіоні розвиваються процеси техногенного виснаження, геосистеми втрачають здатність до саморегуляції,

порушується їх баланс, відбувається деградація ґрунтів [5].

Якщо процеси біологічної продуктивності і біоспоживання нанести на карту, то спостерігаються такі просторові особливості. Істотному дисбалансу піддані рівнинні вододільні території, що займають найбільші площі на межиріччях Подільської і Придніпровської височин. У прируслових частинах річкових долин, у горбогірних заліснених територіях спостерігаються процеси відносної збалансованості біопродуктивності і біоспоживання.

Проблема збалансованого природокористу-вання є визначальною, провідною з формування екоситуації Поділля, оскільки ерозійні змиви з орних земель, низька біопродуктивність агроценозів та деградованих природних геосистем, перевиснаження окремих природних ресурсів обумовлюють здатність природних систем протистояти антропогенним навантаженням, підтримувати і відтворювати динамічну рівновагу.

З головних джерел антропогенних навантажень на природні системи Поділля необхідно виділити сільське господарство, яке дає основні фонові навантаження на природні компоненти і зміну природних процесів. 76,1 % земель Поділля складають сільськогосподарські угіддя, розораність території – 62,8 %. Ступінь розораності території характеризує екологічну стійкість земельних ресурсів. У цілому стійкість земельних ресурсів Поділля є низькою, оскільки коефіцієнт стійкості – співвідношення орних земель до умовно стабільних угідь, якими є землі під луками, пасовищами, болотами, лісами і чагарниками, – перевищує оптимальні норми (0,66-1,00) у 2,7-4 рази. Найбільш критичним цей показник є у таких адміністративних районах: Збаразькому, Козівському, Лановецькому, Підволочиському, Теребовлянському (Тернопільська область), Волочиському Старокостянтинівському, Старосинявському, Теофіпольському, Чемеровецькому, Городоцькому, Красилівському (Хмельницька область), Бершадському, Козятинському, Крижопільському, Липовецькому, Оратівському, Теплицькому, Томашпільському, Чернівецькому, Ямпільському (Вінницька область). На деградовані (еродовані) та малопродуктивні землі у складі розораних територій припадає понад 58 % [1, 2, 3]. Тільки за умови слабкої ерозії (12-25 т/га за рік,) з орного клину Поділля щороку змивається 7 278 900 т дрібнозему разом з добривами і отрутохімікатами. Пропоноване зменшення орних земель на 17,3 % приведе до зменшення ерозійного змиву на 1 948 605 т/га впродовж року і вилучення з орного клину категорії сильноеродованих земель, приурочених до крутосхилів. Площинний змив виносить з ґрунту найбільш дрібні частинки, збагачені гумусом і доступними рослинам елементами мінерального живлення. З часом у поверхневому шарі переважають зерна мінералів, що слабо піддані процесам вивітрювання. Ґрунт поступово втрачає гумус, стає легшим, збіднюється частинами з великою поглинаючою здатністю, втрачає структурованість, тобто стає менш родючим [5]. Тому, залуження і заліснення пропонованої частини орних земель сприятиме покращанню еколого-географічної ситуації. Оціночні показники оптимальних моделей землекористування передбачають зростання частки екологічно стабільних земель до 46,47 % завдяки скорочення орних еродованих і малопродуктивних земель і подальшого їх залуження і заліснення (табл. 1) [5].

Ступінь сприятливості еколого-географічної ситуації обумовлений також забрудненням навколишнього середовища Поділля техногенними процесами, зв'язаними з ростом видобутку корисних копалин, розвитком промислового виробництва, комунального господарства, діяльністю транспортних засобів, інтенсифікацією сільського господарства, наслідками радіаційного забруднення аварії на ЧАЕС. Головні забруднювачі – органічні і мінеральні кислоти (сірчана, соляна, азотна), важкі метали, органічні отрутохімікати, нітрати, радіонукліди, нафтопродукти. Потрапляючи на поверхню ландшафтів, вони спричиняють деградацію їх компонентів, формуючи геохімічні аномалії.

Навколо промислових і гірничовидобувних підприємств забруднення особливо значні. Сьогодні у регіоні функціонує 1 034 виробничих підприємств, у т. ч. 588 промислових підприємствами, 371 з яких є гірничовидобувними. На території багатьох промислових підприємств відбувається складування відходів виробництва I-IV класів небезпеки. Накопичення видобутих гірських порід забруднює навколишнє середовище, у тому числі продуктами їх взаємодії з водою, водяною парою, повітрям. У 2007 р. у атмосферу викинуто 365,3 тис. т забруднюючих речовин від стаціонарних і пересувних джерел. 49,1 % загальних викидів припадає на стаціонарні джерела, якими є, насамперед, Ладижинська ТЕС, Кам'янець-Подільський цементний завод, Скала-Подільський спецкар'єр, Гусятинська і Велико-Березовицька газокомпресорні станції, чисельні цукрові заводи, котельні. У викидах промислових підприємств переважають метали та їх сполуки, стійкі органічні забруднювачі, оксид вуглецю, діоксид та інші сполуки сірки, оксиди азоту, аерозолі, легкі органічні сполуки [1, 2, 3], ареали розсіювання яких прив'язані до джерел викидів, що розташовані здебільшого у промислових зонах міст або приміських зонах.

50,9 % атмосферних забруднень Поділля припадає на пересувні транспортні засоби, з яких тільки автомобільний парк складає понад 550 тис. одиниць. До 70-80 % загальних атмосферних забруднень зазнають міські поселення від автотранспорту. Забрудненими є автомагістралі з інтенсивним рухом транспорту. Це зокрема автомагістраль Львів – Умань, що проходить через Зборів, Тернопіль, Підволочиськ, Хмельницький, Летичів, Вінницю, Гайсин, напрям Чернівці – Житомир (Кам'янець-Подільський, Дунаївці, Хмельницький, Старокостянтинів), напрям Чернівці – Луцьк (Заліщики, Чортків, Теребовля, Тернопіль, Збараж, Кременець) тощо.

Таблиця 1

Оптимізаційна модель структури землекористування Поділля

№ з/п	Категорії земель	Вінницька область		Хмельницька область		Тернопільська область		Поділля	
		тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%	тис. га	%
1	Загальна площа території, у тому числі:	2649,2	100	2062,9	100	1382,4	100	6094,5	100
2	сільськогосподарські угіддя, з них:	2017,3 *1785,5*	76,2 *67,4*	1570,2 *1359,4*	76,1 *65,9*	1052,7 *922,1*	76,2 *66,7*	4640,2 *4067,0*	76,1 *66,7*
3	рілля	1729,9 *1259,0*	65,3 *47,5*	1254,3 *899,4*	60,8 *43,6*	846,8 *619,3*	61,3 *44,8*	3831,0 *2777,7*	62,8 *45,5*
4	перелоги	0,9337	0,04	1,9		16,2	1,2	19,04	0,3
5	багаторічні насадження	48,8	1,9	40,9	2,0	15,0	1,1	104,7	1,7
6	сіножаті і пасовища	237,7 *476,8*	9,0 *18,0*	273,1 *416,7*	13,2 *20,2*	174,7 *271,5*	12,6 *19,6*	685,5 *1165,1*	11,3 *19,1*
7	ліси та інші лісовкриті площі	377,5 *609,3*	14,2 *23,0*	284,7 *495,1*	13,8 *24,0*	199,9 *331,8*	14,5 *24,0*	862,1 *1436,2*	14,2 *23,5*
8	з них вкриті лісовою рослинністю	355,1 *582,8*	13,4 *22,0*	266,0 *474,5*	12,9 *23,0*	193,7 *318,0*	14,0 *23,0*	814,8 *1375,3*	13,3 *22,5*
9	забудовані землі	106,1	4,0	86,3	4,2	61,2	4,4	253,6	4,2
10	відкриті заболочені землі	29,5	1,1	21,1	1,0	5,4	0,4	56,0	0,92
11	відкриті землі без рослинного покриву або з незначним рослинним покривом	25,7	1,0	24,5	1,2	18,1	1,3	68,3	1,45
12	інші землі	49,3	1,9	36,2	1,8	25,6	1,9	111,1	1,82
13	Усього земель (суша)	2606,2	98,4	2023,0	98,1	1357,5	98,2	5986,7	98,5
14	Території, що покриті поверхневими водами	43,0	1,6	39,9	1,9	19,5	1,8	102,4	1,5

Примітка: прямим шрифтом у таблиці подані існуючі показники, курсивом – оптимальні показники.

Джерелами забруднення навколишнього середовища є сміттєзвалища та полігони твердих побутових відходів, яких у регіоні зареєстровано 2 243. Заводів з переробки твердих побутових відходів на Поділлі нема. Просочуючись у ґрунти і підземні води забруднювачі поширюються на значні ареали, які у десятки разів перевищують площі складування відходів. Особливо небезпечні сміттєзвалища поблизу річок, ставків, водосховищ, оскільки там зростає можливість перенесення забруднюючих речовин на значні віддалі і загроза погіршення якості поверхневих вод, які використовуються у господарських цілях. Полігони ТПВ є джерелами пилу, забрудненого мікроорганізмами, які виступають збудниками гепатиту, туберкульозу, дизентерії, респіраторних, алергічних і шкірних захворювань. Тому їх розташування обумовлюється рядом санітарних вимог. Від найближчої забудови сміттєзвалища повинні знаходитися за 500 м, рівень ґрунтових вод під дном полігону має бути не меншим, ніж 2 м., поблизу не повинно бути акваторій річок, ставків, озер, боліт, джерел. [1, 2, 3]. Негативний вплив сміттєзвалища площею 1 га простежується на території близько 96,72 га. Неважко підрахувати орієнтовний сумарний негативний вплив сміттєзвалищ Поділля, якими зайнята площа 1 132 га. Він поширюватиметься на територію 109 680,48 га або 1 096,80 км^2,' що складає 1,79 % загальної площі. Всі стихійні сміттєзвалища в околицях населених пунктів необхідно ліквідувати за участю місцевих громад, перескладувавши сміття у спеціально відведені місця. Природоохоронним органам необхідно провести паспортизацію місць складування сміття.

Особливу загрозу навколишньому середовищу створюють екологічно небезпечні об'єкти, яких на Поділлі нараховується близько 300. Найбільше їх знаходиться на території Вінницької області, оскільки тут зосереджена і більша частина промислових підприємств Поділля. Екологічна небезпечність цих об'єктів пов'язана з використанням у технологічних процесах шкідливих для здоров'я людей і навколишнього середовища речовин або з потенційною небезпекою аварійних викидів шкідливих речовин, відходів виробництва. До цих об'єктів належать могильники радіоактивних відходів, отрутохімікатів, склади отрутохімікатів, військові бази, підприємства електроенергетики, м'ясо-молочної промисловості, комбінати комунальних послуг, нафто- і газопроводи, бази нафтопродуктів, машинобудівні підприємства, водосховища, локомотивні депо, цукрові, спиртові і консервні заводи, окремі навчальні заклади, лікарні тощо. Екологічна небезпека більшості з них полягає у скидах забруднених відпрацьованих вод без очистки або недостатньо очищених у річки, що

істотно погіршує якісний стан водойм і гідробіоценозів. Природоохоронні заходи на таких об'єктах пов'язані у першу чергу з удосконаленням технологічних процесів, та відновленням екологічної інфраструктури – реконструкції очисних споруд, відновлення роботи газо-аерозольних фільтрів, пило- і тепловловлювачів. Зонування земельних угідь за особливостями і доцільністю їх використання виступатиме інтегральним еколого-географічним заходом з оптимізації природокористування і покращення еколого-географічної ситуації. Сутність такого зонування пов'язана з потенційним функціональним використанням різних категорій земель, що особливо актуально в умовах їх перспективної приватизації. В межах кожного адміністративного району, сільських, селищних і міських ради необхідно виокремити ареали екологічно стабільних угідь (лісово-чагарникових, лучно-пасовищних, водно-болотних), що складатимуть основу екомережі.

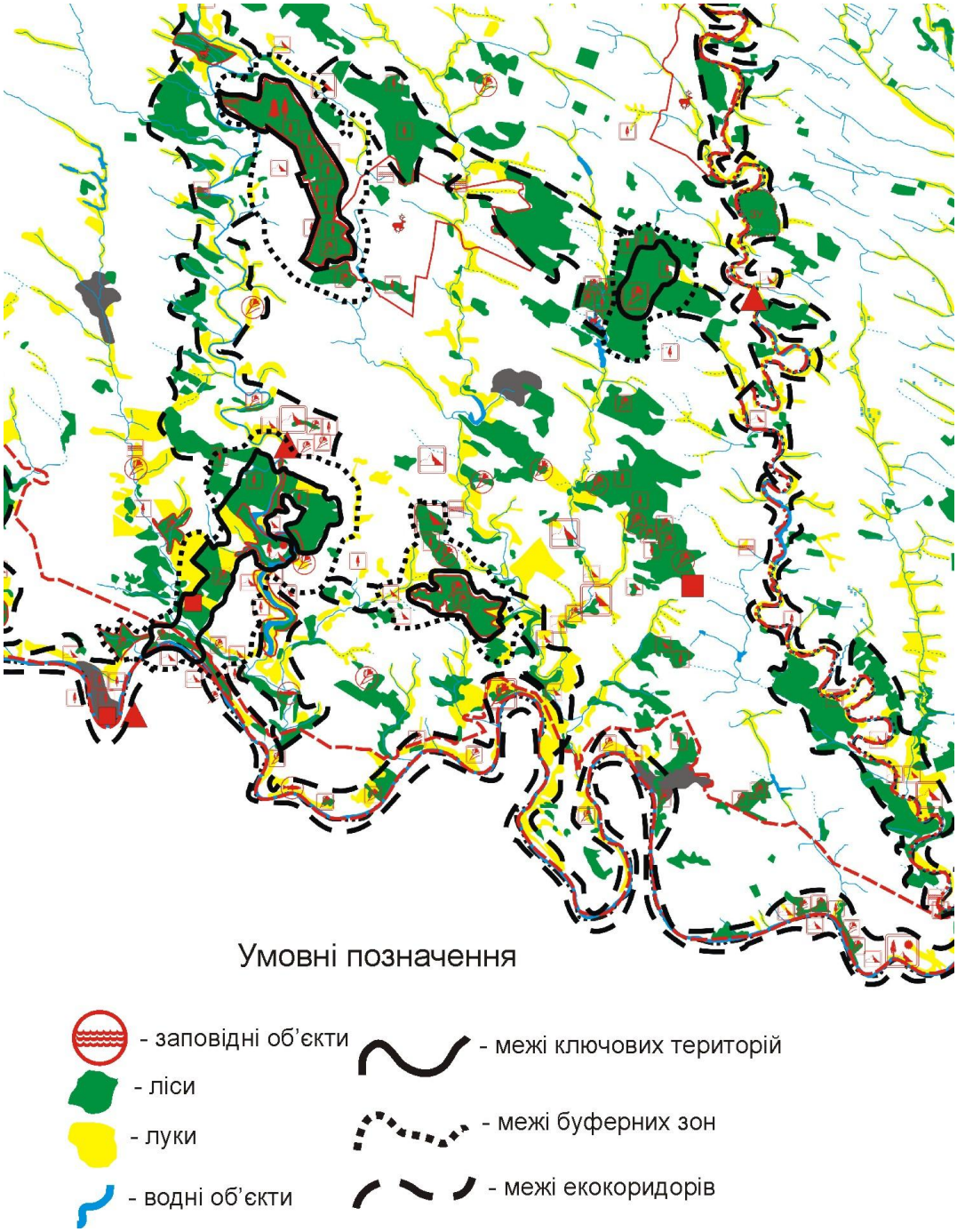

Рис. 1. Фрагмент природоохоронної системи Поділля

У другу групу земель входитимуть екологічно нестабільні угіддя у складі орних земель, земель промислово-транспортного використання, земель населених пунктів. На інтегральній картосхемі природоохоронної системи Поділля фактично проведено виокремлення земель, складових потен-

ційної екомережі, під якими зайнято станом на 2008 рік 29, 37 % загальної території (рис.1).

Окремого розгляду потребує покращення гідро-екологічної ситуації в регіоні. Її складність обумовлена відсутністю належної екологічної інфраструктури у промисловості та комунальному господарстві, надмірним змивом із сільськогосподарських угідь та невисоким рівнем екологічної свідомості населення. Дефіцит чистої води на Поділлі уже є лімітуючим фактором розвитку господарства.

Спостерігається тенденція до росту споживання чистої води і росту скидання недостатньо очищених відпрацьованих вод. Так, у 2007 році у водойми регіону скинуто 9,78 млн м^3 неочищених і недостатньо очищених вод. Для доведення такої кількості вод до екологічно достатнього стану необхідно використати 30-тикратну кількість чистої природної води, тобто 293,4 млн м^3. Ці обсяги води складають 78 % кількості забраної чистої води господарським сектором із природних джерел (374,5 млн м^3). А це означає, що фактично забруднюється 78 % забраної з природних джерел води. Таким чином спостерігається масштабне погіршення якості природних річкових вод брудними стоками [1, 2, 3].

Основними заходами покращення гідроекологічної ситуації є забезпечення міст і містечок станціями для очистки зворотних вод, реконструкція застарілих діючих очисних споруд і відповідність їх сучасним вимогам, реконструкція та будівництво нових очисних споруд, каналізаційних мереж підключення зворотних вод, каналізаційних насосних станцій. Водночас відведення на місцевості водоохоронних зон річок, ставків і водосховищ сприятиме зменшенню потрапляння у річки стоків, змитих з сільськогосподарських угідь і з присадибних ділянок.

Висновки. Природоохоронна система орієнтована на подолання негативних екологічних тенденцій, які існують в регіоні і є продуктом взаємодії природи – населення – господарства. Формування природоохоронних систем обумовлено рядом об'єктивних чинників, серед яких висока розбалансованість і екологічна небезпечність діяльності господарських систем, що є причинами виникнення надзвичайних ситуацій природного і техногенного характеру. Зокрема розораність земель Поділля становить понад 62 % при порогових межах не більше 40 %, лісистість території складає 14,15 % при нормі 23-40 %, під луками і пасовищами зосереджено 11,44 % території при оптимальних нормах 19,1 %. Разом з тим для окремих районів Поділля характерний високий ступінь радіаційного забруднення території. Подністров'я є зоною прояву катастрофічних паводкових ситуацій (2008 р.), і її без сумніву можна віднести до зони екологічного лиха.

У сільськогосподарському секторі регіону фактично не функціонує тваринництво, ліквідація якого призвела до впровадження вкрай негативних сівозмін із вилученням кормових культур, відсутності органічних добрив, без яких розвиток рослинництва немає надійних перспектив. Внаслідок цього відбувається посилена деградація ґрунтово-земельного покриву, прогресують процеси дегуміфікації ґрунтів, їх виснаження. Проведення функціонального зонування території з метою її ландшафтно-екологічної оптимізації, забезпечить стійке функціонування природних систем і невиснажливе збалансоване функціонування господарських систем. Власне, у виконанні цих основних завдань і полягає функціональна роль природоохоронних систем.

Література

1. Екологічний паспорт. Вінницька область. – Вінниця, 2008. – Електронний ресурс [режим доступу: http:/menr.gov.ua/document/eko_pas_vin2007.doc].
2. Екологічний паспорт. Тернопільська область. – Тернопіль, 2008. – Електронний ресурс [режим доступу: http://menr.gov.ua/documents/eko_pasp_tern_2007.doc].
3. Екологічний паспорт. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008. – Електронний ресурс [режим доступу: http://menr.gov.ua/documents/PASPORT_khmelnyck_2008.doc].
4. *Царик Л.П.* Антропогенні ландшафти в системі регіонального природоохоронного комплексу / Л.П. Царик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця: Тезис, 2005. – Вип.10. – С. 123-127.
5. *Царик Л.П.* Географічні засади формування і розвитку природоохоронних систем Поділля: концептуальні підходи, практична реалізація / Л.П. Царик – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 320 с.
6. *Царик Л.П.* Роль і функціональне значення екомережі Поділля / Л.П. Царик // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції [Розвиток заповідної справи в Україні і формування Пан'європейської екологічної мережі.] (м. Рахів, 11-13 листопада 2008). Ред. колег: Гамор Ф.Д. (відп. ред.) та ін. – Рахів, 2008. – С. 434-439.

Стаття надійшла 19.11.2010 р.

УДК 631.41(477.83)“1910/2010” *Степан Позняк, Лілія Мазник*

ГЕНЕЗА, ВЛАСТИВОСТІ І ВИКОРИСТАННЯ ЧОРНОЗЕМІВ ГАЛИЧИНИ І ПОДІЛЛЯ (ДО 100-РІЧЧЯ ПРАЦІ ЛЕОПОЛЬДА БУБЕРА “ГАЛИЦЬКО-ПОДІЛЬСЬКІ ЧОРНОЗЕМИ”)

У статті розкрито основний зміст монографії Леопольда Бубера “Галицько-подільські чорноземи, їхнє утворення та природна структура, а також сучасні сільськогосподарські умови експлуатації північно-східної ґрунтової зони Галичини”. Висвітлено погляди дослідника щодо ґенези чорнозему та характеру ґрунтотворних процесів. Проаналізовано географію, властивості і використання чорноземів галицько-подільського краю.

Ключові слова: *чорноземи, Леопольд Бубер, Галичина, Поділля, використання.*

Stepan Poznyak, Liliya Maznyk. Genesis, properties and usage of the black earth of Halychyna and Podillya (on the centenary of Leopold Buber’s “Halyts’ko-Podil’s’ki chornozemy”). *This article reveals the main tenets of the monograph by Leopold Buber: “Halyts’ko-Podil’s’ki chornozemy: their creation and natural structure as well as their modern agricultural conditions of their exploitation in the north-eastern soil zone of Halychyna”. The views of the researcher regarding the genesis of the black earth and the character of the soil-creative processes belong to the scope of the article as well. The geography, properties and usage of the black earth of Halychyna and Podillya are analyzed.*

Key words: *chornozems, Leopold Buber, Halychyna, Podillya, usage.*

Вступ. Чорноземи здавна привертали увагу багатьох дослідників. Про це свідчать праці Н.Д. Борисяка, І.Ф. Леваківського, Ф.І. Рупрехта, В.В. Докучаєва, М.М. Сибірцева, П.А. Костичева, С.І. Коржинського, К.Д. Глінки, В.Р. Вільямса, їхніх учнів та послідовників.

М.В. Ломоносов у трактаті “О слоях земных”, виданому в 1763 р., вперше ввів у літературу термін “чорнозем” і дав його наукове обґрунтування. Е.А. Еверсман (1840) вважав, що чорноземи утворилися протягом віків від щорічного накопичення рослинних залишків. Р. Мурчісон стверджував, що чорнозем – це темнозабарвлений осад льодовикового моря. Ф.І. Рупрехт (1866) розглядав чорнозем як утворення рослинно-наземне і відкинув морську та болотну теорії утворення чорнозему через відсутність у ньому черепашок.

Біля витоків вчення про чорноземи, яке передувало дослідженням В.В. Докучаєва, були професори Харківського університету Н.Д. Борисяк та І.Ф. Леваківський. У праці “О чорноземе”, що опублікована у 1851 р., Н. Борисяк уперше навів науково обґрунтовану профільно-морфологічну, мінералогічну, хімічну, географічну і агрономічну характеристику чорноземів.

У 1883 р. В.В. Докучаєв опублікував книгу “Русский чорнозем”. Основні положення цієї праці: головним вихідним матеріалом для утворення чорноземів є наземна рослинність й елементи материнської породи; основну частку біоти чорноземних ґрунтів формує трав’яна рослинність степів, особливо її коренева система; специфічні процеси при утворенні чорноземів – це накопичення великої кількості перегною, розподіл його серед мінеральної маси і глибоке проникнення у профілі; особливості різних видів чорнозему є наслідком кліматичних умов, властивостей ґрунтоутворюючої рослинності, діяльності ґрунтових мікроорганізмів, рельєфу і материнської породи.

П.А. Костичев досліджував хімічні та фізичні властивості чорноземів. Багато сторінок присвячено чорнозему М.М. Сибірцевим у підручнику “Почвоведение” (1907). На початку XX століття до вивчення чорноземів долучився і Леопольд Бубер.

Постановка проблеми дослідження. Сто років тому у Берліні видана монографія австрійського вченого Леопольда Бубера “Галицько-подільські чорноземи, їхнє утворення та природна структура, а також сучасні сільськогосподарські умови експлуатації північно-східної ґрунтової зони Галичини” (1910). У книзі описані дослідження ґенези, властивостей чорноземів та умови сільськогосподарських відносин у галицько-подільському чорноземному краї на початку XX століття.

Мета дослідження. Головною метою статті є аналіз та висвітлення основних положень наукової праці Леопольда Бубера, присвяченої дослідженню чорноземів Галичини та Поділля, оцінка внеску вченого у дослідження чорноземів.

Результати дослідження. Монографія Леопольда Бубера “Галицько-подільські чорноземи” (рис. 1) складається з двох частин:

1. утворення та природна структура галицько-подільських чорноземів,
2. сільськогосподарські умови використання північно-східних галицько-подільських чорноземів.

У першій частині книги автор наводить огляд літератури про дослідження чорноземів, характеризує умови ґрунтоутворення у галицько-подільському чорноземному краї. Зокрема, вивчає геологічну будову, рельєф, клімат, проводить флористичне та фауністичне дослідження території. Особливої уваги заслуговує розділ, присвячений ґенезі чорноземів та характеру ґрунтотворних процесів.

У другій частині монографії характеризуються умови сільськогосподарських відносин у Галичині та на Поділлі. Вивчаються такі виробничі чинники, як природа, капітал і праця. Дослідник розглядає основні критерії планування сільськогосподарських культур, систему орних земель та принципи введення сівозмін, вирощування сільськогосподарських тварин.

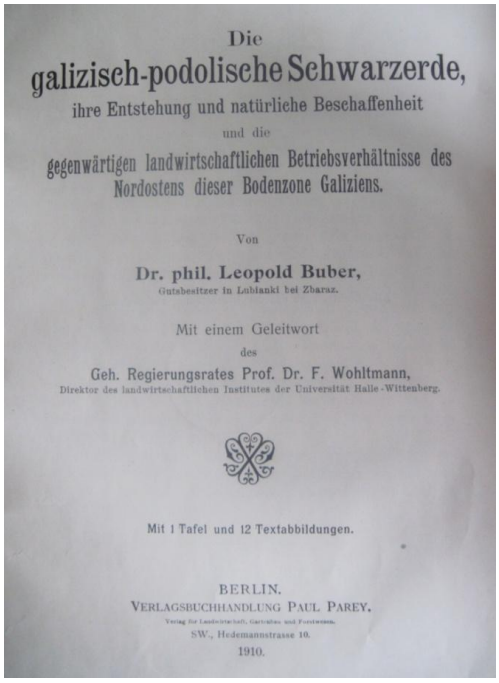
Die
galizisch-podolische Schwarzerde,
ihre Entstehung und natürliche Beschaffenheit
und die
gegenwärtigen landwirtschaftlichen Betriebsverhältnisse des Nordostens dieser Bodenzone Galiziens.

Von

Dr. phil. Leopold Buber,
Gutsbesitzer in Lubianki bei Zbaraz.

Mit einem Geleitwort
des
Geh. Regierungsrates Prof. Dr. F. Wohltmann,
Direktor des landwirtschaftlichen Institutes der Universität Halle-Wittenberg.

Mit 1 Tafel und 12 Textabbildungen.

BERLIN.
VERLAGSBUCHHANDLUNG PAUL PAREY,
SW., Hedemannstrasse 10.
1910.

Рис. 1. Книга Л. Бубера "Галицько-подільські чорноземи"

Досліджуючи галицькі чорноземи, Леопольд Бубер зазначає, що територія їхнього поширення охоплює понтійське плато Галичини на південний схід від Бугу, а також на північ від Дністра, хоч чорноземи зустрічаються частково й на захід від Сяну. Об'єктом даного дослідження автор вибрав зону східно-подільських чорноземів, яка розташована посеред цього плато, з гіпсометричним рівнем 300-400 м. Ця зона охоплює на заході адміністративні райони Збаража, Скалата, а також частково Тернополя. Аграрні відносини цих районів розглянуті у другій частині праці. Природне співвідношення та особливості виникнення чорноземів, які описані у цій монографії, відносяться, безперечно, до цілого чорноземного краю Галичини.

Науковець вважає галицький чорноземний край природним продовженням русько-подільських чорноземів. Руський чорнозем охоплює території від південно західного кордону європейської Росії до Уральських гір у напрямку ЗПЗ (захід-південь-захід) – СПС (схід-північ-схід) у формі нерівної та не скрізь однакової смуги. Чорноземний край охоплює території в межах Уфи (частково), Самари, Пензи, Саратова (частково), Воронежа, Тамбова, Харкова, Кубанського краю, Катеринослава, Полтави, Херсону (частково), Поділля (включно з Галицько-Подільським краєм) та Бессарабії (частково) [1, с. 1].

Л. Бубер зазначає, що наука вже давно досліджує питання про походження цих родючих та водночас примхливих ґрунтів, уже виникло декілька гіпотез щодо цього. За гіпотезою морського походження, чорноземи могли утворитися: як нашарування багатого на мінерали рослинного походження морського мулу чи відкладів четвертинного моря, матеріалом для якого слугував юрський або кам'яновугільний прошарок; як осад вод Чорного або Азовського морів, в яких вміст мінералів пісковику неоген-палеогенового періоду та крейди зумовили походження гумусу морської флори та фауни; як мулисті утворення на морському узбережжі, вміст гумусу в яких бере свій початок від водоростей, які перегнили та морських тварин, що розклалися на частки.

Автор вважає, що якщо дотримуватися погляду про морське походження ґрунтів, то постає питання про виникнення ґрунтів на основі озерних боліт і торфовищ. Так, Е.І. Ейхвальд у своїй праці "Палеонтологія Росії" (1850), а також у природно-історичних нарисах про Литву, Волинь та Поділля, опублікованих у 1830 р., припускає, що сучасні території, які є багатими на чорнозем, були вкриті колись лісами, болотами та трясовиною, їх рослинна маса після зниження рівня води спочатку

перетворилася на торф, а потім – на чорнозем.

Професор Н.Д. Борисяк відстоює "лакустринну" (озерно-болотну) теорію походження чорноземів. В. Романовський також говорить про болотне походження, про весняні затоплення низовин, рослинна маса яких тісно змішувалася з багатим на мінерали болотом, яке, в свою чергу, перетворювалось на чорнозем.

М.В. Ломоносов у праці "Елементи металургії" (1763) зазначає, що "чорноземна поверхня – це не первинна прадавня матерія, а натомість матерія, що виникла внаслідок процесів гниття рештків рослинного та тваринного походження". Цей погляд дуже близький, на думку Л. Бубера, до сучасного йому вчення, яке звучить так: "чорнозем – це результат складного взаємовпливу геологічних, біологічних, морфологічних та кліматичних факторів. Залежно від того, якому з цих факторів автор надає перевагу, виникають різні теорії походження чорноземів" [1, с. 4].

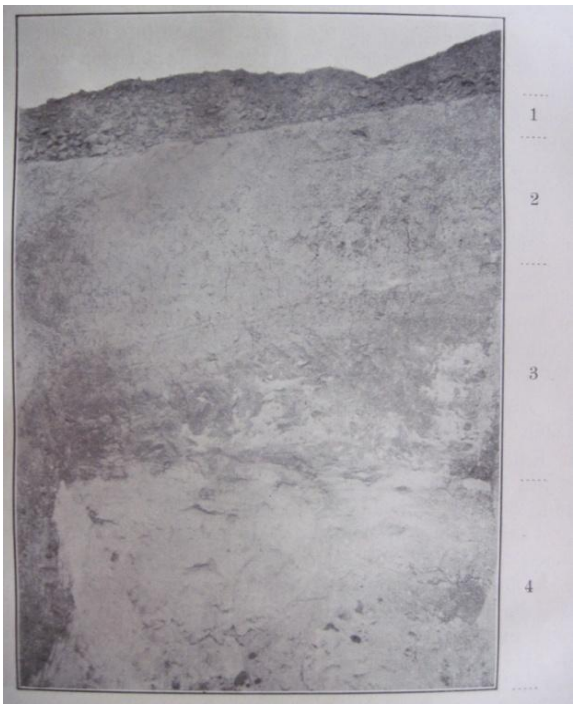

Рис. 2. Геологічний розріз [1, с. 17]:
1. Чорнозем (60-80 см), 2. лес (2-3 м), 3. залізовмісна глина (2-4 м), 4. ооліт.

Виключно геологічну теорію походження розглядає проф. К. Шмідт. Він звертає увагу на те, що чорнозем – це продукт ерозії дніпровського гранітного масиву. Професор А.П. Карпінський називає чорнозем продуктом, що виник завдяки гуміфікації нашарувань типових вапнякових залишків.

Біологічний фактор на передній план першим висував Ф.І. Рупрехт. Він стверджує, що чорнозем – це наземне утворення, яке виникло завдяки гниттю багатої степової флори. Вчений розрізняє чорноземи, що утворилися внаслідок вивітрювання гірської породи та розкладання рослинних тканин, а також внаслідок проникнення гумусових речовин у піщану та глиняно-піщану поверхню. Ф.І. Рупрехт виступає проти морської теорії походження чорноземів, оскільки чорноземи є і на уральських висотах, де не було моря; він вказує на відсутність чорнозему вздовж берегів молодих річок та у бідних на рослинність понтикаспійських районах, а також на брак типової морської фауни у чорноземах.

С.І. Коржинський вважає чорнозем типовим видом степового ґрунту, де ніколи не було лісу. Причина, на думку С.І. Коржинського, прихована у природі гумусу. Лісовий гумус утворюється переважно з лісових решток, які відзначаються гіршою якістю, ніж степовий гумус, тому можна зробити висновок про походження чорнозему завдяки незмінності вмісту гумусу лісового ґрунту [1].

Г.І. Танфільєв відстоює у своїх працях фітологічну теорію виникнення чорноземів. Він обґрунтовує існування степової вегетації, через хімічний розпад якої і утворюється чорнозем на поверхні землі.

Д.М. Прянішніков у своїй публікації "Сучасне бачення проблем виникнення чорноземів" (1891) обирає посередницьку позицію між поглядами В.В. Докучаєва та П.А. Костичева. На основі численних аналізів учений доводить перевагу родючих ґрунтів над піщаними і особливо наголошує на дрібнозернистості чорнозему. Він вказує на сухе та гаряче континентальне літо і суху морозяну зиму чорноземного краю. Посуха, з одної сторони, та низькі температури, з іншої, є причинами розпаду органічних речовин, що зумовлює приріст гумусу.

Л. Бубер зазначає, що, на думку М.М. Сибір-

цева, найчіткішою та всеохоплюючою концепцією щодо походження чорноземів є та, яка враховує взаємовплив геологічних, фітологічних, кліматологічних і морфологічних факторів у його формуванні. Отож, М.М. Сибірцев розрізняє в процесах творення чорноземів 4 фактори: геологічний, морфологічний, кліматологічний та біологічний.

Вивчивши умови ґрунтоутворення досліджуваної території, Леопольд Бубер робить висновок, що процес утворення чорноземів у галицько-подільському краї проходив таким чином.

Насамперед, автор дотримується думки, що нерівності сарматської території були вкриті, наче покривалом, спресованим шаром нанесеного вітром лесу (рис. 2). Безсумнівно, що внаслідок вирівнювальної діяльності вітру виникла рівнина, але доісторичне Поділля ніколи не було рівнинною територією. Завдяки цьому дослідник припускає одну закономірність, яка згодом стала основною причиною просування лісової рослинності на південь.

Під впливом неоген-палеогенових відкладів на вапняковому лесовому ґрунті з'явилась певна типова ксерофітна рослинність, представники якої розвиваються на скелястій вапняковій породі. Водночас відбувається потрійний процес:

1) утворення ярів та долин, що супроводжується зниженням вмісту вологи гумусного степового ґрунту;

2) поступове розкладання степової флори;

3) вимивання карбонатів кальцію.

Нерівності подільської території, які утворилися в неоген-палеогеновий період, безумовно, завдячують великій кількості опадів у постнеоген-палеогеновий період. Так виникли ерозійні долини та яри, згодом западини, балки, які стали причиною осушення відповідних чорноземних районів. Зародженню сучасних річок сприяли численні заглиблення та пересіченість території, де народжувались струмочки, які згодом слугували притоками невеликої річки (рис. 3). Саме гідрологічна структура території, а також її кліматичний характер та геологічна природа є, на думку автора, основними причинами утворення чорноземів Поділля. У той час, як усі багатоводні ріки західної Галичини беруть свій початок у Карпатах, усі ріки Поділля – Буг, Стир, Іква, Горинь, Збруч, Серет, Гнізна, Золота Липа, Гнила Липа та інші, що є складовими річкової сітки Дністра, беруть свій початок на височині.

Другий процес, який відбувається паралельно, – це гуміфікація органічної речовини степової флори. Причиною цього є процес окиснення, як стверджує П.А. Костичев, а також хімічний та мікробіологічний (грибі, бактерії) процеси. У силу своєї необхідності виникають умови, які спричиняють утворення органічної речовини завдяки її розпаду. Вчений вважає, що завдяки експериментально доведеному фізичному покращенню змішаного з гумусом лесового матеріалу, зростає утворення органічної речовини до певної межі.

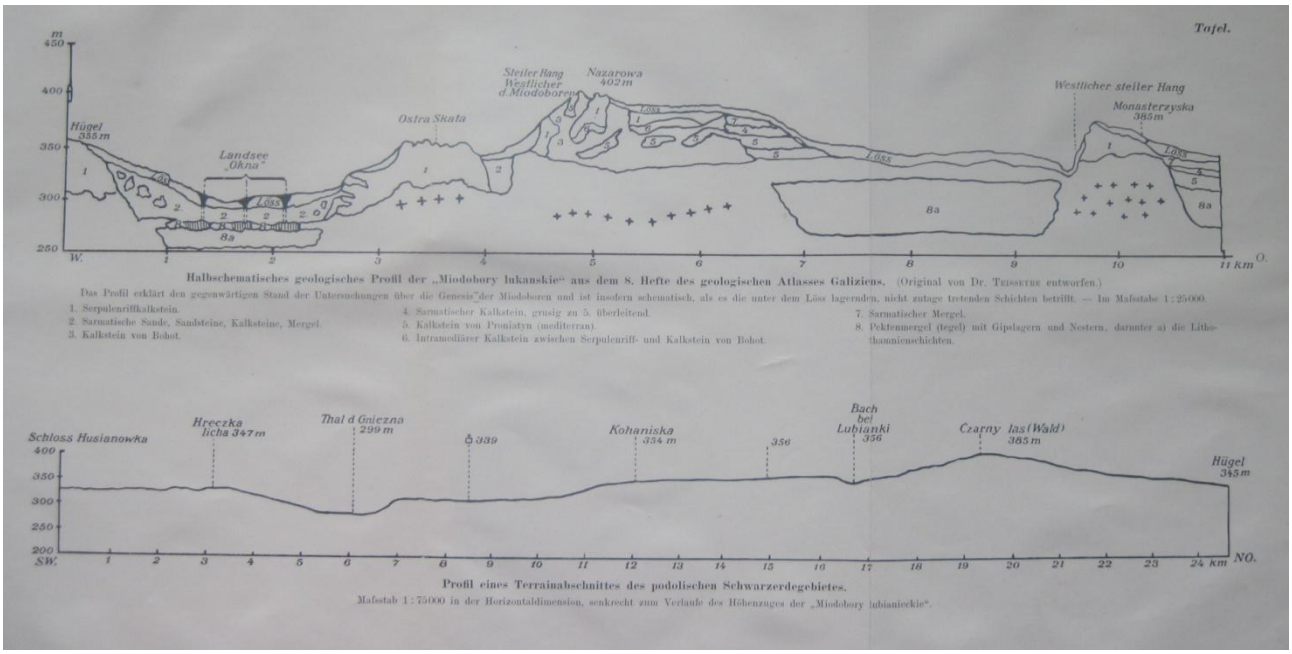

Рис. 3. Геологічний профіль (з "Геологічного атласу Галичини") та ґрунтовий профіль подільського чорноземного краю [1]

Дослідник доводить, що стан вологості ґрунтів та атмосфери внаслідок різного співвідношення рельєфу не можна ототожнювати. Поверхня за своєю природою має безсумнівно посушливий характер. Внаслідок відносно вищого розташування подільського лесу тепловий коефіцієнт є значно менший, ніж на прилеглих територіях нижчого гіпсометричного рівня. Але ця

причина є другорядною, домінуючу роль і на час дослідження відіграє ксерофітна флора (закон кореляції клімату, рослинності та ґрунтової зони). Подібні процеси відбуваються як в утворенні степового, так і лісового гумусу [1].

За цим подібним співвідношенням великий вплив на лес як материнську породу чорнозему мала колонізація ксерофітів. Залежно від того, де лес розташовувався – на сарматських пісках, вапняках, мергелястому елювії чи середземноморських відкладах, – його вологість завжди відрізнялася.

Третій процес – вимивання карбонатів кальцію – автор трактує так: органічні рештки відмерлої степової флори окиснюються, вуглекислотою наповнюється атмосферна вода, відбувається вивільнення кальцію з мінеральних частинок. Вода, багата на CO_2, втрачає $CaCO_3$ і утворює бікарбонат. Бікарбонат кальцію вивільняється з вуглекислоти, що знаходиться у глибоких пластах і перетворюється на нерозчинний карбонат. Інтенсивність цього процесу залежить від кількості гумусу, що накопичується. Він є необхідним для утворення чорнозему і визначає забарвлення лесових утворень.

Вертикальну будову профілю подільських чорноземів Л. Бубер визначає за забарвленням завдяки 4-м взаємозв'язаним ознакам, що є визначальним для розпізнавання чорноземних "пластів":

1) темно-коричнева (чорна) у вологому стані земля;

2) жовто-коричневий, темний лесоподібний суглинок з чорно-коричневими продовгуватими вкрапленнями і білуватим пластовим нашаруванням $CaCO_3$;

3) темно-жовтий лесоподібний суглинок;

4) світло-жовтий лес з вапняковими конкреціями [1, с. 76].

Запропонований порядок ознак науковець вважає повчальним з погляду історичного розвитку, оскільки це є відбитком стадій утворення чорнозему. Окремими фазами утворення чорнозему були: утворення лесу, лесоподібних суглинків та безпосередньо чорнозему. Лес сам по собі не може спричинити утворення чорнозему, але вміст у ньому карбонатів зумовлював інтенсивний розпад і закріплення органічної речовини. Лише з початком другої фази, вилуговування карбонатів кальцію, були створені умови для формування чорнозему. І коли врешті було досягнуто такої вагомої дрібнозернистості степового ґрунту, погіршилися процеси його вилуговування. Обидва фактори, дрібнозернистість та незначний вміст карбонатів кальцію, знижують тенденцію розпаду органічних залишків і зумовлюють накопичення гумусових речовин.

Леопольд Бубер стверджує, що раціональним є групування подільських чорноземів за їх найважливішими морфологічними ознаками, а саме забарвленням. Відтінки забарвлення ґрунту тісно зв'язані з вмістом у них органічної речовини.

Автор виокремлює такі групи:

1. дуже багаті на гумус "бездоганні" чорноземи;

2. чорноземи, які перебувають на стадії розпаду органічних часток внаслідок заліснення чи сучасного окультурення;

3. сірі або темно-коричневі ґрунти, на місці яких колись були ліси, які перебувають на стадії наближеній до процесу дегумуфікації.

За приклад першої групи ґрунтів автор вибрав рифові вапнякові утворення, на яких безпосередньо розташовані чорноземи. Оскільки лес як материнська порода тут відсутній, дослідник припускає, що вторинне накопичення чорнозему відбулося еоловим чи гідрогенним шляхом. Л. Бубер відзначає, що "чорноземи й до сьогодні зберегли свій бездоганний характер, оскільки, внаслідок поверхневого нашарування на рифовій вапняковій основі вони залишались недоступними для заліснення чи вирощування сільськогосподарських культур. Такі залишки давніх чорноземів збереглись і до наших днів і є надзвичайно рідкісним явищем" [1, с. 103].

Безсумнівним є те, що багаті на гумус чорноземи північних районів Поділля належать до другої групи. Наведений автором вміст гумусу в 5-6 % (табл. 1) має безпосереднє відношення до цього ряду ґрунтів. Завдяки поступовому поширенню лісу відбувається руйнування органічної речовини, яка дістає світліше, чорно-коричневе забарвлення (райони Збаража та Скалата).

Третя група ґрунтів зустрічається вздовж північного Поділля. Ці ґрунти мають світло- та сіро-коричневе забарвлення. Сірі лісові ґрунти (поблизу Тернополя) були вибрані як приклад ґрунту для сільськогосподарського використання.

Таблиця 1

Співвідношення вмісту гумусу та середньорічної кількості опадів [1, с. 78]

Пункти	Вміст гумусу, %	Середньорічна кількість опадів, мм
Саратов	9,69	380
Катеринослав	8,72	370
Воронеж	5,61	620
Київ	5-6	510
Поділля	5-6	570

Галицькі чорноземи, як і всі чорноземи загалом, мають низький вміст карбонатів кальцію у верхніх горизонтах. Бідні на карбонати горизонти мають найтемніше забарвлення. Із зростанням

вмісту карбонатів горизонти стають світлішими. Леопольд Бубер вказує, що це важливе морфологічне явище, і зазначає, що вміст карбонатів кальцію знаходиться в оберненому відношенні до вмісту гумусу. Таким чином автор відзначає роль карбонатів у процесі утворення чорнозему. Винятком з правила є чорнозем, який знаходиться над вапняковою скам'янілістю, і складається враження, що це намитий або навіяний чорнозем.

Таблиця 2

Класифікація ґрунтів за вмістом поживних речовин, % (за Ф. Вольтманом) [1, с. 111-112]

Характеристика ґрунту	Азот	Розчинний у холодній соляній кислоті			Розчинний у гарячій соляній кислоті K_2O
		CaO + MgO	P_2O_5	K_2O	
Дуже багатий, придатний для експлуатації	> 0,30	> 3,00	> 0,25	>0,20	0,50
Багатий, потребує мало фосфорної кислоти	0,20-0,30	1,50-3,00	0,15-0,25	0,15-0,20	0,40-0,50
Добрий, потребує фосфорної кислоти	0,10-0,20	0,50-1,50	0,10-0,15	0,10-0,15	0,20-0,40
Помірний, потребує фосфорної кислоти і калію	0,06-0,10	0,25-0,50	0,07-0,10	0,06-0,10	0,12-0,20
Бідний, потребує удобрення	0,03-0,06	0,10-0,25	0,04-0,07	0,03-0,06	0,08-0,12
Дуже бідний, дуже потребує удобрення або довгого відпочинку	0,02-0,03	0,05-0,10	0,02-0,04	0,02-0,03	0,05-0,08
Обмежений у сільськогосподарському використанні або пар	0,02	0,05	0,02	0,02	0,05

Дрібнозернистість лесу та чорнозему тісно зв'язані з вмістом гумусу, тому переважання глини над піском зумовлює більший вміст гумусу. Чорноземи східного чорноземного краю, які утворилися із глинистої материнської породи, повинні бути більш дрібнозернистими та багатшими на гумус, ніж лесові подільські чорноземи. Вчений вважає, що цей факт легко пояснити з ґрунтобактеріологічного погляду. Немає жодного сумніву, що потрібно брати до уваги й особливості клімату кожного краю, як це показано у таблиці 1.

Із отриманих результатів гранулометричного аналізу ґрунту випливає, що подільські чорноземи мають високий вміст пилу, чим легко пояснюється причина злипання ґрунту.

Мікроскопічне дослідження ґрунтових частинок показало значний вміст кварцу та часточок гумусу і, натомість, малу кількість слюди та польового шпату.

Стандартний хімічний аналіз галицько-подільського чорнозему, який можна порівняти із генетично спорідненими західноєвропейськими ґрунтами, дає можливість припустити, що через велику нестачу поживних речовин, земля потребує підживлення добривами. Використовуючи працю Ф. Вольтмана "Поживні речовини західнонімецьких ґрунтів" (Бонн, 1901) і створену ним класифікацію ґрунтів за вмістом поживних речовин (табл. 2), Л. Бубер зіставив подібні кліматичні показники Поділля і Середньої Німеччини. Не могла залишитись поза увагою науковця і вражаюча схожість вмісту поживних речовин ґрунтів Середньої Німеччини та Поділля. Геологічна та кліматична схожість обох ґрунтових зон виражає гомологічне співвідношення вмісту поживних речовин. Автор вважає, що різниця вмісту вапняку, магнію та калію нижніх горизонтів ґрунту залежить від інтенсивності та глибини культурного обробітку території. На основі класифікації Ф. Вольтмана Л. Бубер встановив, що за вмістом поживних речовин чорноземи Поділля характеризуються як дуже добрі для використання (табл. 3).

Вміст нітрогену у чорноземі в середньому становить 0,166 % і залежить від кількості органічної речовини. Більшу частку серед півтораоксидів займає Fe_2O_3, у той час як Al_2O_3 накопичується у лесовій породі. Цей факт має вагоме значення для механічного обробітку подільського чорнозему.

Значне накопичення $CaCO_3$ та MgO у нижніх горизонтах чорнозему є доказом того, що процес вимивання істотно збіднює верхні горизонти чорнозему. Помітною є мала кількість $CaCO_3$ у верхніх орних горизонтах, проте це не стосується всієї території Поділля. Чорноземи поблизу Медоборів

містять велику кількість $CaCO_3$, який ми зустрічаємо у вираженій завершеній крупнозернистій формі (рис. 4). Брак карбонатів сприяє утворенню гумінових кислот, кількість яких є незначною за нормальних умов, а їхня надмірна кількість стає причиною токсичності ґрунтів.

Таблиця 3

Поживні речовини галицько-подільських чорноземів, % [1, с. 111]

Речовини	Чорнозем високої якості	Чорнозем низької якості		Окультурений ґрунт			Недавно заліснені ґрунти		Давно заліснені ґрунти		Лес
	Глибина, см										
	0-30	0-30	40-60	0-30	40-60	60-150	0-30	30-60	0-30	30-60	350
Гігроскопічна волога	6,556	4,926	4,372	3,593	3,009	2,476	7,518	3,365	4,282	5,248	2,421
Гумус + ОН	14,40	14,836	10,196	7,220	4,413	3,318	7,402	3,940	4,840	3,445	1,781
N_2	0,709	0,747	0,410	0,229	0,164	0,103	0,383	0,223	0,266	0,130	0,035
Холодний кислотносоляний екстракт											
$Fe_2O_3 + Al_2O_3$	3,496	2,313	2,420	2,739	2,984	3,285	1,985	2,641	2,499	3,308	3,930
Fe_2O_3	1,922	1,039	1,160	1,185	1,307	1,570	1,039	1,160	1,691	1,788	2,245
Al_2O_3	1,574	1,274	1,260	1,554	1,677	1,715	0,946	1,481	0,808	1,520	1,685
H_2SiO_3	0,005	0,006	0,006	0,002	0,006	0,007	--	--	0,002	0,002	0,017
H_2SO_4	0,234	0,157	0,167	--	--	--	--	--	0,087	--	0,060
H_3PO_4	0,120	0,098	0,080	0,067	0,083	0,049	0,070	0,047	0,074	0,046	0,077
$CaCO_3$	2,410	1,577	2,200	0,934	6,400	7,934	0,677	0,472	1,100	0,628	9,040
MgO	0,339	0,348	0,343	0,243	0,343	0,500	0,332	0,343	0,283	0,245	0,892
K	0,101	0,072	0,070	0,121	0,092	0,080	0,088	0,086	0,124	0,110	0,084
Гарячий кислотносоляний екстракт											
K	0,465	0,290	0,294	0,472	0,426	0,453	0,287	0,388	0,371	0,515	0,368

Подільський чорнозем, як і інші чорноземи східних та західних прилеглих районів, потребує значного вмісту фосфорної кислоти. Це загальна особливість багатьох ґрунтів. Лес сам по собі є бідним на фосфор (0,07 % кислотносоляного екстракту), в той час як успадкована від материнської породи нестача фосфорної кислоти практично немає ніякого відношення до органічних речовин та культурних рослин. Дослідник спостерігає збільшення кількості фосфорної кислоти серед органічно багатших чорноземів.

Леопольд Бубер розглядає вміст поживних речовин подільського чорнозему з онтологічного погляду і досліджує, чи є відмінність у кислотносоляних екстрактах на перших стадіях утворення чорнозему. Автор вичленовує три групи ґрунтів:

1) непошкоджені чорноземи вторинного походження;
2) нещодавно утворені культурні ґрунти;
3) бідні на вміст гумусу ґрунти, на яких в доісторичний час домінував ліс.

Рисунок 4. Чорнозем, розташований на медоборівському вапняковому моренному матеріалі (територія, на якій ріс дубовий ліс) [1, с. 52]

Відповідно до вмісту нітрогену органічно багатша група ґрунту, як це можна було передбачити, займає перше місце у списку (непошкоджені чорноземи вторинного походження).

Вміст Fe_2O_3 та Al_2O_3 в загальному не вказує на істотну відмінність. Іншою ж є кількість фосфорної кислоти. Тут непошкоджені чорноземи мають перевагу за вмістом фосфорної кислоти. Та, незважаючи на приріст вапнякових, залізних і алюмінієвих сполук у ґрунті, дослідник не спостерігає одночасного приросту кількості фосфорної кислоти, тому припускає, що кількість фосфорної кислоти багатих на гумус чорноземів залежить від фосфатів вапняку.

Помітним є також те явище, що серед вище названих груп ґрунтів спостерігається зниження вмісту $CaCO_3$, у той час як на інших культурних ґрунтах проходить зворотній процес. Безсумнівним доказом є те, що стан речовин нижніх горизонтів ґрунту зумовлений розвитком у доісторичні часи на цих землях лісів, які живилися речовинами з цих горизонтів.

У долині річки Стрипи спостерігається процес вилуговування багатих на гумус чорноземів (відповідно до вмісту калію). Проте подільські чорноземи не зазнали екстремального вимивання.

На основі аналізу подільських лісових ґрунтів Л. Бубер робить висновок, що залежно від переважаючої кількості калію та органічних речовин краще або гірше розвиваються певні види рослин та дерев. Наприклад, бук і дуб мають потребу вмісту калію, кальцію та фосфорної кислоти у ґрунті (табл. 4).

Таблиця 4

Вміст золи деяких видів дерев [1, с. 119]

Дерева	K	Ca	MgO	H_3PO_4	H_2SO_4
Бук	20-30	25-40	± 10	8-14	± 2
Дуб	25-35	18-25	± 16	12-20	± 2
Береза	15-20	20-30	± 13	8-12	± 1
Сосна	± 13	± 45	± 8	± 7	± 3
Ялина	12-20	± 25	± 8	± 2	± 3

Висновки. За дослідженнями Леопольда Бубера, галицький чорноземний край є природним продовженням русько-подільських чорноземів. Гідрологічна структура території, а також її кліматичний характер і геологічна природа є, на думку автора, основними причинами утворення чорноземів Галичини та Поділля. Важливу роль відіграє і ксерофітна флора.

Великого значення Л. Бубер надав морфологічним особливостям галицько-подільських чорноземів, а саме забарвленню як одній з найважливіших морфологічних ознак чорноземів. Він згрупував чорноземи за забарвленням на дуже багаті на гумус “бездоганні” чорноземи; чорноземи; які перебувають на стадії розпаду органічних часток внаслідок заліснення чи сучасного окультурення; сірі або темно-коричневі ґрунти, на місці яких колись були ліси, які перебувають на стадії наближеній до процесу дегумуфікації. Забарвлення ґрунту тісно пов’язане з вмістом у ньому органічної речовини.

Л. Бубер відзначив важливу роль карбонатів у процесі утворення чорноземів. Галицькі чорноземи мають низький вміст карбонатів кальцію у верхніх горизонтах. Бідні на карбонати горизонти мають найтемніше забарвлення. Із зростанням вмісту карбонатів горизонти стають світлішими. Це важливе морфологічне явище полягає в тому, що вміст карбонатів кальцію перебуває в оберненому відношенні до вмісту гумусу.

Дослідження Л. Бубера показали, що лес сам по собі не міг спричинити утворення чорнозему, але вміст у ньому карбонатів зумовлював інтенсивний розпад органічних решток і закріплення органічної речовини. Завдяки фізичному покращенню змішаного з гумусом лесового матеріалу зростає утворення органічної речовини до певної межі. Подільські чорноземи мають високий вміст пилу, що дозволяє легко пояснити причину злипання ґрунту.

Чорноземи зберегли свій бездоганний характер, оскільки внаслідок поверхневого нашарування на рифовій вапняковій основі вони залишались недоступними для заліснення чи вирощування сільськогосподарських культур. Такі залишки давніх чорноземів є надзвичайно рідкісним явищем.

Отримані результати дослідження мають важливе значення для оцінки сучасного стану чорноземів Галичини та Поділля.

Література

1. *Buber L.* Die galizisch-podolische Schwarzerde, ihre Entstehung und naturliche Beschaffenheit unb die gegenwartigen landwirtschaftichen Betriebsverhaltnisse des Nordostens dieser Bodenzone Galiziens. – Berlin, 1910. – 205 s.

Стаття надійшла 25.10.2010 р.

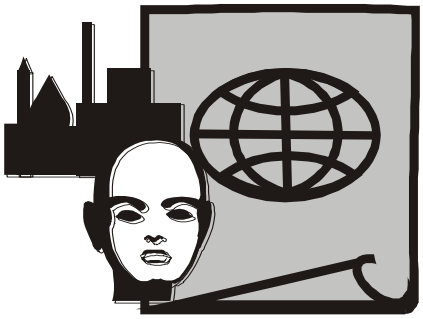

Антропогеографічні дослідження

УДК 911.3

Ігор Кавецький

ЧИСЕЛЬНІСТЬ І РОЗМІЩЕННЯ УКРАЇНЦІВ У СУЧАСНІЙ ПОЛЬЩІ В КОНТЕКСТІ ЕТНОГЕОГРАФІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА

У статті розглянуто основні риси географічного розміщення українців у сучасній Польщі в світлі результатів загальнонаціонального перепису населення 2002 р. Приймаючи за відправний пункт етногеографічні висновки Володимира Кубійовича, вказано на найважливіші чинники, які вплинули на зміни загальної чисельності та географії розселення українців. Виокремлено і схарактеризовано головні райони компактного проживання українського населення в Польщі.

Ключові слова: *етногеографія, Володимир Кубійович, українці, Польща, райони компактного проживання.*

Ihor Kavets'kyi. The number and distribution of Ukrainians in modern Poland in the context of Volodymyr Kubiyovych's ethnogeographical research. *This paper examines the main features of geographical distribution of Ukrainians in contemporary Poland in the light of the results of its population census for 2002. Accepting as a starting point Volodymyr Kubiyovych's ethnogeographical conclusions, the leading factors in the changes in the number and the geographical distribution of Ukrainians are specified. The main areas of Ukrainian compact habitation are identified and characterized*

Key words: *ethnogeography, Volodymyr Kubiyovych, Ukrainians, Poland, areas of compact habitation*

Етногеографічна проблематика була, без сумніву, одним із ключових напрямків наукових пошуків Володимира Кубійовича. Дослідження етнічних відносин у межах усіх українських земель, незважаючи на їх поділ у міжвоєнний період між чотирма державами, мало для ученого не тільки пізнавальне, але й політичне значення. Будучи переконаним в історичній ролі національної першооснови, Кубійович повністю віддався справі обґрунтування меж української національної території, "*щоб на цій підставі мати готову свою концепцію будучих границь Української Держави й мати готовий матеріял до оборони цієї концепції*" (цит. за: [4]).

Особливу увагу в своїх дослідженнях Кубійович приділив проблематиці етнічного складу західноукраїнських земель, які перебували у міжвоєнний період у складі Польщі, що значною мірою визначалось біографією вченого [3]. Скрупульозний аналіз офіційних статистичних джерел та їх критична оцінка в світлі самостійно зібраних матеріалів дали змогу Кубійовичу детально окреслити перебіг українсько-польської етнічної межі і визначити на цій основі площу українських земель в кордонах тодішньої Польщі. До української етнічної території дослідник відніс землі Галичини (Тернопільське, Станіславське воєводства і більша частина Львівського воєводства разом із Західною Лемківщиною, підпорядкованою адміністрації Краківського воєводства), Західної Волині і Полісся (Волинське воєводство і більша частина Поліського воєводства), а також Холмщини і Підляшшя (східні повіти Люблінського воєводства разом з Більським повітом Білостоцького воєводства). За підрахунками вченого відповідні землі займали 132,2 тис. км^2 або 34,0 % території Польщі, і проживало тут 9,2 млн осіб (29,5 % населення країни), з чого на українців припадало 5,9 млн осіб або 64,1 % населення регіону [2].

Драматичні події, що розгорнулися на українсько-польському пограниччі в період Другої світової

війни і перші повоєнні роки, радикально змінили політичну карту регіону. Новий радянсько-польський кордон, встановлений остаточно на основі т. зв. "лінії Керзона" з відхиленнями на користь Польщі, залишав на польському боці широку смугу українських етнічних територій – від Підляшшя на півночі через Холмщину і Надсяння в середній частині до Лемківщини на півдні – загальною площею понад 20 тис. км^2 і українською людністю близько 700 тис. осіб. Однак найбільшою трагедією було наступне переселення мешканців цих територій, що проводились на основі етнічних критеріїв[1]. Внаслідок цього українські землі у складі Польщі були майже позбавлені українського населення.

Як, отже, виглядає сьогоднішня ситуація українства в Польщі? Аналіз цієї проблеми видається доволі цікавим з кількох причин. По-перше, українські етнічні землі в межах державної території Польщі, хоча й знелюдніли з погляду українського елементу, не до кінця втратили свою українську самобутність. До цих пір можна знайти тут певні семіотичні прояви колишньої української присутності, які виражаються передусім в сакральних спорудах або залишках по них (церкви й дзвіниці, кладовища, придорожні каплички, фігурки й кам'яні хрести і т. п.), як також об'єктах побутової архітектури (поодинокі хижі та загороди, фрагменти фундаментів, напівзасипані криниці та ін.) [10]. По-друге, у Польщі досі проживають колишні переселенці з українських етнічних земель, які не піддалися асиміляційному тискові з боку польського оточення і формують в різних районах країни своєрідні "малі України". По-третє, слід загадати, що певна частина українців уникнула переселення і, як і раніше, проживає на своїх батьківських землях. Йдеться передусім про українців Північного Підляшшя (Більщини), яких оминули повоєнні антиукраїнські репресії завдяки зачисленню їх до білоруської етнічної групи, до якої тодішня комуністична влада ставилась досить прихильно. Нарешті, по-четверте, в результаті політичної "відлиги", починаючи з 1956 р., з'явилася можливість повернення українців, депортованих в західні і північні регіони Польщі, на свої корінні землі. Незважаючи на численні адміністративні перешкоди, з цього скористалася певна частина переселенців (за різними оцінками від 5 до 10 тис. сімей [7]), головним чином лемків. Більшість однак залишилася на нових землях, де можливості досягнення вищого соціального, економічного і цивілізаційного статусу були незмірно кращі.

У 2002 р. в Польщі проведено національний перепис, який вперше за весь повоєнний період дав змогу детальніше оцінити національний склад населення країни, а також пізнати головні особливості територіального розміщення окремих меншин, у т. ч. української. Здається, однак, що його результати, з огляду на делікатність теми, не повинні прийматися без належної рефлексії, особливо щодо зафіксованої чисельності українців – 36,9 тис. осіб[2]. Як українські, так і польські дослідники [1, 5, 6], не підважуючи достовірності даних перепису, вказують одночасно на значне заниження справжньої кількості меншин, особливо української. Хоча процеси асиміляції, зумовлені передусім політичними (значне територіальне розпорошення і політика насильницької полонізації) і суспільними (низький рівень толерантності і негативні стереотипи щодо українців) чинниками, як також певними природними факторами (емоційний пресинг в умовах повного домінування польської мови і культури, змішані шлюби, зміна поколінь, міграції до міст і пов'язана з цим зміна стилю життя), без сумніву, відіграли свою негативну роль, то однак вирішальне значення могла мати психологічна неготовність польських українців до відвертого декларування своєї національної ідентичності по стількох роках прямої чи прихованої дискримінації. Тому отримані в результаті перепису дані слід розглядати радше як певні мінімальні величини, які відображають чисельність осіб з

[1] Йдеться про принаймні три широкомасштабні операції виселення українського населення, які проводилися найчастіше примусово та із застосуванням військової сили. Першою з них був т. зв. "обмін населенням" у 1944–1946 рр. на підставі угоди між урядом Української РСР і Польським Комітетом Національного Визволення "Про евакуацію українського населення з території Польщі і польських громадян з території УРСР" від 9.09.1944 р. За цей період спочатку напівдобровільно, а пізніше в насильницький спосіб було переселено до УРСР близько півмільйона етнічних українців, що становить понад 90 % загальної кількості непольського населення, переміщеного в 1944–1946 рр. до СРСР. Другою була сумнозвісна акція "Вісла" 1947 р., в ході якої на західні і північні землі Польщі з українсько-польського пограниччя було брутально переселено ще 150 тис. українців. Нарешті, третя хвиля переселення відбулася відповідно до договору між СРСР і ПНР "Про обмін ділянками державних територій" від 15.02.1951 р. За цим договором Польщі передавалася частина території колишньої Дрогобицької області, а проживаюче там українське населення (понад 32 тис. осіб) було примусово виселено в південні області України.

[2] Для потреб перепису прийнято, що національність є декларативною (пов'язаною із суб'єктивним відчуттям) індивідуальною ознакою кожної людини, яка виражає її емоційний (чуттєвий), культурний або генеалогічний (з огляду на походження батьків) зв'язок з певним народом. Обліковці були зобов'язані до зазначення будь-якої (але тільки однієї) відповіді респондента на запитання "До якої національності Ви себе відносите?" В результаті з-поміж усіх декларацій при опрацюванні результатів перепису виділено 109 категорій, при чому 91 з них нараховує менше ніж 1 000 осіб, близько половини – менше ніж 100, а третина – менше ніж 50 осіб [11]. Подана тут величина є сумою кількості респондентів, які ідентифікувалися як українці (30 957 осіб) або лемки (5 863) або русини (62 особи). В переліку, оприлюдненому Головним управлінням статистики Республіки Польща (ГУС), згадується також четверта група, яку можна пов'язувати з українцями, а саме гуцули. Однак ГУС у цьому випадку обмежується до інформації, що чисельність даної групи є меншою ніж 10 осіб [12].

високим рівнем національної самосвідомості[3].

При всій дискусійності переписних даних щодо загальної кількості українського населення, становлять вони незамінне джерело інформації про сучасне його розміщення на території Польщі. Аналіз відповідних матеріалів[4] дає змогу твердити про засадничий вплив повоєнних переселень на територіальні особливості сучасного розселення українців (рис. 1). У межах західних і північних земель проживає сьогодні аж 73,7 % усіх українців Польщі, тоді як на давніх етнічних землях цей відсоток є в чотири рази менший (17,7 %). Решта 8,6 % проживає в інших частинах країни, переважно в найбільших містах.

У територіальній структурі розселення доволі чітко проявляється кілька ареалів підвищеної концентрації українського населення. Найбільш значущий з них пов'язаний з Вармінсько-Мазурським воєводством (повоєнне Ольштинське з прилеглими частинами Гданського і Білостоцького воєводств), куди в рамах акції "Вісла" переселено понад 60 тис. українців [8]. Сьогодні тут проживає 38,6 % польського українства. Найбільш чисельні українські громади (понад 500 декларацій під час перепису) функціонують в ґмінах Венгожево, Бані Мазурські, Ольштин, Гурово Ілавецьке, Лельково, Пенєнжно і Бартошице. В семи ґмінах переписний відсоток українців у загальній чисельності населення перевищував 10 % (м. ін. Лельково – 18,5; Бані Мазурські – 14,9; Круклянки – 13,2; Будри – 11,8). Найважливішими центрами культурно-освітнього життя українців регіону є Бартошице і Гурово Ілавецьке, де між іншим діють школи з українською мовою навчання.

Друге велике скупчення українців (19,6 % загальної кількості) сформувалося в північно-західній частині Польщі, головним чином в межах Західнопоморського і західних районів Поморського воєводств, а також в північній частини Любуського і Великопольського воєводств. На цю територію (повоєнне Щецинське воєводство) було переселено майже 50 тис. осіб [8]. У цілому розміщення українців у даному регіоні характеризується значним розпорошенням. Сьогодні найбільш чисельною є тут українська громада в невеликому містечку Білий Бір (564 декларації або 10,7 % усього населення ґміни), де працює одна з найдавніших шкіл з українською мовою навчання. Значна кількість українців проживає також в трьох найбільших містах регіону – Кошаліні, Щецині і Слупську.

У південно-західній частині Польщі (Нижньосілезьке і південна частина Любуського воєводства) проживає сьогодні 15,6 % польських українців. У 1947 р. сюди, в повоєнне Вроцлавське воєводство, депортовано майже 30 тис. осіб [8]. Найбільше українців зафіксовано в Легниці і Вроцлаві, а також двох невеликих ґмінах – Рудній і Пшемкові. Головним культурно-освітнім центром регіону може вважатися місто Легниця, де також діє школа з українською мовою навчання. Характерною рисою цього регіону є висока частка осіб з лемківською самоідентифікацією (63,4 % усіх українців регіону). Максимальна їх концентрація спостерігається в районі видобутку і переробки мідних руд, а саме в ґмінах Рудна і Пшемкув, а також у двох сусідніх містах – Любіні і Легниці. В цілому в даному регіоні згідно з переписом налічують 3,2 тис. лемків, що становить 59,6 % загальнопольського числа таких декларацій. Слід підкреслити, що майже в усіх випадках занотовано сумісне проживання осіб, які декларували свою приналежність до української або лемківської груп. У зв'язку з цим неможливо дати однозначну відповідь, чи така ідентифікація є проявом лемківського сепаратизму, що як і раніше підтримується офіційною владою[5], чи може виявом зрозумілої обережності в не до кінця толерантному польському оточенні.

Подібну ситуацію можна спостерігати на історичній Лемківщині, де в світлі результатів перепису проживає сьогодні 9,0 % українців Польщі. Тут однак перевага лемківських декларацій є порівняно меншою (54,6 % загальної кількості українців). Істотна концентрація відповідних осіб фіксується в західній частині цієї етнічної території, де в одному тільки Горлицькому повіті налічується 1,4 тис. таких декларацій (82,4 % усіх лемків на Лемківщині). Розташована в його межах ґміна Устя Горлицьке є найбільшим скупченням лемків у цілій Польщі (725 осіб, що разом з 61 особою з українською самоідентифікацією дає 12,6 % всього населення ґміни). Зворотна картина спостерігається в ґміні Команча на сході Лемківщини, де повністю домінують українські декларації (523 особи), тоді як лемками назвалося заледве 35 осіб. Так само у цьому випадку зафіксовано підвищений переписний відсоток українців у загальній чисельності населення, а саме 10,9 %.

В сусідньому Надсянні проживає сьогодні лише 6,0 % польських українців. Основна їх маса (43,2 %) пов'язана з головним культурно-освітнім

[3] Фактична кількість українців у Польщі може бути в кілька чи навіть кільканадцять разів більшою. Рапорт Українського суспільно-культурного товариства (тепер Об'єднання українців у Польщі) з 1989 р. констатував, що українці складають 1-2 % населення ПНР, тобто від 360 до 720 тис. Незалежні польські оцінки вагаються в межах від 250 до 500 тис. [9].

[4] Для оцінки територіального розміщення українського населення використано дані про кількість осіб, які декларували українську або лемківську ідентичність, в розрізі окремих ґмін – найменших одиниць в структурі АТП країни [12]. З огляду на доступність даних враховано тільки ті ґміни, в яких відповідні декларації зафіксовано щонайменше 10 разів. Таким чином, актуальне дослідження охоплює 90,2 % переписної кількості польських українців.

[5] У сьогоднішній Польщі відповідно до Закону "Про національні й етнічні меншини та про регіональну мову" від 6 січня 2005 р. українці мають статус національної, а лемки - етнічної меншини.

центром регіону, яким є Перемишль. Тут діє остатня з усіх польських шкіл, в яких навчання відбувається українською мовою. За результатами перепису у місті налічувалось 872 українці, що означає, що саме в Перемишлі проживає найбільша українська спільнота в Польщі. Варто також згадати про ґміну Стубно, в якій хоч і нараховувалось у 2,5 рази менше українців, але по відношенню до усіх мешканців ґміни дає це 8,4 % населення.

Останнім регіоном компактного проживання українців у Польщі є Північне Підляшшя. Незважаючи на те, що на відмінну від решти українських етнічних земель, історія виявилась більш прихильною до мешканців цього регіону, результати перепису засвідчили тут мінімальну кількість українців – 895 осіб або 2,7 % українського населення Польщі. Третина з них проживала в історичному центрі цієї землі – у Більську Підляському. З усіх територіальних одиниць регіону найвищою була частка українців по відношенню до усіх жителів у ґміні Черемха, хоча відповідний показник становив лише 3,1 %. Одночасно у всіх відповідних ґмінах спостерігалася значна перевага білоруської меншини, частка якої в загальній чисельності населення часто була більшою ніж 20 %, а у двох випадках (ґміни Чижі і Дубичі Церковні) перевищила 80 %. Можна сперечатися, чи така ситуація є наслідком недобросовісності виконавців перепису, як припускають Дністрянський і Жулканич [1], чи однак виявом того самого інстинкту самозбереження, який допоміг українцям Більщини уникнути переселення у 1947 р.

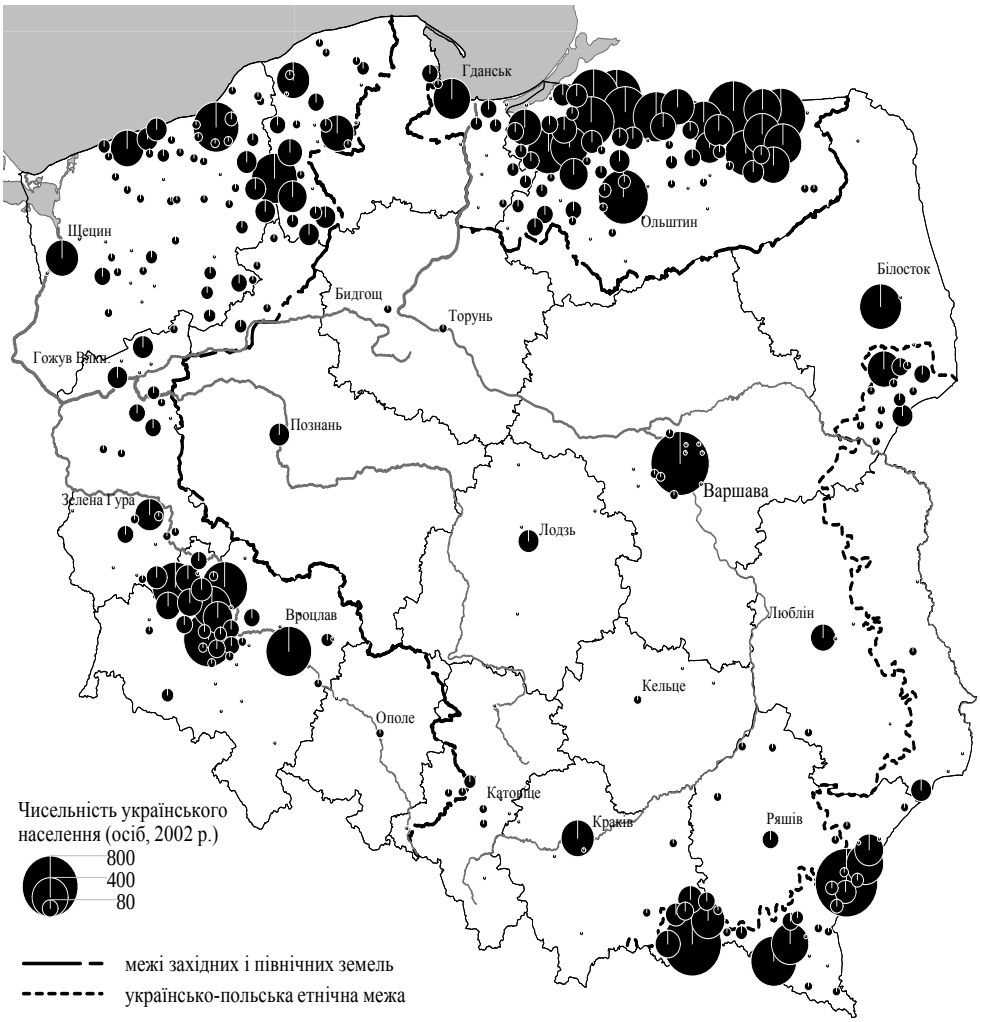

Рис. 1. Розміщення українського населення у Польщі

Поза вищеназваними районами більш-менш компактного розміщення, певна частина українців проживає в окремих населених пунктах, розкиданих по всій території Польщі. Найбільшим з них є столиця країни Варшава, на яку разом з найближчим оточенням припадає 33,5 % українських декларацій, не зв'язаних із головними районами розселення. Слід також зазначити, що третина українців з-поза

схарактеризованих вище регіонів не мала польського громадянства, тобто репрезентувала найновішу українську еміграцію.

Останні роки засвідчили істотне пожвавлення українського культурно-освітнього руху в Польщі. Поступово, хоча й досить поволі, змінюється також на краще ставлення поляків до українців. Чи ці та інші подібні процеси знайдуть свій вираз у збільшенні загального числа українських декларацій покаже найближчий загальнонаціональний перепис, який заплановано на 1 квітня – 30 червня 2011 р. Не слід натомість сподіватися якихось істотних змін у географічному розміщенні українського населення у Польщі. Здається, що дійсність, яка в драматичний спосіб була встановлена у цій країні в повоєнний період, стала на довгі роки невід'ємною рисою її етнічного ландшафту.

Література

1. *Дністрянський М., Жулканич Б.* Порівняльний аналіз етнодемогеографічних процесів у різних групах зарубіжного українства // Вісник Львів. ун-ту. Серія геогр. – 2009. – Вип. 36. – С. 127-138.
2. *Кубійович В.* Західні Українські Землі в межах Польщі 1920–1939 (Етнографічні відношення) // Професор Володимир Кубійович / Упоряд. О. Шаблій. — Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. – С. 156-177.
3. *Кубійович В.* Мені 85. – Мюнхен: Молоде життя, 1985.
4. *Шаблій О.* Діяльність Володимира Кубійовича в Науковому товаристві імені Шевченка // Історія української географії. – 2001. – Випуск 1 (3). – С. 11-22.
5. *Barwiński M.* Liczebność i rozmieszczenie mniejszości narodowych i etnicznych w Polsce w 2002 roku a wcześniejsze szacunki // Obywatelstwo i tożsamość w społeczeństwach zróżnicowanych kulturowo i na pograniczach / Pod red. M. Bieńkowska-Ptasznik, K. Krzysztofek, A. Sadowski. – Białystok, 2006. – T. 1. – S. 345-370.
6. *Barwiński M.* Rozmieszczenie i liczebność Łemków w Polsce na podstawie wyników spisu powszechnego z 2002 roku – uwarunkowania i kontrowersje // Łemkowie, Bojkowie, Rusini – historia, współczesność, kultura materialna i duchowa / Pod red. S. Dudra i in./ Legnica–Zielona Góra, 2007. – T. II. – S. 15-28.
7. *Kalbarczyk T.* Powrót Łemków // Biuletyn Instytutu Pamięci Narodowej. – 2005. – № 1-2. – S. 64-76.
8. *Misiło E.* Akcja Wisła. Dokumenty. – Warszawa: Archiwum Ukraińskie, 1993.
9. *Olszański T.A.* Historia Ukrainy w XX wieku. – Warszawa: Volumen, 1994.
10. *Rąkowski G.* Polska egzotyczna. Przewodnik. – Pisatów: Oficyna Wydawnicza "Rewasz", 2006. – T. 2.
11. Raport z wyników Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002. – Warszawa: GUS, 2003. – Електронний ресурс [режим доступу: http://www.stat.gov.pl/gus/5840_754_PLK_HTML.htm].
12. Wyniki Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań 2002 w zakresie deklarowanej narodowości oraz języka używanego w domu. Warszawa: GUS, 2008. – Електронний ресурс [режим доступу: http://demografia.stat.gov.pl/BazaDemografia/NSP2002.aspx].

Стаття надійшла 4.10.2010 р.

УДК 911.3 ***Василь Джаман, Іван Костащук***

ВНЕСОК ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА У РОЗВИТОК ЕТНОРЕЛІГІЙНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТЕРИТОРІЇ УКРАЇНИ

Розглянуто науковий доробок Володимира Кубійовича із проблем дослідження етнічного складу та релігійної приналежності населення. Виявлено вплив досліджень відомого українського географа на сучасні дослідження етнорелігійного складу населення; охарактеризовано його внесок в етнорелігійні дослідження території України, практичну та наукову цінність отриманих результатів.

Ключові слова: *національна структура населення, конфесійний склад населення, релігійна приналежність.*

Vasyl' Dzhaman, Ivan Kostashchuk. The contribution of Volodymyr Kubiyovych to the study of ethno-religious population composition in Ukraine. *The scientific heritage of Volodymyr Kubiyovych in the study of population by ethnic composition and religious affiliation is examined. The influence of his research on contemporary studies of ethnic composition of population in Ukraine and on practical and scientific value of their results is characterized.*

Key words: *national population structure, confessional composition of the population, religious affiliation.*

Постановка проблеми дослідження. Сьогодення суспільно-географічної науки безумовно розвивається та базується на значних доробках відомих науковців, які присвятили свою діяльність становленню окремих суспільно-географічних напрямів дослідження. Важливим є напрям етнорелігійних досліджень в Україні, у розвитку якого визначальну роль відіграли наукові праці та теоретичні й практичні погляди відомого українського географа, енциклопедиста, видавця, громадсько-політичного діяча, організатора видання та головного редактора Енциклопедії українознавства та фундаментальної праці "Географія українських і сумежних земель" Володимира Михайловича Кубійовича. Саме дослідження наукових доробків наших попередників дозволяє нам краще усвідомити особливості протікання етнорелігійних процесів і сьогодні, коли в Україні відбуваються динамічні перетворення у конфесійному та національному просторі. Тому дослідження праць В.М. Кубійовича є досить актуальним та перспективним для більш ширших подальших наукових досліджень.

Мета і завдання дослідження. Метою проведення даного наукового дослідження є вивчення наукової спадщини професора В. Кубійовича з проблем етнорелігійної організації суспільства і пошук шляхів практичного її застосування для сьогоднішніх досліджень. Основними завданнями дослідження є:

- ознайомитися із життєвим та творчим шляхом відомого українського економгеографа В.М. Кубійовича;
- проаналізувати наукові публікації В. Кубійовича з проблем етнорелігійної географії регіонів України, виявити основні принципи, підходи та методи проведення наукових досліджень;
- з'ясувати практичне та теоретичне значення наукової спадщини відомого українського вченого.

Аналіз попередніх досліджень та публікацій. Про Володимира Кубійовича написано чимало наукових робіт, найбільше з них (понад 36 публікацій) належить професору Львівського національного університету Олегу Івановичу Шаблію. Також свої дослідження вивченню творчої спадщини В.М. Кубійовича присвятили такі вчені, як Я.І. Жупанський, О.В. Заставецька, Б.І. Заставецький, Ф.Д. Заставний, М.С. Дністрянський, В.П. Круль, І.І. Ровенчак, Р.М. Лозинський, Т.Б. Заставецький, Д.В. Ткач та багато інших.

Виклад основного матеріалу. Володимир Михайлович Кубійович – відомий географ, громадський діяч, член Наукового товариства імені Тараса Шевченка, автор понад 80 наукових праць – монографій, статей, а також значної кількості географічних карт.

Науковий кругозір В. Кубійовича охопив практично всі напрями суспільно-географічних знань – демогеографічних, етнорелігійних, економіко-географічних, геополітичних, соціальних та інших. Завдяки цьому його ім'я набуло світового значення, а суспільно-географічні дослідження території України дали поштовх для таких досліджень в інших країнах світу.

Особливої уваги заслуговують етнорелігійні дослідження території України, де В. Кубійович висвітлює проблему етногенезу українського народу, аналізує конфесійну відмінність окремих регіонів України, відображає етнорелігійні відміни регіонів у серії тематичних карт, що розміщені в його фундаментальній праці "Атлас України і сумежних країв".

Аналізуючи праці В.М. Кубійовича, що висвітлюють особливості етнорелігійної структури населення України та проблеми української діаспори, можна стверджувати, що саме йому вдалося вперше дослідити динаміку чисельності українців у світі, етнічний склад населення всієї української національної території, розкрити його динаміку протягом століття, що безумовно підвищує наукову та практичну цінність отриманих висновків; відтворює конфесійний склад населення регіонів України та проводить кореляцію його із національною структурою.

Основними працями В. Кубійовича, де висвітлюється етнорелігійна організація суспільства є: "Географія України й сумежних країв" (1938 і 1943); "Енциклопедія Українознавства", (1955-1984); "Територія і людність українських земель" (1935), "Атлас України і сумежних країв" (1937), "Українські етнічні групи Галичини" (1953).

У праці "Географія України й сумежних країв" В. Кубійович досить детально характеризує переписи населення України в різних її регіонах за умови панування різних держав; аналізує національні відносини на українських етнографічних землях і, при цьому, дає детальний аналіз динаміки (еволюції) національного складу населення, вивчає національні відміни у міських та сільських населених пунктах, розкриває територіальні особливості розміщення та зміни чисельності українців та інших національних меншин. Значна увага приділяється ним опису та дослідженню українців, що проживають поза межами своєї етнічної території, тобто українській діаспорі. В даній праці В.М. Кубійович у загальному характеризує віросповідні відносини серед українців, подає картосхему, де відображає території із домінуванням основних релігійних течій: греко-католиків, православних, римо-католиків, протестантів, магометан (мусульман) та буддистів. Аналізуючи дану працю, можна зробити такі висновки, які не втратили свого значення й досьогодні:

а) автор вперше опрацював значну кількість статистичних даних різних переписів населення території України, що дозволило виявити динаміку національного складу населення України. Він констатує на збільшенні чисельності поляків на території українських земель і зазначає, що їх чисельність становила 2 млн. 800 тис. осіб, тоді як українці, що жили в Польщі, чисельно становили

близько 100 тис. осіб. Автор зазначає, що абсолютна більшість жидів (євреїв), значна кількість росіян, четвертина поляків і тільки щодесятий українець мешкає в містах. Така тенденція розселення різних національних груп населення спостерігається і сьогодні;

б) цікавим фактом є те, що у Галичині частка українців практично не перевищувала 90 %, а подекуди цей показник становив менше 50 %, що можна пояснити якраз високою часткою польського населення. Сьогодні у цих регіонах мешкає понад 90 % українців;

в) регіонами з найбільшою чисельністю і густотою українського населення були Поділля та Центральна Україна, а також північна частини Слобожанщини. Тут пересічна густота українського населення перевищувала понад 60 осіб на 1 км^2;

г) найчисельнішими національними меншинами на території України в той час були росіяни, жиди (євреї), поляки, німці, румуни, греки, болгари, чехи та словаки, мадяри, вірмени, татари й турки, кавказькі верховинці. В. Кубійович розкриває особливості їх розселення, наводить їх чисельність;

д) у книзі наводиться динаміка національного складу населення України впродовж міжпереписного періоду з 1897 до 1926 року. Звідси видно, що на території УРСР зросла питома вага українців (із 76,7 до 80,8 %), поляків (з 1,3 до 1,6 %) та греків (з 0,3 до 0,4 %), відповідно зменшилася частка росіян (з 10,0 до 8,4 %), євреїв (з 8,4 до 5,6 %), німців (з 1,8 % до 1,3 %). Незмінними залишилися частки румунів (0,9 %), болгар (0,3 %) та представників інших національних груп населення (0,7 %);

е) В.М. Кубійович детально аналізує українську діаспору на початок 30-років XX століття і виявляє, що найбільше українців проживає у країнах Радянського Союзу. За його межами найбільше українців проживало в Польщі (5 870 тис.), Румунії (1 100 тис.), США (700 тис.), Чехо-Словачинні (590 тис.), Канаді (300 тис.). Загалом чисельність українців у світі (включаючи Україну) становила від 43 360 тис. осіб;

є) автор вказує на тісний зв'язок віросповідних відносин із національним складом населення та політичними відносинами. Зазначає, що українці – це православні та греко-католики; росіяни, білоруси, греки й болгари – православні; поляки і словаки – римо-католики; румуни – православні й греко-католики; німці – переважно протестанти, в меншій мірі – римо-католики; мадяри – римо-католики, протестанти і греко-католики; татари, киргизи й кавказькі верховинці – магометани (мусульмани); жиди (євреї) – Мойсеєвої віри (юдеї), а калмики – буддисти. Віросповідний розподіл українців у світі був таким: православні (38,4 млн. осіб), греко-католики (4,6 млн. осіб), представники інших конфесій становили 400 тис. осіб [1].

У збірнику, виданому в 1962 р. на пошану Зенона Кузелі, який називався "Праці філологічної та історико-філософської секцій. Записки НТШ", В.М. Кубійович проводить детальний аналіз зміни національного складу населення України за період 1926–1959 років, подає відповідні картосхеми, де способом колових діаграм відображено ці зміни; показує значне збільшення в цей період українського населення в Галичині та Криму і його зменшення на територіях нинішніх Харківської, Донецької, Луганської, Сумської, Черкаської, Дніпропетровської та Київської областей за рахунок значного приросту росіян [2].

У статті, що опублікована у журналі "Сучасність" в 1971 р., В.М. Кубійович детально аналізує динаміку національного складу населення за міжпереписний період 1959–1970 років. Автор робить висновок, що статистичні дані, які характеризують східну гілку української діаспори, є неправдоподібними і чисельно її применшує, а також не дають правди про чисельність українців в радянських республіках (окрім УРСР), що розмовляють українською мовою. Серед основних причин значної зміни національного складу населення В. Кубійович називає природний приріст, міграцію та асиміляцію (історико-географічний і політичний фактори) [2].

У праці "Західні українські землі в межах Польщі 1920–1939 (Етнографічні відношення)", виданій у Чикаго в 1963 р., В. Кубійовичем проаналізовано національний склад населення даного регіону, його динаміка, а також зроблено порівняння даних перепису із даними церковної статистики, яка досить ретельно тоді велася. Показано вплив еміграції на формування національного складу населення [2].

В інших опублікованих працях В.М. Кубійович доводить автохтонність українського населення, показує складні суспільно-географічні та історичні особливості процесу формування національного складу населення території України та українського пограниччя, виявляє особливості зв'язків між політичними, релігійними та національними процесами. Науковець також звертає увагу на статево-вікову структуру населення різних національних груп, національну приналежність емігрантів, природний рух, а також релігійну приналежність [2, 3].

На окрему увагу заслуговують картосхеми, складені В.М. Кубійовичем, що характеризують національний склад населення України та окремих її регіонів. Ним видано дві відомі картосхеми: "Етнографічна карта України", а також "Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)". Їх можна знайти на сайті Гарвардського університету [див. 4, 5].

Картосхема "Етнографічна карта України" відображає ареали проживання основних національних груп населення на суцільній українській території та в пограниччі – українців, росіян, білорусів, поляків, словаків і чехів, болгар, сербів, німців, румунів, греків, вірменів, литовців, осетин, естонців, мордвинів, мадярів, татарів, чувашів,

казахів, ногайців, кумиків, карачаївців, балкарців, туркменів, калмиків. Аналіз карти дозволяє простежити територіальні відміни у проживанні національних груп населення, виявити ареали їх компактного проживання [4].

Досить детальна картосхема "Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)" показує національну структуру населення Галичини та прилеглих території на рівні населених пунктів В.М.. Кубійович розміром значка передає загальну чисельність населення населеного пункту, а способом секторної діаграми даного значка показує національну структуру населення (див. рис. 1). Така картосхема стала результатом значної проведеної роботи автора і має високу практичну та наукову цінність для нинішнього етапу дослідження національної структури населення [5].

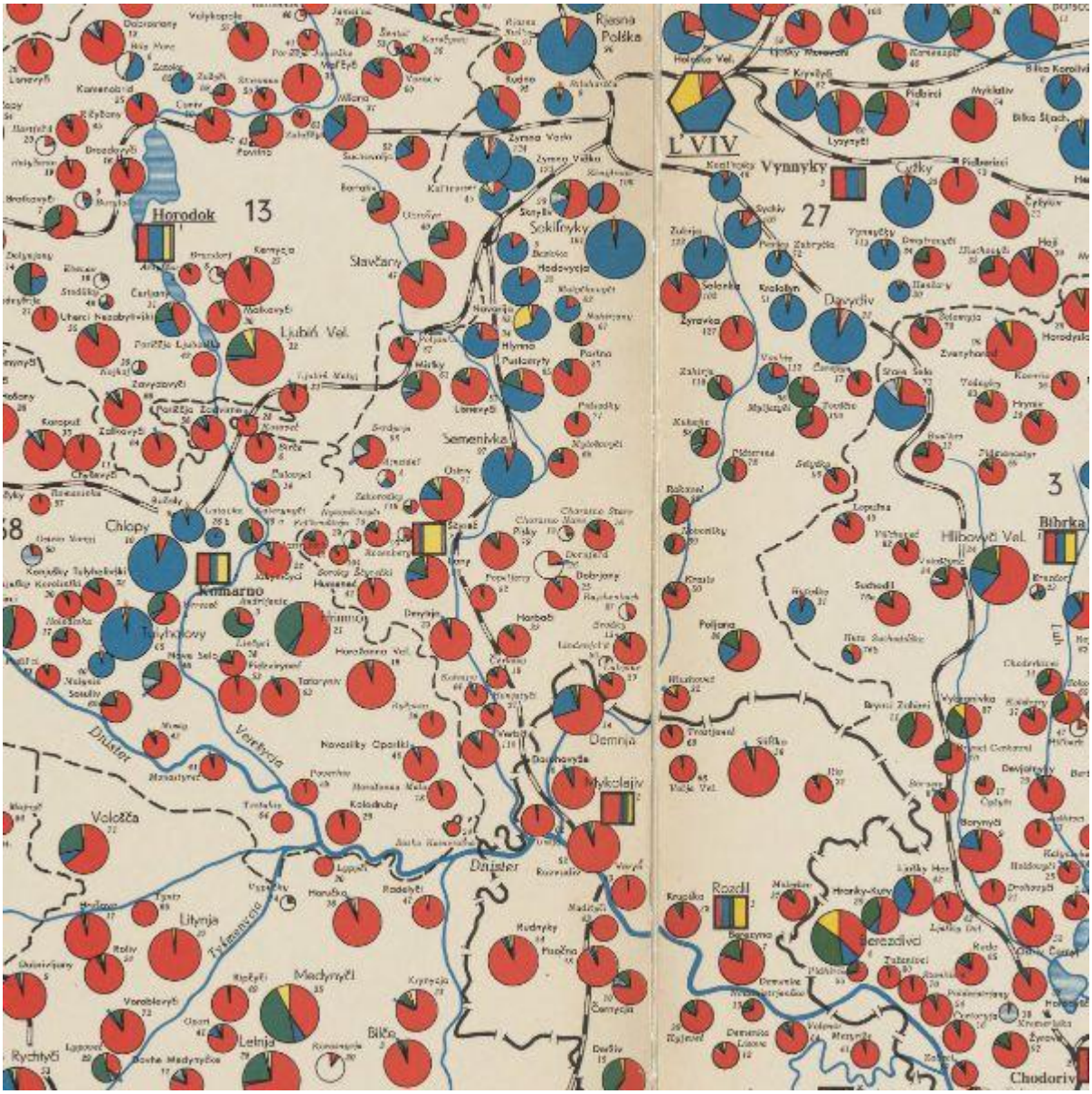

Рис. 1. Фрагмент картосхеми "Етнографічна карта Південнозахідньої України (Галичини)"

Загальні висновки. Володимир Михайлович Кубійович – це унікальна постать в українській географії. Він є автором численних наукових ідей та пропозицій, наукових досліджень та власне нового наукового бачення суспільно-географічних проблем. Його роль до нинішнього дня є помітною і важливою в дослідженнях етнічного та релігійного складу населення, їх кореляції та залежності від політичних та інших чинників. Результатом багаторічних досліджень В.М. Кубійовича стала публікація численних праць, в яких він висвітлив етногенез українського народу, особливості формування національної структури населення суцільної української етнічної території та українського пограниччя,

актуальні проблеми формування української діаспори. Його ідеї стали провідними, сьогодні широко використовуються методи його досліджень в етно- і сакрально-географічних дослідженнях.

Література і джерела:

1. *Кубійович В.М.* Географія України й сумежних країв / В.М. Кубійович та ін. – Краків–Львів: Українське видавництво, 1943. – 520 с.
2. *Кубійович Володимир.* Наукові праці. В 3-х томах / Упорядник О.І. Шаблій. – Париж–Львів, 1996.
3. http://uk.wikipedia.org/wiki/
4. http://ids.lib.harvard.edu/ids/view/8834515?buttons=y
5. http://ids.lib.harvard.edu/ids/view/8834523?buttons=y

Стаття надійшла 30.10.2010 р.

УДК 911.3 ***Олександра Вісьтак***

УКРАЇНА ЯК РЕГІОНАЛЬНА ДЕРЖАВА У КОНЦЕПЦІЯХ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ УЧЕНИХ У МІЖВОЄННИЙ ПЕРІОД

Розглянуто геополітичне місце України як регіональної держави у концепціях українських вчених міжвоєнного періоду. Особливо відзначено роль концепції "велепростірного господарства". Ці теорії базувалися на нових політичних, економічних, торгових принципах і реаліях.

Ключові слова: *регіональна держава, "велепростірне господарство", пан-Європа, об'єднана Європа.*

Oleksandra Vis'tak. Ukraine as a regional power in the concepts of Western Ukrainian scholars in the interwar period. *This paper examines the geopolitical place of Ukraine as a regional power in the concepts of Western Ukrainian scholars during the interwar period. Emphasis is placed on the role of the "great-space economy" concept. These theories were based on new political, economic and trade principles and realities.*

Key words: *regional power, "great-space economy", Pan-Europe, United Europe.*

Проблеми економічної інтеграції є загальносвітовими, глобальними. Вони стояли на порядку денному вже у другій половині XIX ст., а у XX ст. особливо загострилися після Першої світової війни. Приклад показувала Європа, де був найбільш високорозвинений міжнародний поділ праці й економічні зв'язки між країнами. Нові тенденції започаткувалися у міжвоєнний період, коли проблему "об'єднаної Європи" вчені почали вивчати не лише в економічному, але й політичному аспектах. Певний внесок зробили й українські вчені у контексті т. зв. "великопростірного господарства".

У працях про "велепростірне господарство" українські вчені поділяли погляди німецьких економічних шкіл. Зокрема, галицький учений Р. Димінський не тільки аналізував, але й узагальнив багато різних праць, поглядів видатних політичних діячів та науковців – Ґрефеля, Куденгова-Калегри, Кольвера, Гербена, Роміє, Касаліні, Дайца, Берґгендлєра, Шрайбера, Штравха, Гілє, Гунке, Кроля, Райтгінґера та ін. Він указав при цьому на позитивні і негативні сторони цієї проблеми. Книжку "Велепростірне господарство" Р. Димінський писав, коли Німечинна вже загарбала пів-Європи.

Концепція "велепростірного господарства" з'явилася після Першої світової війни. На це вплинули зацікавлення політиків географією та географічними основами політичного й економічного розвитку, що дало можливість розвиватися новій науці, яка отримала назву "геополітика". Науковці бачили Європу як природну одиницю, яка внаслідок політичних чи інших причин була поділена державними кордонами і могла б утворювати єдиний господарський простір. Прототипом такого об'єднання вчені бачили Сполучені Штати Америки. Головною ідеєю такого новоутворення була "боротьба проти англо-американського капіталу, по-перше, і революції зі Сходу, цебто з СРСР по-друге" [1]. Основними принципами пропонованого економічного утворення мав бути міжнародний поділ праці і об'єднання капіталів, що створювало можливості неабиякого економічного зростання. Європа була виснажена Першою світовою війною, відбувся переділ континенту (на східних просторах Європи утворилася замкнута економічна система Совєтського Союзу, який, своєю чергою, експортував у великій кількості зерно), склалася залежність від кредиторів, зросло економічне зубожіння народів Європи. Ці та інші фактори вважалися сприятливими та спонукали до утворення пан-європейської формації.

Дослідженням цієї проблеми займалися не

тільки західноєвропейські (особливо німецькі), але й українські вчені. З'являються публікації А. Синявського "Пан-Європа" (Київ, 1921), Р. Димінського "Велепростірне господарство" (Краків, 1943), В. Кубійовича "Меморандум стосовно значення України для нового порядку в Європі" (Краків, 1941).

Місце України як члена нової Європи обґрунтував проф. В. Кубійович вже на початку II Світової війни, виходячи з нових політичних і економічних реалій того часу. Багато українців, у тому числі і вчених, бачили шляхи здобуття незалежності України та її перспективу у "велепростірному господарстві". Відносно сприятливими факторами для цього В. Кубійович вважав:

1) Середня і Західна Європа була достатньо населена і мала високу ступінь індустріального розвитку. Україна стала б для Європи новим ринком збуту промислових товарів;

2) у цьому контексті Україна могла б бути залучена "до економічної співпраці континентальної аграрної країни з великою виробничою потужністю" [2];

3) "українські корисні копалини, а також найкоротші водні і сухопутні транзитні шляхи до Передньої і Середньої Азії з її багатими нафтовими родовищами зроблять значний внесок у новий порядок Європи" [2];

4) Україна може стати тією країною, яка "захистить від загрози постійного проникнення Азії і зупинить його, що є однією з найважливіших і найтяжчих проблем. Уся історія України тісно пов'язана з цією проблемою, і можна стверджувати, що саме в цій постійній боротьбі України проти Азії за Європу і полягає її історична місія" [2].

Теорія пан-Європи базувалася з урахуванням принципів вільної торгівлі. "Утворюючи митний і економічний союз, – писав А. Синявський, – ці держави Європи мають, звісно, подбати про забезпечення себе і потрібними ринками для збуту своїх товарів і сировини. Тому мається залишити і спільно експлуатувати колонії держав, що входять до складу "Пан-Європа" [3]. Це допомогло б налагодити тривкі і благополучні зв'язки між країнами.

Першим етапом створення велепростірного господарства вважали автаркію кожної окремої країни. На початку автаркію розуміли як "самовистачальність, цебто заспокоєння всіх господарських потреб населення і вимог економічного розвитку засобами й силами власної країни без ніякого в основі доповнення торгівлею з іншими державами" [1]. Це поняття отримало новітнє значення, як економічна спеціалізація держави, що є основним кроком для задоволення потреб населення. Подальшим кроком є розбудова внутрішнього ринку, а поява надлишків товарів буде сприяти і розбудові зовнішнього ринку, але цей ринок повинен географічно орієнтуватися на європейський простір. Тут має місце і політика "розумних цін". Кожна держава повинна виробляти і спеціалізуватись на таких товарах, "для чого має найкращі умови". Якщо це аграрна держава, то свою продукцію вона повинна продавати тим державам, де розвинута промисловість і навпаки. Основою концепції є плановість і керованість велепростором, щоб найкраще використати природні багатства, особливості і відмінності окремих країн, впорядкувати області виготовлення і збуту продукції. Розрахунки між державами повинні бути "багатобічним" (Р. Димінський).

Ця ідея мала і політичний зміст. Економічний розвиток Європи призвів би до стабільнішого політичного життя, особливо Німеччини, яка "… не матиме ніяких імперіалістичних цілей на життєві права й управнені інтереси молодих … народів не посягне та їх не нарушить" [1].

Ця економіко-господарська система привела б народи Європи до підвищення їх життєвого рівня, до зросту асортименту товарів першої необхідності, купівельної здатності громадян, соціального захисту населення. Всі ці названі умови привели б до більшого промислового розвитку і росту урбанізації. Ідея створення такої Європи належала Австрії і знайшла велику підтримку у Німеччині і Франції. Географічна цілісність такої господарської одиниці – це окремий континент. "Природних меж Европа на сході не має. Здавна прийнята в географії межа – чисто формальна, не дійсна, ні в економічному розумінню, ні щодо культурних, національних, політичних відносин, ні навіть просто з географічного погляду. Уральський хребет і для самих шляхів сполуки куди менша межа й перешкода, ніж гори, що відділяють, наприклад, Швецію від Норвеґії. По обох сторонах Уралу тягнуться ті самі російські безкраї низи з зовсім подібними географічними ознаками, здавна об'єднані в одній державі та з однаковою в основі економічною системою" [3].

У міжвоєнний період у всій Європі переважав капіталістичний спосіб розвитку економіки. Важливу роль в економічному рості відігравали самі підприємства, держава мала іншу функцію – формування передумов господарської діяльності. Загалом у рамках світового господарства кожна країна виробляла і вивозила ті товари, для виробництва яких тут були найкращі умови і, навпаки, привозила з інших те, чого не виробляла, при тому вибираючи ті країни, де товари були дешевшими і мали високу якість.

Звичайно, В. Кубійович (тоді вже керівник Українського Центрального Комітету в Кракові) не міг не розуміти, що в умовах війни і нацистського панування його ідеї не могли реалізуватися. Але своїми роздумами він розкрив геополітичне і геоекономічне місце України у випадку, коли Європа стане об'єднаною і коли Україна стане її складовою частиною.

З того часу багато чого змінилося. Західна Європа вже об'єдналася.

У лютому 1992 р. у нідерландському місті Маастрихті міністри закордонних справ і фінансів дванадцяти держав підписали Договір про створення

Європейського Союзу, який передбачав трансформацію співробітництва в економічний, валютний і політичний союз. Договір набрав чинності з 1 листопада 1993 р. Тепер ЄС поповнився країнами Центральної Європи і Балтії. У перспективі складовим членом ЄС стане й Україна. Загалом ці теоретичні основи її входження в об'єднану Європу розробляли у 20-30-х роках і українські учені – А. Синявський, Р. Димінський, В. Кубійович.

Література

1. *Димінський Р.* Велепростірне господарство. – Краків, 1942. – С. 27.
2. Меморандум В. Кубійовича (УЦК. Краків) і Т. Омельчинка (УНО. Берлін) / Україна в другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів. Т.1. / Зібрав та впорядкував В. Косик. – Львів, 1997. – С. 39.
3. *Синявський А.* Рух "Пан-Європа" // А. Синявський. Вибрані праці. – Київ. Наукова думка, 1993. – С. 225.

Стаття надійшла 10.11.2010 р.

УДК 342.9:338.48 ***Людмила Дворська***

ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ РОЗВИТКУ СІЛЬСЬКОГО ЗЕЛЕНОГО ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

У статті розглядається стан сільського зеленого туризму в Україні, визначені фактори впливу на перспективу його розвитку та запропоновані першочергові заходи щодо забезпечення пріоритетності розвитку цього сегменту. Розглянуті нормативно-правові аспекти використання сільського туризму в контексті активізації розвитку проблемних територій. Обґрунтована доцільність використання туризму для активізації розвитку депресивних аграрних територій.

Ключові слова: *сільський туризм, сільський розвиток, туристичний продукт, туристична інфраструктура, мале підприємництво.*

Lyudmyla Dvors'ka. Organizational-legal aspects of the development of rural green tourism in Ukraine. *This paper considers the state of rural green tourism in Ukraine. Factors of influence on the prospects of its development are outlined and measures to safeguard the priority of the development of this sector are proposed. The normative-legal aspects of using rural tourism to stimulate the development of depressed territories are examined. The benefit of using tourism to stimulate the development of depressed rural territories is substantiated.*

Key words: *rural tourism, rural development, tourist product, tourist infrastructure, small enterprise.*

Постановка проблеми та аналіз основних публікацій. Маючи в своєму розпорядженні величезний природний і культурно-історичний потенціал, Україна може розвивати різні види внутрішнього туризму. Розвиток туристичної сфери, де домінуючою формою відпочинку виступає індивідуальний та відпочинковий туризм, характерний для сільського зеленого туризму. Адже зростання рівня урбанізації підвищує бажання змінити ситуацію для отримання повної релаксації при максимальному використанні природних чинників та компонентів. Сільський зелений туризм складається з комплексу факторів, які сприятливо впливають на населення: оздоровчого, естетичного та пізнавального. Водночас використання туристично-рекреаційного потенціалу України слід розглядати як один із дієвих шляхів розв'язання проблем її економічного розвитку, стабілізації екологічної ситуації та забезпечення належного рівня і якості життя сільського населення. Одним із дієвих механізмів, спроможних покращити соціально-економічну ситуацію на селі, є розвиток малого підприємництва. Саме сільський туризм сьогодні все активніше виступає однією з форм підприємницької діяльності. Однак окремі невирішені питання правового та економічного аспектів господарювання істотно перешкоджають налагодженню сталого розвитку села, сільського господарства та повноцінного відтворення людського потенціалу сільської місцевості. Тому на сьогодні завдання полягає в тому, щоб сприяти розвитку українського села через розвиток сільського зеленого туризму.

Над проблемами популяризації та розвитку сільського зеленого туризму в Україні сьогодні працюють В. Васильєв, Ю. Зінько, М. Рутинський та інші науковці. В їхніх працях висвітлюються питання особливостей формування раціонального механізму реалізації провідних напрямків розвитку сільського туризму в Україні та становлення ринку

туристичних послуг. Проте на сьогодні ще не достатньо розробленим є теоретичне підґрунтя державної політики розвитку та підтримки агротуризму.

Мета дослідження – обґрунтувати формування правової та економічної основи для організації сільського зеленого туризму в Україні, оскільки така галузь є перспективною і багатоцільовою формою розв'язання великої кількості проблем розвитку села і задоволення потреб зацікавлених у відпочинку і оздоровленні; визначити основні напрямки соціально-економічного розвитку села для забезпечення його поступального та стабільного розвитку та відновлення його соціальної сфери.

Виклад основного матеріалу. В сучасному соціально-економічному житті країни туристична галузь відіграє надзвичайно велику роль. Тому держава зацікавлена в її подальшому розвитку і визнає туризм одним з пріоритетних напрямків розвитку національної культури та економіки, створюючи сприятливі умови для туристичної діяльності. Туризм потребує активнішої підтримки з боку уряду в плані врахування різних аспектів законодавства.

У галузі сільського зеленого туризму державне регулювання реалізується шляхом економічного, правового та адміністративного впливу через законодавчі та нормативні акти; державні та міждержавні стандарти; державні норми та нормативи, орієнтовані на світовий ринок; державні програми та плани; фінансово-податкове, грошово-кредитне, тарифне регулювання; інвестиційну, антимонопольну, соціальну, екологічну політику.

Державне регулювання сільського зеленого туризму – це цілеспрямований вплив з боку держави та її органів, яким державою делеговані відповідні повноваження, щодо формування і підтримки туристично-рекреаційного середовища, регулювання обсягів і напрямів туристичних потоків, створення туристичної інфраструктури, охорони рекреаційних ресурсів і заповідних територій, організації відпочинку та вільного часу населення країни, підготовки кадрів для рекреаційно-туристичних комплексів.

Для того, щоб в Україні сільський зелений туризм набув поширення і став вагомим економічним внеском для родини кожного сільського господаря, необхідна співпраця органів місцевого самоврядування, громадських організацій і сільських господарів. Тому необхідно створювати сприятливе для сільського населення прозоре та дієве нормативно-правове поле, а також механізм контролю за виконанням чинних законів [2].

Питання щодо врегулювання відносин у галузі сільського зеленого туризму на сьогоднішній момент необхідно обов'язково вирішувати на державному рівні. Законодавча база повинна відповідати сьогоднішнім реаліям українського села і вписуватися у вже існуюче правове поле держави. Необхідно було б дотримуватися головних принципових моментів, на яких базується законодавча база регулювання сільського туризму в інших країнах. А саме:

- чітко визначити в законодавстві України поняття "сільський господар", "сільське або селянське господарство", "сільська або селянська садиба", законодавчо визначити права "сільського господаря" без створення юридичної особи та набуття статусу підприємця;
- відмежувати діяльність у сфері сільського туризму від підприємницької діяльності взагалі, а також від товарного агропромислового виробництва на селі та туристичної діяльності. При цьому бути свідомим того, що сільський туризм залишатиметься органічною частиною сільськогосподарської діяльності та туристичного бізнесу України;
- впровадження діяльності у сфері сільського туризму "сільськими господарями" повинно здійснюватися без будь-яких дозволів та реєстрацій в органах влади;
- встановити, що умови діяльності у сфері сільського туризму визначаються чинним законодавством та чинною іншою нормативною базою, яка регулює відносини у тій чи іншій сфері суспільних відносин. Такий підхід надасть можливість уникнути прийняття спеціального Закону "Про сільський туризм в Україні". У той же час жоден з елементів діяльності не залишається поза правовим полем держави;
- звільнити від оподаткування доходів, отриманих "сільськими господарями" від надання послуг із сільського туризму;
- процес законодавчого регулювання та інші форми нормування діяльності у сфері сільського туризму повинні відбуватися за безпосередньої участі сільських господарів та їх громадських об'єднань.

На даний час законодавче регулювання у сфері сільського зеленого туризму залежить від того, як бажає власник сільської садиби здійснювати свою діяльність: як підприємець чи в рамках особистого селянського господарства без реєстрації суб'єкта підприємницької діяльності. Адже сільським туризмом в Україні можна займатися фактично нелегально, не реєструючись як приватний підприємець, а достатньо підпасти під дію закону про особисте селянське господарство, під розпливчасте формулювання "реалізація надлишків виробництва та переробки сільськогосподарської продукції та надання послуг з використання майна особистого селянського господарства". Діяльність у цій сфері може не належати до підприємницької за умови, якщо сукупний річний дохід від неї в цій галузі не перевищує річного розміру прожиткового мінімуму в розрахунку на сільського господаря та на кожного члена родини, які постійно проживають з ним.

Особисте селянське господарство згідно із законом України має право надавати послуги в сфері сільського зеленого туризму. Згідно з проектом закону України "Про сільський зелений туризм" визначаються загальні правові, організаційні та соціально-економічні засади реалізації державної

політики України в галузі сільського зеленого туризму. Цей закон спрямований на забезпечення закріплених Конституцією України прав громадян на відпочинок, свободу пересування, охорону здоров'я, на безпечне для життя і здоров'я довкілля, задоволення духовних потреб та інших прав при здійсненні туристичних подорожей. Він встановлює засади раціонального використання туристичних ресурсів та регулює відносини, пов'язані з організацією та здійсненням сільського зеленого туризму на території України.

З метою надання інтенсивного поштовху економічним зрушенням у сільській місцевості та забезпечення державної підтримки розвитку сільського зеленого туризму, Кабінетом Міністрів України прийнято розпорядження "Про затвердження плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006–2010 роки" [4]. Даним планом було передбачено створення та запровадження механізму державної підтримки сільського туризму, створення нормативно-правової бази щодо правових та економічних засад розвитку малого підприємництва та діяльності сільського населення у сфері організації відпочинку на селі, а також визначено вимоги до безпеки громадян, що отримують послуги, і критерії до об`єктів розміщення туристів, механізми заохочення сільського населення до діяльності в сфері сільського туризму та питання підготовки та перепідготовки кадрів.

До основних законодавчих актів, що регулюють діяльність сільського зеленого туризму належать:

1. загальні: Конституція України, Цивільний та Господарський кодекси України, що мають широкий предмет регулювання та охоплюють як туристичні, так і інші суспільні відносини;

2. спеціальні: Закони України "Про туризм" (від 15.09.1995 р.), "Про особисте селянське господарство" (від 15.05.2003 р., №742-IV.), "Про ліцензування певних видів господарської діяльності" (від 01.06.2000 р., №1775), "Про охорону навколишнього середовища" (від 25.06.1991 р., №1264-XII), Проект Закону України "Про сільський та сільський зелений туризм" (від 23.10.2000 р., №4299), Постанови Кабінету Міністрів України "Про Державну програму розвитку туризму на 2002-2010 роки" (від 29.04.02 р., №583), "Про затвердження Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 року" (від 19.09.2007 р., №1158) та ін.

Згідно з цими законодавчими й урядовими документами сільський зелений туризм трактується як відпочинковий вид туризму, що передбачає тимчасове перебування туристів у сільській місцевості та отримання ними послуг сільського зеленого туризму. До послуг сільського зеленого туризму належить діяльність членів особистого селянського, особистого підсобного або фермерського господарства з надання послуг бронювання, розміщення, харчування, інформаційного обслуговування та інших видів послуг, що спрямованні на задоволення потреб туриста.

Розглядаючи стан діяльності суб'єктів господарювання в галузі сільського туризму, можна зробити висновок, що лише 1 із 10 функціонує у межах діючої нормативної бази. Інші мають суттєві проблеми з веденням обліку та сплачують податки не в повному обсязі або взагалі не сплачують їх. В результаті це призводить лише до декларування заходів, необхідних для розвитку агротуристичної діяльності, а не реальних пропозицій, спрямованих на створення сприятливих умов та надання допомоги початківцям. Податки та збори щодо сільського туризму насправді можуть бути не такими обтяжливими, як виглядає під час читання 30-ти законів та декретів України про оподаткування. Доходи від оренди житла та інших приміщень садиби оподатковуються за загальною ставкою податку з фізичних осіб – 15 %. Проте на цю суму не нараховуються збори на обов'язкове пенсійне та соціальне страхування, оскільки власник садиби тільки надає у користування своє майно, а не виконує при цьому інші платні роботи чи послуги для туристів. Послуги з розміщення і харчування туристів не звільненні від сплати податку на додану вартість. Якщо власник садиби зареєструвався як приватний підприємець, то він має право без придбання патенту здійснювати торгівельну діяльність із продажу харчів вітчизняного виробництва [1].

Відсутність державного регулювання, інструктивно-нормативних положень щодо ліцензування, сертифікації, стандартизації такої діяльності, рекомендації з організації та ведення обліку її результатів, оподаткування та інших важливих питань уповільнює розвиток малого підприємництва в сільській місцевості, зокрема з метою надання послуг у сфері сільського зеленого туризму. Ліцензування послуг із розміщення та харчування туристів законом не вимагається, що виписано в Законі України "Про ліцензування певних видів господарської діяльності". Питання про правомірність застосування обов'язкової сертифікації послуг з розміщення, харчування до громадян, які не зареєструвалися як підприємці, наразі розглядається адміністративними судами. Власник садиби може звернутися із заявкою про надання категорії своїй садибі як туристичного об'єкта добровільно, якщо це потрібно для задоволення запитів туристів [1].

Для ефективного розвитку сільського зеленого туризму необхідно на законодавчому рівні встановити межу між особистим селянським господарством, яке надає послуги сільського туризму, та приватним пансіонатом або готелем, які мають професійно надавати готельні та туристичні послуги. Адже правила обов'язкової сертифікації готельних послуг застосовуються тільки для громадян, які зареєструвалися як підприємці, а власники садиб можуть добровільно звернутися із заявкою про сертифікацію або надання категорії своїй садибі. Це в результаті дає можливість сільському господарю

інформувати про якість житлових умов та рівень послуг які він надає, що може вплинути на встановлення їх вартості.

Право на визначення окремих норм і стандартів діяльності та контроль за їх дотриманням потрібно делегувати певним громадським об'єднанням. Таким чином, тільки шляхом застосування в українському законодавстві вище згаданих норм та засобів і отримання принципових положень правового регулювання можна зробити стійку правову основу для повноцінного розгортання визначення в законі "Про особисте селянське господарство" правової природи ведення особистого селянського господарства, в тому числі з використанням майна сільського господарства для потреб відпочиваючих.

Необхідно також внести зміни до Декрету Кабінету Міністрів України "Про прибутковий податок з громадян", згідно з яким до суми виплат, що не включаються до сукупного оподаткованого доходу, належать також і доходи громадян від продажу вирощеної в особистому підсобному господарстві сільськогосподарської продукції, виклавши це положення у відповідності до закону "Про особисте селянське господарство". Для визначення межі поділу між сільським туризмом та туристичною індустрією потрібно буде внести доповнення до Закону України "Про туризм". Нормативний текст цього доповнення повинен встановити: дія яких норм положень цього закону не розповсюджується на фізичні особи та членів їх сімей, які ведуть особисте селянське господарство без створення юридичної особи на землях, переданих у власність або наданих у користування цим фізичним особам для використання відповідно до законодавства, у тому числі й для надання послуг з використання майна, яке належить особистому селянському господарству, тобто для цілей сільського зеленого туризму.

Доповнення переліку видів діяльності селянського господарства з надання послуг в законі "Про особисте селянське господарство" буде вимагати спеціального підзаконного акту. Це може бути постанова Кабінету Міністрів України "Про послуги в особистому селянському господарстві", в якій "сільський туризм" має знайти своє відображення як один із різновидів послуг, які можуть надаватись селянськими господарствами. У законі України ще не визначено єдине поняття "сільський зелений туризм", а сам він як об'єкт суспільних відносин залишається поза межами правового врегулювання. Як свідчить практика та закордонний досвід, під поняттям "сільський туризм" розуміють певний різновид підсобної господарської діяльності сільських мешканців з використанням ресурсів власного господарства, з обслуговуванням відпочиваючих у формі надання місць для проживання, забезпечення харчуванням та іншими послугами, використовуючи для цього власну працю та працю членів родини з метою отримання додаткового прибутку.

Діяльність та контроль у сфері сільського туризму згідно з проектом Закону України "Про сільський зелений туризм" підлягає державній регуляторній політиці, що передбачає прийняття центральними органами виконавчої влади, місцевими державними адміністраціями та органами місцевого самоврядування численних нормативно-правових актів, обов'язкових для виконання суб'єктами туристичної діяльності, зокрема, зареєстрованими як підприємці.

Сьогодні в Україні ведеться робота з активізації розвитку сільського зеленого туризму через відпрацювання механізму державної підтримки його та створення відповідної правової бази. Для забезпечення пріоритетності розвитку цього виду діяльності вбачається доцільним:

- упорядкувати нормативно-правову базу прийняттям Верховною Радою закону прямої дії "Про сільський зелений туризм" та Постанови Кабінету Міністрів з питань стандартизації його діяльності "Послуги туристичні. Туризм сільський зелений. Основні вимоги";
- розробити регіональні програми розвитку сільського зеленого туризму з інтеграцією їх до Програми розвитку сільського зеленого туризму в Україні, яку має затвердити Уряд держави;
- визначити методологію розроблення та впровадження моніторингу досягнення цільових показників зазначених програм на регіональному та загальнодержавному рівнях;
- завершити реформування системи державної статистики, провести її технічне переоснащення, зокрема, для забезпечення формування електронних систем моніторингу регіональних та державних програм розвитку сільського зеленого туризму;
- створити інфраструктуру державної фінансово-кредитної підтримки розвитку сільського зеленого туризму;
- організувати вивчення потреб ринку послуг сільського зеленого туризму у фахівцях і врегулювати чисельність їх набору у вищі навчальні заклади на основі державного замовлення за цільовими направленнями регіонів;
- створити в системі навчальних закладів різного рівня курси перепідготовки кадрів для цієї сфери туризму;
- створити систему інформаційно-аналітичного забезпечення сфери туризму, зокрема і сільського зеленого, як складової державної інформаційної системи;
- делегувати Спілці сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні як органу фахового і громадського самоврядування повноваження щодо розробки та впровадження загальноукраїнських стандартів сільського зеленого туризму, а також здійснення зовнішнього незалежного моніторингу державної та регіональної програми розвитку сільського зеленого туризму.

Для того, щоб активніше розвивався сільський зелений туризм на території Україні, необхідне об'єднання інтелектуального потенціалу і

нормативних зусиль двох відомств – туристичного та аграрного, за участю Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні, дорадчої служби і експертів в цій сфері.

Висновок. Для усунення наявних нормативно-правових прогалин у сфері сільського зеленого туризму та забезпечення пріоритетності розвитку цієї галузі господарювання доцільно прийняти окремий закон прямої дії "Про сільський зелений туризм", проект якого розроблено за ініціативою Спілки сприяння розвитку сільського зеленого туризму в Україні та інституту сільського розвитку і подано на розгляд до Верховної Ради. Такий підхід зумовлений тим, що туристична діяльність в сфері сільського зеленого туризму відрізняється від туристичної діяльності в цілому тим, що суб'єктами надання туристичних послуг є не професіонали, а господарі селянських особистих, підсобних господарств, які спираються на наявні місцеві ресурси.

Отже, забезпечувати сталий розвиток сфери відпочинку в українському селі в умовах економічної кризи можливо за наявності партнерських стосунків влади, бізнесу та професійних громадських організацій. Зважаючи на сучасний стан економіки України, збільшення попиту на відпочинок в природному середовищі, та враховуючи необхідність створення сучасного ринку пропозицій відпочинку у сільській місцевості, своєчасною має бути підтримка з боку держави.

Література

1. *Борозняк В.С.* Перспективи розвитку українського туризму // Бізнес. – 2007. – № 15. – С. 15-16.
2. *Гнатів О.К.* Проблеми розвитку вітчизняного туризму // Економіка України. – 2007. – № 5. – С. 23-25.
3. *Ігнатенко М.Г.* Питання розвитку рекреації півдня України // Краєзнавство, туризм: освіта, виховання, стиль життя. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції. – К.:Реформа, 1998. – С. 118-119.
4. Закон України "Про туризм" із змінами і доповненнями, внесеними Законами України від 29 травня 2001 року N 2470-III, від 18 листопада 2003 року N 1282-IV (Законом України від 18 листопада 2003 року N 1282-IV цей Закон викладено в новій редакції), від 16 квітня 2009 року N 1276-VI, від 8 липня 2010 року N 2468-VI. – Електронний ресурс [режим доступу: http://jurisconsult.net.ua/zakoni/355-zakon-ukrayini-pro-turizm.html].
5. *Коберніченко Т.О., Васильєв В.П., Горішевський П.А., Зінько Ю.В.* Сільський зелений туризм. Методичні рекомендації. – К.: Аграрна освіта, 2005.
6. Постанова Кабінету Міністрів України "Про порядок надання послуг з туристичного розміщення (проживання)" від 15 березня 2006 року №297 // Туризм сільський зелений. – 2006. – №1 – С. 4.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України "Про затвердження плану заходів щодо державної підтримки розвитку сільського туризму на 2006 – 2010 роки" від 03 липня 2006 року №373. – Електронний ресурс [режим доступу: www.rada.gov.ua].
8. *Рутинський М.Й., Зінько Ю.В.* Сільський туризм. Навчальний посібник. – К.: Знання, 2006. – 271 с.
9. www.greentour.com

Стаття надійшла 30.09.2010 р.

УДК 911.37(477)(091) ***Галина Григор'єва***

ДОСЛІДЖЕННЯ РЕТРОСПЕКТИВНИХ ПОСЕЛЕНЬ ЗА ПЕРІОД 1970 – 2010 РОКІВ

Здійснений огляд літературних джерел в Україні та Білорусі за 1970–2010 рр., в яких вивчалися ретроспективні поселення території держави. Проаналізовані особливості ретроспективного дослідження населених пунктів вченими істориками та географами. Відзначений новий напрям поселенських досліджень, що пов'язаний із містобудуванням та територіальним плануванням. Зауважено на рисах ретроспективно-екістичного вишукування в Росії та Білорусі.

Ключові слова: *поселення, ретроспективна екістична (поселенська) географія.*

Halyna Hryhor'yeva. Retrospective research on settlements, 1970-2010. *A review of literary sources in Ukraine and Byelorussia during 1970-2010, in which settlements on the territory of the state were studied retrospectively. The features of retrospective research of settlements by historians and geographers were analysed. A new direction of settlement research, related to urban planning and regional planning, is indicated. Aspects of search for retrospective ekistics are noted in Russia and Byelorussia.*

Key words: *settlements, retrospective ekistics (settlement) geography.*

Актуальність дослідження. Для всебічного вивчення тієї чи іншої проблеми (особливостей заселення території, виявлення закономірностей формування поселенської мережі чи змалювання

ретроспективно-сучасної характеристики населених пунктів) необхідно детально простежити її висвітлення у різноманітних літературних джерелах. Це особливо стосується питань, які пізнаються не однією, а, принаймні, двома галузями науки. Саме до таких віднесемо дослідження поселень як місць постійного зосередження людності, адже для здійснення їхнього повноцінного екістичного аналізу залучаються як учені-географи, так і історики. Виходячи з цього, постала потреба провести аналіз публікацій (за останнє 40-річчя), що стосуються розгляду ретроспективних поселень нашої держави, тому дана тема, на наш погляд, є актуальною.

Огляд літературних джерел. На даний час видання, в яких має місце огляд досліджень із галузі ретроспективної географії поселень є, на жаль, не частими, якщо й не рідкісними. Тут слід згадати публікації, де найперше був розглянутий розвиток всієї ретроспективної географії поселень [19, 21], а також загальної ретроспективної географії, в межах якої зауважувалося і про ретроспективну екістичну географію [22]. Необхідно зауважити також і на дослідженні, в якому простежувалися особливості становлення і розвитку останньої в Україні та Росії [20].

Виклад основного матеріалу. Ретроспективному дослідженню населених пунктів присвячені, найперше, праці вчених-істориків, які провадили їх опираючись найбільше на метод історичного (часового) зрізу, головним для якого є характеристика поселень за певний відтинок часу, що не обов'язково є продовженням діахронічного ланцюга подій. До таких можна віднести дослідження О. Гудим-Левковича, А.. Томашевського, Б. Тимощука, М.. Кучинка, П. Сіреджука, Р. Петріва, В. Кихтюк. Зокрема, *О. Гудим-Левкович* здійснив демографічну реконструкцію черняхівського населення України за III – Vст. н. е., виокремив 3 групи поселень за кількістю мешканців у них (малі, середні і великі). Ним також проведена етапізація розвитку черняхівської людності і визначена загальна людність черняхівців в Україні за час третього періоду їхнього розвитку [8].

Відтворення залюднення Східної Волині за V – XIII ст. здійснив *А. Томашевський* [45]. Зокрема, ним встановлено 4 періоди заселення і виявлено основні риси їхньої міжетапної динаміки, а також створено поетапні карти поселень. Важливо, що була охарактеризована тривалість існування окремих населених пунктів, визначена кількість археологічних пам'яток та відповідність їх до населених пунктів для кожного з періодів і річкових сточищ. За картами були обчислені площі поселень і відстані між ними та їх окремими басейновими угрупуваннями. З урахуванням історичних та географічних чинників реконструйовані шляхи сполучення між населеними пунктами, басейновими системами заселення, проаналізована топографія селищ, їхня висота над водоймами, експозиція за сторонами світу тощо. Оцінений ступінь антропогенного навантаження на місцеві ландшафти, проведена локалізація і характеристика проявів давніх еколого-господарських криз.

Східнослов'янські поселення VI – Хст. н. е. досліджувалися *Б. Тимощуком* [44], який у межах території Чернівецької області виокремив т. зв. гнізда (об'єднання) населених пунктів, і для них була обчислена людність за VI – VII, VIII – IX. і VIII – X ст. На підставі опрацювання літописних даних аналізувалися також поселенські і територіальні одиниці регіону.

Динаміка поселенських структур Волині упродовж X – XIV ст. розлого характеризувалася *М. Кучинком* [27]. Ним здійснена етапізація становлення найдавніших міст (4 етапи), а також проведена класифікація поселень на городища-сховища, сторожові фортеці, феодальні садиби-замки та сільські поселення-селища.

Заселення Галицької землі (у межах Галицького, Коломийського і Теребовлянського повітів) простежував *П. Сіреджук*, який аналізував час виникнення міських і сільських поселень упродовж XIV – XVIII ст. [42]. Східну Галичину, тобто її українську частину, за значно коротший відтинок часу (від кінця XVIII до першої половини XIX ст.) досліджував *Р. Петрів*, який акцентував увагу на економічному розвитку її міст і містечок [34]. Доволі великий період (від Київської Русі до 1991 р.) охоплює дослідження *В. Кихтюк* [15], яка простежила виникнення поселень Волині за літописними даними та здійснила їхню класифікацію за такими функціональними типами: село, град, містечко, хутір, колонія, селище, місто.

Цікаво, що історичні екістичні дослідження істориків проводилися не тільки в межах адміністративних областей чи історико-географічних регіонів, але й у межах сточищ річок, тобто суто географічних територій. Так, *О. Веремейчик* для межиріччя нижньої течії Десни і Дніпра аналізувала сільські поселення, що існували впродовж IX – першої половини XIII ст. [2]. Городища (прообрази міських населених пунктів) у верхньому Подністер'ї на відтинку між IX і XIV ст. вивчав *О. Корчинський* [17].

Ще більш звуженими у часових межах є дисертаційні вишукування тих же істориків, об'єкт дослідження яких локалізовується до міських населених пунктів, власне, до міст. Так, *Н. Діанова* розглядає питання заснування та розвитку міст на півдні України, витоки та етапи їхнього заселення від кінця XVIII ст. до 1861 р. [10]. Тільки другою половиною XIX ст. обмежується *А. Гуменюк*, який вивчав міста Правобережної України [9]. Зосереджується на містах Лівобережжя України *Д. Чорний*, який провів комплексне дослідження їхньої історії від кінця XIX ст. до початку Першої світової війни [46]. Дещо збільшуються часові виміри в *О. Прищепи*, адже розвиток міст Волині аналізується нею від другої половини XIX до початку XX ст., зокрема вона з'ясувала характер змін у наявній ієрархії міських поселень Волинської губернії та наголосила на невідповідності переліку офіційних

міст їхній реальній кількості, яку поповнили містечка з економічними ознаками міст [35].

Осібно слід згадати дослідження *Г. Рачковського* і *Б. Лугового*. Перше присвячене території історичної Волині, в ньому простежується динаміка чисельності населення регіону від другої половини XIX ст. до 1914 р. Важливо, що автор тут виявляє соціально-економічні типи і форми сільських поселень [36]. У другому об'єктом дослідження є військові поселення Київської та Подільської губерній за 1836–1866 рр. Б. Луговий розкриває передумови та процес їхнього створення, а також виявляє основні етапи ліквідації військових поселень у даних регіонах [28].

На відміну від істориків, географи у своїх ретроспективно-екістичних працях аналізують виникнення поселень, формування поселенської мережі, заселення і розселення людності за значно більші часові відрізки, однак, на жаль, в їхніх дослідженнях не зреалізовується діахронічний підхід (лише за деякими винятками). Скажімо, *М. Ковтонюк* [16] виявляв особливості розселення і заселення території Рівненської області, починаючи від доби феодалізму, окрім того, ним зроблений наголос на міські поселення. Здійснюючи аналіз основних принципів формування сільських систем розселення в Україні, *В. Косенко* [18] розкриває 5 їхніх топографічних типів, однак питання заселення залишаються не з'ясованими. Такою ж особливістю відзначається дослідження *М. Митку* [30], в якому висвітлюється сільське розселення Молдавської РСР, однак основні акценти розставлені на його сучасних характеристиках, у т. ч. територіальних відмінностях.

Одним із винятків нетрадиційного дослідження ретроспективної географії поселень (із застосуванням діахронічного аналізу) є вишукування *Р. Кудіркене* [26]. В ньому проводиться розгляд ландшафтного розташування населених пунктів Литви від палеоліту до теперішнього часу. Була встановлена ландшафтна ситуація 1141 поселення та враховані їхні можливі елементарні розташування (за 41 позицією). Вченою також досліджувалися назви поселень залежно від особливостей ландшафтів, а також вплив останніх на планову структуру поселень.

Здійснений ретроспективно-географічний аналіз всіх населених пунктів Західної України (у складі історико-географічних країв – Волині, Галичини і Північної Буковини) *В. Крулем* [23, 24]. Ним досліджені ретроспективні аспекти заселення, встановлені етапи виникнення поселень та формування поселенської мережі. Визначений вплив морфометричних показників на заселеність території та виявлена дія первісного поселеутворення на сучасну людність поселень.

Г. Круль застосувала діахронічний підхід у дисертаційному вишукуванні [25], де проведена оцінка процесів заселення Північної Буковини. Тут також з'ясовані етапи утворення поселень, часово-просторові особливості формування мережі населених пунктів. Виконаний широкий (за 4 показниками) морфометричний аналіз розміщення поселень та виявлений вплив морфометричних характеристик на їхню ретроспективно-сучасну структуру.

Доволі детально проаналізована поселенська мережа у дослідженнях *Р. Гищука*, територіальним об'єктом в яких стала Івано-Франківська область. Зокрема, ним виявлені особливості формування її первісної мережі поселень [4] та поселенської мережі за XIV – XXI ст. [5]. Зроблена також просторова деталізація заселення в межах сточищ річок Прикарпаття [6].

Останнім часом все чіткіше окреслюється новий напрям поселенських досліджень, що є відмінним від історичного та географічного. Він пов'язаний із містобудуванням та територіальним плануванням. Найперше слід згадати вишукування *Й. Голик і М. Неслух* [7], в якому розглядаються ретроспективно-екістичні питання із містобудівних (територіально-планувальних) позицій. Скажімо, у ньому визначені етапи формування і розвитку функціонально-планувальної структури міст і поселень Закарпатської області за період від кінця XVIII до початку XX ст., розглянуті основні чинники зміни структури і розвитку малих містечок краю тощо.

У наукових розвідках *І. Носар* йдеться про вплив природних чинників на формування мережі та території історичних міст Волині, зокрема, аналізуються природно-ландшафтний, гідрологічний, орографічний, ґрунтовий та інші чинники [31, 32, 33]. Нею встановлена також послідовність освоєння місцевостей за основними містобудівними етапами залежно від природно-ландшафтного середовища, визначені зміни інтенсивності впливу природно-ландшафтних чинників на формування території поселень за певні періоди тощо [31]. На підставі аналізу гідрографічної ситуації окремих волинських поселень, виявлена роль гідрологічного чинника у формуванні планувально-просторової моделі історичних міст Волині, що полягала у диференціації їхніх територій. Були розроблені розпланувально-просторові моделі досліджуваних волинських поселень, які демонструють зв'язок гідрографії даних міст із принципами їхнього містобудівного освоєння [32]. Дослідницею вивчався також вплив рельєфу та встановлювався зв'язок між поширенням різних типів ґрунтів і їхньою родючістю та вибором місця для заснування поселень. Визначалися типи ландшафтів, які були найсприятливішими для освоєння території та локації на ній історичних міст [33].

Наголосимо, що праці, які стосуються суто давніх поселень, у т. ч. і на відтинку тривалого часу, на жаль, є нечастими. Позитивним винятком може слугувати дослідження *М. Відейка* [3], в якому йдеться про ландшафтно-топографічні умови розміщення поселень III – II тисячоліття до н. е., з'ясовується їхня площа, планування, простежується розташування жител і господарських будівель тощо.

Також здійснюється характеристика жител, господарських, ремісничих будівель, культових місць і святилищ тощо.

Територією України, її поселеннями цікавилися науковці країн колишнього СРСР. Зокрема, у Білорусії *Р. Сілецький* [40] розглядав сільські поселення і садиби в Українських Карпатах. Він аналізував їхню динаміку впродовж XIX – початку XX ст. Разом із тим, білоруські дослідники розробляли також ретроспективну екістичну тематику своєї держави. Так, *О. Іов* [13] узагальнив археологічні матеріали по сільських поселеннях IX – XIII ст. західної частини Білоруського Полісся, а *В. Шаблюк* [47] простежив динаміку сільських населених пунктів верхнього Понімання XIV – XVIII ст.

Відзначимо, що і в російських ретроспективних екістичних дослідженнях велика заслуга належить історикам, а їхні вишукування провадяться за трьома основними напрямами: вивчення міст і міських поселень, всіх населених пунктів (у т. ч. і за найдавніших часів) та сільських поселень. Так, *А. Зорін* [12] розглядав міста і посади Поволжя від другої половини XVI до початку XX ст. Урбанізаційний процес у містах Тульської губернії впродовж XIX ст. простежувала *Є. Сімонова* [41]. Соціально-економічний розвиток міст Забайкалля в XVII – XIX ст. дослідила *С. Євдокимова* [11].

З-поміж робіт, в яких аналізувалися всі населені пункти, найперше звернемо увагу на роботу *А. Міхєєвої* [29], де здійснений аналіз поселень Марійського Поволжя за XIII – XV ст. Доба пізньої бронзи зацікавила *О. Сергєєву* [39] і *Л. Сеннікову* [38], для якої ними вивчалися населені пункти відповідно Нижнього Поволжя і сточища р. В'ятки. Поселення ранньовізантійської доби у Північному Причорномор'ї були об'єктами дослідження *А. Сазанова* [37]. Натомість, *М. Абдулганєєв* розробляв поселенську тематику скіфського часу лісостепового і передгірського Алтаю [1].

Сільські населені пункти досліджувалися *А. Татарніковою* [43], зокрема нею розглядається динаміка сільської поселенської мережі Західного Сибіру у другій половині XIX – на початку XX ст. У роботі *С. Кабатова* [14] йдеться про сільські поселення Костромського Поволжя XIII – XVII ст.

Висновки. Найбільше уваги дослідженню ретроспективної поселенської мережі загалом та населеним пунктам зокрема було надано істориками, які найчастіше характеризували поселення за обмежений відтинок часу, що не є продовженням діахронічного ланцюга подій. Географи за кількістю публікацій дещо менше вдавалися до ретроспективно-екістичного аналізу, хоча він у них здійснювався за значно більші часові відрізки, в яких, на жаль, не зреалізовувався діахронічний підхід. Останнім часом (від 2004 р.) з'явився новий напрям ретроспективно-поселенських досліджень, що пов'язаний із містобудуванням та територіальним плануванням, де розглядаються історико-поселенські питання з архітектурно-планувальних позицій, які відмінні від історичного та географічного поглядів.

Література

1. *Абдулганеев М.Т.* Поселения скифского времени лесостепного и предгорного Алтая: Автореф. дис. ... к-та истор. наук: 07.00.06 / Алтайский ун-т. – Барнаул, 1996. – 37 с.
2. *Веремейчик О.М.* Сільські поселення IX – пер. пол. XIII ст. в межиріччі нижньої течії Десни і Дніпра: Автореф. дис. …канд. істор. н.: 07.00.06 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 1994 – 18 с.
3. *Відейко Ю.* Давні поселення України (альбом археологічних джерел та реконструкцій). Част. І. – К.: Колора, 2000. – 106 с.
4. *Гищук Р.* Етапи формування первісної мережі поселень Івано-Франківської області // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: географія. – Тернопіль. 2008. – № 2 (24). – С. 16-22.
5. *Гищук Р.М.* Динаміка формування поселенської мережі Івано-Франківської області в XIV – XXI ст. // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 480-481: Географія. – Чернівці: Чернівецький національний університет, 2009. – С. 60-65.
6. *Гищук Р.М.* Просторові особливості заселення сточищ річок Прикарпаття // Науковий вісник Чернівецького університету: Збірник наукових праць. Вип. 391: Географія. – Чернівці: Рута, 2008. – С. 153-167.
7. *Голик Й., Неслух М.* Формування функціонально-планувальної структури історичних поселень Закарпаття кінця XVIII – початку XX ст. // Містобудування та територіальне планування. – 2005. – Вип. 21. – С. 62-66.
8. *Гудим-Левкович О.М.* Демографічна реконструкція черняхівського населення України III – V ст. н.е.: Автореф. дис... канд. іст. н.: 07.00.04 / Інститут археології НАН України. – Київ, 1997. – 24 с.
9. *Гуменюк А.О.* Міста Правобережної України в другій половині XIX ст.: Автореф. дис. … канд. істор. н.: 07.00.02 / Інститут історії України НАН України. – К., 1993. – 16 с.
10. *Діанова Н.М.* Формування населення міст Південної України у дореформений період (кін. XVIII – 1861 р.): Автореф. дис.…к. істор. н.: 07.00.01 / Одеський національний ун-т ім. І.. Мечникова. – Одеса, 2003. – 20 с.
11. *Евдокимова С.В.* Социально-экономическое развитие городов Забайкалья в XVII – XIX вв. – Улан-Удэ: Изд-во Бурятского госун-та, 2007. – 247 с.

12. *Зорин А.Н.* Города и посады дореволюционного Поволжья: историко-этнографическое исследование населения и поселенческой структуры городов в российской провинции второй половины XVI – нач. XX в. – Казань: Изд-во Казан. ун-та, 2001. – 703 с.
13. *Иов О.В.* Сельские поселения IX – XIII вв. Западной части Белорусского Полесья: Автореф. дис. ... к-та истор. наук: 07.00.06 / Ин-т истории. – Минск, 1991. – 22 с.
14. *Кабатов С.А.* Сельские поселения Костромского Поволжья XIII – XVII вв.: по археологическим данным: Автореф. дис. ... к-та истор. наук: 07.00.06 / Марийский гос. ун-т. – Казань, 2004. – 25 с.
15. *Кихтюк В.В.* Історія Волині в контексті назв населених пунктів (до 1991 р.).: Автореф. дисер. … канд. істор. н.: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Львів, 2000. – 21 с.
16. *Ковтонюк М.Е.* География населения и проблемы расселения Ровенской области.: Автореф. дисс. … канд. геогр. н.: 11.691 / Киевский государственный университет им. Т.. Шевченко. – Киев, 1971. – 20 с.
17. *Корчинський О.М.* Городища IX – XIV ст. в басейні Верхнього Подністров'я: Автореф. дис. … канд. істор. н.: 07.00.04 / Львівський національний університет ім. І. Франка. – Львів, 1996 – 18 с.
18. *Косенко В.Н.* Основные принципы формирования систем сельского расселения (на примере Укр. ССР).: Автореф. дисс.…к. геогр. н.: 11.00.02 / Киевский государственный ун-т им. Т.. Шевченко. – Киев, 1974. – 26 с.
19. *Круль В., Гадельшин О.* Часові особливості розвитку ретроспективної географії поселень // Науковий вісник Чернівецького ун-ту: Зб. наукових праць. Вип. 305: Географія. – Чернівці: Рута, 2006. – С. 29-38.
20. *Круль В., Григор'єва Г., Добровольська С.* Загальні риси становлення і розвиток ретроспективної екістичної географії в Україні та Росії // Історія української географії та картографії. Част. 1: Зб. матер. Третьої міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р. – Тернопіль, 2007. – С. 122-125.
21. *Круль В.* Історія розвитку ретроспективної географії поселень // Ландшафти та геоекологічні проблеми Дністровсько- Прутського регіону: Матер. міжнар. наукової конференції. Чернівці: Рута, 2005. – С. 255-259.
22. *Круль В.П., Круль Г.Я., Григор'єва Г.В.* Часові особлив. розвит. ретроспект. географії // Гуманізація науки як мегадисциплін. проблема / Під ред. проф. С.Д. Абрамовича. – Чернівці: Книш-XXI, 2006. – С. 34-49.
23. *Круль В.П.* Ретроспективна географія поселень Західної України: Монографія. – Чернівці: Рута, 2004. – 382 с.
24. *Круль В.П.* Ретроспективно-географічний аналіз поселень Західної України.: Автореф. дис. … доктор. геогр. н.: 11.00.02 / Київський національний університет ім. Т. Шевченка. – К., 2006. – 32 с.
25. *Круль Г.Я.* Географо-краєзнавча оцінка процесів заселення Північної Буковини.: Автореф. дис. … канд. геогр. н.: 11.00.02 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2006. – 18 с.
26. *Кудиркене Р.К.* Поселения в природном ландшафте Литвы.: Автореф. дисс... канд. геогр. н.: 11.00.01 / Вильнюсский государственный университет им. В. Капсукаса. – Вильнюс, 1973. – 32 с.
27. *Кучинко М.М.* Волинська земля в X – пер. пол. XIV ст.: Автореф. дис. ... докт. іст. н.: 07.00.04 / Інститут археології НАН України. – Київ, 1999. – 33 с.
28. *Луговий Б.В.* Військові поселення на Правобережній Україні (1836–1866): Автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Ін-т українознав. ім. І. Крип'якевича, Ін-т народознав. – Львів, 2009. – 20 с.
29. *Михеева А.И.* Поселения Марийского Поволжья в эпоху средневековья: XIII – XV вв.: Автореф. дис. ... к-та истор. наук: 07.00.06 / Удмурт. гос. ун-т. – Ижевск, 2006. – 24 с.
30. *Мытку М.А.* Сельское расселение Молдавской ССР, проблемы и пути его дальнейшего развития.: Автореф. дисс.…к.. геогр. н.: 11.691 / Московский государственный ун-т им. М. Ломоносова. – М., 1970. – 24 с.
31. *Носар І.В.* Вплив природно-ландшафтних чинників на формування території історичних міст Волині // Містобудування та терит. планув. – 2006. – Вип. 25. – С. 154-162.
32. *Носар І.В.* Гідрографічний фактор в формуванні розпланувально-просторової моделі історичних міст Волині // Містобудування та терит. планув. – 2005. – Вип. 22. – С. 196-205.
33. *Носар І.В.* Природно-ландшафтні чинники формування мережі історичних міст Волині // Містобудування та терит. планув. – 2004. – Вип. 17. – С. 191-211.
34. *Петрів Р.В.* Економічний розвиток міст і містечок Східної Галичини кінця XVIII – першої половини XIX ст.: Автореф. дис. …к. іст. н.: 07.00.02 / Київський ун-т ім. Т. Шевченка. – Київ, 1994. – 16 с.
35. *Прищепа О.П.* Міста Волині в другій половині XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис. … канд. істор. н.: 07.00.01 / Чернівецький національний університет ім. Ю. Федьковича. – Чернівці, 2003. – 20 с.
36. *Рачковський Г.В.* Поселення, житло і садиба галицько-волинського історико-політичного пограниччя.: Автореф. дис.…к. істор. н.: 07.00.05 / Львівський національний ун-т ім. І. Франка. – Львів, 2003. – 20 с.
37. *Сазанов А.В.* Города и поселения Северного Причерноморья ранневизантийского времени: Автореф. дис. ... д-ра истор. наук: 07.00.06 / МГУ им. М.В. Ломоносова. – Москва, 1999. – 43 с.
38. *Сенникова Л.А.* Поселения эпохи поздней бронзы в бассейне р. Вятки: Автореф. дис. ... к-та истор. наук: 07.00.06 / Удмурт. гос. ун-т Ижевск, 2006 – 23 с.
39. *Сергеева О.В* Поселения и постройки эпохи поздней бронзы Нижнего Поволжья: пространственный, социологический и палеодемографический аспекты: Автореф. дис. ... к. истор. н.: 07.00.06 / Ин-т истории материальной культуры РАН. – Санкт-Петербург, 2007. – 19 с.
40. *Силецкий Р.Б.* Сельское поселение и усадьба в Украинских Карпатах XIX – начала XX в.: Автореферат дис.

... к-та истор. наук: 07.00.07. – Минск, 1990. – 18 с. 36
41. *Симонова Е.В.* Города Тульской губернии в процессе урбанизации в XIX в.: Автореф. дисс…..д-ра истор. наук: 07.00.02. – М., 2005. – 42 с.
42. *Сиреджук П.С.* История заселения Галичской земли в XIV – XVIII вв.: Автореф. дисс... канд. ист. н.: 07.00.02. / Львовский гос. ун-т им. И. Франко. – Львов, 1989. – 16 с.
43. *Татарникова А.И.* Развитие сельской поселенческой сети Западной Сибири во второй половине XIX – начале XX в.: Автореф. дис. ... к-та истор. наук: 07.00.02 / Ом. гос. пед. ун-т. – Омск , 2005. – 23 с.
44. *Тимощук Б.А.* Восточнославянская община VI – X вв. н. э. – М.: Наука, 1990. – 192 с.
45. *Томашевський А.П.* Населення Східної Волині V – XIII ст. н. е. (система заселення, екологія, господарство): Автореф. дис. … канд. істор. н.: 07.00.06 / Інститут археології НАН України. – Київ, 1993. – 18 с.
46. *Чорний Д.М.* Міста Лівобережжя України наприкінці XIX – на початку XX ст.: Автореф. дис... д-ра іст. наук : 07.00.01 / Харк. нац. ун-т ім. В.Н. Каразіна. – Х., 2008. – 42 с.
47. *Шаблюк В.В.* Сельские поселения верхнего Понеманья XIV – XVIII вв.: (по археологическим и письменным источникам): Автореф. дис. ... к-та истор. наук : 07.00.06 / Ин-т истории. – Минск, 1991. – 24 с.

Стаття надійшла 1.10.2010 р.

УДК 911.3: 330.15 (477.85) ***Клавдія Кілінська, Володимир Костащук***

СУЧАСНІ ТЕНДЕНЦІЇ ВИКОРИСТАНЯ МІНЕРАЛЬНО-СИРОВИННИХ РЕСУРСІВ ЧЕРНІВЕЦЬКОЇ ОБЛАСТІ

У статті запропоновані теоретико-методологічні аспекти вивчення територіальної організації використання мінерально-сировинних ресурсів. На прикладі Чернівецької області, в розрізі окремих елементів територіальної структури, розкриті основні тенденції розвитку мінерально-сировинного природокористування.

Ключові слова: *мінерально-сировинні ресурси, мінерально-сировинний пункт, мінерально-сировинний центр, мінерально-сировинний кущ, мінерально-сировинний вузол.*

Klavdiya Kilins'ka, Volodymyr Kostashchuk. Current trends in the use of mineral resources of Chernivtsi oblast. *This paper proposes some theoretical and methodological aspects of investigating the territorial organization of mineral resource use. By assessing separate elements in the territorial structure, fundamental trends in the development of environmental management of Chernivtsi oblast are highlighted.*

Key words: *mineral resources, mineral resource site, mineral resource center, mineral resource area, mineral resource node.*

Актуальність теми: Перехід від командно-адміністративної економічної системи до ринкової, зміна економічних та правових відносин між суб'єктами господарювання, поява та розвиток приватного сектора економіки призвели до зміни у сформованих протягом другої половини XX століття тенденцій використання мінерально-сировинних ресурсів (МСР). Сьогодні мінерально-сировинне виробництво характеризується непередбачуваним функціонуванням, невизначеністю господарських пріоритетів розвитку мінерально-сировинного комплексу області, виникненням еколого-економічних проблем використання мінерально-сировинних ресурсів. Основна причина такого стану – розбалансування між запасами ресурсів та обсягами виробництва мінерально-сировинної продукції. Тому актуальним завданням дослідження є виявлення нових тенденцій використання мінерально-сировинних ресурсів на рівні аналізу сучасного стану мінерально-сировинних ресурсів Чернівецької області та визначення основних напрямів розвитку галузей мінерально-сировинного комплексу, прогноз мінерально-сировинного природокористування.

Питаннями вивчення МСР займалися П.Я. Антонов, А.С. Астахова, М.І. Бесіда, В.М. Герасимович, С.І. Дорогунцов, І.П. Жаворонкова, М.Г. Ігнатенко, А.Б. Каждан, В.Й. Лажнік, В.П. Руденко, А.А. Сергєєв. Вплив мінерально-сировинних ресурсів на формування галузевої і територіальної структури господарства досліджували П.М. Алампієв, І.П. Бобрович, Й.А. Бурка, В.Й. Бурка, І.О. Горленко, Я.І. Жупанський, Ф.Д. Заставний, В.І. Захарченко, С.І. Іщук, М.М. Колосовський, М.М. Паламарчук, К.П. Пироженко, М.Д. Пістун, О.І. Шаблій та ін. Еколого-економічні проблеми використання МСР розкрито у працях О.М. Адаменка, В.А. Анучіна, О.О. Базилевича, М.І. Бесіди, В.М. Герасимовича, М.В. Жука, І.В. Комара, В.П. Коржика, А.І. Проскурка, Г.І. Рудька, М.Я. Сивого, Е.А. Соловйова, Г.Г. Шалміної. У більшості праць аналіз МСР проводиться на рівні вивчення одного із аспектів питання, що створює умови до осмислення важливості природного ресур-

су як основи матеріально-технічного стану території. Підсилюючою ланкою у даному ракурсі виступає комплексний загальногеографічний аналіз МСР на рівні виявлення стану їх вивчення, аналізу процесів використання, виробництва продукції мінерально-сировинного походження та (з позиції зазначених попередніх важливих чинників) проведення оцінки екологічного стану навколишнього природного середовища (НПС).

Виклад основного матеріалу. Сучасні тенденції використання МСР на території Чернівецької області почали формуватися разом із подоланням економікою області кризових явищ. З 1999 по 2005 рік в області спостерігається поступове нарощування виробництва мінерально-сировинної продукції (МСП), зростає інтенсивність використання МСР, погіршується екологічна ситуація. Для виявлення основних тенденцій використання МСР пропонується порівняльний аналіз основних економіко-географічних показників використання мінерально-сировинних ресурсів за допомогою *індексу концентрації, коефіцієнта інтенсивності використання МСР, коефіцієнта стабільності виробництва МСП*.

Показник, який відображає територіальну динаміку концентрації виробництва продукції – це *індекс концентрації* (K_c). Індекс концентрації виробництва – це відношення виробництва продукції (K_o) в межах окремої територіальної структури до загального виробництва продукції області ($K_в$). $K_c = K_o / K_в$, (формула1).

Для визначення інтенсивності використання МСР у розрізі окремої територіальної структури доцільно використати *коефіцієнт інтенсивності використання МСР* (формула 2): $I = I_n / I_з$, де I_n – частка територіальної структури у загальнообласному виробництві продукції, $I_з$ – частка територіальної структури в обласних запасах МСР.

Коефіцієнт інтенсивності відображає наскільки швидкими темпами вичерпуються ресурси окремих родовищ відносно загальних в області запасів. Якщо $I > 1$, то це означає, що процеси використання (видобутку) МСР вищі, ніж наявні запаси. При $I < 1$ спостерігається неповне використання МСР. Оптимальний рівень використання МСР – коли $I = 1$.

Наступним етапом аналізу процесів використання МСР є визначення коефіцієнта стабільності виробництва продукції. *Коефіцієнт стабільності виробництва продукції* – це відношення мінімальних обсягів виробництва продукції мінерально-сировинного походження до максимальних (формула 3): $C_в = B_{min} / B_{max}$, де $C_в$ – коефіцієнт стабільності виробництва, B_{min} – мінімальні обсяги виробництва за досліджуваний період, B_{max} – максимальні обсяги виробництва продукції. Коефіцієнт стабільності виробництва доцільно використовувати в тому випадку, якщо виробництво продукції в межах певної територіальної структури відбувалося протягом трьох і більше років.

На території Чернівецької області збереглися тенденції у структурі використання МСР і виробництві продукції мінерально-сировинного походження, відбулося зростання вартості продукції. Так, пересічна вартість виробленої продукції мінерально-сировинного походження у 2007 р. збільшилась (порівняно з 2005 р.) на 26,6 %. Найвищі показники номінальної вартості прослідковувались у видобутку нафти (62,9 %), що пояснюється підвищенням світових цін на енергоресурси. Підвищилась вартість залізобетонних виробів і залізобетонних конструкцій (44,1 %) через їх використання у будівництві житлових і господарських споруд.

У межах Чернівецької області функціонують мінерально-сировинні пункти (МСП), в яких відбуваються стабільні виробничі процеси та випуск продукції мінерально-сировинного походження (табл. 1). Однак збільшення вартості продукції мінерально-сировинного походження призводить до нестабільного її виробництва (Кам'янський, Замостянський, Карапчівський, Купкський, Стрілецько-Кутський, Нижньостанівецький, Герцаївський та Новодністровський МСП). У 2006-2007 рр. така ситуація спостерігається і в Юрківському, Зеленівському, Банилівському та Снячівському МСП. Тут відбулося зменшення обсягів виробництва продукції мінерально-сировинного походження, в тому числі і будівельної цегли.

На території області спостерігаються випадки повного припинення виробництва продукції (Мамаївський, Михалківський МСП). У більшості МСП відбуваються синусоподібні (спади та зростання) коливання процесів використання МСР. Така ситуація призводить до формування складної економічної (відсутність висококваліфікованих фахівців, застаріле технічне обладнання, нестабільна зайнятість місцевого населення у виробництві, тощо), демографічної та екологічної ситуацій.

Використання МСР у більшості випадків зумовлює добробут місцевого населення. При збільшенні матеріального достатку збільшуються обсяги будівництва житла, відбувається інтенсивне використання МСР. До прикладу зазначимо, що у 2006 р. на території *Кам'янського МСП* зафіксовано зменшення (на 5 %) виробництва будівельної цегли, у наступному (2007 р.) році обсяги зросли до рівня 2005 р. Збільшення виробництва у 2006 р. (*Замостянський МСП*) порівняно із 2005 р. склало 33,3 %, у 2007 р. – 16,6 %. На території *Карапчівського МСП* також відбуваються динамічні зміни у виробництві продукції мінерально-сировинного походження. У 2006 р. виготовлення будівельної цегли збільшилось (порівняно з 2005 р.) на 25,0 %, у наступному (2007 р.) відбулося його зменшення (порівняно з 2006 р.) до 33,3 %. У *Купкському МСП* у 2006 р. було вироблено 800 тис. шт. ум. цегли, що у два рази більше ніж у 2005 році. У 2007 р. тут уже було вироблено 500 тис. шт. ум. цегли, або 62,5 % від рівня попереднього року. У *Стрілецько-Кутському МСП* з 2000 р. працює товариство з обмеженою відповідальністю "Буковинська цегла". Максимальні

обсяги виробництва продукції становили 3,5 млн шт. ум. цегли (2006 р.). Однак динамічні процеси не "обминули" даний МСП: у 2007 р. обсяги виробництва скоротились на 5,7 %, при тому, що підвищення ціни на продукцію (порівняно з 2006 р.) відбулося на 5,1 %. Для *Нижньостанівецького МСП* характерним було зменшення у 2006 р. обсягів виробництва продукції на 100 тис. шт. ум. цегли, але вже наступного року вони збільшилися у два рази. У *Герцаївському МСП* за 2006 рік було вироблено всього 100 тис. шт. ум. цегли (у 2005 р. – 700 тис. шт.). У 2007 р. обсяги виробництва продукції збільшилися вдвічі. У м. *Новодністровську* проводиться виробництво бетону. Вартісні показники його збільшуються, що пов'язано з підвищенням ціни на цей вид продукції. У 2006 р. товариством із обмеженою відповідальністю "Новодністровський бетонний завод" вироблено 98,5 тис. м^3 товарного бетону (що на 6,6 % більше порівняно з попереднім роком). У 2007 р. відбувся спад продукції на 6,5 % (по відношенню до 2005 р.). Випуск продукції мінерально-сировинного походження у м. Новодністровську залежить від державного фінансування Новодністровської ГАЕС.

Поступове зростання виготовлення продукції мінерально-сировинного походження відбувається у *с. Киселів*. Тут місцевим цегельним заводом у 2006 р. вироблено 7,6 млн. шт. ум. цегли (на 43 % більше порівняно із 2005 р.). У 2007 р. завод досягнув максимальних показників (9,5 млн. шт. ум. цегли). За останні три роки Киселівський цегельний завод фактично подвоїв використання МСР.

Значно зросли обсяги виробництва продукції мінерально-сировинного походження у *Вікнянському МСП*. Товариство з обмеженою відповідальністю будівельно-виробнича фірма (ТОВ БВФ) "Оксана – М" виготовляє будівельну цеглу з 2003 р. Але тільки у 2007 р. обсяги виробництва збільшилися на 2,5 млн. шт. ум. цегли, що на 89,3 % більше за попередній 2006 рік. Порівняно з 2003 р. приріст виробництва продукції на підприємстві складає 278,9 %.

Зростають обсяги виробництва бетонних розчинів і у с. *Боянах* Новоселицького району. З початку діяльності виготовлення продукції зросло із 8,5 тис. м^3 (2003 р.) до 18,3 тис. м^3 (2007 р.). Загальний приріст виробництва становив 215 %. За останні два роки випуск продукції зріс на 8,1 тис. м^3, що становить 79 %.

Стабільний ріст обсягів цегельного виробництва характерний і для *Старожадівського МСП*. Річний приріст виготовлення мінерально-сировинної продукції у 2006 р. тут становив 10 %, у 2007 р. 9,1 %. У 2007 р. вироблено 1,2 млн. шт. ум. цегли, що становить 85,7 % від максимального виробництва (таким воно було у 2003 р. – 1,4 млн. шт. ум. цегли).

У *Станівецькому і Мигівському МСП* відбуваються стабільні виробничі процеси та випуск продукції мінерально-сировинного походження. Обсяги виготовлення будівельної цегли тут складають 100 тис. шт. ум. цегли. На території *Брусницького МСП* місцевим цегельним заводом щорічно продукується 400 тис. шт. ум. цегли.

Значною різноманітністю використання МСР та випуском продукції мінерально-сировинного походження характеризуються мінерально-сировинні центри (МСЦ) та мінерально-сировинні кущі (МСК). Одним із таких є *Мамалигівський МСЦ,* на базі якого функціонують два підприємства: Мамалигівський цегельний завод та ВАТ "Мамалигівський гіпсовий комбінат". На цегельному заводі за 2004–2007 рр. відбувалося стабільне виробництво продукції (200 тис. шт. ум. цегли), але її номінальна вартість зросла із 70 тис. до 78 тис. грн. На гіпсовому комбінаті у 2006–2007 роках виготовлялись камінь гіпсовий і гіпс будівельний. Випуск стінових матеріалів не було відновлено. Максимальних обсягів (162,1 тис. т.) виробництва гіпсового каменю досягнуло у 2006 р., що на 39 % більше порівняно з попереднім роком. У 2007 р. обсяги виробництва скоротились до 135,1 тис. т. Мамалигівський цегельний завод з 2004 р. є єдиним в області, що використовує будівельний гіпс. Обсяги виробництва зростають: у 2006 р. вони становили 15,3 тис. т., у 2007 р. – 15,6 тис. т. (зросли на 9,1 %).

У межах *Іспаського МСЦ* у 2006–2007 рр. виробляли будівельну цеглу (відповідно 4,5 та 4,2 млн. шт. ум. цегли). Щебінь і гравій видобували з заплави р. Черемошу. Виготовлення мінерально-сировинної продукції щорічно збільшувалося на 3,6 %. Однак тут характерним є низький рівень концентрації виробництва зазначених видів продукції. Сумарна вартість продукції мінерально-сировинного походження становила у 2006 р. 2 276,4 тис. грн. (з них 69,2 % – вартість будівельної цегли), у 2007 р. – 2 552,1 тис. грн. (відповідно 64,2 % – вартість будівельної цегли). Отже, будівельна цегла продовжує переважати у видовій структурі мінерально-сировинної продукції, незважаючи на швидкі темпи зростання ціни на продукцію.

Одним із найбільших в області за вартістю виробленої продукції є *Берегометський МСЦ*. Основним його видом є нафта і будівельна цегла. За 2006–2007 рр. вартість видобутої нафти становила більше 34,1 млн грн. (92 % сумарної вартості продукції мінерально-сировинного походження). Обсяги виготовлення будівельної цегли скоротилися у 2006 р. на 47,5 %), а у 2007 р. – на 20,0 %.

У *Сокирянському МСЦ* традиційно виробляється будівельний камінь і вапнякове борошно. Щорічно обсяги виробництва цих видів продукції скорочуються на 2,5 %. Сумарна вартість продукції становить 20,0 млн грн. (у 2007 р. її вартість становила 10,1 млн грн.).

У *Новоселицькому МСК* продовжує зростати випуск залізобетонних виробів та гравійно-піщаної суміші. Зазначених видів продукції у 2007 р було виготовлено відповідно на 27,3 % і 7,2 % більше порівняно з 2005 р. Натомість обсяги виробництва

щебеню та бетону зменшилися відповідно на 1 600 м^3 і 150 м^3. Новоселицький МСК спеціалізується також на виробництві будівельної цегли. Її випуск збільшується (на 16,2 % за 2006 р.). Загальна вартість виробленої продукції у цьому ж році становила 3,2 млн грн., а у 2007 р. – 3,5 млн грн.

Таблиця 1

Показники рівня концентрації ($К_с$), інтенсивності використання МСР (І) і стабільності виробництва продукції ($С_в$) в межах мінерально-сировинних пунктів

№ з/п	Мінерально-сировинні пункти	(І)		($К_с$) (у ‰)		($С_в$)	
		2007 р.	у % до 2005 р.	2007 р.	у % до 2005 р.	за 1999 – 2007 рр.	у % до 1999 – 2005 рр.
1	Кам'янський	0,13	92,6	1,3	52,2	0,35	100,0
2	Мигівський	0,1	-	0,1	62,5	0,4	100,0
3	Банилівський	1,2	100,0	1,8	62,1	0,6	100,0
4	Коритненський	0,47	69,1	8,6	65,6	0,78	97,5
5	Замостівський	0,89	96,7	4,3	45,7	0,75	96,2
6	Карапчівський	1,60	88,9	0,6	23,1	0,78	100,0
7	Станівецький	0,33	100,0	0,1	100,0	0,5	100,0
8	Купківський	0,42	150,0	0,3	150,0	0,07	100,0
9	Вікнянський	1,14	117,5	32,8	107,5	0,35	77,8
10	Юрківський	0,5	41,6	0,2	100,0	0,4	100,0
11	Зеленівський	0,16	72,7	2,2	75,8	0,66	100,0
12	Стрілецькокутський	1,1	103,7	20,4	85,0	0,71	100,0
13	Нижньостанівецький	0,33	100	0,2	100,0	0,25	50,0
14	Валявський	2,35	106,7	21,6	102,3	0,18	50,0
15	Снячівський	0,2	45,5	0,1	25,0	0,5	100,0
16	Старожадівський	5,6	130,1	1,7	130,8	0,48	100,0
17	Киселівський	6,4	103,2	58,1	156,1	0,16	0,41
18	Котелівський	0,5	1,2	2,4	184,6	0,85	100,0
19	Герцаївський	0,39	78,2	5,6	85,1	0,74	100,0
20	Лужанський	0,78	114,7	4,9	33,7	0,4	88,9
21	Новодністровський	-	-	710,1	94,2	0,75	90,4
22	Боянівський	-	-	152,1	113,4	0,78	100,0
23	Бабинський	0,14	73,7	14,5	100,0	0,58	100,0
24	Чорнівський	0,54	103,8	1,52	113,2	0,7	97,2
25	Просікський	-	-	-	-	-	-
26	Михалківський	-	-	-	-	-	-
27	Шилівський	-	-	-	-	-	-
28	Мамаївський	-	-	-	-	-	-
29	Баламутівський	0,15	51,7	5,2	41,9	0,52	66,7
30	Будинецький	0,8	97,5	40,1	93,9	0,67	100,0
31	Хрещатицький	1,0	98,9	280,4	96,1	0,79	100,0
32	Валякузьминський	0,86	101,2	283,3	102,3	0,57	93,4
33	Драчинецький	0,92	101,1	243,1	105,1	0,79	97,5

У *Путильському МСК* функціонує виробництво гравійно-піщаної суміші (відповідно 6,3 та 6,0 тис. м^3), її вартість становить 518,1 і 537,0 тис. грн.

Глибоцький МСК спеціалізується на виробництві будівельної цегли (2006 р. – 2,4 млн шт. ум. цегли, 96 % від сумарної вартості продукції мінерально-сировинного походження, 2007 р. – 2,2 млн. шт. ум. цегли, 88 % від сумарної вартості продукції). Пересічна вартість будівельної продукції складає 1,7 млн грн., (більше 90 % від загальної вартості виробленої продукції в межах МСК). У 2006 р. було відновлено виробництво гравійно-піщаної суміші, вартістю 163 тис. грн.

У *Хотинському МСК* також переважає випуск будівельної цегли: вироблено 25,3 млн шт. ум. цегли, вартість якої становила більше 9,3 млн грн. Збільшення виготовлення цього виду продукції відбувається на ТОВ "Кадуба". У 2007 р. було відновлено виробництво гравійно-піщаної суміші (1,0 тис.м^3 на суму 89,5 тис. грн.).

Для *Сторожинецького МСК* характерною рисою є збільшення виробництва будівельної цегли. Її приріст за 2006–2007 рр. (порівняно з 2005 р.) становив 315,4 % і 323,1 %, вартість продукції - відповідно 1,4 млн грн. і 1,6 млн грн. Найбільшим виробником продукції мінерально-сировинного походження є ТОВ "Сторожинецька кераміка".

Будівельна цегла та асфальтобетон є основним видом продукції *Кельменецького МСК*. З 2006 по 2007 рік тут було вироблено 5,1 млн шт. ум.

цегли вартістю 1,9 млн грн. У 2007 р. найбільшим виробником асфальтобетону (1,5 тис. м^3) виступає комунальне підприємство "Кельменецький райагробуд".

Заставнівський МСК у 2006–2007 роках був одним із найбільших в області виробником продукції мінерально-сировинного походження. Тут функціонують Заставнівське районне кооперативно-державне міжгосподарське будівельно-монтажне об'єднання "Райагробуд" і товариство з обмеженою відповідальністю будівельно-виробнича фірма "Оксана – М". За два останні роки тут виготовлено 11,3 млн шт. ум. цегли (4,2 млн грн.), щебеню, асфальту (по 300 тис. м^3), вартість яких становить 26 тис. грн. і 65,6 тис. грн. Видобувається і будівельний пісок (41,4 тис. м^3, вартість 4,6 млн грн.). Сумарна вартість виробленої продукції мінерально-сировинного походження за останні роки складала 8,9 млн грн.

У *Кострижівському МСК* працюють державне підприємство "Джи сі Дейч" і приватне підприємство "Діана – Дністер". Виготовлення будівельного вапна там складає 9,6-9,5 тис. т, вартість 1,7-1,8 млн грн., щебеню гіпсового –28,5-26,4 тис. м^3, борошна вапнякового 15,1 і 14,3 тис. м^3, щебеню вапнякового 25,1-20,4 тис. м^3. Сумарна вартість продукції мінерально-сировинного походження за 2006 р. становила 5,0 млн грн.(у 2007р. – 5,1 млн грн.).

На території Чернівецької області *Неполоківський МСК* залишається основним виробником щебеню, гравійно-піщаної суміші та піску. За 2005–2007 рр. обсяги виробництва цих видів продукції збільшилися: виробництво щебеню – на 11,5 %, гравійно-піщаної суміші – на 23,5 %, будівельного піску – на 8 %. Сумарна вартість виробленої продукції мінерально-сировинного походження у 2006 р. оцінювалася у 9,5 млн грн., у 2007 р. – більше 11,4 млн грн. Показники рівня концентрації МСР (K_c), інтенсивності їх використання (I) і стабільності виробництва продукції ($C_в$) у розрізі мінерально-сировинних пунктів представлені у таблиці 1.

Одним із висновків дослідження є такий: *на території Чернівецької області спостерігається поступове зменшення рівня концентрації виробництва продукції мінерально-сировинного походження*: від 5,8 % (Новодністровський МСП) до 77 % (Карапчівський МСП). У той же час у 4-х МСП (Станівецький, Юрківський, Нижньостанівецький і Бабинський) рівень концентрації виробництва (порівняно із 2005 р.) не змінився, у 8-ми (Купківський, Вікнянський, Валявський, Старожадівський, Киселівський, Котелівський, Боянівський і Чорнівський) відбулося його збільшення від 2,3 % (Валявський МСП) до 84,6 % (Котелівський МСП). На території Чернівецької області виявлені МСП, в яких відбуваються процеси інтенсивного використання МСР ($I \geq 1,0$). Для порівняння зазначимо, що у 2005 р. таких МСП нараховувалося 7 (21,2 % від загальної їх кількості), у 2007 р. – 8 (24,2 %). Це означає, що у межах функціонуючих МСП збільшилося виробниче навантаження на існуючі МСР. Разом з тим у 14-ти МСП (42,4 %) спостерігається підвищення або ж стабільні значення (порівняно з 2005 р.) показника коефіцієнта концентрації виробництва продукції мінерально-сировинного походження. Зменшення показників коефіцієнта стабільності виробництва продукції мінерально-сировинного походження ($C_в$) у 12-ти МСП пов'язано зі зростанням обсягів виробництва, яке у 2007 р. перевищило раніше зафіксовані показники.

Таблиця 2

Показники рівня концентрації, інтенсивності використання мінерально-сировинних ресурсів і стабільності виробництва продукції в межах мінерально-сировинних центрів

№ з/п	Мінерально-сировинні центри	Продукція мінерально-сировинного походження	(K_c) (у ‰)		(I)		($C_в$)
			2007 р.	у % до 2005 р.	2007 р.	у % до 2005 р.	за 1999 – 2007 рр.
1	Мамалигівський	Цегла будівельна	2,9	76,3	0,18	81,8	0,5
		Щебінь гіпсовий	824,6	97,6	11,8	91,5	0,41
		Гіпс будівельний	1000,0	109,8	17,4	124,3	0,21
2	Іспаський	Цегла будівельна	2,6	-	0,25	-	0,48
		Щебінь та гравій	24,6	240,1	0,25	500,0	0,38
3	Берегометський	Нафта	1000,0	100,0	1,0	1,0	0,85
		Цегла будівельна	28,5	-	5,4	-	0,58
4	Сокирянський	Камінь будівельний	1000,0	100,0	5,0	100,0	0,48
		Борошно-вапнякове	611,0	123,7	2,3	467,5	0,45
5	Брусницький	Цегла будівельна	2,4	85,7	0,8	86,1	0,16
		Мінеральна вода	134,1	94,5	0,83	102,5	0,53

Для МСЦ (табл. 2.) і МСК (табл. 3.) у більшості випадків характерна збережена у 2006–2007 рр. тенденція 1999–2005 років у процесах використання та виробництва продукції мінерально-сировинного походження. Водночас припинилося виробництво будівельного гіпсу у Кострижівському МСК і зріс рівень концентрації виробництва цього виду продукції у Мамалигівському МСЦ, що приз-

вело до зростання інтенсивності використання ресурсів на 24,3 %. Зросли (на 140 %) обсяги видобутку гравію і щебеню в межах Іспаського МСЦ, у 5 разів збільшилися показники коефіцієнта інтенсивності використання МСР. У межах Заставнівського МСК збільшилися обсяги видобутку піску, що істотно відбилося на підвищенні (у 13 разів) рівня концентрації виробництва цього виду продукції і збільшення (на 140 %) процесів використання вказаного ресурсу.

Таблиця 3

Показники рівня концентрації, інтенсивності використання мінерально-сировинних ресурсів і стабільності виробництва продукції в межах мінерально-сировинних кущів

№ пп.	Мінерально-сировинні кущі	Продукція мінерально-сировинного походження	(I)		($К_с$) (у ‰)		($С_в$)
			2007р.	У % до 2005 р.	2007 р.	у % до 2005 р.	за 1999 – 2007 рр.
1	Новоселицький	Залізобетонні вироби і залізобетонні конструкції	-	-	158,2	108,2	0,12
		Гравійно-піщана суміш	0,54	79,4	185,1	91,8	0,52
		Щебінь	0,39	92,9	48,5	93,3	0,15
		Пісок	0,7	100,0	2,5	30,8	0,24
		Бетон	-	-	45,4	132,4	0,05
		Цегла будівельна	1,1	102,2	24,1	96,4	0,65
2	Неполоківський	Щебінь та гравій	31,2	113,8	882,5	325,6	85,1
		Пісок будівельний	42,1	121,3	553,2	155,3	0,48
3	Кострижівський	Щебінь гіпсовий	0,1	83,3	185,4	119,1	0,28
		Борошно вапнякове	2,56	73,3	389,0	76,8	0,55
		Щебінь вапняковий	1,0	100,0	1000,0	100,0	0,74
		Вапно будівельне	1,0	100,0	1000,0	100,0	0,58
4	Заставнівський	Цегла будівельна	10,8	177,1	44,6	78,7	0,32
		Щебінь	0,45	40,9	2,4	218,2	0,60
		Пісок	1,2	240,1	415,3	1379,9	0,12
		Асфальт	-	-	2,3	-	0,58
5	Кельменецький	Цегла будівельна	1,3	50,0	17,3	75,2	0,05
		Асфальт	-	-	37,5	-	0,45
6	Сторожинецький	Цегла будівельна	0,32	139,1	26,1	123,7	0,57
		Гравій	0,58	-	47,9	-	-
7	Хотинський	Цегла будівельна	10,2	136,0	73,1	260,1	0,24
		Гравійно-піщана суміш	0,01	10	5,6	8,5	0,23
8	Глибоцький	Цегла будівельна	0,6	120,0	1,4	350,0	0,85
		Гравійно-піщана суміш	0,1	50,0	5,5	26,1	0,25
9	Путильський	Цегла будівельна	0,23	-	0,1	-	024
		Гравійно-піщана суміш	-	-	37,4	198,1	0,25

Найбільшими процесами використання МСР та виготовлення продукції мінерально-сировинного походження характеризується *Чернівецький мінерально-сировинний вузол* (МСВ).

Основними виробниками продукції є мале приватне підприємство “Болена”, відкриті акціонерні товариства “Чернівецький цегельний завод № 1”, “Чернівецький цегельний завод № 3”, “Чернівецький завод залізобетонних виробів і конструкцій”; товариство з обмеженою відповідальністю “Завод будівельних конструкцій”, “Граніт”; спільне підприємство “Завод залізобетонних виробів облспоживспілки”; колективне підприємство “Чернівціцшляхбуд”. За 2006–2007 рр. в межах Чернівецького МСВ було вироблено більше 183 млн шт. ум. цегли будівельної цегли, 31,8 тис. $м^3$ залізобетонних виробів і конструкцій, 62,3 тис. $м^3$ бетону, 8,8 тис. т. асфальту, 170,5 тис. $м^3$ гравійно-піщаної суміші, 4,8 тис. т. бітуму, 3,4 тис. $м^3$ будівельного піску, 5,2 тис. $м^3$ щебеню та гравію. Загальна вартість продукції у 2006 р. становила 66,5 млн грн., а це на 27,6 % більше порівняно з 2005 р. У 2007 р. вартість виробленої продукції мінерально-сировинного походження становила вже 81,43 млн грн.

Висновки.

1. Для більшості елементів територіальної структури мінерально-сировинного комплексу Чернівецької області характерне збереження тенденцій використання МСР, які почали формуватись наприкінці 90-х років XX ст. Це означає, що продовжують збільшуватись обсяги виробництва та вартість продукції мінерально-сировинного походження, а, отже, продовжують зростати обсяги використання МСР.

2. У Чернівецькій області у 2006–2007 рр. зростала концентрація виробництва продукції мінерально-сировинного походження в межах більшості мінерально-сировинних центрів, кущів і Чернівецького вузла. Внаслідок цього тут підвищувалося викорис-

тання МСР, що призводить до поглиблення диспропорцій між запасами ресурсів та виробництвом. У результаті поглибилась розбалансованість розвитку мінерально-сировинного комплексу області.

3. Зростає кількість елементів територіальної структури, для яких характерним є низький рівень стабільності виробництва мінерально-сировинної продукції: підприємства характеризуються значними перепадами обсягів виробництва продукції, а, отже, і використання МСР. Таким чином для мінерально-сировинного комплексу Чернівецької області на перспективу важливими завданнями повинні стати розвиток виробництва в розрізі мінерально-сировинних пунктів, налагодження виробництва нових видів продукції, розробка та реалізація програм освоєння раніше не використовуваних ресурсів.

Література

1. *Бурка Й.А.* Мінерально-сировинна база промисловості будівельних матеріалів України / Й.А. Бурка, В.Й. Бурка // Проблеми раціонального використання, охорони і відтворення природно-ресурсного потенціалу України: друга всеукраїнська науково-методична конференція: тези доповідей. – Чернівці, 2000. – С. 92-95.
2. *Жупанский Я.И.* Количественные и качественные показатели экономико-географического исследования территориально-производительных комплексов / Я.И. Жупанский, Н.Г. Игнатенко. – Черновцы, 1981. – 61 с.
3. *Кілінська К.Й.* Еколого-прогнозна оцінка природно-господарської різноманітності Карпато-Подільського регіону України. / К.Й. Кілінська. – Чернівці: Рута, 2007. – 493 с.
4. *Костащук В.І.* Особливості територіальної структури використання мінеральних ресурсів в Чернівецькій області // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету. Серія: Географія. – Тернопіль. – 2005.– № 1. – С. 127-132.

Стаття надійшла 5.10.2010 р.

УДК 911.3:379.85(477) ***Олександр Яковчук***

АНАЛІЗ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ З ГЕОГРАФІЇ ТУРИЗМУ В УКРАЇНІ

Розглянуто розвиток наукових дисертаційних досліджень з географії туризму в Україні з 1992 по 2010 рік. Проведено класифікацію наукових досліджень з географії туризму в України, визначено недоліки і перспективи подальшого розвитку наукової географії туризму в Україні.

Ключові слова: *географія туризму, наукові дослідження, перспективи розвитку*.

Oleksandr Yakovchuk. An analysis of research on the geography of tourism in Ukraine. *A review of scientific dissertations in geography of tourism in Ukraine from 1992 to 2010 was conducted. The dissertations were classified, their weaknesses were identified and prospects for further development of scientific geography of tourism in Ukraine were noted.*

Key words: *geography of tourism, scientific research, development prospects.*

Туризм як масове суспільно-економічне явище і унікальний культурний феномен сучасності є об’єктом дослідження багатьох галузей наукових знань, перш за все економічних, проте теоретико-методологічний і методичний потенціал та інструментарій сучасної наукової української географії здатний значно розширити як теоретичну, так і прикладну складову таких досліджень. Потреба проведення таких досліджень визначається високим рівнем актуальності туристично-географічних досліджень для розбудови української держави і міжкультурних комунікацій.

Незважаючи на досить числені доробки, все ж сучасні наукові дослідження з географії туризму в Україні вимагають більш системного та якісного підходу до їх здійснення і упровадження результатів у професійну практику. Однією із проблем, що постає на цьому шляху, є доволі розмите у сучасній науковій літературі уявлення про об’єкт-предметну сферу географії туризму, зокрема її трактування як складової суспільної географії, тоді як природно-ресурсна база туризму є одним із визначальних факторів його розвитку на сучасному етапі. У даному контексті необхідно сформулювати авторський підхід до трактування цього поняття.

Географія туризму – це окрема і самостійна галузь географічних знань, яка базується на традиційних наукових постулатах суспільної і конструктивної географії та ландшафтознавста, з одного боку, та рекреалогії (рекреаційної географії як її основної складової), культурології, соціології і екології, – з іншого. Предмет дослідження географії туризму поступово трансформувався із дослідження територіальної (геопросторової) організації туристично привабливих місць (як певних універсалів) – центрів, зон, територій, регіонів, районів тощо (при

незмінному їх значенні і сучасному функціонально-цільовому трактуванні як "туристичні дестинаці"), у дослідження географічних аспектів *просторової поведінки* людей при задоволенні своїх рекреаційно-туристських потреб, кількість яких постійно збільшується і якість задоволення яких вимагає все більш обгрунтованого системного підходу, зокрема географічного.

Особливості і тенденції розвитку сучасної української географії туризму чітко простежуються у результатах аналізу захищених у період з 1992 по 2010 рік дисертацій, які стосуються рекреаційної, туристичної і туристсько-краєзнавчої тематики. Саме концептуальному аналізу і класифікації таких дисертаційних досліджень і присвячена дана робота, проведена автором у руслі новітніх наукових тенденцій. Варто зазначити, що такий підхід є обґрунтованим з огляду на те, що саме дисертаційні дослідження і є тими фокусами-концентраторами усього наукового інформаційного поля, які дозволяють провести наукову рефлексію географії туризму максимально об'єктивно. Результати даного дослідження спрямовані, перш за все, на збудження наукового інтересу до географії туризму і дискусії з цього приводу серед географів-туризмознавців України.

Концептуальність даної роботи полягає у розробці та застосуванні спеціальної дослідницької моделі-концепції, орієнтовної на диференціацію дисертацій за такими класифікаційними напрямками і підходами, які б найбільш повно й адекватно охопили усі можливі аспекти характеристики туристично-географічних досліджень. Інформаційним ресурсом були фонди Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського. Рівень ознайомленості із дисертаціями обмежувався переважно авторефератами дисертацій, рідше самими дисертаціями. У зв'язку зі специфічністю тематики даної статті, подання переліку усіх розглянутих авторефератів і дисертацій, а також інших науково-інформаційних видань (монографій, навчальних посібників, статей), не уявляється можливим, тоді як їх організаційно-тематичний синтез є більш доцільним та ефективним. Зокрема варто виділити роботи таких науковців, як О.О. Любіцева [6], О.О. Бейдик [3], І.М. Яковенко [13], М.П. Крачило [5], І.Д. Король [4], І.В. Смаль [10], В.К. Бабарицька [2], М.М. Поколодна [7] та інших.

Разом з тим, туристично-географічні дисертації не є повністю універсальними зрізами наукового поля географії туризму, оскільки дуже багато сучасних українських фахівців з географії туризму, що мають науковий ступінь з географічних або економічних наук, на початковому етапі свої науково-просвітницької кар'єри не розробляли дисертаційні дослідження у цій сфері, проте на даний момент активно у сфері географії туризму працюють (О.В. Аріон [1], М.Й. Рутинський [8], В.І. Стафійчук [12], В.В. Смирнова [11], Н.М. Сажнєва [9] та інші).

У запропонованій концептуальній моделі аналізу дисертаційних туристично-географічних досліджень виокремлено дві основні класифікаційні лінії, що відповідають двом основним аспектам аналізу – організаційному і власне науковому. У кожній із даних ліній класифікації окреслено 4 класифікаційні напрямки. Таким чином, запропонована модель-концепція у загальному вигляді має таку структуру:

1. Організаційно-процесуальна лінія класифікації дисертаційних досліджень, яка включає такі напрямки: хронологія захистів дисертацій; науковий ступінь, на який претендував здобувач; установи захисту дисертації; статева структура дисертантів.

2. Науково-тематична лінія класифікації дисертаційних досліджень, яка включає такі напрямки: об'єкт-предметна сфера дослідження; акцентована географічна специфіка об'єкта дослідження; просторова ієрархія об'єкта дослідження; регіональна належність об'єкта дослідження (в Україні).

Таким чином, за період незалежності України з 1992 по 2010 рік автором виокремлено 54 дисертаційних дослідження, які за різним рівнем відповідності можна трактувати як туристично-географічні або пов'язані із висвітленням певних рекреаційно-туристичних аспектів, тобто такі, що захищені ***за різними спеціальностями галузі географічних наук***, зокрема:

- спеціальність 11.00.02 – "економічна і соціальна географія" (29 дисертацій, з них 4 докторські);
- спеціальність 11.00.11 – "конструктивна географія і раціональне використання природних ресурсів" (16 дисертацій);
- спеціальність 11.00.12 – "географічна картографія" (4 дисертації, 1 докторська);
- спеціальність 11.00.01 – "фізична географія, геофізика і геохімія ландшафтів" (4 дисертації);
- спеціальність 11.00.13 – "історія географії" (1 докторська дисертація).

Варто виділити також 11 дисертацій у галузі економічних наук, які за об'єкт-предметною сферою дослідження вписуються в поле туристично-географічних досліджень.

Захист дисертацій (географічні науки) за Вченими радами виглядає так:

- при Київському національному університеті імені Тараса Шевченка (13 захистів, з них 2 докторські);
- при Інституті географії НАН України, м. Київ (11 захистів, з них 4 докторські);
- при Львівському національному університеті імені Івана Франка (11 захистів);
- при Одеському національному університеті ім. І.І. Мечнікова (8 захистів);
- при Таврійському національному університеті ім. В.І. Вернадського (5 захистів);
- при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича (4 захисти);
- при Харківському національному університеті ім. В.Н. Каразіна (1 захист);
- при Московському державному університеті

ім. М.В. Ломоносова (1 захист).

Хронологія захистів відображена на рис. 1. Звертає увагу той факт, що у період після 2000 року було захищено у 1,5 рази більше дисертацій, ніж у період до 2000 року. Це пояснюється об'єктивним і затребуваним зростанням як наукового попиту на географію туризму, так і соціальним запитом, пов'язаним із зростанням і розвитком туристичної індустрії, інтенсифікацією використання різних туристичних ресурсів. Разом з тим, варто зазначити і зростання рівня інформаційних можливостей щодо написання дисертацій у XXI столітті (доступ до статистичної інформації, комп'ютеризація та інтернетизація науки тощо).

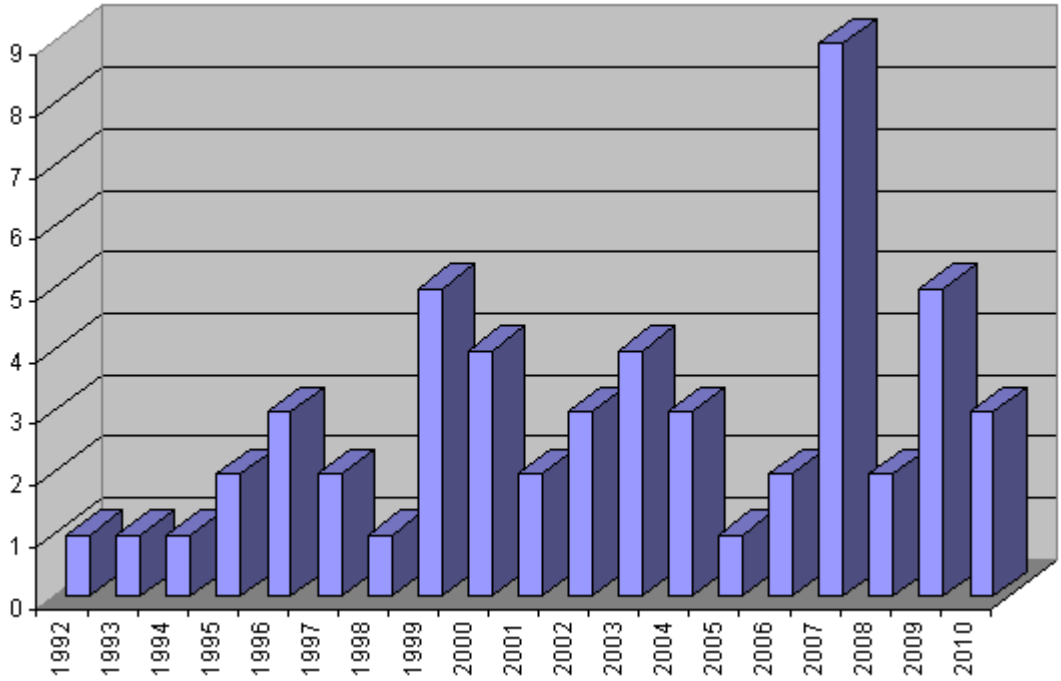

Рис. 1. Динаміка кількості захищених в Україні дисертацій рекреаційно-туристичної тематики (за галуззю географічних наук), побудовано автором

Закономірною тенденцією є зміна статевої структури дисертантів в Україні у напрямку зростання частки дисертацій, захищених у період незалежності України жінками. Так, частка жінок-дисертанток складає 56 % загалом за весь період незалежності України, тоді як у період до 2000 року частка жінок не перевищувала 40 %.

Серед найбільш актуальних ***об'єктів досліджень*** проаналізованих дисертацій варто назвати 2 основні підходи до їх формулювання:

1) основні рекреаційно-туристичні *поняття і категорії*, зокрема: рекреаційні (туристичні, туристські, екскурсійні) ресурси, рекреаційні системи (комплекси), рекреаційне господарство (туристична індустрія), туристичний ринок, рекреаційне природокористування;

2) окремі *види і напрями* туризму та рекреаційно-орієнтованої діяльності, зокрема: міжнародний туризм, дитячо-юнацький туризм, етнічний туризм, екзотичний (антарктичний !!!) туризм, лікувально-оздоровча діяльність, екскурсійна діяльність і географічне краєзнавство, охорона природи.

Разом з тим, певним недоліком є більша орієнтація на комплексний розгляд сукупної рекреаційної спеціалізації певної території (хорологічний підхід), тоді як дослідження певних конкретних видів туризму (поведінково-функціональний підхід) є несистемним і фрагментарним.

Серед найбільш актуальних ***предметів досліджень*** проаналізованих дисертацій варто виділити 3 основні підходи до їх формулювання:

1) *аналітичний*, зокрема: територіальна організація рекреаційних об'єктів та туристичної діяльності, суспільно-географічний або конструктивно-географічний аналіз (особливості, обґрунтування) туризму, рекреаційне (туристичне) використання територій;

2) *синтетично-аналітичний,* зокрема: антропогенна трансформація рекреаційних ландшафтів і територій, картографування та геоінформаційне забезпечення туризму, оптимізація рекреаційного управління (менеджмент територій);

3) *теоретико-методологічний* (наукові основи функціонування туризму та рекреаційного господарства, історія географічного краєзнавства).

Разом з тим, за виключенням дисертації О.О. Бейдика, практично відсутні дослідження щодо об'єктивної, багатофакторної оцінки рекреаційного потенціалу (ресурсів та інфраструктури) певних територій та системної класифікації туристичних ресурсів України, що породжує великий науково-термінологічний плюралізм в географії туризму України і не сприяє прагматичному підходу до справи; невелика увага приділяється транспортним

аспектам туристичної індустрії, тоді як особливості просторових аспектів функціонування транспорту акурат вписуються в наукові паспорти спеціальностей "економічної і соціальної" та "конструктивної" географії.

За ***акцентованою специфікою*** об'єкта дослідження проаналізованих дисертацій варто виокремити такі специфічні види географічного простору: природно-заповідні і особливо охоронювані території, лікувально-оздоровчі місцевості, гірські і гірсько-приморські території, приморські екосистеми, аграрно-рекреаційні території, старопромислові райони, лісові ландшафти. Разом з тим практично відсутня акцентована увага рекреаційному використанню річок, озер, боліт, водосховищ, лиманів, недостатньо розглянуті аспекти раціонального рекреаційного використання урболандшафтів і техногенно перевантажених територій.

Просторова ієрархія об'єкта дослідження у проаналізованих дисертаціях спостерігається на 6 рівнях:

1) світ у цілому (відносно України і у взаємозв'язках з Україною) – 1 дис.;

2) певний континент, частина світу (Антарктика) – 1 дис.;

3) окремі держави, цілком про Україну (8 дис.);

4) частини держав, сукупності регіонів, зокрема Карпатський регіон (2 дис.) і Східне Поділля (1 дис.) – в Україні, а також (!) територія Західної Сирії (у порівнянні з Кримом);

5) окремі адміністративні регіони України, зокрема: АР Крим (7 дис.), Чернівецька, Тернопільська і Харківська області (по 3 дис.), Чернігівська і Запорізька області (по 2 дис.), Івано-Франківська, Закарпатська, Вінницька, Одеська, Донецька, Черкаська, Херсонська, Миколаївська та Кіровоградська області (по 1 дис.);

6) окремі територіальні об'єкти неадміністративного характеру, зокрема в Україні: національні природні парки: Шацький (2 дис.) і Синевір (1 дис.), біосферний заповідник Карпатський, природні заповідники Горгани і Розточчя (по 1 дис.), регіональний ландшафтний парк Голосіїв, парк-пам'ятка Качанівка, курортно-рекреаційні зони Трускавця та Євпаторії (всі – по 1 дис.), а також у Китаї – туристична зона міста Чженчжоу (1 дис.).

Очевидною є майже повна відсутність інших країн та континентів як об'єктів дослідження. І це є дивним з двох причин. По-перше, як свідчить статистика, українські туристи охочіше виїжджають за кордон, аніж мандрують Україною. Відповідно ринковий попит повинен адекватно обґрунтовуватись науково і, особливо, в контексті географії туризму. По-друге, поширена думка про відсутність достовірної інформації для наукових досліджень про інші країни не підтверджується в сучасному високо інернаціонаціоналізованому і глобалізованому світі, а вартість закордонних туристських поїздок не є чимось "непід'ємним" для серйозних українських науковців.

Разом з тим, 7 областей України – Луганська, Сумська, Полтавська, Дніпропетровська, Житомирська, Хмельницька, Рівненська – взагалі не представлені як самостійні об'єкти туристично-географічних дисертаційних досліджень. Це актуалізує проблему обов'язкового залучення цих областей до таких об'єктів і, по суті, виступатиме елементом наукової новизни.

Варто зазначити, що розгляд туристично-географічних досліджень у відриві від усієї системи наукових досліджень туризму є неправильним і досить редуктивним заняттям, веде до гомогенності і консервативності наукових поглядів. Тому важливим моментом аналізу є визначення місця, ролі і значення власне туристично-географічних досліджень серед інших наукових туристичних досліджень. Таким чином, авторський аналіз тематичного поля дисертаційних досліджень туризму, рекреації і краєзнавства за період незалежності України охопив понад 400 наукових робіт за 20 галузями наук (табл. 1).

Як видно з таблиці, переважають наукові дослідження в галузі економічних наук (переважно міжнародні аспекти туристичного бізнесу, економіка туристичних підприємтств та управління регіональними туристичними комплексами). Значна частина дисертацій у галузі історичних наук стосується історії розвитку українського краєзнавства у різні історичні періоди в різних адміністративних і субадміністративних територіальних поєднаннях.

Власне туристично-географічні дослідження концентрують понад 13 % усіх наукових досліджень цієї сфери, що є доволі високим показником, потенціал якого є також значним для зростання. У галузі педагогічних наук (близко 10 %) переважають дослідження впливу засобів і методів туризму на просвітницько-виховний процес у навчальних закладах, а також аспектів оптимізації туристичної освіти і краєзнавства. Важливими, без сумніву, є ряд дисертаційних досліджень нормативно-правового і регуляторно-організаційного характеру у галузі держуправління і юридичних наук, а також дослідження функціонально-планувальних аспектів облаштування рекреаційного архітектурного середовища (архітектурні науки). Значення ж наукових досліджень туризму в руслі інших галузей наук, є не настільки численими і важливими, проте висвітлюють деякі вузькі аспекти практичної туристичної діяльності та загального соціально-філософського осмислення туризму.

Отже, підсумовуючи викладені результати аналізу наукових досліджень географії туризму в Україні за період її незалежності, варто зазначити, що географія туризму в нашій державі як науковий напрямок має висхідну траєкторію розвитку і велике прикладне значення. Останнє є особливо важливим у світлі проведення в Україні ЄВРО-2012, що дасть новий потужний поштовх розвитку туристичної галузі, оскільки очікується значний приплив іноземних туристів-уболівальників у комплексі із

підвищенням внутрішньої туристської активності. А це, по суті, стане сильним економічним каталізатором розвитку і мультиплікатором зростання туризму в Україні на майбутнє, сформує позитивний туристичний імідж України як туристичної дестинації не лише континентального, а й глобального рівня.

Таблиця 1

Структура українських дисертаційних досліджень у тематичному полі туризму, рекреації і краєзнавства (за період 1992–2010 рр.)*

№	Науки (галузь)	Захищені дисертації									
		докторські			кандидатські			всього			
		чол	жін	Σ	чол	жін	Σ	чол	жін	Σ	%
1	Економічні	5	6	**11**	39	112	**151**	44	118	**162**	40,3
2	Історичні	2	1	**3**	29	39	**68**	31	40	**71**	17,7
3	Географічні	3	3	**6**	21	27	**48**	24	30	**54**	13,4
4	Педагогічні	2	1	**3**	5	31	**35**	7	32	**39**	9,7
5	Юридичні	0	1	**1**	8	10	**18**	8	10	**19**	4,7
6	Держуправління	2	0	**2**	3	11	**14**	5	11	**16**	4,0
7	Архітектура	3	2	**5**	4	5	**9**	7	7	**14**	3,5
8	Сільськогосподарські	0	0	**0**	4	1	**5**	4	1	**5**	1,2
9	Філософські	0	0	**0**	0	4	**4**	0	4	**4**	1,0
10	Фізвиховання і спорт	1	0	**1**	2	1	**3**	3	1	**4**	1,0
11	Біологічні	1	0	**1**	0	1	**1**	1	1	**2**	0,5
12	Психологічні	0	0	**0**	1	1	**2**	1	1	**2**	0,5
13	Технічні	0	1	**1**	1	0	**1**	1	1	**2**	0,5
14	Культурологія	0	0	**0**	0	2	**2**	0	2	**2**	0,5
15	Медичні	2	0	**2**	0	0	**0**	0	0	**2**	0,5
16	Політологічні	0	0	**0**	0	1	**1**	0	1	**1**	0,2
17	Соціологічні	0	0	**0**	0	1	**1**	0	1	**1**	0,2
18	Філологічні	0	0	**0**	0	1	**1**	0	1	**1**	0,2
19	Геологічні	0	0	**0**	0	1	**1**	0	1	**1**	0,2
20	Мистецтвознавство	0	0	**0**	0	1	**1**	0	1	**1**	0,2

*Складено автором за даними фондів НБУ ім. В.І. Вернадського

Перспективи розвитку географії туризму в Україні визначаються поглибленням традиційних і залученням до її об'єкт-предметної сфери нових, нетрадиційних та специфічних напрямків дослідження. Серед них варто назвати такі:

- залучення у сферу наукових інтересів і об'єктів дисертаційних досліджень зарубіжних країн і територій, особливо екзотичних і привабливих з культурно-пізнавального погляду (Китай, Індія, Індонезія, Австралія та Океанія, Бразилія, Перу, Мексика, Канада, Європа, Південна Африка тощо);
- залучення у дослідження українських територій, для яких науковий туристично-географічний пошук не проводився; географічне обґрунтування туристичної діяльності цілого ряду новостворених національних природних парків та історико-культурних заповідників, особливо в контексті надання їм статусу об'єктів Всесвітньої Спадщини ЮНЕСКО;
- переосмислення накопиченого наукового досвіду у сфері рекреації і туризму з метою обґрунтування нових, адекватних сучасним соціально-економічним і культурним вимогам систем класифікації туристичних ресурсів; проведення рекреаційного районування, для чого методично грамотно обрахувати потенціал туристичних ресурсів адміністративних районів і областей з їх обов'язковою паспортизацією і туристичним кадаструванням території;
- упровадження інновативних підходів у систему державного і комерційного картографування туризму, зокрема розробка концепції Національного туристичного атласу, а також його регіональних аналогів за єдиною концептуальною основою (з обов'язковою мультимедіа-версією);
- обґрунтування функціонування нових, нетрадиційних і специфічних видів і форм туристичної діяльності, зокрема розважального спрямування (розробка концепції тематично-розважальних парків і комплексів, особливо етнокультурного

характеру), дослідження ресурсів подієвого туризму, пов'язаного з нелокалізованими у просторі подіями розважально-видовищного і пізнавально-культурного характеру, наприклад фестивального і футбольного туризму (масове явище для найбільш високорозвинутих країн Європи, і навіть Азії), крім того, екстремально-пригодницьких форм активного відпочинку і спортивного туризму;

- обґрунтування функціонування зеленого сільського туризму, особливо у контексті подолання асиметрії соціально-економчного розвитку між містом і селом, центром і периферією, заходом і сходом;

- географічні дослідження територіальної організації та географічної оптимізації туристичної освіти (позашкільної, професійної, вищої);

- інновативе дослідження у географічному контексті окремих технологічних ланок туристичного процесу, як то: оптимізація використання шляхів сполучення та системи перевезень на транспорті для потреб туризму, обґрунтування створення нових рекреаційно-відпочинкових та лікувально-оздоровчих зон, територіальна організація індустрії гостинності нової пострадянської формації, географія туристської сувенірної індустрії тощо.

Для вирішення зазначених наукових проблем в Україні є достатньо інтелектуальних ресурсів, оскільки поруч із традиційними науковими центрами з географії туризму в Києві, Львові, Одесі, Чернівцях, Криму, формуються нові, зокрема у Тернополі, Луцьку і Ужгороді – на Західній Україні, Харкові, Луганську і Запоріжжі – на Східній Україні. Крім того, відбувається постійна інтеграція і обмін науковими здобутками, що однозначно окреслює позитивні подальші перспективи розвитку географії туризму в Україні.

Література

1. *Аріон О.В., Уліганець С.І.* Географія туризму: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. навч. закл. / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К. : ВГЛ "Обрії", 2009. – 172 с.
2. *Бабарицька В.К.* Територіальна організація комплексу міжнародного туризму України: Автореф. дис... канд. географ. наук: 11.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1997. – 20 с.
3. *Бейдик О.О.* Методологія та методика аналізу рекреаційно-туристських ресурсів України: Дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2004. – 424 арк.
4. *Король О.Д.* Регіональний менеджмент в туризмі (соціальні та економіко-географічні аспекти): Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.02 / Київський ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 1999. – 19 с.
5. *Крачило Н.П.* Экономико-географические проблемы туризма и его эфективность (вопросы теории, методики и практики): Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / АН Украины. – К., 1992. – 37 с.
6. *Любіцева О.О.* Геопросторова організація туристичного процесу: Дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2003. – 368 арк.
7. *Поколодна М.М.* Рекреаційні ресурси Харківської області, їх географічна характеристика та раціональне використання: Автореф. дис... канд. геогр. наук: 11.00.11 / Таврійський національний ун-т ім. В.І. Вернадського. – Сімферополь, 2003. – 20 с.
8. *Рутинський М.Й.* Географія туризму України: Навчально-метод. посібник / Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л.: КВКПП "Фенікс", 2002. – 107 с.
9. *Сажнєва Н.М.* Рекреаційна географія: навч. посібник / Мелітопольський держ. педагогічний ун-т ім. Богдана Хмельницького. – Мелітополь: Люкс, 2008. – 329 с.
10. *Смаль І.В.* Основи географії рекреації і туризму / Ніжинський держ. педагогічний ун-т ім. Миколи Гоголя. – Ніжин: Видавництво НДПУ ім. Миколи Гоголя, 2004. – 264 с.
11. *Смирнова В.В.* Туристські ресурси України: навч. посіб. / Східноукраїнський національний ун-т ім. Володимира Даля. – Луганськ : Видавництво СНУ ім. В. Даля, 2009. – 203 с.
12. *Стафійчук В.І.* Рекреалогія: навч. посіб. для студ. вищ. навч. закл.. – 2-е вид., перероб. та доп. – К.: Альтерпрес, 2008. – 264 с.
13. *Яковенко І.М.* Теоретико-методологічні основи рекреаційного природокористування (суспільно-географічне дослідження): Автореф. дис... д-ра геогр. наук: 11.00.02 / НАН України; Інститут географії. – К., 2004. – 31 с.

Стаття надійшла 20.10.2010 р.

УДК 911.373 (477) ***Ірина Ткач***

ФУНКЦІОНУВАННЯ ПОСЕЛЕНЬ В УМОВАХ ТРАНСФОРМАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА

Вивчено функціонування сільських і міських поселень регіону з агропромисловим типом освоєння в умовах трансформації суспільства. Досліджено функції поселень як умова їх розвитку. Обґрунтовано необхідність багатофункціонального підходу до розгляду розвитку поселень.

Проаналізовано можливості трансформації функціональної структури поселень внаслідок економічних і соціальних змін і суспільстві.

Ключові слова: *функції поселень, багатофункціональність, розселенські зв'язки, поселення, розвиток, структура господарства.*

Iryna Tkach. Functioning of settlements in the conditions of transformation of society. *Functioning of rural and city settlements of regionwith the agroindustrial type of mastering in the conditions of transformation of society is studied. The functions of settlements as a condition of their development are investigated. The necessity of the multifunction approache to consideration of development of settlements is grounded. The possibility of transformation of functional structure of settlements as a result of economic and social changes of society is analysed.*

Keywords: *functions of settlements, multifunctionness, copulas, settlements, development, structure of economy.*

Актуальність дослідження. В умовах трансформації суспільних відносин відбуваються зміни, що торкаються усіх сфер життєдіяльності суспільства. При цьому існує вплив зміни економічної і соціальної бази поселень на їх функціонування, зміна функцій цих поселень відповідно до історичних, економічних, соціальних, демографічних умов життєдіяльності поселень. Особливості взаємозв'язку розселенських зв'язків поселень та їх функцій, а також протиріччя між розвитком і певною інерційністю змін у функціональній структурі поселень зумовили актуальність нашого дослідження.

Аналіз основних досліджень з проблематики. Зміна суспільних процесів, а також їх вплив на розвиток поселень і їх функціональної структури в кінці XX – на початку XXI ст. стали об'єктом уваги науковців. Вивчення проблем функціонування поселень знайшло відображення наукових публікаціях М.О. Барановського, О. Бородіної, А.І. Доценка, Ф.Д. Заставного, Г.М. Лаппо, М.К. Орчатого, І.В. Прокопи, А.В. Степаненко, Л.О. Шепотько, В.В. Юрчишина та ін.

Метою дослідження стало виявлення зв'язків між розвитком економічних систем і зміною функцій поселень на території регіону, де ці зміни відбуваються, їх вплив на зміну розеленської мережі.

Викладення основного матеріалу. Розвиток населених пунктів – це тривалий процес, який супроводжується змінами у структурі поселень, їх людності, зв'язках з іншими поселеннями та ін. Їх зміну в межах певної системної якості відображає функціонування. Воно відображає структуру поселення, його відношення до інших поселень. Функціонування поселення характеризується відносною стабільністю, стійкістю, що забезпечується прямими і зворотними зв'язками між підсистемами поселення та між конкретним поселенням та і іншими поселеннями, між ними та навколишнім середовищем. Кожне поселення функціонує не ізольовано, а в складі територіальних систем розселення і в складі всього суспільства.

Поселення функціонують як саморегульовані системи, вони мають властивість гомеостазису, тобто здатність зберігати свої постійні параметри в умовах середовища, яке змінюється. Значні зміни у суспільстві, що відбуваються в сучасних умовах, впливають на функціонування всіх поселень регіону. Особливий вплив здійснюють процеси, що зумовлюють переважання тих чи інших типів населених пунктів, їх величину. Функції, особливості розселенських зв'язків, їх економічний і соціальний потенціал.

В умовах інтенсивного сільськогосподарського освоєння території складається мережа поселень, або так званої сільської місцевості. Функціонування сіл передусім залежить від розвитку аграрного сектора і від відносин, що складаються у ньому. Це пов'язано значною мірою з тим, що впродовж тривалого часу "аграрний сектор був основним місцем прикладання праці сільських жителів, за рахунок аграрного сектора значною мірою фінансувалося будівництво і утримання об'єктів соціальної інфраструктури села, … система сільського розселення, транспортне обслуговування, адміністративний устрій, управління аграрним сектором були тісно взаємопов'язані між собою" [1, с.141]. Тобто аграрний сектор впливав на всі процеси, що відбувалися у сільській місцевості, він визначає всі основні параметри життєдіяльності поселення, передусім його рівень і якість життя, розвиток будівництва і соціальної інфраструктури, транспорту та ін. Із розвитком сільського господарства і трансформаційними процесами у цій сфері пов'язана і трансформація функціонування сільських поселень.

Дослідження українських вчених (М.О. Барановський, Л.О. Шепотько, І.В. Прокопа, Ф.Д. Заставний, М.К. Орчатий, В.В. Юрчишин, А.І. Доценко та ін.) свідчать, що сільські регіони України в сучасних умовах мають всі ознаки депресивності, а "наслідки трансформації аграрної сфери, поряд з успадкованими негативними тенденціями попередніх років (депопуляція сільського населення, міграційний відплив молоді із сільської місцевості тощо) відіграли суттєву роль у формуванні депресивних територій сільського типу" [1, с. 141].

Зміни в аграрному секторі економіки, що відбулися у кінці XX ст., зокрема ліквідація колгоспів як основної форми організації сільського господарства, відсутність державної підтримки об'єднань сільськогосподарських товаровиробників,

монополізація аграрного ринку, ігнорування державою проблем розвитку сільських поселень призвели до їх подальшого занепаду. Селянські господарства, що виробляють більшість сільськогосподарської продукції, не стали важливим чинником соціально–економічного розвитку сіл. Більшість науковців вже схиляються до думки, що збільшення частки селянських господарств у виробництві сільськогосподарської продукції є ознакою деградації аграрного сектору. Основними аргументами на користь таких тверджень є те, що: по–перше, селянські господарства – це повернення до натурального господарства; по–друге, селянські господарства – це до індустріальна епоха; по–третє, у селянських господарствах низька продуктивність праці; по–четверте, зайнятість у селянських господарствах не вирішує, а фактично приховує реальний рівень безробіття у сільській місцевості; по–п'яте, селянські господарства – це спосіб виживання сільських мешканців, а не достойний заробіток для нормального існування [1, с. 144].

Такі твердження працюють на користь тих науковців, які пропагують розвиток села залежно від концентрації виробництва, залежно від нарощування високотоварного виробництва у великих господарствах. А це заважає розглядати можливості сільського розвитку на основі багатофункціональності сільського господарства і землі (концепція багатофункціональності сформована Організацією з продовольства і сільського господарства (ФАО) у 1999 році). Визначальною рисою цього є те, що зв'язки сільського господарства з економікою загалом розширюються, виникають динамічні контакти між міськими і сільськими районами, сільське господарство не тільки виробляє продукти харчування,а але й забезпечує продовольчу безпеку країни, підтримує життєдіяльність населення у сільській місцевості через використання природних ресурсів для виробничої діяльності, здійснює вплив на довкілля тощо. Саме така багатофункціональність сільського господарства визначає багатофункціональність сільських населених пунктів. Звичайно, ці поселення із їх багатими земельними ресурсами – це незамінна просторова база розвитку сільськогосподарського виробництва, тому головною функцією цих поселень є виробнича – задоволення потреб суспільства у продовольстві та енергетичній сировині, продукції лісового, рибного і мисливського господарства, а також у товарах і послугах інших видів діяльності. Крім цього, села виконують і інші функції, а саме [2, с. 77]:

– *соціально-демографічну* – відтворення людського потенціалу для забезпечення сільського господарства та інших галузей трудовими ресурсами;

– *духовно-культурну* – створення сільським населенням духовних цінностей, збереження національно–культурних традицій, охорона пам'яток природи, історії та культури в сільській місцевості;

– *природоохоронну* – підтримання екологічної рівноваги на великих територіях, охорона агроландшафтів, утримання заповідників, заказників, національних парків;

– *рекреаційну* – забезпечення сфери оздоровлення та відпочинку населення;

– *контрольно-територіальну* – обслуговування інженерних комунікацій і споруд, сприяння відповідним державним органам у забезпеченні суспільного порядку і безпеки на сільських територіях.

Саме тому навіть суто сільськогосподарські села, що вважалися тривалий час моно функціональними, вже такими не є внаслідок розвитку інших функцій.

В умовах негативних пострадянських трансформацій на селі виникли проблеми і у позитивній реалізації всіх функцій сільських поселень, зумовлені, насамперед, відмежуванням аграрної політики від загальних проблем сільської місцевості. Діяльність органів влади повністю звелася до підтримки сільськогосподарського виробництва, передусім, велико товарного, це відобразилося у Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 р. (затверджена у 2007р.). А інші питання сільського розвитку у програмі тільки задекларовано (наприклад, підвищення соціально – культурного та комунально–побутового обслуговування сільських мешканців).

Зміни, що сталися у аграрному секторі економіки нашої країни у кінці XX – на початку XXI ст., наклали відбиток на всі сторони розвитку сільської місцевості, насамперед на зниження обсягів сільськогосподарського виробництва, зниження рівня життя селян, зменшення демографічного потенціалу сіл. Як відзначає український економіст В.В. Юрчишин (2007) "найжахливішими стали не економічні, а саме соціальні втрати сільської місцевості" [9, с. 61]. Вони зумовили погіршення демовідтворювальної функції, зменшення обсягів і погіршення структури сільського працересурсного потенціалу, зниження рівня його використання, посилення економічних і соціальних негараздів серед жителів сіл, в окремих випадках – до знелюднення сіл.

Звуження функцій сільських поселень, зокрема виробничої, накладає відбиток і на особливості функціонування малих міст і селищ міського типу, виробнича база яких у агропромисловому регіоні значною мірою визначається підприємствами, які переробляють сільськогосподарську сировину. Такі поселення головно завдяки виробничій функції виконували тривалий час функції організаційних центрів сільської місцевості. Наявність у місті переробного підприємства робила його центром притягання виробничих зв'язків для навколишньої території, а в результаті й центром розселенських зв'язків. Такі поселення завдяки своїй виробничій і соціальній базі формувалися як центри локальних систем розселення (первинних, кущових, районних).

Кризові процеси в економіці стали важливим

чинником депресивності малих міських поселень. Значне зниження рівня промислового виробництва, зокрема ліквідація багатьох промислових підприємств, зменшення обсягів виробництва. Вивільнення працівників, збільшення рівня безробіття зумовили погіршення економічного стану не тільки міських поселень, але й навколишньої сільської місцевості. Це виявилось у погіршенні економічних результатів всього регіону дослідження, а саме [3, с.8]:

1. результатів, що отримані завдяки діяльності інституційних виробничих одиниць (товари, послуг тощо);
2. результатів, що отримані населенням для використання (доходи, зарплата та ін.);
3. результатів, що використані для розвитку економіки (інвестиції в основний капітал, у житлове будівництво);
4. результатів, що отримані завдяки організації трудової діяльності (зайнятість населення, трудова активність);
5. результатів, що спрямовані на споживання (роздрібна торгівля, введення в дію житлового фонду та ін.).

Крім цього, відбулися зміни в структурі соціально-економічної бази поселень, у співвідношенні її економічних і соціальних складових. Все більше значення отримують неекономічні функції (адміністративно-організаційні, інформаційні, духовно-культурні та ін.) на зміну економічним (виробництво і обіг) функціям. Тим самим поступово відбувається перетворення міських поселень у організаційно – господарські чи ділові центри для навколишньої сільської місцевості. Звичайно, в умовах тривалого економічного занепаду, коли обмежені матеріальні можливості модернізації виробництва, розвитку малого і середнього бізнесу, створення таких центрів є проблематичним. Тривала відсутність ринкових перетворень у всіх галузях економіки призводить до соціально-економічного занепаду малих міських поселень, що виявляється у зменшенні їх людності, погіршенні показників якості життя людей. Водночас ці міста ще мають достатню кількість трудових ресурсів, резервні території для будівництва, значні можливості для комплексного економічного і соціального розвитку, тобто для "взаємообумовленого і пропорційного взаємопов'язаного розвитку міста як єдиного цілого, що забезпечує зв'язок і єдність в розвитку його елементів" [8, с. 10]. Основними їх підсистемами є: населення, навколишнє природне середовище (в тому числі територія), виробництво, соціальна сфера, управлінська сфера.

Розвиток міських поселень відбувається циклічно, у ньому чергуються періоди піднесень і спадів. Тривалість цих періодів залежить не тільки від соціально-економічної бази міста, але й від загальнодержавних чинників, передусім від розвитку економічних систем країни і регіону, в якому знаходиться місто.

Згідно з теорією економічних циклів, економічна система міста, що є сукупністю економік окремих галузей, розвивається залежно від сили впливу галузей на міські цикли. При цьому важливе значення має структура економічної системи, наявність в ній галузей, "циклічні коливання яких виявляють тенденції до взаємопогашення, або тих, що принаймні, не посилюють одні одних" [7, с. 192], також співвідношення між базовими (містоформувальними) і небазовими (містообслуговувальними) галузями та ін.

Розвиток міських поселень як цілісних систем в сучасних умовах відбувається у напрямі зміни їх функцій. Замість провідного значення виробничих функцій, передусім промислових, першочергової ролі набувають торговельні, культурно-побутові, адміністративно-організаційні функції, що сприяють перетворенню міста в так званий "діловий центр". Але це перетворення може відбутися тільки за умови трансформації функціональної структури міст таким чином, щоб вони зберегли свою роль у системах розселення. А це передбачає на думку Г.М. Лаппо [5, с. 215]:

- збереження відповідності між характером функціональної структури і рангом міста;
- досягнення спів розмірності між виробничими і невиробничими функціями;
- збалансованість між спеціалізованими функціями, яка відповідає місцю міста в системі розселення;
- ліквідацію (або пом'якшення) несумісності функцій;
- звільнення від функцій, які в певних умовах визнані неприйнятними для міста (закриття або виведення за межі міста таких підприємств, для яких не потрібне високо урбанізоване середовище, або які здійснюють негативний вплив на навколишнє природне середовище).

У сучасних міських поселеннях ще не склалася оптимальна структура господарства, існують значні диспропорції у розвитку їх підсистем. Необхідні заходи із оптимізації внутрішньої структури міст та із посилення їх ролі у системах розселення різних таксономічних рангів.

Одним із таких заходів повинна стати майбутня адміністративно-територіальна реформа. Для збалансування та посилення ролі поселень в системах розселення необхідним є об'єднання кількох первинних систем розселення, укрупнення адміністративно-територіальних одиниць на основі сформованих між поселенських зв'язків, при цьому функціональні зв'язки мають розширюватись. Також повинні враховуватись тенденції відтворення демографічного потенціалу поселень. Це потребує наукового обґрунтування, для того, щоб утворені громади охоплювали компактну територію з високим ступенем транспортної доступності, отримували максимальну кількість якісних послуг, оптимально використовували місцеві ресурси для забезпечення виробничих і соціальних потреб, мали ефективне місцеве самоврядування.

Внаслідок зміни економічної бази існує загроза перетворення деяких малих міських поселень у села. Це особливо характерно у агропромисловому регіоні для селищ міського типу, що виникли і розвивались навколо переробних підприємств (цукрових, спиртових, консервних, молочних заводів, підприємств будівельної індустрії тощо). Недієздатність таких підприємств значно обмежує можливості соціально-економічного розвитку селища, при відсутності інших селище формувальних галузей ці населені пункти поступово трансформуються у села. Загалом зміна суспільних відносин в країні накладає значний відбиток на особливості функціонування поселень, але ці зміни ще не вплинули суттєво на зміну типів поселень, що свідчить про те, що для них властива стійкість, тобто, що для певного періоду існують достатньо стійкі межі поселення. Сформувавшись в певних соціально-економічних умовах, поселення змінюються повільніше, ніж виробництво, для них властива певна інерційність. Вона виявляється передусім у окремих типових рисах тієї чи іншої групи поселень.

Висновки. В регіоні з агропромисловим типом освоєння трансформаційні процеси у суспільстві значною мірою вливають на розвиток поселень сільської місцевості і зміну їх функцій. Ці процеси призвели в основному до негативних наслідків (депопуляція сільського населення, руйнування економічної і соціальної бази сіл). При цьому, негативну роль відіграла і непродумана політика, що розглядала села як моно функціональні утворення, допомога яким зводилась до підтримки виробничої складової. В той же малі міські поселення, що сформувались на основі переробних галузей теж втрачали своє значення і докорінно змінювали функції. Це призвело до репресивності більшості малих міських поселень і сіл. Зміни в суспільстві спричинили посилення ролі неекономічних, організаційних функцій міст для навколишніх сільських територій. Проте, тривалий занепад економічного і соціального життя поселень призупиняє трансформацію функцій цих поселень. В сучасних умовах диспропорцій розвитку підсистем, що утворюють поселення, важливим є наукове обґрунтування і реалізація адміністративного реформування, що дало б змогу для удосконалення розселенських зв'язків, їх посилення для отримання ефективного функціонування систем розселення регіонів.

Література

1. *Баранський М.О.* Аграрна складова репресивності сільських територій // Економіка АПК. – 2008. – № 6. – С. 140-147.
2. *Бородіна О., Прокопа І.* Сільський розвиток в Україні: проблеми становлення // Економіка України. – 2009. – № 4. – С. 74-85.
3. *Долішній М.І., Лобурко Я., Карнов В.* Про рівномірність економічного розвитку регіонів // Регіональна економіка. – 2002. – № 2. – С. 7-17.
4. *Доценко А.І.* Процеси трансформації розселення: суспільно-географічний аспект // Економічна і соціальна географія. – К.: Вид. КНУ, 2005. – Вип. 56. – С. 50-57.
5. *Лаппо Г.М.* География городов. – Москва: Владос, 2007. – 480 с.
6. *Пістун М.Д., Мельничук А.Л.* Сучасні проблеми регіонального розвитку. – К.: ВПЦ Київський університет", 2009. – 200 с.
7. *Сімонова В.С.* Моделювання економічної складової містоутворюючої системи як головної у процесі територіального розвитку // Актуальні проблеми економіки. – 2005. – № 11. – С. 191-198.
8. *Степаненко А.В.* Социально-экономическое развитие городов: проблемы комплексности и сбалансированности (общественно-географическое исследование на примере Украинской ССР). – Автореф. дис. … докт. г. н. – К., 1990. – 38 с.
9. *Юрчишин В.В.* До проблем майбутнього вітчизняного села і селянства // Вісник аграрної науки. – 2007. – № 3. – С. 61-64.

Стаття надійшла 8.09.2010 р.

УДК 911.3 ***Катерина Дударчук***

ФЕСТИВАЛІ ЯК ВИД ПОДІЄВИХ РЕСУРСІВ

У статті подано опис найбільш популярного виду культурних подієвих ресурсів – фестивальних ресурсів Тернопільської області. Наголошено на важливості проведення культурно-мистецьких заходів для піднесення економічного рівня депресивного регіону, а також окремих населених пунктів. Виявлено найбільш перспективні види фестивалів та обліковано щорічні популярні фестивалі Тернопільської області.

Ключові слова: *подієвий туризм, фестивальні ресурси, етнотуризм.*

Kateryna Dudarchuk. Phestivals as a type of tourist resources. *In this article phstival tourist resources of Ternopil region are examined. We offer to take into account a great meaning of them in tourist industry. The important influence on tourist industry and economics of phestivals is depicted. The most perspctive types of phestivals are discovered. The annual phestivals of Ternopil region are counted in this article.*

Keywords: *eventional tourism, phestival resources, ethnic tourism.*

Актуальність проблеми. На сучасному етапі туристична галузь набуває все більшого значення в господарстві нашої держави. Важливе значення для розвитку туристичної індустрії в умовах економічної кризи мають такі ресурси, які не вимагають великих фінансових затрат. На нашу думку, варто звернути увагу на фестивальні ресурси регіону. Це – найбільш привабливі ресурси для таких видів туризму, як пізнавальний, молодіжний, етнічний та пригодницький туризм. Крім того, проведення фестивалів – це важливий чинник підвищення культурного і освітнього рівня населення. Тому актуальним питанням сьогодні є ознайомлення із закордонним досвідом проведення фестивальних заходів у нашій країні та за її межами та запозичення продуктивних ідей з метою розвитку туристичної сфери діяльності, а, отже, і економіки регіону.

Стан вивчення проблеми. Оскільки подієві ресурси не є достатньо вивченими, то на сучасному етапі постає питання про детальне дослідження та оцінку подієвих ресурсів. Саме це зумовило неохідність вивчення усіх подієвих ресурсів Тернопільської області, їх облік та оцінку поряд із іншими історико-культурними ресурсами регіону. В процесі дослідження нами виділено чотири види подієвих ресурсів: економічні, військові, культурні та політичні. Важливим чинником розвитку туризму на основі подієвих ресурсів є фестивальний рух, який за останні десятиріччя набуває все більших розмахів у регіоні. Це пояснюється тим, що в умовах безробіття та нестачі коштів попит на малобюджетні види відпочинку значно зростає.

Постановка проблеми. Фестивалі, а також ярмарки – це масові заходи, які організовуються з метою привернення уваги широкого кола людей до певного явища чи події. Такі заходи віднедавна набувають у нашій області все більшої популярності, вони є перспективними для розвитку не тільки подієвого туризму, а й для пригодницького туризму та етнотуризму. Основна мета етнічного туризму – ознайомлення із звичаями та побутом певного краю. Культурно-мистецькі заходи, присвячені певному явищу чи події, дають змогу відтворити історію регіону, його особливості. Варто зауважити, що із збільшенням кількості таких заходів у певному регіоні зростає його популярність серед туристів. За останніми даними, у Тернопільській області проводиться понад 20 фестивалів щорічно, це фестивалі різного статусу: районні, регіональні, всеукраїнські та міжнародні. Свій розвиток фестивальна справа у регіоні почала із проведення Всеукраїнського фестивалю козацької пісні "Байда" у смт Вишнівець Збаразького району в 2001 році. Великомасштабними заходами регіону є: Всеукраїнський фестиваль вишиванки "В Борщівському краї цвітуть вишиванки", Всеукраїнський фестиваль лемківської культури "Дзвони Лемківщини". Перший фестиваль, присвячений лемківській культурі, був організований лемківською громадською організацією у 1999 році в селі Гутисько Бережанського району, що був центром лемківського різьбярства, під назвою "Лемківська Ватра". Сьогодні фестиваль проводиться в урочищі "Бичова" неподалік від смт Монастириська. В ньому щорічно беруть участь представники лемківської етнічної групи, таким чином зберігаючи та відтворюючи своєрідну культуру та звичаї українських горян (ця група до 1944 року жила по обидва боки Карпат): своєрідний синтез польської, української та словацької культур.

У серпні 2010 року відбувався вже XII Всеукраїнський фестиваль лемківської культури "Дзвони Лемківщини". У ньому взяло участь близько 20 тисяч представників цього субетносу. У 1944–1946 роках їх силоміць було виселено із Карпатських Бескид (де знаходяться території Лемківщини, Надсяння та Холмщини). Сьогодні на великій сцені збирається більше сотні творчих колективів. Організатори фестивалю ввели багато новацій, що додало динаміки фестивальній програмі. Виступи творчих колективів і окремих виконавців, у своїй більшості, були систематизовані в трьох блоках-композиціях "Хрещені ми єдиним Богом", "Ми щасливі діти свого роду" та "Міцна галузка України".

Міська влада посприяла розвитку заходу: в останні роки дороги до урочища були заасфальтовані, учасникам фестивалю гарантували розміщення автотранспорту, медичне забезпечення, повноцінне харчування. Невдовзі цьому фестивалю планують надати статус міжнародного.

Заходи, які відображають певні звичаї чи побут регіону, є дуже атрактивними для туристів, з кожним роком такі заходи набувають все більшої масовості. Так, наприклад, фестиваль "В Борщівському краї цвітуть вишиванки" за останні роки набув статусу Всеукраїнського. Сюди приїжджають поціновувачі народного ремесла з усієї країни не лише для того, щоб ознайомитися із колоритною вишивкою, а й придбати якусь річ на пам'ять. У дводенну програму фестивалю входить ознайомлення із стародавньою борщівською вишивкою, виставка вишиванок відомих українських майстрів, майстер-класи від вишивальниць, а також вивчення стародавніх танців Борщівського краю. Відвідувачам увечері пропонується культурна програма за участю місцевих співочих і танцювальних колективів. Крім

того, у рамках фестивалю відбувається етнографічна науково-практична конференція "Борщівська вишита сорочка в контексті українського національного костюма".

Крім того, проведення фестивалів, як свідчить закордонна практика, належить до стимулюючих факторів у програмах соціально-економічного розвитку окремих поселень. Оскільки Тернопільська область належить до депресивних регіонів, багато населених пунктів на її території знаходиться в занедбаному стані через нестачу робочих місць та обмеженість місцевих бюджетів. Таким чином, проведення фестивалів сприяє розвитку економіки таких поселень, приносячи прибутки від туристичних потоків, у той же час не вимагаючи великих фінансових інвестицій.

Віднедавна у смт Коропець Монастириського району діє аналогічна програма розвитку, жителі активно беруть участь у його розбудові. У 2010 році тут втретє був проведений щорічний фестиваль "КоропФест", присвячений рибній кухні. Неординарність заходу полягає у тому, що всі страви, представлені учасниками святкування, повинні бути приготовані тільки з коропа. Організатори вдало обрали місце проведення фестивалю. Поряд із куштуванням страв, гості звертають увагу на довкілля: містечко розташоване у межиріччі Дністра та річки Коропця. Лісиста місцевість Дністровського каньйону є привабливою для відвідувачів, для організації відпочинку.

Окрім оригінального задуму, організатори фестивалю повинні враховувати й зацікавленість аудиторії. Як правило, молодь приваблюють рухливі заходи із цікавою та насиченою програмою. Наприклад, у селі Чагарі Гусятинського району щорічно відбувається Всеукраїнський фестиваль сільської молоді "Купальська феєрія". Проведення фестивалю сприятиме розвитку культури українського села, популяризації традиційної народної культури та залучення молоді до участі у її відродженні. В рамках фестивалю проводяться святкові концерти, виставки народних промислів, які відображають сільську культуру не лише Тернопільського краю, а й Київщини, Рівненщини, Хмельниччини та багатьох інших регіонів.

Актуальність дослідження полягає у використанні подієвих ресурсів для розвитку пізнавального туризму, невід'ємною складовою якого є пам'ятки оборонної архітектури. Тому постає питання про залучення таких об'єктів до театралізованих історико-культурних заходів та розробку рекомендацій щодо доцільності проведення фестивалів на територіях замків та фортець регіону. Останнім часом на Тернопільщині практикується проведення середньовічних фестивалів на території давніх фортець. Подібні заходи всеукраїнського масштабу проводяться у добре збережених Збаразькому та Вишнівецькому замках, які належать до національного історико-архітектурного заповідника "Замки Тернопілля". Віднедавна на території регіону практика проведення фестивалів поширилася і на фортеці, які дійшли до нашого часу в руїнах. Це міжнародний фестиваль "Стара фортеця" (раніше – "Королева Бона"), який проводиться від 2005 року на горі Бона у Кременці на місці зруйнованої фортеці. Метою організації такого дійства є не лише бажання показати середньовічний уклад життя, як от зброю, одяг чи обладунки, бої, пісні, танці XVI-XVII ст., а й звернення уваги до стану оборонних споруд, спроба розкрити цю проблему для якомога ширшого кола людей. Дводенна програма фестивалю щорічно включає показ середньовічного танцю, одягу та зброї, лицарські турніри, піротехнічне шоу, середньовічні забави та концерти місцевих музичних гуртів. Тут діє також виставка предметів побуту середньовіччя, де за бажанням можна придбати сувеніри. Сюди приїжджають гості не тільки із сусідніх міст України, а й з Польщі та Німеччини. До подібних заходів варто віднести вищезгаданий фестиваль "Байда" – всеукраїнський мистецько-розважальний захід, що проводиться щорічно на території середньовічних Збаразької та Вишнівецької фортець. Зазвичай він триває два дні. Перший день фестивалю присвячений конкурсу козацької пісні, в якому беруть участь як відомі, так і молоді колективи з різних куточків країни. На наступний день відбувається завершальний етап конкурсу – нагородження переможців. Під час проведення заходу діє виставка середньовічного одягу та містечко народних майстрів. Учасники фестивалю неодноразово вшановували пам'ять борців за волю України походом за маршрутом шляху війська Б.Хмельницького: смт Вишнівець – села Добриводи – Мшанець – Залізці – Оліїв – Беримівці – Кудобинці – Млинівці – місто Зборів.

До фестивалів, присвячених середньовіччю, належить також фестиваль готичної культури "Чорна ліра", який відбувається у м. Збараж від 2004 року. Захід, присвячений готичній культурі, приваблює здебільшого молодь. Програма фестивалю складється із концертів за участю відомих виконавців андеграундної музики, дискотеки, поетичного конкурсу, театральних виступів та перегляду фільмів, присвячених середньовічному періоду. Не зважаючи на низькі ціни, участь у фестивалі щорічно бере приблизно три тисячі осіб. Це пояснюється тим, що фестиваль призначений для вузького кола зацікавлених людей: по-перше, для молоді, а по-друге, він приваблює здебільшого лише представників субкультури на місцевому рівні. Тому такий фестиваль називається міні-фестивалем. Наймолодшим серед фестивалів середньовічної культри є фестиваль "Княжі забави", започаткований у м. Теребовля в 2008 році. Програма поки-що регіонального фестивалю є досить насиченою: вона включає в себе і концертну частину, і виставкові покази народних умільців, і гарматні постріли та розваги сучасних козаків, і смачне частування.

Тернопільська область є багатою на руїни оборонних споруд. Але на сучасному етапі масове

проведення фестивалів у багатьох із них є неможливим через невпорядкованість навколишніх територій. Оскільки розташування руїни архітектурного об'єкта має визначальне значення при врахуванні показників доцільності проведення фестивалів на його території, можемо сказати, що після впорядкування прилеглих територій багато руїн оборонних споруд могли б стати перспективними для організації розважальних програм. При виконанні згаданих вище заходів туристичні потоки у Тернопільську область значно збільшилися б, що призвело б до додаткового надходження коштів у бюджет, а отже, і до економічного зростання регіону.

Таблиця 1

Щорічні фестивальні мистецько-розважальні заходи у Тернопільській області

Роки проведення фестивалю	Місце проведення фестивалю	Назва фестивалю
1724	м. Тернопіль	Вперше проводиться 2-тижневий ярмарок св. Анни.
1999	м. Монастириськ, урочище "Бичова"	Всеукраїнський фестиваль лемківської культури "Дзвони Лемківщини".
2001-2006	смт Вишнівець, Збаразький р-н, Вишневецький замок XV ст	Проводиться Всеукраїнський фестиваль козацької пісні "Байда".
2004, 2005	м. Збараж, Збаразький замок XVII ст.	Міні-фестиваль готичної культури "Чорна ліра"
2005	м. Кременець, г. Бона, руїни Кременецької фортеці IX–XVI ст.	Всеукраїнський фестиваль середньовічної культури "Королева Бона-2005"
2006-2008	м.Кременець, г.Бона, руїни Кременецької фортеці IX–XVI ст.	Міжнародний фестиваль "Стара фортеця" (раніше – "Королева Бона").
2006	м. Бережани, гора Лисоня	Всеукраїнський фестиваль повстанської та стрілецької пісні "Дзвони Лисоні".
2007	м. Борщів	Всеукраїнський фестиваль вишивки "В Борщівському краї цвітуть вишиванки".
2007	м. Тернопіль	Всеукраїнський фестиваль народної вишивки "Цвіт вишиванки".
2008	с. Коропець, Монастириський р-н	Фестиваль "КоропФест", присвячений рибальству та приготуванню рибних страв
2008	с. Стіжок, Шумський р-н	Міжобласний мистецько-краєзнавчий фестиваль "Братина".
2008	м. Теребовля	Фестиваль "Княжі забави".
2010	м. Тернопіль	Фестиваль народних ремесел та хореографії "Тернопільські обереги".
2010	м. Тернопіль	Відкрито фестиваль української книги "Джура-фест".
06.07.2010	с. Чагарі, Гусятинський р-н	Всеукраїнський фестиваль сільської молоді "Купальська феєрія".
11.07.2010	м. Залізці, Зборівський р-н	Регіональний мистецько-розважальний фестиваль "На хвилях Серету".

Фестивальним осередком регіону можна вважати обласний центр. Окрім щорічних фестивалів, у Тернополі проходять і інші культурно-мистецькі заходи, цікаві не лише для місцевих жителів, а й для приїжджих відвідувачів. Основою формування культурно-масових заходів є національно-історичний календар українського народу, а також традиції, які сформувалися у мистецько-культурному житті Тернополя. Наприклад, впродовж 2010 року в місті відбулися такі мистецькі святкування, як Всеукраїнський молодіжний конкурс лемківської культури "Соколята Лемківщини", Міжнародний фестиваль-конкурс дитячого та юнацького пісенного мистецтва "Кришталевий жайвір", Всеукраїнський дитячий фестиваль духовної пісні "О, Мати Божа, о, Райський цвіте", Обласний фестиваль – конкурс "Тернопільська танцювальна весна", Фестиваль народної хореографії "Червона калина", Всеукраїнський фестиваль-конкурс серед дітей та юнацтва з народної та сучасної хореографії "Галицькі фрески", IX Міжнародний фестиваль джазової музики "Jazz-bez", Всеукраїнський благодійний фестиваль серед учнів шкіл-інтернатів та сиріт "Пісенна перлина", міський фестиваль дитячої творчості для дітей з особливими потребами "Повір у себе", цикл годин краєзнавства

"Тернопільщина – країна замків та легенд" у міських бібліотеках для дорослих. У квітні 2010 року в Тернополі відкрито фестиваль української книги "Джура-фест". Відкриття відбулося в приміщенні кінотеатру "Перемога". Майже півсотні провідних вітчизняних видавництв, серед яких і тернопільські "Джура", "Навчальна книга "Богдан", "Підручники і посібники", представили новинки літератури. Програма фестивалю була насиченою. Тернополяни мали нагоду побувати на вечорі пам'яті своєї великої землячки Соломії Крушельницької, на " круглих столах", засіданні на тему "Книга і преса", виставках художників-ілюстраторів та експонатів музею книги з Бережан, на презентації книги Бориса Харчука "Вишневі ночі" та ін. Заходу планують надати статус регіонального.

Висновки. Тернопільська область має значні ресурси для фестивалів, їх кількість постійно збільшується. Програму фестивалів є насиченою, оригінальною та цікавою, вона щороку приваблює все більшу кількість відвідувачів. Тому з кожним роком заходи такого масштабу приносять все більші прибутки до місцевих бюджетів. Проведення фестивалів сприяє соціально-економічному розвитку області, а також популяризації потенційних туристичних ресурсів серед населення. Із кожним роком кількість фестивалів у регіоні збільшується, що є позитивним фактом для розвитку різноманітних видів туризму.

Література

1. *Бейдик О.О.* Рекреаційно-туристські ресурси України: методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія. – К.: ВПЦ "Київський університет", 2001. – 395 с.
2. *Лисевич М.В.* Проблеми раціонального використання об'єктів культурної спадщини і природно-заповідного фонду для розвитку туризму і відродження малих історичних міст Тернопільської області// Вісник наукових досліджень. Серія Туризм. – Тернопіль, 2006. – С. 7-16.
3. *Мацола В.І.* Рекреаційно-туристичний комплекс України. – Львів: Інститут регіональних досліджень НАНУ, 1997. – 259 с.
4. *Кузик С.П., Касянчук З.О.* Оцінка туристичної придатності території Карпат // Карпати. Український міст в Європу: проблеми і перспективи. Тези доп. Міжн. наук.-практ. конф. – Львів, 1993. –С. 100-103.
5. *Бейдик О.О.* Тлумачний словник термінів з рекреаційної географії (географії туризму). – К.: Київський університет, 1993. – 56 с.
6. *Кравців В.С., Гринів Л.С., Копач М.В., Кузик С.П.* Науково-методичні засади реформування рекреаційної сфери. Наукове видання. – Львів: ІРД НАН України. – 1999. – 78 с.

Стаття надійшла 9.10.2010 р.

Відгуки та повідомлення

УДК 911.3

Ольга Заставецька, Ігор Дітчук

ВІТЧИЗНЯНА ГЕОГРАФІЯ У ПОСТАТЯХ, РАРИТЕТАХ, НАУКОВИХ ОСЕРЕДКАХ, ХРОНІЦІ ТА ФАКТАХ НА СТОРІНКАХ ЧАСОПИСУ "ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ" (ДО 10-РІЧЧЯ НАУКОВОГО ВИДАННЯ)

Проаналізовано і систематизовано публікації 20-ти номерів часопису "Історія української географії" (2000–2010 рр.) за основними рубриками журналу, складом авторів і географією дописів. Показано відповідність отриманих результатів задекларованим 10 років тому завданням даного наукового видання.

Ключові слова: *наукове видання, історія географії, історична географія, постаті української географії, географічні центри і школи.*

Ol'ha Zastavets'ka, Ihor Ditchuk. Ukrainian geography in personalities, rarities, scientific centers, chronicles and facts in the journal "History of Ukrainian Geography" (A decade of scientific publications). The publication of 20 issues of the "History of Ukrainian Geography" (2000-2010) was analyzed and systematized according to the main categories of the journal, the profiles of authors and geographical subjects. The appropriate results of the task of this scientific journal, declared ten years ago, were demonstrated.

Key words: scientific publications, history of geography, historical geography, personalities of Ukrainian geography, geographical centers and schools.

Із виходом у світ 21-го випуску часопису "Історія української географії" розпочалося друге десятиріччя його існування. Рішення про організацію часопису було прийняте ще наприкінці 1995 року під час Всеукраїнської наукової конференції "Історія української географії і картографії", що відбулася в Тернополі з нагоди 95-річчя від дня народження професора Володимира Кубійовича. Натхненниками й "промоутерами" видання стали два завідувачі географічних кафедр – проф. Олег Шаблій (Львівський національний університет ім. І. Франка) і доц. Богдан Заставецький (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка). Перший став шеф-редактором часопису, другий – його редактором. Завдяки їх наполегливим зусиллям та ентузіазму, науково-генеруючим здібностям шеф-редактора й організаційно-видавничим умінням редактора перший номер часопису побачив світ у Тернополі в середині 2000 року. Він вийшов під егідою трьох інституцій – Українського географічного товариства, ТНПУ ім. В. Гнатюка і Географічної комісії Наукового товариства імені Шевченка. На жаль, перший номер "Історії української географії" став останнім прижиттєвим творінням Богдана Івановича, науковим пам'ятником йому.

Підведемо деякі підсумки десятирічного існування нашого наукового видання, проаналізувавши й узагальнивши інформацію, що міститься на сторінках двадцяти його випусків [4-24]. Наведені нижче дані отримані в результаті опрацювання номерів з 1-го по 21-й включно за винятком 4-го, який свідомо вилучений нами з огляду. Цей номер "випадає" із загальної концепції часопису, будучи його спеціальним випуском: він містить матеріали Всеукраїнської конференції з краєзнавства, присвяченої 60-річчю від дня народження Б. Заставецького (Тернопіль, 2001 р.).

Спочатку трохи загальної статистики. Отож, у 20-ти номерах часопису "Історія української гео-

графії” на 2 437-ми сторінках було опубліковано 470 матеріалів, згрупованих у 13-ти підрозділах-рубриках (див. табл. 1). Авторами публікацій були 266 осіб, серед яких 250 сучасників і 16 “класиків” – авторів, що творили і відійшли від нас у вічність впродовж XX ст. (їх роботи надруковані в рубриці “Раритети”). 37 % авторів – жінки, 63 % – чоловіки. Найбільша кількість публікацій (354) вийшла за авторством однієї особи, а, враховуючи матеріали, підписані двома і більше авторами, а також неодноразове авторство одних і тих самих осіб у різних номерах часопису, загальна кількість “авторопублікацій” склала 566 (див. табл. 2, 3). Ще 22 матеріали (здебільшого ювілейні вітання і некрологи) мали колективне авторство.

Таким чином, середньостатистичний випуск часопису “Історія української географії” (надалі “ІУГ”) мав 122 сторінки тексту, в ньому містилося 23,5 публікації і 28,3 “авторопублікації”. (Більш детальний “портрет” середньостатистичного номера “ІУГ” можна знайти у таблицях 1 і 2.)

Таблиця 1

Розподіл публікацій часопису “Історія української географії” за рубриками

№ з/п	Рубрики часопису	Кількість публікацій		% до загальної кількості публікацій	Місце рубрики у рейтингу
		всього	у середньому в одному випуску		
1	Віхи	14	0,7	3,0	10
2	Постаті	70	3,5	14,9	3
3	Наукові школи і центри	21	1,25	4,5	8
4	Раритети	28	1,4	6,0	7
5	Крає- і країнознавство	31	1,5	6,6	6
6	Натургеографічні та геоекологічні студії	86	4,3	18,3	2
7	Антропогеографічні дослідження	105	5,25	22,3	1
8	Картографічні сюжети	12	0,6	2,6	11
9	Географічна освіта і просвіта	9	0,45	1,9	12
10	Відгуки і повідомлення	16	0,8	3,4	9
11	Хроніка. Факти. Проекти	35	1,75	7,4	4
12	Ювілеї та номінації	34	1,7	7,2	5
13	Втрати	9	0,45	1,9	13
Разом		470	23,5	100,0	–

У короткому вступному слові шеф-редактора журналу, надрукованому в першому випуску “ІУГ”, була представлена стисла концепція часопису і окреслені мета й основні завдання його створення. Нагадаємо **концептуальні засади існування** новосформованого **журналу**, висловлені проф. О. Шаблієм:

1) ґрунтовне теоретико-методологічне осмислення феномену історії української географії, наукове узагальнення поряд з хронологічним висвітленням явищ історико-географічного характеру як змістовне наповнення часопису;

2) розмежування понять “історія географії” та “історична географія”: “У літературі часто спостерігається плутанина щодо відмінності та спільності між історією української географії та історичною географією України” (тут і далі – цитати з [4, с. 6]);

3) визначення місця історії української географії у системі наук: “Очевидно вона є суміжною науковою дисципліною і тому знаходиться на стикуванні географічної та історичної наук. Отже, належить одночасно як до однієї, так і другої з них. З іншого боку, історія географії загалом та української зокрема входить відповідно у великі сфери наукознавства та українознавства. І цю істину слід розуміти буквально. Тобто не зводити історію української географії лише до географічної чи історичної наук”;

4) загальноукраїнський характер часопису “як щодо наукової проблематики, складу редколегії, так і щодо автури” і вихід у змістовому й авторському планах за межі України: “Він [часопис – *О. З., І. Д.*] друкуватиме також статті закордонних вчених про розвиток географічних студій в минулому, особливо у народів – сусідів України (зокрема, у контексті міжнаціональних зв’язків у сфері нашої науки). … [У ньому] публікуватимуться праці, присвячені біографіям і науковому внеску визначних українських (і не лише!) географів”.

З висоти десятирічного існування часопису глянемо, наскільки вдалося реалізувати в ньому задумане.

Змістовна сторона “ІУГ” розкривалася у підрозділах-рубриках, кількість яких зросла з 9-ти (у першому номері) до 13-ти загалом. У двох рубриках (“Віхи” і “Раритети”) публікувалися статті, присвячені методологічним і теоретичним питанням об’єкту, предмету, змісту, структури історії української географії, її зв’язків з іншими науковими дисциплінами, а у більшості інших рубрик – статті, які продовжували нагромаджувати й частково узагальнювати фактологічний матеріал з історії

української географії та її складових частин.

У "Віхах" поміщено 14 статей, в яких сутнісні проблеми науки розглядали провідні географи-сучасники. Серед них статті Олега Шаблія "Історичні виміри української географії" (№ 1), "Актуальні проблеми географічного кубійовичезнавства" (№ 3), О. Шаблія і Олександри Вісьтак "Історико-географічне джерелознавство" (№ 2), "Методичні основи дослідження історії української суспільної географії" (№ 5), Івана Ковальчука "Історико-географічний аналіз, синтез і прогноз" (№ 6), Степана Іщука і Олександра Гладкого "Історія поглядів на географію, її об'єкт і завдання дослідження" (№ 13), Івана Ровенчака "Історична географія культури: проблеми змісту та рангування одиниць дослідження" (№ 15), Юрія Кисельова "Методологічні основи географічних студій С. Рудницького в контексті сьогодення" (№ 16) та ін.

Натомість "Раритети" наповнені роботами українських учених минулих часів. 28 робіт, опублікованих у рубриці, це не тільки данина пам'яті цим постатям географії, але й актуальні наукові твори для сучасних дослідників. Показово, що у першому випуску "ІУГ" такими раритетами були статті двох корифеїв української географії – академіків Степана Рудницького ("Історичний розвиток та структура географічної науки") і Павла Тутковського ("Межі та завдання географії"). Ім'я основоположника національної географічної науки С. Рудницького найчастіше зустрічається серед авторів рубрики – 4 рази. Тричі в часописі публікувалися роботи Валентина Садовського, Олени Степанів і, враховуючи нинішній випуск, Володимира Кубійовича, двічі – Каленика Ґеренчука, Опанаса Ващенка, по одному разу – Володимира Огоновського, Юрія Полянського, Петра Цися, Григорія Величка, Костя Дубняка, Максима Паламарчука, Мирона Кордуби, Федора Матвієнка-Ґарнаги, Володимира Ґериновича (див. список публікацій у табл. 7).

Серед рубрик фактологічного спрямування насамперед виділяються "Антропогеографічні дослідження" і "Натургеографічні та геоекологічні студії", в яких зосереджено відповідно 105 і 86 публікацій. Таке кількісне співвідношення між ними з незначною перевагою суспільно-географічної складової є відображенням сучасного стану географічних (й історико-географічних) досліджень в Україні. Однак впадає у вічі те, що явне переважання статей антропогеографічного спрямування стало яскраво вираженою тенденцією кількох останніх років. Якщо до 13-го випуску включно (середина 2006 р.) спостерігався певний паритет між кількістю статей обох підрозділів (з коливанням від номера до номера то в одну, то в іншу сторони), то, починаючи з 14 номера, суспільно-географічна проблематика досліджень постійно переважала над природничо-географічною. Зазначимо також, що не всі статті цих рубрик, як і підрозділів "Крає- і країнознавство", "Картографічні сюжети" та "Географічна освіта і просвіта", відповідають власне тематиці часопису (історії географії), про що йтиметься нижче. Хотілося б значно більшого наповнення двох останніх рубрик, а також підрозділів "Відгуки і повідомлення" (де друкуються рецензії на колишні і сучасні праці українських географів) і "Хроніка. Факти. Проекти" (де збирається інформація про життя української географічної спільноти, представлене різними офіційними і громадськими заходами).

Натомість, повністю вписуються в контекст "ІУГ" і мають доволі значну автуру публікації рубрик "Постаті" та "Наукові школи і центри". Перша з них відкрила читачам близько 60-ти імен минулого, зв'язаних з українською географією та географією України, – географів, краєзнавців, природодослідників, істориків, економістів, мандрівників, – як уже відомих доволі широкому колу спеціалістів і введених в обіг нашої науки, так і призабутих або зовсім не знаних (табл. 8). Здебільшого це імена українців, а також представників інших народів, які вийшли з України чи проживали і творили в ній. Цей пласт має значні можливості для подальшого освоєння сучасними дослідниками. Об'єктами досліджень стають також життєві долі і творчі здобутки географів-сучасників.

Статті в рубриці "Наукові школи і центри" знайомлять нас із розвитком географічної думки, напрямами наукової діяльності та постатями вчених, що стоять за ними, у наукових і науково-дослідних закладах (Український науково-дослідний інститут географії і картографії в Харкові (20 – 30-ті роки XX ст.), Інститут географії НАН України), університетах (Чернівецькому, Київському, Львівському, Харківському національних, Сумському педагогічному), на окремих кафедрах (геоморфології ЛНУ, географії України ТНПУ), у громадських товариствах (Житомирському товаристві дослідників Волині, Чернівецькому відділі УГТ) тощо. Представлені загальногеографічні, суспільно-географічні, геоморфологічні, краєзнавчі наукові школи – регіональні та іменні (зокрема школа академіка М. Паламарчука).

Історія української географії та історична географія України. Як уже зазначалося, не всі статті, надіслані до нашого часопису і опубліковані в ньому, належать за змістом до заявленого в його назві напрямку наукових досліджень – історії української географії. Чимало серед них статей з історичної географії України, а також таких, що не належать до жодного з цих двох напрямків. Редколегія часопису рекомендує їх до опублікування, розуміючи, що наповнити науковий піврічник стовідсотково матеріалами з історії географії непросто (таке у нас траплялося лише двічі – у випусках 1 і 3, ще тричі – у №№ 2, 8, 16 – ми були близькі до цього). Впевнені, що більшість наших дописувачів розуміють відмінність в об'єктній сутності двох подібних за назвою наукових дисциплін. І навіть, якщо це не так (скажімо, автор

провів ґрунтовне дослідження з історичної географії України, хоч і орієнтувався на опублікування його результатів в "Історії української географії"), – для нас це не проблема: даний науковий твір посяде гідне місце на сторінках нашого часопису. Проблема в іншому: як не втратити "марку" часопису, його "клеймо"? Тобто не перетворити часопис з історії географії в часопис з історичної географії (вузька постановка проблеми), а то й у часопис з географії загальної чи комплексної (постановка широка). Іншими словами, йдеться про встановлення розумного співвідношення між публікаціями з історії географії та історичної географії на користь першого блоку (наприклад, 2 : 1), як і про встановлення певного відсотка для матеріалів з історії географії, нижче якого опускатися було б небажано. (очевидно, показник 50 % давав би абсолютну перевагу над іншими матеріалами, а 40 % – хоча б відносну). Аналіз показує, що у 20-ти випусках часопису загалом матеріали з історії географії (всього 322 позиції) явно домінують над матеріалами з історичної географії (62 позиції) і над рештою матеріалів (86 позицій). При цьому до матеріалів з історії географії ми об'єктивно віднесли всі публікації рубрик "Віхи", "Постаті", "Наукові школи і центри", "Раритети", "Відгуки і повідомлення", "Хроніка. Факти", "Ювілеї і номінації", "Втрати", публікації решти п'яти підрозділів були розділені між названими категоріями. Таким чином, встановлені планки загалом "взяті" з великим запасом: співвідношення 5 : 1 на користь історії географії, а її блок складає 68,5 % усіх публікацій. Правда, у п'яти випадках (№№ 13, 14, 18, 19, 21) частка блоку "історія географії" опускалася нижче 50 %, у т. ч. тричі – нижче 40 % (найбільш критичні показники – 33 % і співвідношення 1,2 : 1 – були в останньому номері журналу).

Отже, можемо констатувати, що в часописі "Історія української географії" форма (назва) не розходиться зі змістом.

Місце історії географії в системі наук через призму часопису "ІУГ". Десятирічне функціонування часопису було спрямоване на те, щоб довести, що історія української географії, попри пограничне положення і розвиток на стику історії та географії, є дисципліною географічною. Про це красномовно засвідчує весь масив публікацій у журналі. Звичайно, у ньому непоодинокі випадки статей, які за змістом більше тяжіють до історії, ніж до географії. Водночас за колективом авторів публікацій часопис "ІУГ" на 90 % географічний, а за офіційним визнанням (реєстрацією ВАК України) – на всі 100 %. Окрім географів, авторами опублікованих матеріалів були також професійні історики, економісти, біологи, геологи, філологи, філософи і, навіть, архітектори і "технарі". Однак більшість з них або давно працюють у географічній науці й освіті, або переорієнтовуються на неї, готуючи дисертаційні дослідження, або ж спеціально залучені в коло авторів редколегією із суміжних з географією галузей знань. І всі вони однозначно працювали на українознавство, в якому історія української географії посідає вагоме місце.

У Вищій атестаційній комісії України наш журнал зареєстрований у 2000 р., перереєстрований у 2010 р. Отож, згідно з постановою президії ВАК України від 10 листопада 2010 р. № 1-05/7 часопис "Історія української географії" внесений до нового Переліку наукових фахових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук у галузі "географічні науки" [1, с. 7]. До речі, бути "трампліном" для аспірантів, докторантів, широкого кола пошукачів, які прагнуть підвищити свій науковий статус у географічній науці, – одна з важливих функцій часопису. Про її реалізацію свідчать факти. Так, 2/5 від загальної кількості сучасних авторів журналу – дослідники без наукового ступеня: аспіранти, а також викладачі, молодші наукові співробітники, інженери, лаборанти, вчителі, чиновники тощо, немало з яких готують дисертаційні дослідження як пошукачі. Десятки з них за десятиліття виходу часопису піднялися в науковій ієрархії на сходинку вище, а півтора десятка осіб продовжили публікуватися у ньому в новій науковій якості. Аналогічна ситуація і у вищому "ешелоні" науковців: 20 осіб, які розпочинали своє авторство в "ІУГ" як кандидати наук, стали докторами географічних наук, 11 з них продовжили співпрацю з часописом. Маємо надію, що разом із "дорослішанням" "ІУГ" вказані верхні показники серед авторів журналу зростатимуть, а нижні наздоганятимуть їх. Радує те, що серед нових кандидатів і докторів наук є такі, які захищали дисертаційні роботи саме за спеціальністю 11.00.13 "історія географії". Загалом, як показує табл. 4, співвідношення між трьома ланками в науковому статусі авторів журналу (доктори наук, кандидати наук і аспіранти/пошукачі) доволі оптимальне – 1 : 2 : 2.

Всеукраїнський характер часопису. Десять-одинадцять років тому в середовищі вітчизняних фахівців-географів могло бути певне побоювання, що часопис "ІУГ" матиме загальноукраїнський характер здебільшого на рівні представництва членів редколегії (Львів, Київ, Тернопіль, Чернівці, Одеса, Харків), а за географією авторів опублікованих матеріалів і територіальним охопленням досліджуваних об'єктів він буде регіональним – західноукраїнським (а то й галицько-буковинським) – журналом із столичним вкрапленням. Сумніви розвіялися на третьому році видання часопису, коли в ньому почали з'являтися авторські "десанти" з Харкова, Одеси, Криму, Луганська. На сьогодні авторський колектив часопису представляє 29 центрів 21-го регіону України (див. табл. 6). Відсутні серед авторів лише географи Миколаївської, Херсонської, Запорізької і Донецької областей, а також Чернігова, Черкас і Ужгорода як обласних центрів. Якщо з першими двома містами ситуація

зрозуміла (центрами географічної освіти й науки в їх регіонах є Ніжин і Умань, представники яких виходили на сторінки часопису), то відсутність Ужгорода, в якому формується географічний центр з вихідців зі Львова, Чернівців, Тернополя, – доволі несподіваний для нас факт.

Водночас констатуємо, що західноукраїнсько-столичний крен часопису щодо його автури доволі відчутний – ¾ від загальної кількості авторів публікацій. Однак не забуваймо, що Львів, Київ і Чернівці належать до найбільш потужних центрів досліджень з історії географії в Україні, а Тернопіль – до провідних організаційно-конференційних центрів з даної галузі знань.

Автори публікацій представляли 63 установи, заклади й організації України, найбільше – з Києва (12), Львова (7), Тернополя та Одеси (по 5), Чернівців (4). Вони працювали у 9-ти наукових і науково-дослідних установах (у т. ч. 6-ти академічних інститутах в системі Національної академії наук, академій педагогічних і аграрних наук України), 11-ти "класичних" (національних і державних) університетах, 12-ти педагогічних університетах, 18-ти інших спеціалізованих ВНЗ 4-го рівня акредитації (аграрних, технічних, економічних, екологічних тощо), 5-ти ВНЗ 2-го і 3-го рівнів акредитації, обласних управліннях, загальноосвітніх закладах та ін.

Подібна ситуація і в географічному розподілі територіальних об'єктів, які досліджувалися авторами статей часопису: майже 60 % їх – це адміністративні, природні чи етнографічні території в межах Західноукраїнського регіону. Водночас для 16 % публікацій об'єктами дослідження були території інших регіонів України, а для 19 % – українська національна чи державна територія загалом (див. табл. 5).

А от щодо "українсько-світових" і позаукраїнських вимірів "ІУГ", – тут досягнення часопису значно скромніші: менш як десяток публікацій про постаті неукраїнців, що історично зв'язані з українською географічною наукою і вивченням території України, 7 об'єктів дослідження, що стосуються українсько-закордонних стосунків (діаспора, еміграція, паломництво, туризм тощо), 4 зарубіжні автори публікацій (до того ж, етнічні українці) з двох європейських країн і Канади.

Майже третина авторів часопису "виходили" на його сторінки 2 і більше разів (табл. 3). Найчастіше (26 разів) слово брав шеф-редактор видання проф. Олег Шаблій. Його перу належить найбільше основоположних ("віхових") та іменних (про постаті української географії) статей. Він, а також редактор і відповідальний секретар часопису (в яких по 13 публікацій), були авторами численних матеріалів про сучасну історію розвитку української географії – відгуків на нові видання, звітів про наукові зібрання тощо. Серед найчастіше друкованих авторів також дослідник із Житомира – д. г. н. Микола Костриця. 14 його публікацій – це значні за обсягом статті про географів, мандрівників, природодослідників, краєзнавців (здебільшого уродженців Волині та Центральної України).

До авторів, які доволі часто друкувалися в часописі "ІУГ", належать: Іван Ровенчак (10 публікацій), Іван Ковальчук (9), Микола Пістун і Йосип Свинко (по 8), Анатолій Корнус, Андрій Кузишин і Ярослав Мариняк (по 7), Юрій Кисельов і Роман Лозинський (по 6), Олександра Вісьтак, Мирослава Влах, Олександр Гладкий, Тарас Заставецький, Сергій Коротун, Володимир Круль, Семен Кукурудза, Валентина Нагірна, Мирослав Сивий, Павло Штойко (по 5 матеріалів). З "іноземних" українців у журналі публікувалися професор Вінсорського університету (Канада) Ігор Стебельський, академік НАНУ, професор УВУ Микола Мушинка і учителька Магда Шуркала з Пряшева (Словаччина), доц. Щецинського Університету (Польща) Ігор Кавецький.

І замість висновків – коротко про деякі особливості часопису "Історія української географії", ті його "фішки", які роблять дане наукове видання пізнаваним і відмінним від інших.

1. Власне назва часопису, яка відображає його науковий напрям. Майже всі науки в тій чи іншій мірі вивчають історію свого розвитку, формуючи у своїй структурі пограничний з історичною наукою підрозділ, завданням якого є дослідження руху наукової думки за певними періодами, важливих відкриттів і подій у даній галузі знань, життя й діяльності персоналій та їх наукового внеску, напрямів діяльності наукових осередків і шкіл тощо. Але далеко не у всіх науках створені спеціальні періодичні видання для висвітлення результатів таких досліджень. Як видно з переліку електронних фахових видань і двох переліків друкованих фахових видань (чинного до 01.08.2010 і нового), які зареєстровані Вищою атестаційною комісією України і розміщені на її сайті [2], лише десяток наукових збірників і журналів у нашій країні (з понад 1 800) за назвою і заявленою дослідницькою проблематикою належать до видань історико-наукового спрямування. Більшість з них створені у власне історичній галузі знань, тобто присвячені історії розвитку самої історії ("Історія архівної справи: спогади, дослідження, джерела", "Історичний архів. Наукові студії", "Історіографічні дослідження в Україні", "Історіографічні та джерелознавчі проблеми історії України") чи історії науки і техніки в широкому значенні ("Історія науки і біографістика", "Історія української науки на межі тисячоліть", " Історія і філософія науки і техніки" із серії "Вісників Дніпропетровського університету"). І лише 4 періодичні видання виходять за рамки власне історичної науки: "Історико-педагогічний альманах", "Історико-літературний журнал", "Історія народного господарства та економічної думки України" й "Історія української географії". (Правда, наш часопис, який, як уже зазначалося, перереєстрований у ВАК України 10

листопада 2010 р., у новому переліку на веб-сторінці ВАК відсутній. У подібній ситуації десятки інших фахових видань, зареєстрованих разом з "ІУГ" і пізніше, – на жаль, після жовтня 2010 р. вказаний сайт не оновлювався.)

С. Рудницький у 1927 році зазначав: "В інших науках знання історії цих наук є корисне, в географії – необхідне" (цит. за: Шаблій О. "Історичні виміри української географії" [4, с. 8]). Приємно, що часопис "Історія української географії" докладає якусь дещицю зусиль для реалізації такого завдання. Водночас він не є у цьому монополістом: дослідження з історії географії та географічної думки в Україні з'являються на сторінках інших наукових виданнях – не тільки географічного, але й історичного спрямування (як приклад, назвемо статті доктора історичних наук Ярослави Верменич "Географія, хорографія і хорологія: етапи становлення й концептуалізації" і "Проблеми дефініції і генезису міста у науковій спадщині М. Вебера", опубліковані у 10 і 11 випусках "Історико-географічних досліджень в Україні" [3]). В окремих географічних журналах такі дослідження публікуються у спеціальних рубриках (наприклад, у "Наукових записках Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія" постійною є рубрика "Історія географії та історична географія").

2. Наявність оригінальних рубрик. До таких належать "Постаті", "Наукові школи і центри", "Раритети", які спрямовані на розкриття змісту часопису. Своєрідними підрубриками в "Постатях" були "основні дати, факти та події у життєписах учених" (С. Рудницького – у № 16 і Я. Жупанського – у № 20) і "бібліографічні описи праць учених чи праць про них", які часто друкувалися у журналі. Одні з них містили списки найважливіших праць науковців (А. Ремана, Е. Ромера, С. Рудницького, Ю. Полянського, К. Ґеренчука – у № 8, П. Цися – у № 9, Ю. Бачинського – у № 11, О. Ващенка – у № 18, М. Самбікіна – у № 20), інші – більш-менш повні переліки праць з географічної тематики (О. Степанів – у № 7, М. Кордуби (включно з неопублікованими архівними матеріалами) – у № 14), ще інші – якомога повніший перелік відомих на даний час праць (К. Дубняка – у № 12, С. Рудницького (книги, статті, карти і картосхеми)– у № 16, Я. Жупанського – у № 20). Найповніша бібліографія праць про вчених присвячена вивченню постаті акад. С. Рудницького українськими і зарубіжними дослідниками з 1895 по 2007 рік (№ 16). Ці матеріали готували до друку дослідники життя і творчості видатних учених-географів – науковці зі Львова (О. Шаблій, О. Вісьтак, П. Штойко, І. Ровенчак, П. Шубер, М. Демедюк, І. Ковальчук, С. Кукурудза), Житомира (М. Кострица), Тернополя (О. Федорів, І. Дітчук), Полтави (С. Шевчук), Чернівців (викладачі різних кафедр ЧНУ – вдячні учні Я. Жупанського).

Рубрика "Раритети" дає можливість сучасним дослідникам, насамперед молодого покоління, з однієї сторони, ознайомитися з основоположними працями видатних учених-класиків, а з іншої, – стати "співавторами" цих корифеїв української географії у творенні історії даної науки. Публікація праць колишніх авторів потребує, звичайно, значних зусиль тих, хто взявся за цю справу, щодо вивірення тексту, врахування особливостей мови та стилістики авторів, а то й певної адаптації тексту до норм сучасної української мови. Найбільша заслуга у появі "раритетів" належить львівським дослідникам, насамперед О. Шаблію та працівникам очолюваної ним кафедри, а також М. Кострицi.

3. Присвята випусків часописів ювілейним датам і подіям. Половина виданих часописів "ІУГ" мають присвяту – здебільшого іменну (до ювілеїв видатних учених), а також колективну (до ювілею географії у Львівському університеті) (див. табл. 9). В іменному випуску часопису редколегія розміщує матеріали, в яких досліджуються життєвий шлях і творча діяльність ученого, його внесок у розвиток географічної науки, використання його ідей сучасниками тощо. Публікуються бібліографія праць науковця, окремі його праці, власні спогади чи спогади його сучасників тощо. Подається також інформація про вшанування ювілею вченого в різних наукових центрах України.

4. Зв'язок часопису з аналогічними за тематикою конференціями. Місто Тернопіль як місце випуску часопису "ІУГ" є одночасно центром проведення наукових конференцій з історії української географії та картографії (ІУГК). Їх загалом відбулося 4 – у середньому одна на п'ять років. З першими двома (всеукраїнськими) конференціями зв'язане становлення часопису: у грудні 1995 р. прийнято рішення про його організацію, у листопаді 2000 р. відбулася презентація першого випуску "ІУГ". Третя (грудень 2007 р.) і четверта (листопад 2010 р.) конференції вийшли на міжнародний рівень і були щонайтісніше взаємопов'язані з часописом: за організаторами (ті самі установи і товариства – НТШ, УГТ, ТНПУ ім. В. Гнатюка), за членством оргкомітетів/редколегій (кістяк редколегії часопису складав редакційні колегії збірників матеріалів конференцій і був найбільш активною частиною їх оргкомітетів), за учасниками/авторами (в обох випадках понад 50 % авторів матеріалів наукових зібрань уже друкувалися на сторінках часопису перед проведенням відповідних конференцій), за символікою і виглядом обкладинок друкованих видань (круг з Україною-кроною, що увінчує стовбур могутнього єдиного дерева, став пізнаваним символом не тільки часопису, але й конференцій, а інший "фірмовий знак" часопису "ІУГ" – близький до старослов'янського шрифт титульної назви – є вже атрибутикою обкладинки збірників матеріалів конференцій з ІУГК).

Однак все це – чисто зовнішні ознаки спільності часопису та конференцій. Тісно об'єднує їх

власне змістовна сторона: конференції, хоч і проводилися з нагоди ювілеїв видатних українських географів (В. Кубійовича – перша, друга і четверта, С. Рудницького – третя) і, відповідно, ставили перед собою завдання обговорення нових напрацювань у галузях кубійовиче- і рудницькознавства, мали водночас більш широку мету – бути певними підсумковими етапами в кількарічних всеукраїнських студіях з історії вітчизняної географічної науки. А часопис напрацьовує поточні результати таких досліджень. Уже склалася традиція проводити роботу конференцій здебільшого за тими напрямами, які представлені у рубриках часопису. Немало матеріалів, надісланих на конференції і заслуханих на них як доповіді, були опубліковані у наступних після конференцій випусках часопису. Так, у випусках "ІУГ" 16 (2007 р.) і 22 (2010 р.) надруковано по 15-16 конференційних матеріалів. Отож, часопис "Історія української географії" і конференції з історії української географії та картографії" працюють за однією концепцією, продовжують і доповнюють один одного, служать загальній справі розвитку вітчизняної географічної науки, дослідження її історичних вимірів.

Таблиця 2

Розподіл публікацій часопису "Історія української географії" за кількістю авторів

Публікації за кількістю авторів	Кількість публікацій		% до загальної кількості публікацій	Кількість "авторопублікацій"		% до загальної кількості "авторо-публікацій"
	всього	у середньому в одному випуску		всього	у середньому в одному випуску	
З одним автором	354	17,7	75,3	354	17,7	62,5
З двома авторами	75	3,75	16,0	150	7,5	26,5
З трьома авторами	15	0,75	3,2	45	2,25	8,0
З чотирма і більше авторами	4	0,2	0,8	17	0,85	3,0
Колективні	22	1,1	4,7	–	–	–
Разом	470	23,5	100,0	566	28,3	100,0

Таблиця 3

Розподіл авторів за частотою публікування у часописі "Історія української географії"

Частота публікування (кількість публікацій автора)	Кількість авторів	% до загальної кількості авторів
1	184	69,1
2	31	11,7
3 – 4	28	10,5
5 – 6	12	4,5
7 – 8	5	1,9
9 – 10	2	0,8
13 – 14	3	1,1
Понад 25	1	0,4
Разом	266	100,0

Таблиця 4

Розподіл сучасних авторів часопису "Історія української географії" за науковим статусом

Науковий статус авторів	Кількість авторів	% до загальної кількості авторів
Доктори наук, академіки, професори, провідні наукові співробітники	51	20,0
Кандидати наук, доценти, старші наукові співробітники	100	40,0
Викладачі, молодші наукові співробітники, вчителі, аспіранти, пошукачі тощо	99	40,0
Разом	250	100,0

Таблиця 5

Територіальне поширення об'єктів дослідження в публікаціях часопису "Історія української географії"

Територіальні об'єкти дослідження та їх географічний розподіл за основними регіонами України	Кількість об'єктів	% до загальної кількості об'єктів	Територіальні об'єкти дослідження	Кількість об'єктів	% до загальної кількості об'єктів
В Україні загалом: національна (державна) територія України	**32**	**18,6**	**У Центральноукраїнському регіоні**	**18**	**10,5**
У Західноукраїнському регіоні	**102**	**59,3**	Правобережна Україна	1	
Західна Україна загалом	7		Лівобережна Україна	1	
Волинська область	9		Столичний регіон	1	
Закарпатська область, Закарпаття	7		Житомирська область	1	
Івано-Франківська область	3		Полтавська область, Полтавщина	2	
Львівська область, Львівщина	6		Хмельницька область	1	
Рівненська область	3		Поділля	7	
Тернопільська область, Тернопільщина	11		Ріка Південний Буг, Побужжя	1	
Чернівецька область, Північна Буковина	9		Локальні території	3	
Галичина	5		**У Східно- і Південноукраїнському регіонах**	**9**	**5,2**
Гуцульщина	1		Крим, Кримські гори	2	
Українські Карпати, Карпатський регіон	8		Луганська область	2	
Карпато-Подільський регіон	2		Одеська область	1	
Волинська височина	1		Північно-Східна Україна	1	
Розточчя, Опілля, Пасмове Побужжя	4		Південно-Східна Україна	1	
Західне Полісся, Мале Полісся	3		Північне Причорномор'я	2	
Річки і річкові басейни (Горинь, Дністер, Прут, Тиса)	9		**Закордонні території (світ, материки, країни)**	**4**	**2,3**
Локальні території (ПЗТ, гірські масиви, басейни, родовища, поселення, агломерації, приміські території)	14		**Українсько-закордонні стосунки (діаспора, еміграція, паломництво, туризм тощо)**	**7**	**4,1**
Разом				**172**	**100,0**

Таблиця 6

Розподіл сучасних авторів часопису "Історія української географії" за науково-освітніми центрами і закладами

Місто	Установа, заклад	Кількість авторів	% до загальної кількості авторів
Львів		**71**	**28,4**
у т. ч.:	Львівський національний університет імені Івана Франка	62	24,8
Київ		**38**	**15,2**
у т. ч.:	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	19	7,6
	Інститут географії НАН України	7	2,8
	Рада з вивчення продуктивних сил України НАН України	3	1,2
Тернопіль		**35**	**14,0**
у т. ч.:	Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка	25	10,0
	Тернопільський національний економічний університет	7	2,8
Чернівці		**26**	**10,4**
у т. ч.:	Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича	23	9,2
Луцьк		**11**	**4,4**
у т. ч.:	Луцький національний технічний університет	6	2,4
	Волинський національний університет імені Лесі Українки	5	2,0
Одеса		**11**	**4,4**
у т. ч.:	Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова	7	2,8
Вінниця		**8**	**3,2**
у т. ч.:	Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського	6	2,4
Сімферополь		**7**	**2,8**
у т. ч.:	Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського	5	2,0
Суми	Сумський державний педагогічний університет ім. А.С. Макаренка	**5**	**2,0**
Харків	Харківський національний університет ім. В.Н Каразіна	**5**	**2,0**
Дніпропетровськ	Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара	**3**	**1,2**
Житомир		**3**	**1,2**
Інші міста		**27**	**10,8**
у т. ч.: Бережани, Івано-Франківськ, Кам'янець-Подільський, Ніжин, Рівне, Полтава, Пряшів (Словаччина)		по 2	по 0,8
Біла Церква, Дрогобич, Кіровоград, Косів, Луганськ, Мукачеве, Переяслав-Хмельницький, Рогатин, Ромни, Умань, Хмельницький, Вінсор (Канада), Щецин (Польща)		по 1	по 0,4
Разом		**250**	**100,0**

Таблиця 7

Список робіт видатних українських учених минулого, опублікованих у часописі "Історія української географії" в рубриці "Раритети"

Прізвище, ім'я вченого	Назва роботи	№№ часописів
Рудницький Степан	Історичний розвиток та структура географічної науки	1
	Декілька заміток до справи районізації України	2
	Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання	8
	Проблеми географії України	16
Тутковський Павло	Межі та завдання географії	1
Огоновський Володимир	Радянська районізація	2

Продовження таблиці 7

Кубійович Володимир	Історія географії України	3
	Поділ земель, де живуть українці, на географічні країни	3
	З антропогеографії Нового Санча	22
Садовський Валентин	До поняття економічного району	5
	Спроби районування України	5
	Огляд літератури про українську демографію	6
Степанів Олена	Крим: ключ Чорного моря	7
	Мандруймо по рідному краю	7
	Дністровим шляхом	7
Полянський Юрій	Деякі морфологічні проблеми	8
Цись Петро	Стан вивчення та сучасні проблеми геоморфології Українських Карпат	8
Ґеренчук Каленик	П'ятдесят років вчення про географічні ландшафти	8
	Про морфологічну структуру географічного ландшафту	8
Ващенко Опанас	Наукові основи моделювання територіальних комплексів	8
	Розвиток економіко-географічної думки в Україні (1917 – 1977)	18
Величко Григорій	Деякі замітки до етнографічної карти Руси-України	11
Дубняк Кость	Що таке краєзнавство	12
Паламарчук Максим	Основи теорії економічної і соціальної географії	13
Кордуба Мирон	Земля свідком минулого	14
Матвієнко-Ґарнага Федір	Краєзнавство і краєзнавча робота	15
Ґеринович Володимир	Поняття, мета і метод географії	17
Жупанський Ярослав	Методологічні основи картографування виробничо-територіальних комплексів	21

Таблиця 8

Список учених, про яких опубліковані статті в часописі "Історія української географії"

Прізвище, ім'я вченого	№№ часо-писів	Прізвище, ім'я вченого	№№ часо-писів	Прізвище, ім'я вченого	№№ часо-писів
Андрущенко Григорій	21	Кордуба Мирон	14	Реман Антоні	8
Бачинський Георгій	11	Крашевський Юзеф	15	Ромер Еугеніуш	8
Ващенко Опанас	8, 18	Крупеніков Ігор	15	Рудницький Степан	2, 6, 8, 11,15,16
Величко Григорій	11	Кубійович Володимир	3, 10, 22	Савич Данило	11
Вернадський Володимир	7	Липа Юрій	2	Садовський Валентин	6, 15
Вернандер Наталія	13	Лисенко Федір	9	Самбікін Михайло	20
Висоцький Георгій	12	Матвієнко-Ґарнага Федір	13	Свинко Йосип	20
Волобуєв-Артемов Михайло	12	Маркевич Микола	20	Сивий Мирослав	21
Гакет Бальтазар	2	Махів Григорій	2	Синявський Антін	5, 6
Ґеренчук Каленик	8	Мельник Микола	9	Стебницький Ієронім	16
Ґеринович Володимир	17	Мечников Лев	19	Степанів Олена	7
Грибанов Костянтин	20	Миклухо-Маклай Микола	1	Стрельбицький Іван	16
Данилюк Архип	17	Набоких Олександр	9	Тесля Іван	10
Діброва Олексій	6	Олексишин Іван	3	Туманський Федір	10
Дмитрієв Микола	14	Оліферов Август	9, 13	Тутковський Павло	17
Дубняк Кость	12	Оссовський Готфрид	11	Фащенко-Чопівський Іван	2
Жупанський Ярослав	20	Паламарчук Максим	13	Франко Іван	14
Заставецький Богдан	2	Пістун Микола	2	Цись Петро	10
Івановський Олексій	5	Полянський Юрій	2, 8	Чирвінський Петро	9
Коваль-Медзвецький Микола	16	Постоєв Павло	9	Чубинський Павло	1, 19
Кононенко Костянтин	8	Пржевальський Микола	11	Шаблій Олег	12

Таблиця 9

Список часописів "Історія української географії", які були присвячені певним ювілеям і подіям

№ з/п	№№ часо-писів	Роки	Ювілеї, події, персоналії, яким присвячені випуски	Кількість матеріалів, які стосуються присвяти
1	3	2001	100-літній ювілей професора Володимира Кубійовича (1900–1985)	15
2	7	2003	110-літній ювілей доктора географії Олени Степанів (1892–1963)	5
3	8	2003	120-ліття географії у Львівському університеті	15
4	12	2005	70-літній ювілей професора Олега Шаблія	3
5	13	2006	90-літній ювілей академіка Максима Паламарчука (1916–2000)	3
6	14	2006	130-літній ювілей професора Мирона Кордуби (1876–1947)	2
7	16	2007	130-літній ювілей академіка Степана Рудницького (1877–1937)	22
8	18	2008	100-літній ювілей професора Опанаса Ващенка (1908–1984)	4
9	20	2009	75-літній ювілей професора Ярослава Жупанського (1934–2009)	4
10	22	2010	110-літній ювілей професора Володимира Кубійовича (1900–1985)	12

Література

1. Бюлетень Вищої атестаційної комісії України. – 2010. – № 12 (134). – С. 5-9.
2. Вища атестаційна комісія України. Фахові видання. – Електронний ресурс [режим доступу: http://vak.org.ua/].
3. Історико-географічні дослідження в Україні. Збірник наукових праць. – Київ, 2007. – Вип. 10; 2009. – Вип. 11. – Електронний ресурс [режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/Igdu/index.html].
4. Історія української географії. Всеукраїнський часопис. – Тернопіль, 2000. – Випуск 1. – 128 с.
5. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2000. – Випуск 2. – 104 с.
6. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Випуск 3. – 86 с.
7. Історія української географії. Спеціальний випуск: Краєзнавство. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. – Випуск 4. – 132 с.
8. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Випуск 5. – 103 с.
9. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. – Випуск 6. – 118 с.
10. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Випуск 7. – 95 с.
11. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – Випуск 8. – 130 с.
12. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – Випуск 9. – 96 с.
13. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2004. – Випуск 10. – 112 с.
14. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – Випуск 11. – 96 с.
15. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – Випуск 12. – 137 с.
16. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 13. – 132 с.
17. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2006. – Випуск 14. – 132 с.
18. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Випуск 15. – 144 с.
19. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. – Випуск 16. – 156 с.
20. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль:

Підручники і посібники, 2008. – Випуск 17. – 138 с.
21. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. – Випуск 18. – 134 с.
22. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2009. – Випуск 19. – 132 с.
23. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2009. – Випуск 20. – 144 с.
24. Історія української географії. Всеукраїнський науково-теоретичний часопис. – Тернопіль, 2009. – Випуск 21. – 120 с.
25. Історія української географії і картографії. Матеріали наукової конференції, присвяченої 95-річчю від дня народження професора Володимира Кубійовича (Тернопіль, 25-26 грудня 1995 р.). – Тернопіль, 1995. – 275 с.
26. Історія української географії та картографії: Проблеми і перспективи. Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції (Тернопіль, 4-5 грудня 2000 р.). – Тернопіль, 2000. – 160 с.
27. Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Третьої міжнародної наукової конференції, присвяченої 130-літньому ювілею академіка Степана Рудницького. Тернопіль, 6-7 грудня 2007 р.). – Тернопіль, 2007. – 232 с.
28. Історія української географії та картографії. Частина І: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р.). – Тернопіль, 2010. – 212 с.

Стаття надійшла 10.11.2010 р.

УДК 550.4: 502.15.+ 502.171 ***Лариса Міщенко***

ІСТОРІЯ ЕКОЛОГО-ГЕОХІМІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ЛАНДШАФТІВ ЗАХІДНОГО РЕГІОНУ УКРАЇНИ

Ми пропонуємо розглянути кілька напрямів оцінки сучасної екологічної ситуації, історію розвитку в географічній науці, серед яких одним із перспективних, на нашу думку, є конструктивно-техноекологічний напрям.

Ключові слова: *моніторинг, Карпатський регіон, екомоніторинг, екологічна ситуація, ландшафт.*

Larysa Mishchenko. The history of ecological-geochemical investigation of the landscapes of the western region of Ukraine. *We propose to discuss several methods of assessing current ecological situation, based on the history of its development in the geographical science, among which the most effective in our view is the constructive-technological approach.*

Key words: *monitoring, Carpathian region, eco-monitoring, ecological situation, landscape.*

Актуальність проблеми. За останні 15-20 років розроблялося багато методів оцінки сучасної екологічної ситуації на територіях різного ієрархічного рівня досліджень. Кількість публікацій на цю тему перевищує кілька сот найменувань. Ми зупинимося лише на головних, узагальнюючих роботах, розділивши їх на ряд напрямв: 1) еколого-геологічний; 2) геоекологічний; 3) еколого-ландшафтний; 4) еколого-геохімічний; 5) конструктивно-техноекологічний.

Огляд існуючих методів. Першими екологічну оцінку геоекологічного середовища почали інженерні геологи, гідрогеологи і геологи [39, 48], які ввели спеціальний термін “екологічна геологія”. В Україні еколого-геологічний напрям успішно розвивають О.М. Адаменко, Г.І. Рудько [1, 35, 36, 37], Л.Є. Шкіца [51], Є.О. Яковлєв [52, 53], М.Ю. Журавель [14], В.А. Боков, А.В. Лущик [5], Е.Д. Кузьменко [22], Я.С. Коробейнікова [21] та багато інших. В основі еколого-геологічного напрямку лежать: картування антропогенної трансформації геологічного середовища, побудова моделей техніччно-природних систем, оцінка ризиків змін літосфери для людини, радіогідроекогеохімічні аспекти в зв’язку з Чорнобильською катастрофою, еколого-геологічне картування та ін.

Геоекологічний напрям розвивають в основному геоморфологи – І.П. Ковальчук [19, 20], В.В. Стецюк [46], В.П. Палієнко [30], М.М. Приходько [34], Р.О. Спиця [45] та багато інших. Основними об’єктами досліджень є тектонічна будова, літогенна основа, зміни морфоструктур і морфоскульптур (горизонтальне і вертикальне розчленування рельєфу, річкова мережа, деформації

вершинної поверхні і базисів ерозії), сільськогосподарська освоєність території, техногенне навантаження, зміни лісистості і т. ін.

Еколого-ландшафтний напрям розвивають географи. Він виник також давно і пов'язаний з розвитком ландшафтознавства, як теорії так і практики. Його прихильники – А.Г. Ісаченко [18], Н.А. Солнцев [43], Ю.Г. Симонов [41], В.Б. Сочава [44], Ф.Н. Мильков [25] в СРСР і Росії, Г.П. Міллер, В.М. Петлін, А.В. Мельник [26], І.М. Волошин [6, 7], О.М. Маринич, В.Г. Потапенко, П.Г. Шищенко [24, 50], Г.І. Денисик [12] та багато інших в Україні – визначають сучасну екологічну ситуацію на основі ландшафтного аналізу і тих трансформаційних змін, які зазнають природно-територіальні комплекси під впливом людської діяльності. Широко використовуються порівняльно-картографічні методи.

Еколого-геохімічний напрямок має свої глибокі корені в роботах В.В. Докучаєва [13], Б.Б. Полинова [33], Ю.Е. Саєта [38] та ін. Засновником його є А.І. Перельман [32].

В Україні значний внесок у розвиток ландшафтної геохімії та геохімії навколишнього середовища внесли В.М. Гуцуляк [9, 10, 11], Л.Л. Малишева [23, 24], Є.П. Буравльов [15] та ін. Відмінною умовою від попередніх є те, що цей напрям широко використовує кількісні показники забруднення компонентів довкілля на основі польового геохімічного картування територій. Він широко розповсюджений при геохімічних, ґрунтознавчих та інших дослідженнях.

В останні роки запропоновано ще кілька напрямів оцінки сучасної екологічної ситуації, серед яких одним із перспективних, на нашу думку, є конструктивно-техноекологічний напрям О.М. Адаменка [3, 4]. У його працях наголошено, що – конструктивна екологія – це частина "Великої екології" М.Ф. Реймерса, яка не тільки діагностує стан навколишнього природного середовища та прогнозує його еволюцію, а й пропонує конкретні шляхи його оптимізації і покращення, конструює такі природно-технічні геосистеми, які забезпечують сталий гармонійний розвиток системи Людина – Природа – Техносфера. Згідно з цим напрямом уже проведені дослідження регіональних і локальних геоекосистем у межах територій адміністративних районів: Снятинського (Л.В. Міщенко [27, 28, 29]), Гусятинського (В.М. Триснюк [47]), Галицького (О.В. Пендерецький [31]), Надвірнянського (В.С. Скрипник [42]), міста Івано-Франківська (Н.В. Фоменко), Івано-Франківської області (М.М. Приходько [34]), Карпатського регіону (О.В. Побігун). Основна відмінність цього напряму в тому, що він поєднує усі попередні напрями, аналізує усі 10 компонентів довкілля еколого-техногеохімічними методами, а потім синтезує усі отримані матеріали на карті сучасної екологічної ситуації. Ми у своїх працях з екологічного аудиту розвиваємо саме цей – конструктивно-техноекологічний напрям [2, 16,17, 29].

Методи і результати досліджень. Сучасний стан довкілля є глобально зміненим [8]. Від природних територіальних комплексів – ландшафтів – відбувається перехід до природно-антропогенних геосистем (ПАГС) або геоекологічних структур шляхом геохімічних змін. Тому ландшафтно-геохімічна оцінка територій або екологічний аудит є важливим засобом збереження стійкої рівноваги у системі Природа – Господарство – Людина. Кожна ПАГС по-своєму реагує на техногенний вплив, тому є необхідність розробити геоекологічне районування території на усіх ієрархічних рівнях – від держави в цілому до її регіонів, адміністративних областей, населених пунктів, окремих техногенних об'єктів. Уперше про це було наголошено в працях П.Г. Шищенка, В.Г. Потапенко, Л.Л Малишевої (1995), які розробили геоекологічне районування України з виокремленням на національному рівні 4-х округів, 16-ти регіонів і 56-ти районів. Більш детальне геоекологічне районування на регіональному та локальному рівнях поки-що відсутнє, хоча геоекологічний напрям в геохімії ландшафтів розвивається вже більше 40 років. Тому актуальним є подальший розвиток геоекологічного районування на більш детальних ієрархічних рівнях, що можливе лише методами екологічного аудиту територій. Незважаючи на значний досвід еколого-аудиторської діяльності, офіційне визначення згідно міжнародних (ISO 14 000) і державних (ДСТУ ISO 14 010–97) стандартів має тільки аудит на рівнях державних установ, галузі, конкретної екологічної проблеми, підприємства, території (регіону, місцевості) [40]. Із цього переліку екологічний аудит території поки-що не має ні науково-теоретичного, ні методичного забезпечення [49, 54, 55, 56]. Тому наша мета – розробити науково-теоретичні (методологічні) засади регіонального геоекологічного районування на основі визначення сучасної екологічної ситуації (екологічного аудиту території) для заходів щодо захисту довкілля і здоров'я людей – виконується на прикладі Західного регіону України.

Карпатський регіон та Західне Поділля утворює складну природно-антропогенну геоекосистему, яка є результатом багатофакторної взаємодії десятка природних і техногенних чинників: 1) літогенної основи ландшафтів (геологічного середовища), 2) природних і техногенних геофізичних полів та їх впливу на геоекосистеми і здоров'я людини (геофізсфери), 3) екзо- та ендогеодинаміки рельєфу (геоморфосфери), 4) поверхневих, ґрунтових і підземних вод (гідросфери), 5) повітря та кліматичних чинників (атмосфери), 6) ґрунтів (педосфери), 7) рослинності (фітосфери), 8) тваринного світу (зоосфери), 9) стану здоров'я населення у залежності від екологічних чинників (демосфери) і 10) техногенного навантаження (техносфери).

Дослідивши динаміку розвитку ПАГС, можна моделювати та прогнозувати різні варіанти їх подальшого функціонування у зонах впливу небезпечних техногенних об'єктів, визначати екологічні

ризики, регулюючи безпеку і межі екологічних та економічних параметрів, які забезпечать підвищення якості життя.

Висновки. Одним з головних показників ефективності управління є миттєва реакція суб'єкта управління на зміни стану об'єкта. Вчасність цієї реакції дозволяє запобігти виникненню складних екологічних ситуацій та катастроф. Це можливе лише за умов наявності достатньо ефективної системи оперативної екологічної інформації для прийняття управлінських рішень. Першим кроком для отримання такої екологічної інформації має стати екологічний аудит територій. Він відіграє роль своєрідного зворотнього зв'язку в механізмі регуляції екологічної ситуації (геоекологічних станів різного ступеня техногенного навантаження ландшафтів) як на рівні окремого небезпечного об'єкту, так і в цілому у державі. Надалі інструментарієм здійснення всього комплексу виконавчих заходів, які необхідні при прийняті управлінських рішень, є відповідна система моніторингу.

Література

1. *Адаменко О.М., Рудько Г.І.* Екологічна геологія. – К: Манускрипт, 1998. – 349с.
2. *Адаменко О.М., Адаменко Я.О., Журавель О.М., Луценко А.С., Міщенко Л.В., Абушева І.А., Пендерецький О.В. Потравич Л.Д., Плаксій Л.В., Приходько М.М., Зоріна Н.О., Зорін Д.О., Здинянчин А.Б.* Ієрархія геоінформаційних систем екологічної безпеки Центральної та Східної Європи, Кар-патського Єврорегіону, адміністративних областей, районів та міст Західного регіону України // Вісник Дніпропетровського університету. Геологія, Географія. Вип. 5. – Дніпропетровськ, 2003. – С. 131-133.
3. *Адаменко О.М.* Наш майбутній дім – Екоєвропа. Роман життя, науки і кохання в 4-х томах. – Івано-Франківськ: Симфонія форте, 2007. – Т. 4. – 460 с., 215 мал.
4. *Адаменко О.М.* Конструктивно-екологічний напрямок природоохоронної діяльності // Науковий вісник Інституту менеджменту та економіки "Галицька академія". – Івано-Франківськ: Полум'я, 2007. – С. 54-58.
5. *Боков В.А., Лущик А.В.* Основы экологической безопасности. Учебное пособие. – Симферополь: СОНАТ, 1998. – 224 с.
6. *Волошин І.М.* Ландшафтно-екологічні основи моніторингу. – Львів: Простір, 1998. – 356 с.
7. *Волошин І.М., Третьякова П.І.* Еколого-географічні особливості Західного Поділля // Україна та глобальні процеси: географічний вимір. – К.-Л., 2000. –Т. 3. – С. 16-20.
8. *Голубець М.А.* Екосистемологія. – Львів: Поллі, 2000. – 316 с.
9. *Гуцуляк В.М.* Основи ландшафтознавства: Навчальний посібник. – К.: НМКВО, 1992. – 60 с.
10. *Гуцуляк В.М.* Ландшафтно-геохімічна екологія. – Чернівці: Рута. – 1995. – 317 с.
11. *Гуцуляк В.М.* Ландшафтна екологія. Геохімічний аспект. – Чернівці: Рута, 2002. –272 с.
12. *Денисик Г.І.* Антропогенні ладшафти Правобережної України: історико-географічний аналіз, регіональні структури, оптимізація. – Автореф. дис. … док. геогр. наук. – К., 1999. – 34 с.
13. *Докучаев В.В.* К изучению зон природы. Горизонтальные и вертикальные почвенные зоны // Докучаев В.В. Избранные сочинения. – М.: Сельхозгиз, 1949. – Т. 3 – С. 315-329.

Стаття надійшла 10.04.2010 р.

Хроніка. Факти. Проекти

ПРОФЕСОРА КУБІЙОВИЧА ВШАНОВАНО В ЛУГАНСЬКУ

11 листопада 2010 року в Луганську з ініціативи Луганського відділу Українського географічного товариства, обласної організації Об'єднання Українських Націоналістів (державників), Луганського обласного об'єднання ВУТ "Просвіта" й Слобожанського осередку НТШ за активного сприяння факультету української філології Луганського національного університету імені Тараса Шевченка (декан – професор Тетяна Пінчук) проведено наукову конференцію, присвячену 110-річчю від дня народження видатного українського вченого-географа, громадського діяча й організатора національної науки, професора Володимира Кубійовича.

Про життєвий шлях нашого визначного співвітчизника та його громадську діяльність на посаді голови Українського Центрального комітету під час Другої світової війни розповів присутнім голова Луганського обласного об'єднання ВУТ "Просвіта", доцент кафедри історії України Луганського національного університету імені Тараса Шевченка Володимир Семистяга. Науковий доробок Володимира Кубійовича як дослідника Лемківщини схарактеризував голова Луганського обласного товариства українців, примусово вивезених із Польщі, "Ватра" Петро Ясинчак. Про діяльність професора Кубійовича в Науковому товаристві імені Шевченка розповіла магістранта спеціальності "Географія" ЛНУ ім. Т. Шевченка Юлія Пуригіна. Роль Володимира Кубійовича в дослідженнях української етнічної території та окресленні її меж висвітлив студент 2-го курсу спеціальності "Географія" Владислав Бєліков. Про участь В. Кубійовича в організації Української дивізії "Галичина" розповів учасникам конференції присутній на ній гість з Тернополя, менеджер видавництва "Мандрівець" Ігор Аркуша. Тему повернення в Україну наукової спадщини нашого непересічного співвітчизника та вшанування Володимира Кубійовича в новітній незалежній Українській державі порушив голова Луганського відділу Українського географічного товариства та обласної організації ОУН (д) Юрій Кисельов.

Наукові та науково-практичні конференції, що проводяться патріотичними громадськими організаціями та присвячуються видатним постатям української науки, культури, національно-визвольного руху, вже стали традиційними в найвіддаленішому на схід обласному центрі нашої держави.

Юрій Кисельов

ЧЕТВЕРТА МІЖНАРОДНА НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ "ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ГЕОГРАФІЇ ТА КАРТОГРАФІЇ", ПРИСВЯЧЕНА 110-ЛІТНЬОМУ ЮВІЛЕЮ ПРОФЕСОРА ВОЛОДИМИРА КУБІЙОВИЧА. ТЕРНОПІЛЬ, 18–19 ЛИСТОПАДА 2010 Р.

У Тернопільському національному педагогічному університеті імені Володимира Гнатюка 18–19 листопада 2010 р. відбулася Міжнародна наукова конференція "Історія української географії та картографії". Її організаторами, крім ТНПУ, були Львівський національний університет імені Івана Франка, Географічна комісія Наукового товариства імені Шевченка і Українське географічне товариство. Це вже четверта конференція з окресленої тематики і третя, присвячена ювілею (на цей раз 110-літньому) видатного українського географа-енциклопедиста Володимира Кубійовича (перша відбулася у 1995 р., друга – у 2000 р.). Ще одна, третя за чергою, конференція була проведена у 2007 р. з нагоди 130-річчя від дня народження академіка Степана Рудницького.

На нинішню конференцію було надіслано 120 тем доповідей від 132-х авторів, які представляли 40 установ і закладів із 24-х центрів України і трьох закордонних міст. Більшість авторів – викладачі і аспіранти провідних ВНЗ України, а також науковці з академічних інститутів, ДНВП "Картографія", національних заповідників і природних парків, учителі загальноосвітніх закладів. Зарубіжжя представляли вчені з Кракова і Щецина (Польща), Пряшева (Словаччина). Власне на конференцію, крім

тернополян, змогли прибути 32 гості із 16-ти наукових і освітніх осередків України і зарубіжжя (Львова, Чернівців, Івано-Франківська й області, Збаража, Луцька, Вінниці, Києва, Кіровограда, Дніпропетровська, Полтави, Сум, Харкова, Донецька, Луганська, Пряшева).

Перед початком роботи конференції, 17 листопада, в Тернопільському краєзнавчому музеї відбулося урочисте преміювання символічною роботою за письмовим столом академіка С. Рудницького учнів і студентів – переможців олімпіад з географії. Такий захід став уже доброю традицією у спільній роботі музею і Тернопільського відділу Українського географічного товариства. Перед його учасниками (магістрантами і студентами ТНПУ ім. В. Гнатюка, учнями і вчителями області) виступили директор краєзнавчого музею Степан Костюк, голова Тернопільського відділу УГТ Ігор Дітчук і академік НАНУ, почесний член УГТ, професор Українського вільного університету в Мюнхені Микола Мушинка (Словаччина). Саме завдяки йому стіл і деякі речі С. Рудницького потрапили зі Словаччини в Тернопіль у 2007 році. Учасники зібрання поклали квіти до пам'ятної таблиці академіку С. Рудницькому.

На пленарне засідання конференції, крім безпосередніх її учасників, зібралися вчителі м. Тернополя та області, магістранти й студенти старших курсів географічного факультету ТНПУ, зацікавлені особи з університету та інших організацій і закладів, представники ЗМІ. Конференцію вступним словом відкрив проректор з наукової роботи Тернопільського національного педагогічного університету доцент Богдан Буяк, який привітав присутніх і підкреслив вагомість постаті В. Кубійовича як ученого, громадського діяча, редактора "Енциклопедії Українознавства". А детально про внесок В. Кубійовича в українську географічну науку доповів професор Львівського національного університету Олег Шаблій – автор численних праць про цього вченого. Іноземний член НАН України, проф. УВУ Микола Мушинка, який свого часу неодноразово відвідував Париж і Сарсель і співпрацював з осередком НТШ в Європі, поділився спогадами про свої зустрічі та спілкування з Володимиром Кубійовичем і його дружиною Дарією, уродженкою Тернопільщини. Доповідь про роль В. Кубійовича у заснуванні і розвитку Географічної комісії НТШ виголосив доцент Львівського національного університету д.г.н. Іван Ровенчак, який є ученим секретарем Географічної комісії НТШ в Україні і дослідником її діяльності.

На пленарному засіданні були також заслухані доповіді директора ДНВП "Картографія" (Київ) проф. Ростислава Сосси "Вітчизняні дослідження з історії картографії у першому десятилітті XXI ст.", проф. ЛНУ Мирослава Дністрянського "Геополітичні погляди ідеологів українського національно-визвольного руху середини XX ст.", доцента Чернівецького національного університету д.г.н. Петра Сухого (від імені групи авторів) "Ярослав Жупанський: віхи наукової творчості географа-картографа", проф. ТНПУ Ольги Заставецької і викладача ТНПУ Ігора Дітчука "Вітчизняна географія у постатях, раритетах, наукових школах і осередках на сторінках часопису "Історія української географії" (до 10-річчя наукового видання)" і доцента Щецинського університету Ігора Кавецького "Чисельність і розміщення українців у сучасній Польщі в контексті етногеографічних досліджень Володимира Кубійовича" (зачитана організаторами конференції у зв'язку з відсутністю автора).

Подальша робота конференції проходила у двох секціях, де були заслухані й обговорені доповіді за всіма заявленими напрямами. Перша секція, що відбулася під керівництвом проф. О. Шаблія та проф. М. Дністрянського, об'єднала такі напрями: "Володимир Кубійович – визначний український географ, демограф, картограф, організатор науки", "Географічні наукові школи та центри в Україні й діаспорі: історія становлення та напрями діяльності", "Життєві й творчі біографії постатей українського і світового землезнання", "Натургеографічні й геоекологічні студії в Україні та зарубіжжі: історія і сучасність". Тематикою другої секції (керівники: д.г.н. П. Сухий і проф. Р. Сосса) були: "Історичні виміри і сьогодення української та світової географії людини", "Картографічна наука і практика в Україні: ретроспектива і перспективні напрями розвитку", "Історичні аспекти та сучасні проблеми краєзнавства, географічної освіти й просвіти в Україні".

Основна частина матеріалів, надісланих на конференцію, була опублікована у збірнику, що вийшов до початку її роботи (Історія української географії та картографії. Частина I: Збірник матеріалів Четвертої міжнародної наукової конференції, присвяченої 110-літньому ювілею професора Володимира Кубійовича. Тернопіль, 18-19 листопада 2010 р. – Тернопіль, 2010. – 212 с.). Інші матеріали, які здебільшого приурочені дослідженню життєвого шляху та наукової спадщини В. Кубійовича, опубліковані як наукові статті у даному випуску часопису "Історія української географії", присвяченому ювілею видатного вченого.

Наступного дня після короткого ранкового пленарного засідання, на якому були підведені підсумки роботи конференції, гості Тернопільщини здійснили краєзнавчу екскурсію територією області за маршрутом Тернопіль – Микулинці – Теребовля – Рукомиш – Бучач – Тернопіль. Не по-листопадовому лагідна погода і щира гостинність зустрічаючих у місцях зупинок сприяли ознайомленню з цікавими природними та історико-культурними об'єктами краю, сучасною діяльністю його мешканців. Після оглядин руїн Микулинецького замку XVI ст. (Микулинці – найдавніше літописне поселення Тернопільщини, середньовічне торгово-ремісниче містечко), екскурсанти зупинилися у м. Теребовлі. Про те, що місто було княжою столицею, давнім адміністративним, культурним і оборонним центром Галичини, їм нагадали пам'ятник князю Васильку, храмові споруди, міська ратуша і велична фортеця-твердиня на стрімкому узвишші. У сучасну творчу атмосферу міста вони занурилися, відвідавши Теребовлянське вище училище культури, де взяли участь у концертній географічній програмі "Європейський калейдоскоп", підготовленій викладачами і студентами закладу. Їх щиро привітали директор училища доц. Микола Виннічик і викладач

географії, методист Теребовлянського районного відділу освіти Леся Нечай, а акад. М. Мушинка подарував училищу культурологічну літературу, видану українцями Словаччини.

Наступна зупинка – с. Рукомиш в околицях Бучача. Біля села – мальовничі краєвиди в долині річки Стрипи: 20-метрові травертинові скелі, мініатюрні водоспади, гроти природного і штучного походження. У скелях – печерний храм давнього монастиря, перед ним – невелика церква св. Онуфрія XVIII ст., вздовж уступу долини – Хресна дорога, створена вже у XXI ст. Ця місцевість повертає собі славу відпустового місця. А в одній із фігур, що прикрашали браму церкви, науковцями нещодавно було розпізнано скульптуру св. Онуфрія роботи славнозвісного й загадкового майстра XVIII ст. "галицького Мікеланджело" І. Пінзеля (нині твір зберігається у церкві).

Місто Бучач, яке цього року святкує своє 750-річчя, є визначним історико-культурним осередком, майстернею архітектора Меретина і скульптора Пінзеля, батьківщиною українського нобеліанта – єврейського письменника Й.Ш. Агнона. Найбільшого розквіту місто досягло у середині XVIII ст., коли перебувало у власності графа Миколи Потоцького, покровителя мистецтв. Учасники конференції оглянули архітектурні шедеври цього часу – міську ратушу, Хрестовоздвиженський храм Василіанського монастиря, Успенський костел. У монастирі оо. Василіан, який у дорадянський час був постійним осередком освіти, нині створений загальноосвітній заклад – історико-філософський ліцей ім. св. Йосафата, в якому навчаються юнаки. З його діяльністю гостей ознайомили куратор ліцею о. Макарій і вчитель географії Роман Дем'янчук. Завершили огляд мальовничого міста екскурсанти підняттям на Замкову гору, де збереглися фрагменти колись могутнього Бучацького замку – одного з найдавніших у Західній Україні.

Повернулися в Тернопіль учасники поїздки вже пізно ввечері. Четверта тернопільська наукова конференція з історії української географії та картографії успішно завершила свою роботу, і, сподіваємося, залишила в її учасників теплі спогади та надію на нову зустріч у місті над Серетом.

Ігор Дітчук, Ольга Заставецька

Конференційна аудиторія

Ведучі конференції – професори Олег Шаблій і Ольга Заставецька

Вітальне слово виголошує проректор ТНПУ Богдан Буяк

З доповіддю про В. Кубійовича виступає проф. Олег Шаблій

Гість із Словаччини академік Микола Мушинка ділиться спогадами про В. Кубійовича

Під час пленарного засідання конференції

Доповідає директор ДНВП "Картографія" професор Ростислав Сосса

Доц. Сергій Шевчук з Полтави вітає редколегію часопису "Історія української географії" з 10-річним ювілеєм

Доповідь доц. Івана Костащука (Чернівці)

Під час роботи секційних засідань конференції

ДО СЛАВНОГО ЮВІЛЕЮ

23–24 грудня 2010 р. на географічному факультеті Львівського національного університету імені Івана Франка відбувся Міжнародний науковий семінар "Внесок професора Володимира Кубійовича в національну географію і картографію. До 110-річчя від дня народження ученого". Семінар організувала кафедра економічної та соціальної географії названого факультету, Географічна комісія НТШ та Львівський відділ Українського географічного товариства.

Відбулося два ранкових засідання, на яких було планувалося заслухати 12 наукових доповідей з означеної тематики, а після обідньої перерви – круглий стіл, присвячений актуальним проблемам української географії і картографії. На засіданнях було виголошено 9 доповідей (у т. ч. три заочно: зачитано прислані доповіді). У семінарі взяли участь (безпосередньо чи заочно) три зарубіжні учені: акад. Микола Мушинка (Словаччина), доц. Ігор Кавецький (Польща), Ганс Крістіан Гайнц (Німеччина). Учасниками семінару були понад 75 осіб.

Більшість доповідей були присвячені науковій творчості проф. В. Кубійовича. Зі вступною доповіддю "Роль В. Кубійовича у становленні новітньої національної географії" виступив професор ЛНУ Олег Шаблій. Головна її ідея: працями акад. С. Рудницького було започатковано, а В. Кубійовича – завершено короткочасний період (всього 40 років) становлення новітньої національної географії, насамперед суспільної. Автор розкрив внесок ученого у демогеографію, суспільну географію України, зокрема: започаткування етногеографії, вітчизняної геоурбаністики. По суті, В. Кубійович став фундатором національної геоурбаністики. Відзначено величезну роль В. Кубійовича як організатора географічної науки.

Доктор географічних наук, директор ДНВП "Картографія" (Київ) Ростислав Сосса розповів про місце В. Кубійовича у розвитку національної картографії, про його наукову організаційну працю у виданні тематичних (особливо демографічних) карт України та її регіонів, а також в атласному картографуванні. Підготовка і видання у 1937 р. "Атласу України й сумежних країв" – це науковий подвиг ученого, який не мав аналогів у вітчизняній картографії. Докторант Львівського університету, доцент з Луганська Юрій Кисельов виступив з новим підходом до аналізу творчості В. Кубійовича з позицій геософії. Геософія, як відомо, це вчення про людський земний простір. А В. Кубійович услід за С. Рудницьким багато уваги приділяв формуванню національної території, її природно-суспільній диференціації, яка впливала і впливає на характер "закорінення" нації у природне довкілля, освоєння нею геопростору у світовому масштабі.

Оригінальними були доповіді доц. ЛНУ Степана Кузика (розкрито роль В. Кубійовича у започаткуванні української географії мандрівництва) та наукового співробітника Інституту народознавства НАНУ, к.і.н. Ігора Бойка (присвячена проблемам сучасної антропогеографії Українських Карпат у світлі дослідження В. Кубійовичем гірського пастушого життя).

Присутні уважно вислухали доповідь заступника Голови Географічної комісії НТШ, д.г.н. Івана Ровенчака про діяльність В. Кубійовича щодо відновлення НТШ в діаспорі (1947) і роль очолюваного ним товариства як єдиної світової національно-наукової організації. Підсумки десятирічного видання часопису "Історія української географії" зробили гості з Тернополя – редактор журналу проф. Ольга Заставецька та відповідальний секретар видання Ігор Дітчук (він виголосив доповідь). Часопис є, очевидно, одним із небагатьох (якщо не єдиним) у світі, який повністю присвячений історичним аспектам розвитку географічної науки. Доповідь акад. М. Мушинки про його наукове спілкування з В. Кубійовичем виголосила доц. Олександра Вісьтак (сам автор був відсутній через хворобу). Німецький науковець Ганс Крістіан Гайнц охарактеризував німецькомовні праці В. Кубійовича.

Поза програмою виступили особи, життя і творча діяльність яких різним чином зв'язана з постаттю В. Кубійовича. П. Іван Щерба, який був учнем Криницької семінарії, до організації і діяльності якої мав пряме відношення В. Кубійович як Голова Українського центрального комітету, розповів про В. Кубійовича як людину. Письменник Роман Коритко поділився спогадами про роботу над романом "У пазурях чужого орла", в якому у мистецькій формі розгорнуто діяльність В. Кубійовича під час Другої світової війни. Голова товариства "Україна-Русь" Ростислав Новоженець продемонстрував видані товариством карти, зокрема мапи ЗУНР, українських етнічних земель, Української Народної Республіки та ін.

Дискусія розгорнулася на засіданні круглого стола "Суспільна географія на етапі становлення інформаційного суспільства". Головуючий проф. О. Шаблій виклав тези для обговорення такого змісту (частину дискусійних проблем висловлено у питальній формі):

1. Чи залишається **суспільство** як реальність єдиним об'єктом дослідженян суспільної географії як науки? а) про нові типи об'єктів: концептуальні та віртуальні; б) **цивілізаційні типи** суспільств і суспільна географія: трібальне (родово-племінне), аграрне, індустріальне, інформаційне; в) **географічність** цих типів; г) парадигми у дослідженні цих типів: **речовинна, силова, інформаційна**.

2. **Простір** у суспільній географії – об'єкт чи предмет її дослідження? а) якщо не об'єкт, а предмет, то що таке геопросторова організація людського простору; роль геософії; б) перетворення геопростору у **геокосмопростір**; в) зростання **третьої координати** простору – космічної і "центроземної"; г) просторові форми геопросторової організації: **ареальна, поляризована, сітьова** (лінійно-вузлова).

3. Чи можна говорити про "**кінець географії**" вслід за Ф. Фукуямою, який писав про "кінець історії"?

4. Яка галузь суспільної географії стала тепер центральною: **економічна, соціальна, демографічна, географія культури**? Чому?

5. Яка **нульова точка** відліку серед конкретних об'єктів дослідження в умовах глобалізації: **країна (держава) чи реґіон**? Вислови: "Європа реґіонів чи Європа національних держав?", "Занепад національних держав".

6. **Суспільно-географічна свідомість**. Як її формувати в умовах глобалізації?

Дискусію викликали нові постановки проблеми об'єкта і предмета суспільної географії. Проф. О. Шаблій наголосив, що ці фундаментальні сторони слід розрізняти не лише у старому розумінні, що само по собі зрозуміло, але й в аспекті нових бачень як об'єкта – супільства (реальний, концептуальний, віртуальний), так і предмета – просторової організації об'єкта. Введено нове поняття "геокосмопростір", який є об'ємним і включає усі земні і близькокосмічну сфери діяльності людини. Доц. Ю. Кисельов висловив думку, що верхня межа цього простору проходить по краю Сонячної системи; д. г. н. Р. Лозинський пропонував цю проблему розглядати разом із філософами.

В ухвалі Семінару наголошено на необхідності: 1) глибше вивчати творчу спадщину національної географії, розвиваючи такі її напрями досліджень, як рудницько- і кубійовичезнавство; 2) впроваджувати у географію, особливо суспільну, нове бачення об'єктів дослідження, зокрема їх "концептуальність" (в т. ч. інваріантність) і віртуальність.

У роботі семінару активну участь взяли студенти географічного факультету Львівського національного університету імені Івана Франка.

Олег Шаблій

Світлина на спогад

Вітання від НТШ виголосив його голова – професор Олег Купчинський

Виступ добродія Івана Щерби, який знав В. Кубійовича особисто

Доповідає к.г.н. Олександра Вісьтак

Учасники семінару (зліва направо: перший – д.г.н. Іван Ровенчак, другий – Ігор Дітчук, третій – к.г.н. Володимир Біланюк, четверта – к.г.н. Олександра Вісьтак, п’ятий – письменник Роман Коритко, шостий – к.е.н. Степан Кузик)

У дискусії виступив доцент Степан Кузик

Гість із Німеччини Ганс Крістіан Гайнц

Ювілеї та номінації

УЧЕНИЙ І ПЕДАГОГ ВИЩОЇ ШКОЛИ, ВІДОМИЙ ЕНТЕШІВЕЦЬ

Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка, доктор географічних наук, дійсний член Наукового товариства імені Шевченка, Почесний член Українського географічного товариства, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського університету **Олег Шаблій** побачив світ Божий 75 років тому – 14 листопада 1935 р. у хліборобській родині на Тернопільщині.

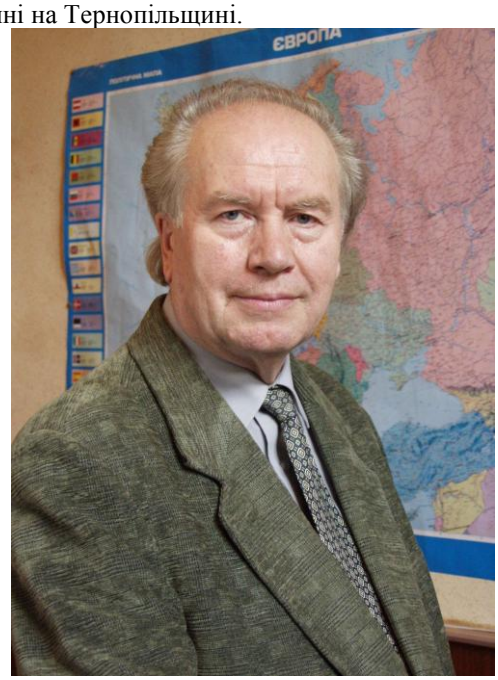

У рідному селі Курівці, яке простяглося у вузькій долині р. Нестерівки – лівої притоки Серета на Західному Поділлі, пройшли його найкращі дитячі роки. Хоча вони випали на воєнне лихоліття. Тут він закінчив початкову школу. У 1947 р. одинадцятирічний хлопець переходить у семирічку до сусіднього села Великого Глибочка, яке було тоді районним центром. Тоді дитяча душа наразилася на жорстокості большевицького окупанта, що кривавою рукою придушував збройний опір місцевого населення. Нічні облави (доводилося часто втікати до сусідів чи родичів), "добровільна", з вивезенням і побоями селян колективізація (а, по суті, руйнування традиційного укладу життя і перетворення хліборобів у кріпаків середини XX ст.), затягування старших школярів у комсомол, – все це витворювало у свідомості юнака внутрішній спротив до окупанта.

У таких суспільних умовах синові репресованого загрожувало виселення услід за батьком у Сибір. Тому в чотирнадцятирічному віці (1950 р.) він полишає домівку і подається у світи. Першим пунктом на життєвих дорогах і перехрестях стало місто Бережани, що загніздилося на Золотій Липі серед опільських стрімких урвищ. А у Бережанах – педагогічне училище.

Ще навіть у 50-х роках XX ст. тут жив дух Маркіяна Шашкевича, Богдана Лепкого і Дениса Січинського. Юнак зустрів добрих людей – учителів, вихователів і колег. Серед перших був колишній старшина УГА Андрій Баворівський – життєлюб, ерудит, музикант з широким філософським поглядом на життя. Він згуртував групу здібних хлопців і розкрив їм привабливість, зовнішню і внутрішню красу народної та класичної музики. Більшість з них стали колегами і друзями О. Шаблія на усе життя. Серед них фізик Микола Цаль, філолог Антін Залеський, історик і організатор навчального процесу Богдан Коцай та ін.

Педучилище закінчив у 1954 р. з фахом учителя математики семирічної школи і з "червоним", т. зв. п'ятипроцентним дипломом. Подався у Львівський державним університет ім. І. Франка на фізичний факультет. Але тут чекало розчарування: йому відмовили у вступі без екзаменів з формулюванням "за браком місць". Серед запропонованих на вибір трьох факультетів – юридичного, філологічного (слов'янська філологія) і географічного – вибрав останній, бо дуже любив … астрономію (на фізичний факультет його тягнула передусім астрофізика). З часом виявилося, що географія не менш

цікава, ніж астрофізика. Треба лише проникнути в її душу – історію, теорію і методологію.

Навчання О. Шаблія в університеті припало на першу "відлигу" у суспільному житті Совєтського Союзу. Ще за рік до закінчення університету (1958 р.) О. Шаблій був залишений на кафедрі економічної географії. Працюючи на посаді спочатку старшого лаборанта, а з 1962 р. – доцента (і викладача з 1964 р.), О. Шаблій навчається заочно в аспірантурі (1961–1965). У 1966 р. він захищає кандидатську дисертацію на тему "Лісопромисловий комплекс Українських Карпат (тенденції розвитку і структура)". Але тут же посипалися в парткоми, обкоми та в КҐБ анонімки від дуже "бдітєльних" недругів і процес проходження дисертації затримався на добрих десять місяців. "Закиди" підпільних опонентів зводилися до того, що О. Шаблій веде на лекціях і після них націоналістичні розмови.

Почалася смуга утисків, принижень і замовчування. Та це не зламало духу молодого ученого. Він активно працює на викладацькій ниві (аж у 1969 р. – трьома роками пізніше стає доцентом). Пише статті, монографії, виступає на наукових конференціях. Коло його наукових інтересів помітно розширюється. Географо-лісовиробнича тематика поступово доповнюється агропромисловою, транспортною, рекреаційною, а далі – узагальненням у вигляді наукової проблеми міжгалузевих територіальних комплексів. Це стало темою докторської дисертації, успішно захищеної у 1978 р. на Спеціалізованій раді Ленінградського університету. Тема докторської: "Міжгалузеві територіальні комплекси: проблеми теорії і методики дослідження". Але захист припав на період большевицько-комуністичного розгулу в Україні і особливо в Галичині. Як з рогу достатку посипалися у спецоргани доноси у політичній неблагонадійності новоспеченого доктора наук ("националист", "сын изменника родины"). Все це стало "вагомим" чинником, щоб не присвоїти протягом десяти (!) років ученого звання професора. Аж під кінець "перестройки" ректорат і Учена Рада Львівського університету, очолювані комуністичним ортодоксом Володимиром Чугайовим, "соізволілі" провести О. Шаблія на посаду професора (1988 р.), а потім і присвоїти звання професора.

Весь цей час учений успішно викладав на географічному та економічному факультетах університету (на останньому – з першого дня його створення у 1966 р.). Десь у кінці 60-х років XX ст. він ініціює активне застосування у навчальному і науковому процесі математичних методів і моделей, впроваджує викладання спецкурсу "Математичні методи в економічній географії", організовує у Карпатах третю всесоюзну літню математичну школу (1968 р.), пише і видає перший в Україні підручник з математичних методів у географії українською мовою.

У "славні" вісімдесяті застійні роки XX ст. наукова творчість доктора наук О. Шаблія пульсувала досить інтенсивно. Він організовує госпдоговірні роботи на рідній кафедрі, готує і видає три шкільно-краєзнавчі атласи (Львівської, Івано-Франківської та Закарпатської областей), працює над створенням великих атласів господарських комплексів двох областей (Івано-Франківської та Львівської) та м. Львова тощо. (Нині під його керівництвом готується до друку "Комплексний атлас Львова".)

Саме тоді у 70–80-х роках з надзвичайною силою проявився науково-теоретичний потенціал ученого. Крім розробки концепції міжгалузевих територіальних комплексів, він обґрунтовує ідею закону геопросторової інтеґрації виробництва, вперше систематизує закони і закономірності його територіальної організації (1983 р.), обґрунтовує принцип нестрогого входження реальних територіальних систем у системи вищого рівня (1984 р.), висуває ідею про т. зв. гнучку територіальну організацію виробництва, розробляє структуру загальної екологічної науки, вводить у вжиток категорії реґіональної економіко-екологічної ситуації і проблеми та обґрунтовує географічні імперативи екологічної діяльності, висуває гіпотезу аридизації Західного реґіону України та ін.

Проте талант науковця найповніше розкрився в останні двадцять років, коли Україна виборола незалежність. Проф. О. Шаблій стає завідувачем кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, дійсним членом НТШ (з 1993 р.). За цей час він створив більше, ніж в усі попередні десятиліття. Науковою темою кафедри визначено "Економіко-, соціально- і політико-географічні проблеми західноукраїнського прикордоння". Поряд з традиційним, економіко-географічним, стали розвиватися демо-соціально-географічний і політико-географічний, світознавчий і країнознавчий напрями. Особливого розвитку набули історико-географічні дослідження самого ученого і його учнів – доцентів О. Вісьтак, М. Влах, І. Ровенчака. У науковий обіг увійшли проскрибовані большевицькою владою імена визначних українських учених – акад. Степана Рудницького, проф. Володимира Кубійовича, Олени Степанів, Валентина Садовського, Антона Синявського та ін. У Тернополі почав виходити з 2000 р. всеукраїнський часопис "Історія української географії", де О. Шаблій став шеф-редактором. Було організовано всеукраїнські і міжнародні конференції та симпозіуми, присвячені актуальним проблемам географічної науки (1994 р.), історії української географії і картографії (1995 р.), актуальним проблемам географічного українознавства на зламі тисячоліть (2000 р.), 60-річчю кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка (2005 р.), міжнародні семінари до ювілеїв С. Рудницького, О. Степанів, О. Ващенка, В. Ґериновича та ін.

Фундаментальною працею, яка є великою мірою підсумковою, стала книга проф. О. Шаблія

"Суспільна географія: теорія, історія, українознавчі студії" (2001). Найважливішими науковими ідеями і розробками, висловленими і оприлюдненими в ній, як і в іншій книзі "Основи загальної суспільної географії" (2003 р.), а також в окремих публікаціях останніх років, є: наукове обґрунтування ланцюга понять загального об'єкта – предмета – конкретних об'єктів – змісту суспільної географії; гіпотеза існування трьох гносеологічних типів об'єктів дослідження нашої науки – реальних, концептуальних і віртуальних; категорія "територія", "територіальна організація", "територіальний потенціал" як науковий конструкт; класифікація наукових проблем суспільної географії, її наукових теорій і концепцій, методів досліджень, природно-ресурсного потенціалу; нове трактування категорії "продуктивні сили"; наукова періодизація розвитку української суспільної географії, розроблення поняттєво-термінологічної системи "історія української суспільної географії" (разом з О. Вісьтак); обґрунтовання місця і ролі Львівської суспільно-географічної школи та ін.

Працюючи головою географічної комісії НТШ, професор О. Шаблій проявив себе як визначний українознавець. Він уперше розкрив географічну сутність українознавчих студій. Напевно, кращого визначення українознавства, як це є у О. Шаблія, не знайдеш. "Українознавство, – пише він, – це широка сфера наукових досліджень, об'єктом яких є український етнос, нація, земля і територія, держава в їх багатосторонніх виявах, прикметах, зв'язках і опосередкуваннях" (1997 р.). Він установив три історичні етапи становлення і розвитку українознавства, в т. ч. географічного: сумативний, міждисциплінарний та інтеґративний. У географічному українознавстві він вперше визначив шість груп наукових проблем: геоекологічні, геодемографічні, геокультурні, геосоціальні, геоекономічні та геополітичні. Окремо виділені проблеми, пов'язані з дослідженням історії української географії. Підтримку багатьох учених знайшла шестичленна суспільно-географічна реґіоналізація України (1994 р.).

Ще у 1994 р. учений обґрунтував *принцип україноцентризму* у дослідженні і викладанні суспільної географії. У наступні роки він виступив з науковим доповідями, у пресі і з заявами про необхідність *декомунізації* суспільної географії і особливо усунення з географічної карти України назв, що відображають її колишній колоніальний статус. Ініціативами і стараннями О. Шаблія зумовлена поява у Львові меморіальних таблиць В. Кубійовичу (2002 р.) та О. Степанів (2003 р.), установлення спочатку пам'ятного знаку-каменя, а у близькому майбутньому пам'ятника В. Кубійовичу. Нагадаємо також про ґрунтовні монографічні дослідження життя і творчості зачинателів української географії акад. С. Рудницького і проф. В. Кубійовича, організацію видання серії книг "Постаті українського землезнання", видання часопису "Історія української географії" чи збірок праць визначних українських географів.

Як ніхто інший, проф. О. Шаблій усвідомив необхідність підготовки і видання нових україномовних навчальних підручників і посібників. За період 1999–2010 рр. ним і співробітниками кафедри видано понад 20 таких творів, у т. ч. близько половини з них – з грифом Міністерства освіти і науки України. Зокрема, за його авторством вийшло друге видання підручника "Математичні методи в соціально-економічній географії" (1993 р.), три видання навчального посібника "Соціально-економічна географія України" (1994, 1995, 2000 рр.), "Основи загальної суспільної географії" (2003 р.). У 2004 р. було опубліковано перекладний підручник з грифом МОН України американських учених Г. де Блія, П. Муллера "Географія: світи, реґіони, концепти", де О. Шаблій є автором великого (70 с.) розділу "Україна" і відповідальним редактором. Книга отримала перше місце у загальноукраїнському конкурсі нових видань 2004 р. за номінацією "Енциклопедичні і довідкові видання".

У цей період О. Шаблій викладає три головних курси на географічному факультеті: "Основи суспільної географії", "Математичні методи в соціально-економічній географії" та "Основні проблеми суспільної географії".

Проф. О. Шаблій був і залишається активним у науково-організаційній діяльності. Крім керівництва кафедрою економічної і соціальної географії, він очолює Географічну комісію Наукового товариства ім. Шевченка, є заступником Голови НТШ в Україні, довгий час був Головою Львівського відділу Українського географічного товариства, очолює Географічне відділення Малої Академії наук. Він член редколегій декількох часописів: "Історія української географії" (шеф-редактор, Тернопіль), "Український географічний журнал" (Київ), "Реґіональна економіка" (Львів), "Часопис суспільної географії" (Харків); член Оргкомітетів багатьох загальноукраїнських і міжнародних наукових форумів, на яких виступає з доповідями з актуальних теоретичних, методологічних, історичних та методичних проблем суспільної географії і картографії. Згідно з Указом Президента України він з 1990 по 2007 рік був членом Редакційної Ради з підготовки і видання "Національного атласу України".

Нині професор О. Шаблій визнаний лідер Львівської суспільно-географічної школи, яка у 2011 р. відзначає своє 115-ліття. Ця школа започаткована українськими географами Григорієм Величком і Степаном Рудницьким до І світової війни. Вона отримала розвиток у 20–30-х роках у працях Володимира Ґериновича, Володимира Кубійовича, Володимира Огоновського та Олени Степанів. А у повоєнний час – у працях проф. Опанаса Ващенка, акад. Максима Паламарчука, проф. Миколи Шраґа, Федора Заставного, Богдана Яремчишина, Миколи Пістуна, Олександра Топчієва, Степана Іщука, Валентини Нагірної та ін.

Усі члени керованої проф. О. Шаблієм кафедри економічної і соціальної географії – доценти М. Білецький, О. Вісьтак, М. Влах, В. Грицевич, І. Гудзеляк, М. Книш, С. Кузик, І. Ровенчак, В. Стецький, Я. Івах, І. Ранця, І. Ванда, Л. Котик – є його учнями, які працюють у близько десяти напрямках сучасної суспільно-географічної науки. Учні і послідовники О. Шаблія розвивають його ідеї на інших однойменних чи подібних кафедрах Львівського університету (проф. М. Мальський, М. Дністрянський, доц. М. Мальська, М. Мацях, І. Зінько), Львівської комерційної академії (проф. Б. Заблоцький), в Інституті реґіональних досліджень (д. е. н. Л. Шевчук, У. Садова, С. Шульц, М. Максимчук), Тернопільському педуніверситеті ім. В. Гнатюка (проф. О. Заставецька, доц. Я. Мариняк, І. Дітчук), Тернопільській академії народного господарства (проф. Євген Качан), Волинському університеті ім. Лесі Українки (проф. П. Луцишин – нині покійний) та ін.

Суттєво розширився спектр міжнародних наукових контактів ученого. Якщо до 2000 р. творчі зв'язки пролягали лише у східному напрямі (Москва, Санкт-Петербург, Перм, Казань, Душанбе, Іркутськ та ін.), то тепер сформувався їх західний вектор. О. Шаблій став професором-гостем Українського Вільного Університету у Мюнхені (Німеччина). Наведено тісні стосунки з українськими географами, економістами та істориками з діаспори (проф. Аркадієм Жуковським з Парижа, проф. Володимиром Бандерою з Філадельфії, проф. Ігорем Стебельським із Вінсора у Канаді, проф. Василем Веригою з Торонто, проф. Романом Дражньовським з Мілвокі (США)). У результаті співробітництва з'являються праці з географічного українознавства, публікуються видання викреслених з історії національної географії учених-географів (С. Рудницького, В. Кубійовича, О. Степанів, В. Садовського, М. Дольницького та ін.).

Особливо плідними стали зв'язки у польськими ученими Любліна (проф. Ян Ернст, Людвіґ Мазуркевич, Єжи Мосьціброда), Кракова (проф. Збіґнєв Зьоло, Броніслав Ґуж), Слупська (проф. Еуґеніуш Ридз) та ін. Спільна праця з географами Австрії (проф. Петер Йордан та ін.) дала в результаті карту рекреаційного потенціалу Центрально-Східної Європи. Проф. О. Шаблій бере участь у роботі міжнародних конференцій та інституцій як доповідач, дослідник, референт: Упсала (Швеція, 1992), Париж, Сарсель (Франція, 1994), Прага (1994), Мюнхен (1994), Вроцлав (1995), Братислава (1996), Варшава, Краків (1998), Вашинґтон, Нью-Йорк, Торонто (1999), Відень (2005), Люблін (багаторазово) та ін. Кафедра економічної і соціальної географії Львівського національного університету у 1990–2010 рр. стала фокусом, де схрестилися міжнародні науково-географічні потоки європейського й американського континентів.

Цьому великою мірою сприяє інтерес проф. Олега Шаблія до чужих мов. Ще зі студентських років він самостійно вивчав польську і чеську. В 70–80-х рр. XX ст. працював референтом всесоюзного інформаційного "Реферативного журналу", реферуючи географічні статті з польської, чеської і словацької. А вже з 90-х років вільно спілкується цими мовами з науковими представниками університетів цих країн. У зрілому віці професор захопився англійською, що звело майже до нуля мовний бар'єр у ділових контактах з ученими Європи і Америки.

Вражає розмаїття наукових напрямів та аспектів, охоплених його творчим потенціалом. Науковий доробок самого ученого становить майже 500 праць різного спрямування і обсягу, серед яких 24 монографії, 12 навчальних підручників і посібників, 8 атласів і карт. Проф. О. Шаблій був науковим рецензентом і редактором близько 70-ти праць інших учених і колективів. Він підготував 20 кандидатів і двох докторів географічних наук. У понад 50-ти учених був опонентом на захисті їх кандидатських і докторських дисертацій. Працював і працює експертом Спеціалізованих рад у Львівському та Київському університетах, Львівському сільськогосподарському інституті, Інституті географії НАН України (Київ), Інституті реґіональних досліджень (Львів). Нині він є Головою Спеціалізованої ученої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій з трьох географічних спеціалізацій у Львові.

Своє 75-річчя професор Олег Шаблій зустрічає у розквіті творчих сил.

Олександра Вісьтак

УДК 911.3

Олег Шаблій

РОДОМ ІЗ ЗОЛОТОГО ПОДІЛЛЯ*

Подається короткий життєпис ученого – вихідця із Тернопільського Поділля. Розкрито його шлях у науці в умовах совєтської репресивної системи і після виборення української незалежності. Визначено внесок автора у суспільну географію і картографію.

Oleh Shabliy. Born in the golden Podillya. *A short biography of a scientist who came from the*

*Друкується за книгою: *Шаблій О.І.* Село на золотому Поділлі: земля і люди. – Львів: Аверс, 2010.

Ternopil' Podillya is disclosed. His path in science during the Soviet repressive system and after the establishment of Ukraine's independence is revealed. The author's contribution to human geography and cartography is indicated.

Народився я у минулому – XX ст. – 14 листопада 1935 р. Цього, 2010 р., мені минуло 75 років. Прожито три чверті століття.

Рідне моє село Курівці на Тернопільщині, про яке пишу книгу, давнє. Йому виповниться незабаром п'ятсот років. З діда-прадіда я – місцевий. Хоч, як трактувати поняття „місцевий"? Залишаюся членом курівецької громади, навіть незважаючи на шістдесят років свого проживання у містах: малому – Бережанах (у 1950–1954 рр.) і великому – Львові (з 1954 р.), яке віддавна стало регіональною західноукраїнською столицею. Цього року моя подяка, своєрідне „Urbi et orbi" ("Місту і світу") – це книга про рідне село і великий комплексний атлас Львова. І село Курівці, і місто Львів – це моє "я" і мій світ, і, водночас, це рідні поселення, в яких проходили мої становлення і розвиток, з якими пов'язані мої фізичний і духовний шляхи.

Спеціально свого родоводу я не досліджував. Але з розповідей і деяких метрик мені відомо, що мої далекі предки тут не жили. Рід Шабліїв найвірогідніше козацький, запорізький. Якийсь козак осів у районі Зборова (1649 р., коли там відбулася знаменита українсько-польська битва і угода *Богдана Хмельницького* з поляками). Або біля Залозець у 1704 р., коли тут із своїм військом побував *Іван Мазепа*. Цю гіпотезу підтверджують два аргументи: 1) на проміжку Зборів – Залізці скупчено найбільше прізвищ "*Шаблій*" на заході України; 2) на сході це зосередження спостерігається по лінії Дніпропетровськ – Кривий Ріг, тобто у центрі Запорізької Січі.

Мамина лінія – це рід *Головатих*. Ще на початку XIX ст. у Курівцях і навколишніх селах прізвище Головатих не траплялося. Але були Головаті у с. Зарваниця, відомому своєю іконою Матері Божої. Саме десь у двадцятих роках XIX ст. у Курівці переселились Головаті із Зарваниці і нову (східну) частину села назвали "Зарваницею".

Батько мого тата Івана Шаблія, який народився у сусідньому селі Чернихів, походив із села Нестерівці, що лежить при витоках невеличкої річки Нестерівки (на ній і Курівці). А його мама – із села Малашівці (північніше села Курівці на р. Серет), з роду *Тимочків*. Мені відомо, що це був рід, започаткований чи то лемком, чи то бойком (або й опришком з Гуцульщини), який прийшов з Карпат на Поділля наприкінці XVIII ст. і осів у Малашівцях. Започаткував його *Лесько Тимочко*. Далі була лінія – *Демко, Ілько, Іван* і його дочка *Ганна*, з якою одружився вдівець з Чернихова – *Стах Шаблій*. Рід Тимочків дав Україні учителів, лікарів, учених, письменників, священиків, артистів та ін. У Тернополі донедавна проживав письменник Петро Тимочко.

У Стаха Шаблія і Ганни Тимочко народилося п'ятеро дітей: Євдокія, Микола, Іван (мій батько; 1909 р. н.), Юлія, Наталія. Зараз живе лише Наталія. Решта вмерли, а Микола загинув 1 травня 1945 р. в Берліні і похований у Трептов-парку.

У маминому роді Головатих (по татові Іванові) і Базют (по матері – Ганні) схрестились родини Млиновських, Перейм, Машталірів, Марчишиних, Гайових, Грицишиних. По суті, у Курівцях, хоч далекі предки були прийшлими людьми, тепер мало не усі члени громади до сьомого-восьмого покоління є моїми родичами. Ось звідки взявся той феномен, що називається *курівецька громада. Це кровно поєднана сукупність громадян села Курівці, з якої можна вийти фізично, але не можна її покинути духовно.*

Село поклало основи мого духовного становлення. Саме тут, в українській родині, я усвідомив себе як члена великого національного організму. Сформувала мене таким і початкова школа, до якої я почав ходити з вересня 1942 р. під час війни. Це школа в особі народної учительки *Софії Налукової*. А також у вигляді підручників, виданих "Українським видавництвом" за керівництвом професора *Володимира Кубійовича*. Совєтська влада вже не могла зробити з мене манкурта ні в Курівцях – з осені 1944 р., ні у сусідньому Великому Глибочку, куди я ходив до семирічної школи з 1947 по 1950 рік.

Якраз у останньому, що був тоді районним центром, школа межувала з НКВД. Тут остаточно сформувався мій світогляд: большевицький режим є окупаційним, антиукраїнським. На подвір'я НКВД постійно привозили із віддалених сіл району замордованих українських повстанців. Для залякування населення. А добивалися протилежного – ненависті і зневаги до окупанта, якого називали голотою й босяками.

Саме тоді, у 1950 р., воєнний трибунал Прикарпатського військового округу спровадив мого тата за 54-ю статею УК УССР на 25 років "освоювати" природні багатства Казахстану і Сибіру. За що? За участь на початку війни у сільському самоврядуванні. Хоч через чотири роки він повернувся із зняттям судимості, але здоров'я "доблесні органи" і сибірські "курорти" забрали. Помер у 1957 р. Я залишився без батька з матір'ю-колгоспницею (колгоспи були у декілька разів гіршими від панщини) і малолітньою сестрою Зеновією (померла у 51-літньому віці у 1990 р.).

Отже, довелося самому ставати на ноги. Бо що могла заробити проста колгоспниця для подальшого навчання свого сина. Дивідендів за конфіскованy для колгоспу землю (близько п'яти гектарів) не давали. А на пусто-порожній трудодень виписували грами зерна…

Тому у 1950 р. переходжу на власні харчі: вступаю у Бережанське педагогічне училище. Це був правильний вибір. З одного боку за чотири роки здобуваю фах учителя (зокрема, математики, бо на IV курсі ввели таку спеціалізацію). З іншого – маю

стипендію (на неї безплатно працював батько на лісоповалах і мама – на цукробурякових плантаціях).

Педучилище попри всю совєтську шкільну аракчеївщину давало добру освіту з математики, мови (особливо української, бо навчали нас недавні повоєнні випускники Львівського університету *Шершун* та *Неділько*), історії (*Вергілес*), музики (*Андрій Баворівський, Едвін Стахів*).

Вчився я лише на "відмінно". Тому проблем не було. А вільний час присвячував музиці під керівництвом колишнього січового стрільця *А. Баворівського* (про свою біографію він мовчав і я йому теж не розповідав, де мій батько). Тут я, по суті, освоїв курс музичної школи чи навіть музичного училища: основи музичної теорії, гармонію, сольфеджіо, історію музики; учився грати на фортепіано, баяні, акордеоні, щипкових інструментах.

Хоч я знав пісні Січового стрілецтва ще з родини та із свого села, але тут А.. Баворівський розказав про їх походження, історію і ми їх грали чи оркестром чи на скрипці (він) і баяні (я) у музкабінеті. "З автором пісень "Як з Бережан до кадри" і "Човен по воді" *Романом Купчинським* ми ходили до однієї дівчини", – казав А. Баворівський. А сокільський марш "Соколи, соколи, чоло догори!" *Я. Ярославенка* (*Вінцковського*) ми грали на сцені педучилища, хоч за це можна було "загриміти" з посади і зі студентства.

Педучилище я закінчив із т. зв. червоним дипломом, що відкривало мені двері багатьох вишів України. Та це на папері. Яке було моє розчарування і смуток, коли мені відмовили у прийомі на фізичний факультет … за браком місць. З трьох запропонованих факультетів – юридичного, філологічного (слов'янська філологія) та географічного – я вибрав останній. Так став географом. Не шкодую, хоч думаю, був би і непоганим філологом (польську і чеську мову вивчив пізніше, вже у студентські роки).

Так у 1954 р. я і мій колега *Антон Залеський* (теж на "відмінно" закінчив Бережанське педучилище) стали студентами Львівського державного університету імені Івана Франка. Правда, Антон вибрав таки слов'янську філологію.

Географія перед тим ніколи не цікавила мене. Просто вчив її, на відміну від інших предметів, без особливого захоплення. Та університет є університет. Тут і наука – теорія і методика досліджень, тут і практика. І багато цікавих супровідних дисциплін – геодезія, картографія, метеорологія, гідрологія, ґрунтознавство, геологія та ін. І все це нове, свіже, захоплююче. І практика в терені. Земля, її поверхня як предмет вивчення оживає і є не лише об'єктом споглядання.

Любов до науки, її дослідницького апарату прийшла до мене лише у Львівському університеті, який у період уже незалежної України став національним.

В університеті, який я закінчив у 1959 р., спеціалізувався на кафедрі економічної географії. Нею вже багато років керував тоді доцент, а з 1970 р. – професор *Опанас Ващенко* – людина з досвідом викладацької і наукової праці. Але дуже обережний старий партієць, який пройшов добру совєтську школу управління, побачив своїми очима голодомор (саме тоді вчився у Харкові, коли до 1934 р. той був столицею УССР), розстріляне відродження, совєтську колективізацію та індустріалізацію.

Незважаючи на "націоналістичний хвіст", що тягнувся за мною, доц. О. Ващенко у час хрущовської відлиги взяв мене на кафедру ще коли я був на п'ятому курсі (1958 р.). З того часу я не зрадив рідній кафедрі, хоч мене запрошували до Києва, Ленінграда і Тернополя. Тут я вже 52 роки (плюс чотири роки навчання), – разом 56 років свідомого життя і праці! З них двадцять років працюю завідувачем цієї кафедри, яка була перейменована на кафедру економічної і *соціальної* географії. Було за цього півстоліття багато доброго і не дуже. А загалом дорога була більш-менш рівною.

Спочатку (1958–1962) я працював старшим лаборантом: від 23-х до 27-ми років. Тоді ж став аспірантом-заочником і з 1962 р. – ще й молодим викладачем (у т. ч. в. о. доцента). Було легко та приємно жити і працювати, хоч мешкав у гуртожитку , а платня була малою.

Проблеми почалися, коли захищав у 1966 р. кандидатську дисертацію на "невинну" тему "Лісопромисловий комплекс Українських Карпат (проблеми структури і тенденції розвитку)". Тоді заздрісники і донощики не дрімали. В органи посилались анонімки: "О. Шаблій проводить серед студентів націоналістичну пропаганду". Партбюро і партком зреагували (хоч я не був членом КПСС): проходження дисертації затримали на один рік, а звання і посаду доцента – ще на два. Про неблагонадійного викладача говорив ректор на закритих партійних зборах університету. Здавалося, вся праця втратила будь-який сенс. Але і тут мене виручив доц. О. Ващенко. Чому? Запитання залишається без відповіді.

Як би там не було, пішла подальша праця і викладання на географічному та економічному факультетах університету, підготовка наукових статей, навчальних посібників та монографій, участь у захистах кандидатських і докторських дисертацій як члена спеціалізованих рад (у Львові, Києві, Москві, Ленінграді), розроблення програмного забезпечення географічних факультетів (був багато років членом Ради з вищої географічної освіти СРСР) та ін. Словом, був активним у діяльності вищої школи і зокрема розвитку в ній географічної освіти. Особливо після захисту докторської дисертації у 1978 р.

Тему докторської вибрав сам: "Міжгалузеві територіальні комплекси: проблеми теорії і методики дослідження". Науковий консультант – проф. О.Т. Ващенко, захист – у Ленінградському (тепер Санкт-Петербурзькому) університеті. Опонентами були: академік *Максим Паламарчук* з Києва (до речі, син репресованого), професор *Ніколай Агафонов* з Ленінграда та *Антін Колотієвський* з Риги. Оскільки останній не приїхав (був у закордонному відряд-

женні), то його замінили на молодого ленінградського професора *Олега Литовку*. Керував радою і захистом професор *Сергій Лавров* (всі вони вже у кращих світах. Царство їм небесне!).

Дисертація була тоді науково і практично актуальною. Тому проблем з науковою новизною не було. Проблеми почалися в іншому. "Доброзичливці" чи то самостійно, чи то з подачі "органів" завовтузилися. У Львівський КҐБ, Ленінградський обком КПСС та партком університету посипалися анонімні листи. Мовляв, син націоналіста і сам – буржуазний націоналіст – сміє захищати докторську дисертацію. Треба було витримати цю безпардонну атаку і не похитнутися. До честі проф. С. Лаврова, він не піддався брутальному тиску. Лише переніс захист докторської дисертації з жовтня на кінець грудня 1978 р.

Ще більші проблеми почалися після захисту. Хоч у Вищій атестаційній комісії (ВАК, Москва) дисертація пройшла без затримок, у рідному університеті під впливом тих же анонімок в КҐБ і обком КПУ мені був зупинений рух по науково-службовій драбині. В таких випадках доктору наук мало не автоматично присвоюється звання професора і він займає посаду професора. У випадку зі мною без якихось пояснень ці звання і посади було затримано аж на десять років. Приклад безпрецедентний!

Зміни почалися під кінець горбачовської "перестройки": звання і посаду професора я отримав аж у 1988 р. А через два роки став завідувачем рідної кафедри. У 2010 р. переобраний на цю посаду ще на сім років.

Коротко про мій науковий і педагогічний внесок.

Опублікував близько 500 наукових, науково-методичних та публіцистичних творів – статей, тез доповідей, брошур, монографій, навчальних посібників, підручників, карт та атласів. У т. ч. до двадцяти п'яти монографій і атласів з різних проблем суспільної географії – теорії, історії, методики, географічного українознавства.

Зокрема, пишаюся монографіями: "Лісопромисловий комплекс Української РСР: питання теорії і моделювання" (1973), "Міжгалузеві територіальні системи: проблеми методології і теорії" (1976), "Академік Степан Рудницький – фундатор української географії" (1993), "Професор Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення" (1996), "Львівська суспільно-географічна школа" (2004), "Новітня українська суспільна географія" (2007) та ін. А також підручниками для географічних та економічних факультетів: "Математичні методи в економічній географії" (1984, друге видання 1994 р.), "Соціально-економічна географія України" – три видання (1994, 1995, 2000; у співавторстві), "Основи загальної суспільної географії" (2003), "Географія: світи, реґіони, концепти" (2004; співавтор американських учених Г. де Блія та П. Муллера, відповідальний редактор перекладу) та ін. А також атласами Львівської (1989), Івано-Франківської (1990) та Закарпатської (1991) областей. Видав серію монографій про визначних і часом забутих українських географів: акад. Степана Рудницького, проф. Володимира Кубійовича, Олену Степанів, Антона Синявського, Володимира Ґериновича, Юрія Полянського та ін. – всього на даний час дванадцять книг.

Найбільш інтенсивна моя наукова та викладацька активність збіглася із періодом становлення незалежної Української держави. Саме свою участь у цьому становленні і розвитку я бачу в активній творчій праці. Підготував 20 кандидатів і двох докторів географічних наук. Особливо пишаюся своєю кафедрою: усі її члени без винятку є моїми вихованцями.

Крім керівництва кафедрою економічної і соціальної географії у Львівському національному університеті імені Івана Франка, я працюю головою спеціалізованої ради із захисту докторських та кандидатських дисертацій на факультеті, керую науково-дослідною міжкафедральною темою; редагую як шеф-редактор всеукраїнський часопис "Історія української географії" (виходить у Тернополі). Перебуваю членом редколегій наукових журналів у Києві ("Український географічний журнал"), Харкові ("Часопис соціально-економічної географії"), Львові ("Регіональна економіка", "Вісник НТШ" та ін.), членом спеціалізованих вчених рад із захисту кандидатських та докторських дисертацій (Львів, Київ). Керую географічним відділенням Малої академії наук Західного наукового центру НАН України.

Підтримую тісні наукові зв'язки із вченими Європи і Америки. Зокрема, Польщі (Краків, Варшава, Люблін, Ґданськ, Слупськ, Вроцлав), Німеччини (Мюнхен, де є професором-гостем), Франції (Париж, осередок НТШ в Сарселі), США (Вашинґтон) та ін. Неодноразово виступав з доповідями на міжнародних наукових форумах.

Відмінник освіти України (1992), Заслужений професор Львівського національного університету імені Івана Франка; нагороджений грамотами Міністерства освіти і науки України. Лауреат нагороди Ярослава Мудрого АН Вищої школи України. Почесний член Українського географічного товариства; дійсний член Наукового товариства ім. Тараса Шевченка.

Отже, активне творче життя не зупиняється. Тільки в ньому бачу своє покликання і, навіть, обов'язок перед рідними, географічною наукою, українським народом.

Стаття надійшла 22.11.2010 р.

Наші автори

- **Альтгайм Любов Богданівна** – кандидат географічних наук, асистент кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Афанасьєв Олег Євгенович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Вах Іван Станіславович** – викладач Косівського інституту прикладного та декоративного мистецтва Львівської національної академії мистецтв
- **Вісьтак Олександра Іванівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Григор'єва Галина Володимирівна** – аспірант кафедри економічної географії та екологічного менеджменту Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Грицевич Володимир Степанович –** кандидат географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Дворська Людмила Ананіївна –** викладач Бережанського агротехнічного інституту
- **Джаман Василь Олексійович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Дітчук Ігор Львович** – викладач кафедри економічної і соціальної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, голова Тернопільського відділу УГТ
- **Дубчева Антоніна Миколаївна –** магістрант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Дударчук Катерина Дмитрівна** – аспірантка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Заставецька Ольга Володимирівна** – доктор географічних наук, професор, завідувачка кафедри географії України і туризму Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка, дійсний член НТШ, почесний член УГТ
- **Кавецький Ігор Йосипович** – кандидат географічних наук, в. о. завідувача кафедри соціальної географії і організації простору факультету наук про Землю Щецинського університету (Польща)
- **Кисельов Юрій Олександрович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри географії Луганського національного педагогічного університету імені Тараса Шевченка, докторант кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Луганського відділу УГТ
- **Кілінська Клавдія Йосипівна –** доктор географічних наук, доцент, завідувачка кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Ковальчук Іван Платонович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ, дійсний член НТШ, академік Української екологічної академії наук
- **Костащук Володимир Іванович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри соціальної географії та рекреаційного природокористування Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича

- **Костащук Іван Іванович**– кандидат географічних наук, доцент кафедри географії України та регіоналістики Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Кострица Микола Юхимович –** доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри природничо-математичних дисциплін Житомирського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти, президент Житомирського науково-краєзнавчого товариства дослідників Волині
- **Кубійович Володимир Михайлович (1900 – 1985)** – видатний український географ і картограф, доктор філософії, почесний член НТШ, довголітній Генеральний секретар НТШ, Голова його Європейського відділу, Головний редактор "Енциклопедії Українознавства", професор Українського вільного університету (Мюнхен)
- **Мазник Лілія Василівна** – аспірантка кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Міщенко Лариса Володимирівна –** кандидат географічних наук, доцент, докторант кафедри екології Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу
- **Мушинка Микола Іванович** – доктор філологічних наук, іноземний член НАН України, професор Українського вільного університету в Мюнхені, голова Асоціації україністів Словаччини і Наукового товариства імені Шевченка в Словаччині, почесний член Українського географічного товариства, у минулому – завідувач науково-дослідного відділу україністики Пряшівського університету (Словаччина)
- **Подобівський Володимир Степанович** – аспірант кафедри геодезії та картографії Національного університету біоресурсів і природокористування України, м. Київ
- **Позняк Степан Павлович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри ґрунтознавства і географії ґрунтів Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Ровенчак Іван Ілліч** – доктор географічних наук, доцент кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка
- **Сивий Мирослав Якович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри фізичної географії Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Сухий Петро Олексійович** – доктор географічних наук, доцент, завідувач кафедри геодезії, картографії та управління територіями Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича
- **Ткач Ірина Дмитрівна** – аспірантка кафедри управління персоналом і регіональної економіки Тернопільського національного економічного університету
- **Троценко Олександра Владиславівна** – кандидат географічних наук, доцент кафедри фізичної та економічної географії Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара
- **Царик Любомир Петрович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри геоекології і методики викладання екологічних дисциплін Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
- **Шаблій Олег Іванович** – доктор географічних наук, професор, завідувач кафедри економічної і соціальної географії Львівського національного університету імені Івана Франка, голова Географічної комісії НТШ, академік АН Вищої школи та Української Екологічної АН, почесний член УГТ
- **Яковчук Олександр Володимирович** – кандидат географічних наук, доцент кафедри туризму і соціальних наук Харківського торговельно-економічного інституту Київського національного торговельно-економічного університету

ВИМОГИ ДО МАТЕРІАЛІВ, ЯКІ ПОДАЮТЬСЯ ДО ЧАСОПИСУ

- Тексти матеріалів до часопису подаються українською мовою.
- Обсяг статті: не менше 9 сторінок (макс. – до 27 с.) – при розмірі шрифту 14 та міжрядковому інтервалі 1,5 або ж не менше 5 сторінок (максимально – до 15 с.) – при шрифті 10 та інтервалі 1,5.
- Обсяг відгуку (рецензії на книги, картографічні та інші матеріали) – до 5 сторінок, повідомлення – до 1 повної сторінки, відомостей про ювілярів – до 3 повних сторінок (при шрифті 10 та інтервалі 1,5).
- Електронний варіант тексту у форматі редактора Microsoft Word (doc) надсилається записаним на CD-R або ж електронною поштою.
- Параметри сторінки і шрифту для електронного варіанту: формат А4 (210 х 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 10, інтервал 1,5.
- 1 друкований паперовий примірник тексту, підписаний автором та завірений за місцем роботи чи навчання, надсилається поштою.
- Параметри сторінки і шрифту для друкованого варіанту: формат А4 (210 х 297 мм), всі поля – по 20 мм, шрифт Times New Roman, кегль 14, інтервал 1,5.
- Картографічні та схематичні матеріали виконуються в чорно-білому кольорі. Вони, а також фотографії записуються в окремі файли на CD-R, їх відбитки подаються в статтях у паперовому варіанті.
- Необхідно дотримуватися вимог ВАК при оформленні статей (дана умова стосується насамперед аспірантів, магістрантів, пошукувачів та інших зацікавлених авторів).
- Аспіранти, магістранти і пошукувачі надсилають лист-рекомендацію керівника роботи про доцільність опублікування матеріалів, підписаний ним, або ж така рекомендація керівника висловлюється в кінці друкованого примірника.
- Перед початком тексту статті необхідно подати такі позиції (кожна з них вказується в окремому абзаці шрифтом 12):
  – УДК (великими буквами, жирним шрифтом);
  – ім’я та прізвище автора (курсивом, жирним шрифтом);
  – заголовок статті (великими буквами, жирним шрифтом);
  – анотацію статті українською мовою з 3-4 речень, але не менш, ніж з 50 слів тексту (курсивом);
  – 5 ключових слів (курсивом);
  – ім’я та прізвище автора і назва статті англійською мовою (прямим жирним шрифтом);
  – ті самі анотація та ключові слова англійською мовою (курсивом).
- Список джерел подається в кінці статті в алфавітному порядку під рубрикою “Література” або “Література і джерела”, вони повинні бути ретельно вивірені. Посилання в тексті на джерела подаються у квадратних дужках із зазначенням їх порядкового номера, а в окремих випадках і сторінок.
- Особливу увагу авторам необхідно звернути на точність дат, правильність прізвищ, імен, ініціалів, назв наукових праць, організацій, установ українською мовою, зокрема при перекладі їх з російської та інших мов, на достовірність фактів, висновків, узагальнень.
- Оскільки в кінці часопису даються відомості про авторів публікацій, то кожному з них необхідно вказати: повністю прізвище, ім’я та по батькові, вчений ступінь та наукове звання, місце праці, посаду, доручення з організації науки чи навчального процесу, при бажанні – громадські наукові доручення, державні звання та нагороди. Для спілкування і контактів з автором потрібно надіслати: поштову адресу, контактні телефони, e-mail.
- Автор отримує один примірник часопису.

Статті та інші матеріали до часопису просимо надсилати за такою адресою:
Ігорю Дітчуку, відповідальному секретарю редколегії часопису “Історія української географії”,
кафедра економічної і соціальної географії,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка,
вул. М. Кривоноса, 2,
46027 м. Тернопіль
Тел. (0352) 43-61-54, 0935793420
e-mail: ditchuk@i.ua ditchuk@ukr.net zast@ukr.net

Примітка. Електронна версія часопису міститься на сторінці “Наукової періодики України” (http://www.nbuv.gov.ua/portal/Soc_Gum/iug/index.html) сайту Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського (http://www.nbuv.gov.ua), а також розташована на сайті “Світ географії та туризму” (www.ukr-tur.narod.ru)

Періодичне видання

Історія української географії

Всеукраїнський науково-теоретичний часопис

Випуск 22

Комп'ютерна верстка *Тарас Заставецький*
Художнє оформлення обкладинки *Михайло Цибулько* і *Світлана Демчак*

Підписано до друку 25.12.2010. Формат 60x84/8.
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.
20,9 ум. др. арк. Тираж 150.
Друкарня Тернопільського національного педагогічного
університету імені Володимира Гнатюка
46027, м. Тернопіль, вул. М. Кривоноса, 2